

р. Меджидиев

**ИСТОРИЯ
НА ГРАД
СТАНКЕ
ДИМИТРОВ
/ДУШНИЦА/
И ПОКРАЙ-
НИНАТА МУ
ОТ XIV ВЕК
ДО 1912 - 1963 Г.**

ИЗДАТЕЛСТВО НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Предговор</i>	5
Физико-географски очерк на Станкедимитровската покрайнина	7

ГЛАВА I

Население и селища преди и след турското завоевание в Дупнишка (Станкедимитровска) околия	13
Историческа картина на Дупнишката покрайнина — селища и крепости от XIV в	13
Феодализъм	23
Население	32

ГЛАВА II

Културен живот	48
Културно-обществен живот	48
Преглед на учебното дело	98
Политически живот	120
Управление на града	178
Градоустройство	203

ГЛАВА III

Селско стопанство и бит	258
Бит	258
Селскостопански отношения пред и след Освободителната война до 1912 г.	282
Рударство и занаятчийство	341
Занаятчийство	349
Преглед на занаятите според преработваните сурови материали	358
Занаяти, които преработват суровини от растителен произход	375
Занаяти, които преработват суровини от полезни изкопаеми	394

ГЛАВА IV

Кредит, индустрия, транспорт и търговия	410
Кредит	410
Индустрия преди и след Освобождението до Балканската война (1912 г.)	419
Транспорт. Поща.	436
Търговия	445

**ИСТОРИЯ
НА ГРАД
СТАНКЕ
ДИМИТРОВ
/ДУПНИЦА/
И ПОКРАЙ-
НИНАТА МУ
ОТ XIV ВЕК
ДО 1912 - 1963Г.**

ГРАДСКИ НАРОДЕН СЪВЕТ — ГРАД СТАНКЕ ДИМИТРОВО

АСЕН ХР. МЕДЖИДИЕВ

**ИСТОРИЯ
НА ГРАД
СТАНКЕ
ДИМИТРОВ
/ДУПНИЦА/
И ПОКРАЙ-
НИНАТА МУ
ОТ XIV ВЕК
ДО 1912 - 1963 Г.**

ИЗДАТЕЛСТВО НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ
СОФИЯ — 1969 г.

ФИЗИКО-ГЕОГРАФСКИ ОЧЕРК НА СТАНКЕДИМИТРОВСКАТА ПОКРАЙНИНА

Граници. Станкедимитровската покрайнина е разположена в юго-западната част на България, по долината на Средна Струма и притоците ѝ Джерман и Рилска река. Още от първите години на турското заробване, като казалийски център — в края на XV в. — покрайнината има политико-стопанско значение с очертани граници, които малко се отличават от определените такива през първите години след Освобождението и до днес. Границата на покрайнината започва от р. Струма, мястото, където се влива Рилска река, и продължава по рилския склон Факирица (по същия е минавала турско-българската граница до Балканската война 1912 г.), Илийна река, Рибните езера, върховете Попова глава, Сучал, Полова шапка, Рупите, Мальовица, Дамка, Харамия, билото на планината Св. Дух, прохода Дервент (между Самоков и Ст. Димитров), билото на Верила планина и Конявска планина, пресича Струма при с. Пастух, продължава по югоизточните разклонения на Осогово до с. Фролош — Чомева чука, слиза по старата турско-българска граница до устието на Рилска река. В тези си граници покрайнината има 1372,300 кв. км.

Повърхнината на цялата покрайнина е планинска и полупланинска с вгнездени ниски части на полето. На югоизток се издига северо-западният дял на Рила планина, наричан още Пашаница или Станкедимитровска (Дупнишка) Рила планина, висока над 2500 м, която се спуска стръмно към полето. Високата част има алпийски характер, очертана от островърхи мъчнодостъпни зъбери и високопланински пасища. Средно високите части имат обширни иглолистни, а ниските — широколистни гори. В алпийската част снежни преспи се задържат през цялото лято. Другите заобикалящи покрайнината планини са високи до 1400 м, покрити с пасища и нискостъблени гори. Високо по тях се разстила орна площ.

Полета. В зависимост от релефа ниската част на покрайнината се разделя на три части.

1. Горното Станкедимитровско поле, което обхваща североизточната част на покрайнината, има елипсовидна форма, дълго 15 км и широко 7 км, средна н. в. 600 м, най-високо е в полите на Рила планина — 750 м. (Сапарева баня), заема площ 105 кв. км. Релефът му се разделя на полски и планински. Излива водите си в Джерманската речна система.

2. Разметаница се нарича западната част на покрайнината, огра-

Станкедимитровската Рила планина

дена от Конявска и Поглед планина. Има елипсовидна форма, с наклон по протичащата през нея едноименна река до вливането ѝ в р. Джерман. Има 135 кв. км и н. в. 450 м. Високо над полето се издига конявският връх Колош (1315 м), троеграничен връх на покрайнините: Станкедимитровска, Кюстендилска и Радомирска. Името си е получила от реката, която лъкатуши, „размята“ се из средата на полето. Според една историческа легенда-предание името произхожда от „размятането“ на войските при боя между Аран и Самуил, за който историкът Скила свидетелствува, че бил станал в местността, наречена Разметаница.

3. Долното Станкедимитровско поле заема югозападната част на покрайнината, която се разширява по р. Струма и долините на притоците ѝ Джерман и Рилска река. Постепенно се наклонява на юг със средна н. в. 400 м, оградено от планините Рила, Поглед и ю. и. Осогово. Работната площ се разстила край самите реки и техните тераси. Дълбоко се врязва полето по Рилска река, което тук взема името Рилско корито. Най-ниската и плодородна част заемат Бобошевското и Кочериновското поле.

Напоиване. Станкедимитровската покрайнина се напоива богато от р. Струма и притоците ѝ Джерман и Рилска река. Напоителната система на р. Джерман обхваща значителна работна площ и води началото си от Седемте рилски езера (Едигьол), пресича цялото Горно поле, където приема притоците: Гюбрена, Валявица, Горица, Отовица, Тополница и Станкедимитровска Бистрица. Последната започва от м. Кладенците в Пазар дере, Градинските езера и Карагьол в Рила планина. Тя протича през лълбока, тясна и обрасла с обширни иглолистни гори

Долината на Рилска река с алпийската част на Рила планина с вековните широколистни и иглолистни гори

долина. Дава малки изпарения, поради което има постоянен отток.

От Разметанишкото поле р. Джерман приема притока Разметанишка река, която идва от Конявска планина с главен приток Долистовска река. През лятото почти пресъхва. Влива се в р. Джерман под с. Бобошево, като значително разширява коритото си.

Рилска река води началото си от Рибните езера с главен приток р. Илийна, която взема водите на едноименни езера. Тя приема и други, по-малки притоци: Рилица, Дреска, Каменица, Елешница и др. Всички тези реки събират водите си из алпийската част на Рила планина. Долината на Рилска река е дълбока, оградена от Поличкия рът и югозападния дял (Дунава—Аюгедик), висока над 2500 м. Из тази долина се разстилат най-хубавите вековни рилски иглолистни и широколистни гори. Дава малки изпарения, носи значително количество постоянни води, които се използват от рилските електроцентрали. Напоява малка работна площ в средното и долното си течение, от с. Рила до устието ѝ.

От Осогово направо в Струма се влива р. Копривен (36 км д.), която извира от високите ѝ части. Образува дълбока, тясна и дълга долина, по която са разположени селища, съставени от много махали. Работната площ е из долината на реката, многобройните дерета и високите тераси до 1000 м н. в.

От изворите във Витоша до езерото Тахино Струма е дълга 392,2

км, до гръцката граница — 310,2 км. и в Гърция — 82 км. Тя се разлива из широкото корито и напоява най-ниската част на Долното Станкедимитровско поле — от пролома между Осогово и Поблед планина при с. Пастух до Кочериновския пролом.

	Д Е Б И Т м ³ /с е к.						
Струма, д. 52 км от Рилска река до с. Пастух, за период от 15 г. — 19-5/1936 — 1-49/1950, измервателен пункт Бяло поле	I	II	III	IV	V	VI	VII
	47,46	56,96	6,49	65,59	70,12	75,91	37,29
	VIII	IX	X	XI	XII		средно
	11,72	20,26	25,93	34,79	40,71		45,89
Джерман, д. 49,8 км за период от 14 год. 1942/1943 — 195-7/1956, измервателен пункт гр. Ст. Димитров, басейн 760,5 кв. км.	I	II	III	IV	V	VI	VII
	2,49	3,54	3,61	5,06	12,03	6,83	2,53
	VIII	IX	X	XI	XII		средно
	0,88	1,15	1,32	3,53	4,06		4,00
Рилска река, д. 52,9 км за период от 6 год. 1950/1951—1955/1956, измервателен пункт с. Пастра, басейн 362,3 кв. км.	I	II	III	IV	V	VI	VII
	2,51	2,27	3,12	8,27	21,30	16,18	6,75
	VIII	IX	X	XI	XII		средно
	3,78	2,34	3,07	3,77	3,67		6,27
Станкедимитровска Бистрица, д. 21 км за период от 14 год., измервателен пункт м. Самоковище	I	II	III	IV	V	VI	VII
	3,39	2,66	3,49	4,40	19,9	18,64	6,42
	VIII	IX	X	XI	XII		средно
	3,20	2,57	3,39	5,34	5,35		6,81

Климат. За Станкедимитровската покрайнина той е в голяма зависимост от месторазположението ѝ в полите на Рила планина, околните планини и вмъкващата се между тях долина на р. Струма, продължена по притоците ѝ Джерман и Рилска река. Общо взето, климатът се определя като умерено-континентален, с известно средиземноморско влияние, което навлиза по долината на Струма, Джерман до град Станке Димитров и Рилска река до с. Рила. Релефът на покрайнината дава известни климатични разлики за Долно и Горно поле. Закъснението в повишението на температурата между Долно и Горно поле с 15—20 дни се отразява върху земеделските култури на последното, например лозарството и др. Орографският мост между Рила и Конявска планина, Дренски и Джинджийски рид, ненадвисяващ Долно поле с повече от 200 м относителна височина, представлява една доста изразителна климатична граница, която възпира до голяма степен навлизането на беломорското влияние в по-високото Горно поле.

От метеорологическите наблюдения, извършени в гр. Станке Димитров за период от 30 години (1916—1945), може да се извадят след-

ните заключения за климатичните елементи: средната годишна температура за града е 10,9°, най-топлият месец е юли, най-студеният — януари.

Максимална температура 39,8°, минимална — 26,7°. Да се има предвид, че средната годишна температура за цялата страна се определя 12°. Тя се дължи на почти постоянния отточен вятър по долината на р. Джерман, който разхлажда въздуха и понижава температурата. Градът е разположен на отточна долина.

Валежите стигат своя максимум през пролетта, а минимумът — през зимата. Най-влажен е въздухът през май, най-сух през август. Валежите се разпределят както следва: зима 149, пролет 187, лете 171 и есен 179 л. мм. Среден годишен валеж 687 мм, почти колкото е средният годишен валеж за цялата страна. Покрайнината има пролетен максимум на валежа 187 мм и вторичен максимум есента — 179 мм. Това е важно условие за вегетацията на земеделските култури. Като барометър на времето за цялата покрайнина от далечно минало служат вр. Фенерка в Рила планина и вр. Колош в Конявска планина. По тези два върха населението предсказва настъпващите климатични промени.

Сняг вали през зимата редовно откъм 19 декември докъм 1 март. Има години, когато снеговалежите започват и по-рано, напр. от 5 октомври. Снеговалежите са малко. Снежната покривка е тънка и из ниските места се задържа по-късо време. Из алпийската част на съседната Рила планина се задържат снежни преспи през цялото лято и дочакват нов сняг, в зависимост от летните горещини. Снежните преспи се задържат из северните склонове. Изобщо Рила е голям кондензатор на водни пари, привлича към себе си дъждовните облаци, които много често отминават полето. Рилските снегове подхранват водите на реките, които в значителна степен определят изкуственото напояване на полето.

Градушки падат значително рядко: през 38-годишния период (1896—1934 г.) 15 пъти. Градоносният облак се задава откъм Осогово и се разбива в Рила планина, в места над Горно поле. Градушката пада в посока от запад към изток, откъм с. Фролош за с. Сапарево. Тя е влязла дълбоко в народния бит — за нея са създадени редици вярвания и обреди.

Сланите са редки. Опасни за земеделските култури са ранната есенна и късната пролетна слана, които нанасят поражения върху зеленчуците, лозята и овощните дървета — напр. късната пролетна слана през май 1934 г. и 1937 г., ранната есенна през първата половина на октомври 1943 г. За сланата и градушката са оставени много интересни летописни бележки. Из разни книги също има бележки за валежи и други метеороложки явления за с. Бобошево, които допринасят за характеризиране на климата на Долно поле (виж Иван Кепоу — „Минало и сегашно на Бобошево“, 1935, стр. 30 и 31).

Ветрове. По долината на р. Джерман от по-високото и по-прохладно Горно поле към по-ниското и по-топло Долно поле духа почти непрекъснато (с малки изключения) отточен вятър, който населението нарича „самоковецо“ или „горняко“. Зиме е студен, лете прохладен и сух. Причинява известно понижение на температурата, особено в Горно поле. Горещините през лятото са малки. Зиме мъгла почти не се задържа.

Рядко върху Горно поле се образува температурна инверсия, която, гледана от върховете на съседната Рила планина, е интересна, представляваща развълнувано мъгливо море. По това време Рила е потънала в слънчев огрев. Това се наблюдава зиме и есен. Друг е югозападният вятър, който населението нарича „южняко“ Той е топъл и донася валежи. Зимно време за една нощ унищожава — стопява, падналият сняг, а при голяма дебелина на снежната покривка може да предизвика наводнение.

Изобщо Станкедимитровската покрайнина се намира на границата на две климатични влияния: от север континентално, от юг — средиземноморско. Ветрове-циклони се явяват зиме и пролет. Те са причина за променливото време през тези две годишни времена.

Почви. В долното течение на реките са наслагани алилуалнонаносни почви, образувани от речен нанос. Те са много плодородни и леки за обработване. Терасите на реките са заети от делувиялни скелетни почви. Разпространени са главно из Горно поле и яките на Долно поле. Съдържат много чакъл и пясък. Те са леки почви, пропускливи — лесно пропускат и лесно изпускат водата. Подходящи са за тютюневата култура. Заравнените повърхнини на планините Конявска, Верила и Поглед и предпланинските места на Рила планина са покрити с канелени почви, напр. край с. Яхиново. Има и черноземни почви-смолици, които също са плодородни. Срещат се и каменисти почви из хълмистите места.

Глава I

НАСЕЛЕНИЕ И СЕЛИЩА ПРЕДИ И СЛЕД ТУРСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ В ДУПНИШКА (СТАНКЕДИМИТРОВСКА) ОКОЛИЯ

ИСТОРИЧЕСКА КАРТИНА НА ДУПНИШКАТА ПОКРАЙНИНА — СЕЛИЩА И КРЕПОСТИ ОТ XIV В.

Развалините, които се срещат из цялата покрайнина от годините преди падането ѝ под турско робство, историческите сведения и редица сказания, запазени сред населението, говорят за значителна укрепеност, която дава отпор на турския завоевател. Многобройните останки на разрушени черкви, крепости и други сгради, пощадени от капризите на времето, говорят за културния живот на покрайнината през същата историческа епоха.

Старинен град в покрайнината е Германия (днешна Сапарева баня)¹. Името на р. Джерман е в тясна връзка с това на античния град. В XIV в. реката се наричала Германшица, през XV в. — Герман, което покъсно се изменя в сегашното Джерман. Тракийското име Германия има корена си в санскритската дума „герма“, която означава горещо, топло. Обърнат в развалини от хуните (447 г.), крепостта му била възстановена от император Юстиниан в VI в. Градът продължава да съществува със същото име и през българското владичество, отбелязано е в 1019—1020 г. в хрисовула на имп. Василий II. Германия се споменава още между черквите на Велбужкото епископство от 1019 г., а „като хубав град“ Джермания в долина между градини и лозя е позната на арабския географ Идризи (1153 г.). От това време известията за нея вече престават.² За величието ѝ са останали като неми свидетели многобройните развалини от различни исторически епохи. Особено красива е черквата „Св. Никола“, нововизантийски стил (XII в.) с еластичност и красота на строежа, който говори достатъчно за културния живот на Дупнишката покрайнина.³

От IX в. в покрайнината се издига гр. Стоб при днешното с. Стоб. „През IX в. преселници от разрушения гр. Стоби до дн. гара Градско

¹ К. Иречек — Княжество България, 1899, стр. 615 и 616.

Д-р Н. Добрев — Термалните извори при Сапарева баня, СБНУ, кн. XXVI, стр. 17.

К. Иречек, ц. с. с. 615.

³ В. Иванова — Стари църкви и манастири в българските земи (IV—XII в.), ГИМ IV, 1922/1923 г. с. 450.

Черквата „Св. Никола“ в Сапарева баня след реставрирането

на Вардара, основават град Стоби, дн. с. Стоб“ (Дупн.)⁵ За същия град проф. К. Иречек съобщава: „В полите на планините скоро издирих селото С т о б, над което по издрани сипеи се намират скромни дири от старобългарско градище. Едно място от них жителите означават като „Петрова кула“ Три високи могили под селото между ливадите на десния бряг на Рила показват, че тук от прадавно време е съществувала поселища. За съществуването на някой градец в старите векове сведочат от времето на римските царе два гръцки надписа, които преди години пътувачът Барт преписа в недалечното рилско село. През средните векове нередко се споменава като място не без важност. На 1020 г. се споменува между градищата на българската епархия Велбужка. В 12 столетие го съборил сръбский велики жупан Стефан Неманя на своите походи срещу византийците, заедно с Перник и Велбужда (нинеши. Кюстендил) и не много после цар Асен I, според свидетелството на Никита Акуминат, след превземането на Средец, отнел от гърците и градището, наричано С т о б. На 1246 г. пак го добил от българите с родопските градища и с Велбужд гръцкий цар Иван Ватаца, ала не за дълго. Още от 14 столетие това укрепено място било предното селище на

⁴ Г. Стойков — Културни и обществени сгради из Дупнишко, БАН, кн. XIX, 1966, с. 157.

⁵ Б. Михов — Произход и значение на имената, 1943, с. 63.

цялата крайнина, съсед на манастирското землище, и последният български цар Иван Шишмана в хрисовула, даден на 1378 г. в Средец на Рилския манастир изрично каже: „Г р а д и щ е т о С т о б да нема никаква власт над манастирски човек, нито над негов имот ни за един косъм.“⁶ А така е било със значителна част от населението на цялата покрайнина, придадено на Рилския манастир във феодална зависимост. Изследвачът на тези земи проф. Йордан Иванов за гр. Стоб пише: „В паметниците се явява най-напред в хрисовула от 1019 г. По-късно, след навлизането на кръстоносците в Цариград, сърбите се възползували и сграбили покрай другите градове и С т о б, който се държал като град и през XVI в.“⁷ Във военните действия между българи и византийци през 1190 г. и следващите „нападнали византийците дори и гр. Стоб и го опразнили от жителите му.“⁸ През същите години (1189—1190) крепостта Стоб е разрушена от кръстоносците заедно с Велбужд, Перник, Средец и Землян.⁹ Следващите години крепостта е наново възстановена, както се съобщава в грамотата на цар Иван Шишман (21 септ. 1378 г.) като „град Стоб“. В същата се подчертава значението на този средновековен български град, който е предаден във феодално владение на Рилския манастир. Всички околни села са били под негова власт, комуто населението плащало данък, зидало и поправяло градската крепост.¹⁰

Околните местности, като Сарайте и др., са изпълнени с развалини от стари строежи. Из тях намираме български и византийски монети, глинени съдове и др. Над м. Сарайте се издига м. Попов чардак и м. Петрова кула, чиято крепостна стена с един прозорец е била запазена до 1910 г. Селището се е простирало по долината на Рилска река, от Сарайте до днешното с. Пороминово, при което се намирала крепостната врата. А това име Пороминово е свързано със задълженията на жителите да опазват крепостта съгласно византийското военно изкуство от XII в. „Селяните трябвало да изпълняват така наречената п а р а м о н е или да стоят на стража.“¹¹ За големината на селището, освен запазените сказания сред населението, че бил голям град, силна крепост и др., говорят още редица имена на местности в района между селата Стоб и Пороминово, напр. Чаршините, Салунджийниците, Теснината, Калдръмо, Касапниците и др.¹²

В Рилската и Мрачка грамота се съобщават феодалните владения на Рилския и Оряховския манастир, в които са влизали много изчезнали по-късно села. От тях сега съществуват Дяково, Скрино и Кърчино. Последното е окончателно изоставено от жителите му през 1923 г. В неговото землище Рилският манастир продължил да има имоти, значително

⁶ К. Иречек — Рилският манастир. Псп. кн. XVIII, 1885, с. 382.

⁷ Йордан Иванов — Епископните Брегалнишка и Велбужка през средните векове, ГСУ, 1904/1905, с. 83.

⁸ Ген. лейтенант Щерю Атанасов и др. Българско военно изкуство през феодализма, т. I, 1950 г., с. 104.

⁹ Йордан Иванов — Северна Македония, 1906 г., с. 46.

¹⁰ Н. П. Благоев — Лекции по история на българско право, 1920 г.

¹¹ П. Тивчев — За класовата борба във византийското село през XII в., сж. Ист. преглед, г. XVII, 1961, кн. с. 50.

¹² К. Иречек — и. с., ч. II, за Кочериново, Бозовая, Рила, Стоб, Слатено, Смоляво, виж с. 626—629.

Черквата „Св. Богородица“ на м. Скальето при с. Пастух, отбелязана дата 1347 г

късно, 1842 г., ливади по р. Кричим (Кричимска река), вакъфирани. Край река Крашевица, Кочериновско землище, има развалини от крепостни стени, строежи, водопроводи, бунари и др. останки от средновековното българско селище — крепостта Крашевица съсед и съвременник на Стоби. Съществувало е до 1915 г. Последният му жител Теодоси Крашевски умира 1928 г., изселен в Кочериново. Това селище се отбелязва в старите карти, при административното деление на Дупнишка околия от 1883 г. и т. н. Със сигнални огънове Стоби се е свързвал с друг свой съвременник — града-крепост Мрамор, разположен на десния бряг на р. Струма до Мурсалевския мост. Цялата тази околност продължава да се нарича с името Мраморите. Запазени са развалини, водопровод с текуща вода, кръстосват се стари пътища — друмо, следи от пожари, две високи могили — Голямата и Малката и т. н. Тези огънове са свързвали и многобройните укрепления из пролома и завоите на р. Струма между Бобошево и с. Пастух. При най-голямата теснина се издигала крепостта Долна Сътеска — „съществувала от X и XI в. едноименна паланка Долна Сътеска“¹³. Големи крепостни стени са оградявали крепостта на м. Скальето с останки от водопровод, черквата „Св. Богородица“ с отбелязана дата 1347 г. Това е високо наблюдателно място, естествено укрепено, с мно-

¹³ К. Иречек — ц. с., ч. II, с. 608.

жество имена, които напомнят за него, като Улицата, Дюкяно, Градище, Калугерица, Паланка. Тук се е намирала покрайнината Долна Сътеска, отбелязвана между селищата на Велбужката епископия от 1019 г. „Тукашната крепост, без съмнение е Ж и т о м и с к, в 12—14 столетие по-често се споменава, а и сега е загадъчен.“¹⁴

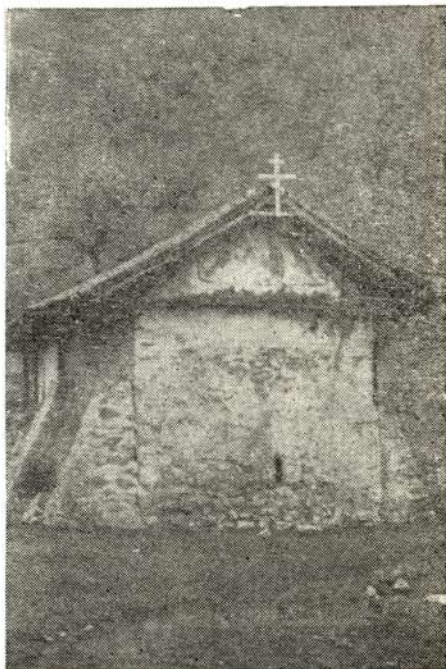
Бобошевският манастир „Св. Димитър“, произхождащ от годините преди падане под турско робство, е подновен през 1488 г. По цялата долина са осеяни множество черкви с надписи от преди повече от 300 години — 1557, 1598, също така XIV в., XVI, XVII в. и др.

На левия бряг на р. Струма, северно от Бобошево в м. Оливерица, в съседство с Бобошевския манастир се намира старинната църква „Св. Тодор“. По градеж и полукръгли форми тя се отнася към XII в. — старовизантийски стил. Тя е подобна на черквата „Св. Никола“ в Сапарева баня и се явява като най-старинен паметник от църквите у нас, които съставят т. н. тип „свободен кръст“ Има старинни фрески, недобре запазени, но твърде интересни.¹⁵ Старата еднокорабна църква „Св. Никола“ в с. Сапарево и тази в манастирчето „Св. Стефан“ са от XIV в. и напомнят за българското владичество из покрайнината преди падането ѝ под турско владичество. За това манастирче се съобщава в турски съдебен акт от 26 юни 1750 г., наричан Световица или Стоица. В същия е отбелязано, че „когато страната ни е била завоювана от исляма, нашият манастир е служил за черковно религиозен дом“. Следователно съществува от преди турското заробване.

Посред Горното поле е разположена Драгойна могила, в съседство са местностите Калъето и Драговица. На тази могила се намират останки от крепостни стени и строежи от българска средновековна крепост на болярина Драгой. Насреща, в права линия на юг, в недрата на Рила планина има останки от значителна крепост на вр. Градище, естествено укрепена от реките **Отовица** и **Шиловица**. Тези две крепости имат много права и ясна видимост, свързани със сигнални огньовете. Запазени са и предания, които разказват за героичната защита на родната земя.

¹⁴ Йордан Иванов — Български старини из Македония, 1906 г., с. 157.

¹⁵ Н. Мавродинов — Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земя от края на XIV в., 1934 г., с. 58.

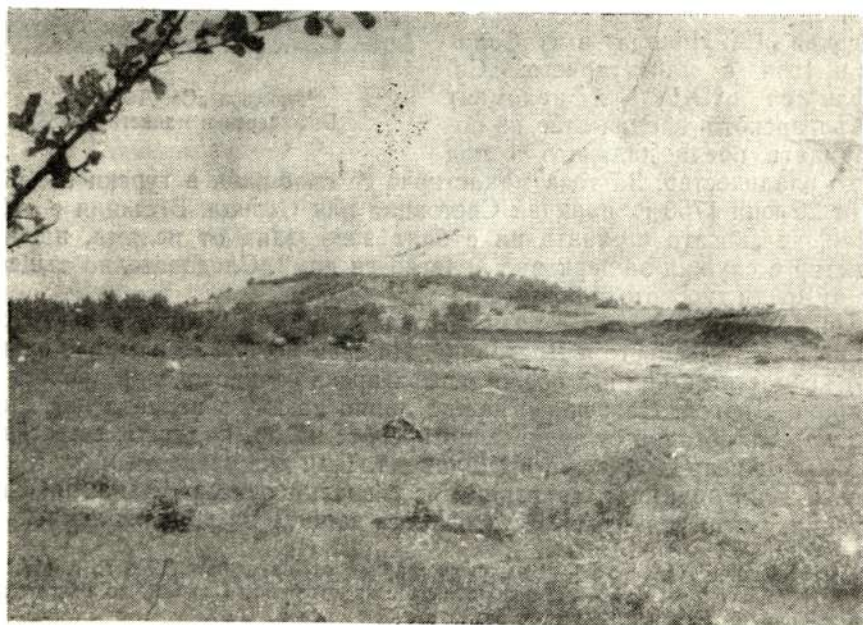
Черквата „Св. Димитър“ в Бобошевския манастир, 1488 г.

1441/70

Черквата „Св. Тодор“ при Бобошево

Драгойна могила

Завладяването на града и покрайнината от турците. По средата на Дупнишката покрайнина, заобиколена от укрепления и средновековни български селища, се издигала Дупнишката крепост, сега м. Кулата в града. Д. Бисеров бележи, че „Кулите са названи с името Бурч и са били 7—8. На северозападния край на Дупница, гдето се окончавя ридът Каршията, почнали по заповед на тогавашния аянин Али-ясаджи да правят такъв един бурч. Направата на кулата била прекъсната, защото открили някои старини с врата и всичко било затрупано наново“ Крепостта се издигала ниско над р. Джерман, при най-голямата теснина, наричана и сега от населението Цифуно. Тази крепост охранявала пътя по р. Струма и притока ѝ Джерман за Средец.

Североизточно от Дупнишката крепост, на десния бряг на р. Джерман, на разстояние около 200 м, е бил издигнат мост, който свързвал крепостта с друга такава, изградена оттатък Цифуно, в най-тесната част, която, възстановена от турците, е била запазена до Освобождението. При същия мост имало чешма, която и сега шурти под името „Агушица“ Каптажът ѝ се крие някъде в съседство на моста, сред запазените тогавашни строежи. Така целият този проход, в южната част на който се разраства градът, е било силно укрепено място съобразно средновековната българска крепостна отбрана. Крепостните стени се надвесвали над реката и пътя край нея за отбиване на неприятеля със съответното за тогава оръжие: копия, стрели, боздугани, мечове, метални машини, остатъци от които и сега се намират. Край крепостната стена са били наредени големи кюпове за вода и храна на бранителите. Из тази теснина е минавал пътят от юг и югозапад, от Беломорието и Македония, както е и сега, на север за Средец, на североизток през Самоков за Пловдив и др.

Една след друга средновековните крепости и селища, които заемали стратегическите места в Дупнишката покрайнина, падали под ударите на завоевателя и в края на XIV в. вече всичко било покорено, разрушено, разорено, населението поробено и част от него разселено из далечни места. Такава е историческата картина в навечерието на турското робство, когато Дупнишката покрайнина с богат материален и духовен живот изгубва свободата. Тя навлиза в турския феодализъм, когато българската феодална система е била пред разложение — във вреда на поробеното население.¹⁶

Разрушението на Дупнишката крепост говори общо за разорение—народностно и стопанско — на цялата покрайнина. По-късните сведения от XV и XVI в. съобщават за общото състояние на града, подреден в системата на турското владичество.

През Дупнишката покрайнина е минавала границата между Търновското царство и Константиновото княжество. Всъщност за такава е служила р. Струма. К. Иречек в „История на българите“, 1886 г., с. 479 пише: „В Кюстендил господствували сърбите, в Стоб при устието на Рила — българите“ Това се потвърждава и от грамотата на цар Иван Шишман, 1378 г., и цар Иван Александър, 1348 г., според които селата Дяково, Скрино, Кърчино, гр. Стоб и др. са били в Търновското царство, а Скавица, Земен, Козница и др. — в Константиновото княже-

¹⁶ История на България, БАН, т. I, 1954 г., с. 245.

Дупнишката крепост

ство. Константин се показал верен на султана, поради което му поверява Дупнишките проходи. Това личи и от думите на турския историк Нешри.¹⁷ През 1389 г. Константин е преминал през Дупнишко „като през свое владение“, за да отиде в Ихтиманско, дето бил султан Мурад и се колебаел отде да удари сърбите — откъм Пиротско или през приятелските земи на Константина. Дупница е била отделена от Шишмановите владения след падането ѝ заедно със София, 1382 г., под турците, за да стане с Рилския манастир част от Константиновото княжество, а после от Кюстендилски санджак. Константиновото княжество при постепенното му подчинение под турска власт съществувало като автономно до началото на XV в. (1354—1422 г.).

Понеже Дупнишката крепост е била превзета насила и разрушена „из корен“, трябва да допуснем, че и населението поради оказаната съпротива не било пощадено, а обърнато в проста, безправна рая. Безправна рая е била тази част от населението, което било надвито в боя с ятаган в ръка, без никакви отстъпки и условия. Нему са налагали най-тежки наказания, най-оскърбителни тегоби и данъци. И виждаме, че следващите години населението е прикрепено към земята, обявена за държавна, за султанска. Предадена е в собственост на великия везир, на султанката, на спахите. В стремежа за доходи и печалби новите господари на покрайнината подлагат на жестока експлоатация по-

¹⁷ Йордан Иванов — ц. с., с. 479

робното население за лично забогатяване. Около разрушената Дупнишка крепост поради редица природни, стопански и политически причини и след заробването селището продължава разрастването си.

След влизането на града в Константиновото княжество, вероятно 1371 г., „започва историята на Дупница, която лека-полека започва да се издига като град, който лежи на пътищата между София и Източна Македония, между Тракия и Скопие, откогато захваща да се среща името ѝ“¹⁸.

Името на града не е претърпяло изменение от славянското си название: Доупла; Дупина; Доупка; Дсупънъ; Тобиница 1499 г., Дупница — 1565, Дупеница, Дупника, Дупниджа, Дупнидже — 1734 г., Дубница — 1874 г., Дубница — 1910 г., Марек — 1950 г., Станке Димитров — 1952 г.

Дупница влиза в Константиновото княжество като васално, с наличието на разрушената Дупнишка крепост. Кога е нейното начало не може точно да се установи.¹⁹ През средата на XIV в. е съществувала, за да се разрасне по-късно в селище. За нея не се съобщава в хрисовула на имп. Василий II (1019 и 1020 г.). Вероятно не е съществувала през Първото българско царство или е била незначителна крепост, несравнима с Германия, Стоб и Долна Сътеска. По време на Второто българско царство се отбелязва името на Дупница. При царуването на Тертеровци (1280—1323 г.) се съобщава за крепостите „Германия, Стоб, Дупница . . .“ Също като част от Велбужкото княжество се съобщава, че „след падането на София (1382 г.) турците са поверили на Константина: Дупница, Радомир и Звънец (Трънско)“.²⁰ Дупнишката крепост като селище се разраснала във от крепостните стени във втората половина на XIV в., в началото на робските години. Поради стратегическото си месторазположение със запазени останки от крепостните стени се издига като среднопътище. Най-старият османски акт, даден на Рилския манастир (30 окт 1402 г.), съобщава за манастира, но не отбелязва, че се намира в Дупнишка кааза, както това се съобщава през следващите години. Когато Дупница влиза в княжеството на Константин, последният поставя за управител свои хора „сръбски и български велможи“ Това ни напомня за Константиновите областни управители. От тях превзел насилствено крепостта пашата Лала Шехин и я „съборил от корен“ От далечни години сред населението се предава сказанието, че тук в сражение с българите е убит Лала Шехин или друг голям турски военачалник, погребан в м. Оджа гроб (височина между с. Овчарци и с. Сапарева баня). Действително тук има теке. На големи празници се събирали турците, а сега — циганите-мохамедани от с. Ресилово, с. Сапарева баня и др. През началото на XIX в. тя (Дупнишката крепост) все още вършила работа, когато се разбунтувал народът (сравни Липарди, Болгарія, Москва, 1877 г. с. 26). Селищното значение на Дупница през първите години на XV в. е все още слабо. През втората половина на същия век стопанското значение се разра-

¹⁸ Йордан Иванов — ц. с., 1906 г., с. 183.

¹⁹ Дупница до Освобождението, 1935 г., с. 70 и 71.

²⁰ Йордан Иванов — ц. с., 1906 г., с. 183.

ства, стратегическото ѝ месторазположение е преоценено, за да се съобщава в султански ферман от 20. VIII. 1493 г. „за високопоставения кадия на Дупнишка кааза. Носител на този мой ферман са монасите на Рилския манастир, Дупнишка кааза“ През същите години гр. Джумая (Благоевград) е в подчинено положение на Дупница, 1570 г., „град Джумая, Дупнишка кааза“, 1585 г., което продължава и през 1858 г.

Дупница, наричана от турците Дупниджа, най-напред се отбелязва в дневника от палестинското пътуване на порейнския рицар Арнолд фон Харф, 1499 г., който го определя като „хубав град“ В случая за пръв път се отбелязва като град, при това от пътник-чужденец, който по-правилно е могъл да прецени големината на селището, с което се утвърждава значението му като „Дупнишка кааза“, административен, значителен градски център. Следващите години градът преуспява и остава неотменен стратегически и стопански център в тази част на българските земи до наши дни. Това е период от историята на града и покрайнината, XI—XV в., за който са запазени най-малко писмени сведения. Трябва да правим изводи от пръснатите из покрайнината материални паметници. Писмените паметници са само грамотите, хрисовулите, дадени на Рилския манастир. Тук трябва да отнесем и различните турски документи, отнасящи се пак за Рилския манастир, за времето от втората половина на XV в.

Цялата Дупнишка покрайнина, ведно с всички български земи, е подхвърлена на плен, разорение и ограбване в продължение на петвековното робство. Разказите за порутени крепости, запазени от вековете, и крайно оскъдните писмени сведения допълват картината.

След настаняването на завоевателя из покрайнината по различни причини много от селищата изчезват и минават в заборава. Имената на някои от тях се съобщават в грамотата на цар Иван Шишман (1378 г.), а други, като Дяково, Скрино, Кръчино, преживяват турското робство. Българското население понасяло тежка робия, но запазило националността си като винаги преобладаваща национална група.

ФЕОДАЛИЗЪМ

Български феодализъм. При падането на Дупнишката покрайнина под турско робство през втората половина на XIV в. из цяла България били установени феодални отношения. Феодализмът в Дупнишката покрайнина е съществувал още от началото на XI в., а може би и по-рано, каквито са Ароновите владения из Разметаница. За феодалните отношения из покрайнината научаваме от хрисовула на имп. Василий II (1019 и 1020 г.), с който се разпределят клирици, парици и пр.²¹

По-късно цар Иван Шишман, „цар и самодържец“, която титла изразява идеята за неограничена власт на държавния глава, защото му е дадена от бога и с „никого не я дели“ тук, на земята, не дава сметка никому, простира своето Търновско царство по долината на р.

²¹ К. Иречек — История на българите, 1886 г., с. 262, 505, 506, 508, 509.
Дупница до Освобождението, 1935 г., с. 46 и 50.

Струма, до пределите на Константиновото княжество. В неговите край-гранични земи, казахме и на друго място, влизала и Дупнишката покрайнина ведно с Рилския манастир.

На 21 септ. 1378 г. цар Иван Шишман дарява Рилския манастир с хрисовула — рилската грамота, официален документ от средновековната българска държава. С тази грамота владетелят потвърждава широките феодални поземлени владения на манастира. Споменатите селища и местни имена ни дават възможност ясно да очертаем границите на манастирските владения в края на XIV в. Тази грамота с богато фактическо съдържание ни дава възможност да проучим феодалните отношения в Дупнишката покрайнина при падането ѝ под турско робство. Със същата грамота на манастира се дават 23 села, които ведно с гр. Стоб стават негова феодална собственост. Докато в грамотите на имп. Василий II Българоубиец се определят на църковните феодали известен брой парици, клирици и др., то в грамотите на българските царе се отстъпват цели села, включително с техните земи и всичките им жители.

Рилската грамота нарежда гр. Стоб да няма никаква власт над манастирските люде. Тази разпоредба показва нарасналото значение на градовете през последния етап на нашата средновековна история. Самият факт, че грамотата изхожда от положението, че гр. Стоб е могъл да има власт над манастира и над неговите люде, говори, че населението е било значително нараснало. Говори и за самостоятелно засилване на градовете.²² Феодалните господари върху земята са били неразривно свързани с властта върху населението, което я работи и което вече е било поставено в ясно изразена феодална зависимост.²³

Рилският манастир е владеел голяма част от Дупнишката покрайнина и е разполагал над нея „с пълен имунитет“.²⁴ Много малка част от покрайнината е оставала вън от обсега на манастира, под властта на светските феодали-боляри. За характера на тях няма запазени сведения.

Обществената организация на покрайнината преминава от вътрешната организация на Второто българско царство (XIV в.) през тази на Константиновото княжество и по-нататък към общата турска феодална организация. „Цялата вътрешна система на управление на княжеството е останала непокътната.“

Всеки град или жупа на Константиновата държава (в която при нахлуването на турците като васал влиза и Дупнишката покрайнина) са били поверени на кефалии, воеводи и прониари. Земята е била под прякото управление на княза или прониара като наследствена собственост или под наем. Градското население било — свободни хора. Селското се делало на свободни — епики, и зависими — парици. Повечето от населението в това княжество е било парици. Те били прикрепени към земята и работели срещу възнаграждение. „Техните живи хора, живущи в околностите на този мой царски манастир, на всички тях

²² К. Иречек — ц. с., с. 503.

²³ Михаил Н. Андреев — Ватопедската грамота, БАН, 1965 г., с. 55, 60, 62, 83, 84, 96, 111, 119, 125, 158 и др.

²⁴ История на България, БАН, т. I, 1954 г., с. 186.

има независима власт този мой царски манастир „Св. Иван“ (из хрисовула). Земята се продавала и препродавала ведно с париците. Имало е и зависими парици, прикрепени към риломонастирските земи. Те работели на манастира определени дни безплатно. Това безплатно работене на манастира от селяните е продължило и през годините на турското робство. Не случайно жителите на с. Рила работели безплатно на манастира по две седмици дълги години и след Освобождението, което още се помни и разказва. Селяните са давали и натурална рента. Затова били освободени от известни данъци. Манастирските люде били дупнишки селяни и цели села като Бадино, Кърчино, Пастра, Бозова и др. и някои къщи от с. Скрино.

Освен поземления данък на населението били налагани „всевъзможни кождерщини“²⁵, като десятък от пчелите, свинете, овцете, посециния и насилия от бирниците, военачалниците, малки и големи бояри, събиране данъците от земята, къщите, пшеницата и лозята, изземване коли, коне и добитък, работене ангария. Тези неща се изнасят в грамотата. Видът и размерът на ангарията не се определят. По-изгодно е било обработването на земята да става чрез ангария, отколкото да се отдава под аренда. Не се изброяват данъците и тегобите. Основният данък е бил натуралният десятък. Населението е имало и своя земя, но не могло да разполага с нея. Свободните селяни също имали своя земя и самоуправление. Париците живеели със свободните селяни. Имало е обаче и цели села, населени с париците, „прикрепени към манастирските нужди“.

Означени са следните фискални длъжности: примикюри, алагатори, житари, перпираки, варнички. Някои от тях (перпираки) са събирали паричен данък. Те говорят за увеличени данъчни тежести и засилен феодален гнет. Това се потвърждава и от диференцирането на събирачите на десятъка, засилено данъчно облагане. Отбелязани са държавните служби: съдии, житари, винари, десетари, пчелни, свински, овчи, соколари, кучкари, градинари, готвачи, бирници, пратеници.²⁶

Във войската участвувало цялото население. Свободните селяни отивали заради своята бащина земя; прониарите — защото имали отстъпена земя за издържане на наемна войска, която била заплащана и на нея войводата разчитал най-много. Тя се състояла от местни момчета и била на разположение на войводите — управители на известни градове, напр. гр. Стоб, Дупница и др. Владетели като Константин, Хрельо, Момчил и др., според доходите от земеделието, рударството и др., могли да държат по две и повече хиляди.²⁷

Така заварените феодални отношения в Дупнишката покрайнина от турския завоевател продължават и при неговото управление с известни изменения, което ще видим по-нататък.

В заключение за българския феодализъм може да отбележим, че посочените феодални отношения за Дупнишката покрайнина, така яс-

²⁵ Йордан Иванов — и. с. 1906 г., с. 183.

²⁶ Михаил Н. Андреев — и. с., с. 111, 119, 158 и др.

²⁷ Йордан Иванов — и. с., с. 133.

но изразени в Рилската грамота и други документи²⁸, в значителна степен остават в сила и през многовековното турско робство. Правата на манастира са покровителствувани от официалната турска власт, за което свидетелствуват запазени фермани. Неговите права (и феодални) са утвърдени с фермани от султан Баязид I (1388—1402 г.), султан Мохамед (1413—1421), султан Мохамед II (1451—1481). В много отношения феодалните задължения на населението от града и покрайнината през турските робски години са значително увеличени. Те характеризират турския феодализъм за Дупнишката покрайнина, разгледан в следващите страници.

Турски феодализъм. С нахлуването си в Дупнишката покрайнина турците опустошават градовете-крепости. Стопанският живот замира. Населението било разселено из далечни места на Балканския полуостров. Политическата картина, определяща бедственото положение на раята из покрайнината, била угнетяваща. Още от началото на робството част от българското население е служило в турската армия, което продължило и през втората половина на XVI в. Възлагали му и други задължения, което го много обременявало. Това виждаме от една заповед до кадията в Дупница от 23. II. 1575 г., с която се отменява записването на джелепи от населението по повод на правени оплаквания. Постоянните войни увеличавали тези страдания особено през 1690 г., когато немци и маджари стигат до Дупница, също и още през 1737 г. войната на Русия и Австро-Унгария с Турция и въстанието в Югозападна България, включително и Дупница. Тогава дупнишкият архiereй Симеон е обвинен в съучастие, домът му в Дупница е разграбен, той е арестуван, измъчван, окован във вериги и хвърлен в тъмница и най-сетне обесен. През тези години покрайнината е силно обезлюдена и през 1741 г. следват заповеди от Цариград за връщане на забягналото население, което било готово с оръжие в ръка да се защитава, стига да е имало водачи. Тежък бил животът на населението през годините на слахийството — турския феодализъм, на духовен, материален и национален гнет. Политическата несигурност, страданието и безпокойствието сред населението продължили и през възрожденските години. И не случайно Ильо войвода през 1853 г. спасява града от разорение.

След завладяването на Сърбия (1459 г.) от османците започват годините на турския феодализъм в Дупнишката покрайнина. Сред обшите разрушения, политическата несигурност, ограбване, избиване, разселване и др., извършени от нашественика, започват да се провеждат обществено-стопанските промени и феодалните отношения сред населението продължават. Феодализмът в българската държава продължава и при турското господство. Сменят се само едни господари с други.²⁹ Разпадащият се български феодализъм се подменя с турския, кой-

²⁸ В грамотата на манастира „Св. Никола Мрачки“ (Оряховски), Радомирско, даден от цар Ив. Александър, I. XII. 1347 г., се отбелязват като феодални владения дупнишките села Дяково и Скрино и градецът Житомирск, отбелязан през 1189/1190 г., отпаса се за гр. Долна Сътеска при с. Пастух (Йордан Иванов — Български старини в Македония, 1908 г., с. 157).

²⁹ Д. Благоев — Принос към историята на социализма, т. I, 1958 г., с. 107.

то се намира във възход. Ведно с разрушенията на крепостите, пръснати из цялата покрайнина, били избити или подчинени и защитниците им. Турската феодална класа фактически става господар на земята из цялата покрайнина. Населението е покорено и политически обезправено. Окончателно се установява турският феодализъм. Земята е заградена и обявена за султанска, разпределена в хасове, спахийски земи и вакъфи. Българското население е обърнато в безправна рая с всички данъчни задължения и феодални повинности.

Султански земи. Завладените български земи от турците били разпределени в две категории: 1) на земи, които били подвластни на султанския двор и 2) на земи, които били владени направо от държавата. Вторите били раздадени от султана като тимари на конните войски, наречени *спахии*,³⁰ поради участието им в завладяването на тези земи. На първите земи султанът имал право като на своя собственост — „хаскей йерлери“, с право да ги раздава на онези свои близки, които допринасяли някоя услуга на държавата. Тези земи се управлявали самостоятелно, независимо от централното управление. За съдбата на земите в Дупнишко от първите години на заробването четем: „Султан Мурад Хан I във време на царуването си от 1359—1389 г. притежавал голям брой частни султански земи, села, градове, пасища, планини. Султан Мурад Хан I, като имамин, е придобил и владения в новозавзетите страни, като Дупнишко.“³¹ Селата Бобошево и Илковци, Дупнишка нахия, са били частни, султански земи „хаскара йерлери“ и са принадлежали на султан гаази хулавендигяр, сир. султан Мурад Хан I, а сетне приемнали на неговата дъщеря Малеки и спихан султание.³² Раята християни, населяващи тези две села, били привилегирани и освободени от всякакви правителствени тежести и обикновени данъци, както и от десятъка. Те не били длъжни да дават синовете си за еничари. Техните жилища се считали за неприкосновени и чужди хора не могли да пренощуват там. Не случайно населението от далечни времена е наричало селото с името Вергин—Бобошево.

Султан Баязид II (1481—1512) с ферман от 7 август 1508 г. подавява на великия везир Кара Мустафа паша като своя собственост планината Хортачдаг (Солунско) „още и цялата планина, наречена Джебел-и-Рила, на която границите са точно известни и определени“ При това „раята жители да имат право да се ползват с разни привилегии, да се считат свободни граждани и да бъдат освободени от изплащане на държавните данъци“ (изброяват се 8).³³ В царуването на султан Сюлейман хан I (1519—1566) тези две големи планини били разпределени като самостоятелни каази, нахии и общини, наричани **Джебел-и-Мукатлари**.

Освен Бобошево, Илковци и Джебел-и-Рила, в покрайнината е имало и други селища-хасс. Например във ферман от 24 март 1821 г.

³⁰ Д. Ихчиев — Принос към въпроса за спяхните, СБНУ, кн. X, 1898 г., с. 3 и сл.

³¹ Д. Ихчиев — Привилегии на християните рая, сп. „Минало“, г. I, кн. 2, с. 135, 137.

³² Иван Кеков — ц. с., 1935 г., с. 125 и сл.

³³ Д. Ихчиев — ц. с., 1910 г., с. 7 и 8.

се съобщава за „село Баланово, Дупнишка нахия“ Дупница също е била част от тези султански земи. За това Евлия Челеби от 1660 г. пише: „Дупница е воеводство в Румелийския вилает, като частен имот на везира. Каазата плаща 150 акчета.³⁴ Какви привилегии е имал градът, като хасе еврази -хуман, т. е. султанска земя, не знаем. И в двата фермала обаче се подчертава, че раята е свободна, привилегирована „наравно с мюсюлманите“

Спахийска (ленна) система като феодална форма на владение на земята. Основният поминък на населението в Дупнишко по време на турския феодализъм е земеделието. Главният източник на доходи е земята. На нея посяга поробителят. Раздаването на спахиите земи се наричали сп а х и л ъ ц и, разделяни на т и м а р и и з и я м е т и, в зависимост от давания годишен доход. Заварените селяни при завземането на земята останали там, за да я обработват. Обаче нито спахиите-наемници, феодали, леници, нито селяните полуроби, прикрепени към мирийската земя, имали право да я продават, защото първите са временни управители, а вторите — доживотни работници на чуждия царски държавен имот. Населението икономически оставало зависимо. Наложила му се много тежка форма на феодална експлоатация.

Земите на турските селяни, както и бащиниите на българските могли да се наследяват и продават. Владетелите на земята през последните години на турското робство притежавали документи, които се наричали т а п у (т а п и я).³⁵ Изобщо земите са владени с тапни, дадени от властта, съгласно турския закон за земите от 1858 г. Турски документи за собственост на имоти и сега има запазени от селяните от с. Г. Върбовник, Каменик и др. Още с настаняването на турците из покрайнината земята е иззета от българските феодали и дадена на турските.³⁶ Долнокачествената земя, като държавна, е предавана във фактическо владение от селянин на селянин срещу заплащане на данъците, а всъщност си оставала държавна. Из Дупнишко се настанили много спахии, които завладели значително количество мирийска земя. Спахийската земя била хубавата работна площ край Струма, Джерман, Рилска река. Разметаница и др. За тях са запазени писмени сведения из различните худжети от първата половина на XVI в. до разтурянето на спахилъците — първата половина на XIX в. Те водят началото си още от първите години на турската власт из нашата покрайнина. От тези худжети виждаме, че всички села из покрайнината, като Стоб, Баланово, Каменик, Бистрица, Смочево и др., били разпределени в спахилъци до разтурянето им.

Спахии притежавали най-плодородната земя, която по-късно става чифликчийска. През последните години на XVIII в. и първите на XIX, по време на размирните кърджалийски години, в покрайнината се създава най-големият спахилък на Сюлейман спация Каргалията

³⁴ Гордан Иванов — ц. с., 1906 г., с. 185.

³⁵ Л. Милетич — Поземлената собственост и войнишките бащинии в турско време, Псп. г. XVII, 1905 г., с. 307. Извори за българската история, IV, БАН, 1959 г., Турско аграрно законодателство и пр. 1858—1877, с. 14—15, Закон за земите, с. 40, Закон за тапните, с. 88— забележка II към дял I.

³⁶ К. Иречек — ц. с., 1899 г., с. 88.

(1792—1813 г.), който обхващал селата Паничарево, Върбовниците, Мърводол и Шатрово с над 4600 декара. Към тях трябва да прибавим и чифлиците му в Тополница и Червен бряг. Турският писател Хесер-фен от годините на робството твърди, че около една трета от обработваемата площ в някои места на Дупнишка околия била в турски ръце.

От турските документи за Рилския манастир узнаваме, че българите в Дупнишко от началото на XVI в., а може би и по-рано, притежавали различни полски имоти, като градини, лозя, ниви, гори и др. Тази земя, разказват възрастни хора, селяни, притежавали от далечно „незапомнено време“. Това са били т. н. бащинии — бащина земя, за която изпълнявали различни феодални повинности. Бащиниите били наследствени, както се отбелязва за различни села, като Рила, Бистрица, Баланово и др. Не случайно сред народа са внедрени думите „да не ти е бащиния“, „това ми е бащиния“ и др. подобни. Спахиите обаче насилствено заграбвали земята на българите, вземали десятък и др., което често предизвиквало и разселване, напр. в Новоселяне, Овчарци и др. Признаването на имотна собственост на българите се отбелязва още от 1547 г., 1790 г., 1842 г. и др., напр. това се отбелязва за с. Рила, 1695 г., за с. Смочево, 1784 г., за с. Стоб, 1787 г. и др. На места тази собствена земя е наброявала много декари, напр. в с. Голям Върбовник 140 дка, в с. Сапарево 200 дка, в с. Червен бряг 250 дка и др. Накрая трябва да отбележим, че някои българи наравно със спахиите имали собствена земя и добитък през всичките години на турското робство — отнася се „за обикновените рай-християни“

През XVIII в. населението свободно продавало имотите си и издало през съда необходимите тапии. Полските имоти през тези години били измервани според количеството плодородие, което дават от дюлюм (декар) или от потребното семе за засяване — напр. една ливада давала около 10 коли сено през 1746 г., притежавана от Митре чобан от с. Рила, и т. н.

До началото на XIX в. селяните, които работели в спахийските земи, били силно притискани от спахиите. Тях едва ли не ги смятали за прикрепени. Някои живеели из спахийските имоти, а други — в свои къщи, напр. с. Върбовник и др. В единия и другия случай те работили в ангария, която продължавала по-късно и из чифлиците до Освобождението. Това се отнася за всички села на покрайнината.

Покрай спахиите в града са живеели още субашия — капитан, за който се бележи още от 1660 г., и алай бег (полковник), чиято длъжност се заплащала от приходите на нарочно отделени земи за тях, наричани хасс. В случая може да предположим, че същият е ползувал доходите от хасс в Джебел и Рила по долината на р. Отовица, която местност-пасище и иглолистна гора и сега се нарича Алай бег.

Феодални повинности. С установяване на турското владичество из Дупнишката покрайнина българското население било обърнато в р а я, т. е. безправно население, с презрително прозвище. Тя представлявала основната производителна част от населението, върху чийто гръб живеяла мюсюлманската непроизводителна класа. „Раята била длъжна да изпълнява повинности както към държавата, така и към феодалиите

си господари.³⁷ Запазени са достатъчно сведения за изпълняването на някои феодални повинности. Доганджий е рая, която доставяла дресирани соколи за лов, напр. от с. Новоселяне. Дервентджиите охранявали редица проходи из крайграничните места на покрайнината, напр. прохода Дервент или Клисурса между Дупница и Самоков. Курджиите били пазачи на горите, за които се бележи през 1807 г. Черихорите били изкусни майстори раи, чиято работа била да укрепват калетата, крепостите, градските укрепления и др., напр. през 1798 г. от Джумайско и Дупнишко събрали към 600 души в похода против видинския Пазвантоглу. Сведения за изпълняване на други феодални повинности, за провеждането на които в града и покрайнините е имало потребност, не са запазени, напр. марталози, кюпрюджи, канкчи, чалтъкчи, суй-обджи (водари) и др. Войнишки селища и произтичащи отношения от тях за града и покрайнината не са запазени. И днес обаче е запазена думата чери-башия, началник на войници българи, които били освободени от известни задължения, но помагали на царската войска, обози и др.

Данъци. Феодалната класа се е състояла от висшите държавни чиновници, висшето духовенство и спахиите. Те били държатели на леновете. Тази класа се издържала от феодалната рента. Всеки феодал за притежавания от него лен е имал б е р а т (султански указ), който му определял част от рентата — данъка. Данъците, с които било задължено населението, били много и разнообразни — надминавали 80 и повече на брой. В основата си се разделяли на три вида: парични, натурални и отработъчни.

Част от населението на покрайнината било освободено от плащането на някои данъци като привилегирани, напр. селяните от с. Бобошево, Илковци, Джебел-и-Рила и др. Последните били вакифирани. Селяните из тези места, вероятно и Дупница, „която била частен имот на везира“, се ползували с известни правдини. Ферманът на султан Махмуд II от 1821 г. определя правдините на с. Бобошево като хасс. Всички данъчни привилегии били премахнати с Хатихумаюна през 1839 г. От 1861 г. се налагат нови данъци, каквито дотогава не са плащани, напр. ниабет, арус, тапуй-зимен, дещибан. Изобщо данъците търпели промени и по име, и по съдържание. Подробностите за плащани данъци от раята в Дупнишко са посочени из различни турски документи, давани на Рилския манастир. Дават се сведения почти за всички села из покрайнината за вида и количеството акчета на общо заплащани данъци.

Данъчното бреме в края на XVIII в. било понасяно тежко от населението. Например на амвонната стена на старата черква „Св. Никола“ в с. Сапарево пише: „Да се знае кога се продава един вол за един кутел жито 1787 г.“ Това е продължило и след Танзимата от 1839 г. За това говорят подробно описаните тежки данъци на с. Баланово, с. Скрино и др. през 1841 г. През 1845 г. селяните от с. Фролош искат от Самоковския хюкюмат да им се намалят данъците.

Отработъчните данъци населението било длъжно да изработва безплатно на феодалите и на държавата. Тях обикновено наричали а н г а

³⁷ История на България, БАН, 1954 г., т. I. с. 248.

ри я. Наследственото заграбване на селската земя от спахиите водило към нейното ангарийно обработване, което още се разказва от възрастните селяни, напр. селяните от Горно поле са работили ангария по направата на шосето из Дервена между Самоков и Дупница през 1870 г. Всички мъже и жени над 15-годишна възраст били изкарани на работа. Това разказва баба Митра Чочорина Кметска (1854—1936 г.), която работила там ангария на 16-годишна възраст.

Натуралните данъци представлявали задължението на селяните да внасят съответната част на държавата или спахията от получените продукти на селскостопанското производство, напр. десятъкът (йошур) бил един от най-старите натурални данъци, събирани непрекъснато от XV в. до Освобождението. Той се състоял в 1/10 част от добива на всички селскостопански произведения: зърнени храни, просо, лен, коноп, слама, мед, грозде, сено и др. Десятъкът на зърнените храни бил един от най-значителните, който тежал твърде много на населението. Особено това се отнасяло за неплодородните години. Този данък давал възможност да се събират много храни, които складирали в общинските хамбари, каквито имало из всички села на покрайнината и града. За този данък има сведения от 1808, 1875 и др. години. Събирачите се наричали таймджи, които обикаляли селата и определяли количеството за гроздето и др., например в Бобошево. Те били изпращани от наемателите — откупчици наданъци, напр. в с. Бобошево, Дживджир ефенди и пр. Този данък е събиран през робските години и след Освобождението до 1883 г., когато е установен само като паричен.

Данъците били лични и тежки за населението. Особено тежък бил данъкът джезие или харач, поголовен данък за всички немюсюлмани мъже от 15 години нагоре. От него са освобождавани само рая-християни, които били момци, овчари и ратаи (гулямлари, чобанлари и аргатлари). Въобще от средата на XIX в. турското държавно съкровище почнало да събира от селяните за своя сметка всички онези натурални и парични данъци, които по-рано се плащали и от спахиите. Събирането им ставало много пъти с издевателства над населението. Много семейства са разорявани, като са принуждавани да хранят събирачите на данъците и пр. Държавните чиновници често налагали произволно по-големи данъци от определените. Измъчваното население правило оплаквания, напр. през 1685 г., за които са издадени съответните фермани. Изнудванията и насилията били понасяни тежко от населението, за което ни говори и издаденото „царско ираде“ от 7 април 1841 г., в което се говори за изнудвания и насилия и че данъкът е голям.

В повечето случаи данъците не са събирани направо от държавните чиновници, а отдавани на откуп, напр. откупчикът на десятъка се наричал „имизми“, който могъл наново да го препродава. Отбелязват се имената на откупчици: манастирския игумен о. Памфили, о. Прокопи, самоковците Димитри Смрикар, Сотир чорбаджи, еврей-лихвари и др., напр. данъкът на махалата Мурсалево (11 787 гроша) за 1846—1847 г. и др. Данъкът е внасян в държавното съкровище на шест пъти за една година. Откупването на данъка давало възможност за забогатяване и издевателства над населението.

Владичиния. Не по-малко непоносими са били налаганите данъци

наричани владичнина, за които се пише от XVI в. насам. Например митрополит Йосаф на трите епархии — Самоковска, Дупнишка и Радомирска, събрал „от тамошното християнско население“ за 1578 г. „данък, наречен ресумимитрополитлък 85 златни жълтици, наречени флорини-алтъни вместо определените 50 само за Илекската партриаршия“. Тези епархии плащали следните налози: 1) право за венчило, 2) право за черква, 3) право за свещенодействуване, 4) право на селата и нахитите, както и други подобни права. Населението понасяло тежко тази владичнина и през възрожденските години започва открито да негодува. Изпраща протести до нишкия областен управител Зайнел паша, изпраща прошения до Цариград, дописки до цариградските български вестници и др., откритото негодуване пред самоковския гръцки владика Дели Матей и др.

Разпадане на спахилъците. В края на XVIII в. и началото на XIX в. населението обеднява и не може да понася налаганите му тежки данъци. Спахилъците се разпадат, разпродават се на търг или стават наследствени от баща на син или дъщеря. Разхлабващата се военно-спахийска система в началото на XIX в. дава възможност на населението да се почувствува по-спокойно, по-свободно. Разраства се паричната система, при която натуралните данъци се превръщат в парични, но стокowo-паричните отношения не са интензивни.

Градът се разраства, укрепва се стопански, засилват се местният пазар и търговията след настъпилите реформи през първата половина на XIX в. и отминаването на размирните кърджалийски времена за Дупнишко, 1813 г. Голям удар нанася проникването на парично-стокovia и лихварския капитал в турската икономика. За Дупнишко това допринасят и местните джелепи от първите години на XIX в., напр. Раде Маазник и др. носители на този именно парично-стокow капитал.

Разпадат се спахилъците и на тяхно място се явяват чифлиците, ленно-спахийското стопанство се заменя с чифликчийското като форма на частно земевладение. Феодалната зависимост на селяните в чифлиците се заменя с изполичарството, кесимджийството, момшината, аргатството и др., които преживяват освободенските години, макар и по-слабо да се проявяват и в българските чифлици след Освобождението. Така се явяват в Дупнишко десетки турски чифлици, а на места и български. Пръснати из всички краища на покрайнината, те променят стопанския облик на владееене и експлоатация на земята.

Настъпва епохата на танзимата (реформите), с който слутанът се отървава от разлагащата се феодална организация. До 1832 г. спахиите събират данъците. В 1839 г. с Гюлханския хатишериф султан Абдул Меджид определя пенсии на спахиите и заплащане на заимите и тимарите, като ги оттегля от управлението на спахийските земи. Същевременно възникват стокowo-паричните отношения, заражда се капитализмът. За покрайнината се набират първите капитали чрез джелепчийството, за което говорим на друго място. Така към 1844 г. окончателно пропада старата военно-спахийска система, обаче остатъци от спахилъците остават в Дупнишко и до Освобождението. Аграрният въпрос из този край можал „да се разреши едва след Освобождението“ от нарочна анкетна комисия, за която говорим по-нататък.

В заключение ще отбележим, че от края на първата половина на XIX в. по отношение на селското стопанство за цялата покрайнина настъпва време на чифликчийството. Вместо спахийски началници, субашии, алай бегове и др. се създават околийски управления със свои камаками. Управлението става по-стабилно и централизирано. Населението залочва стопанска и културно-политическа борба само с турската държава. Открива се пътят на демократичната революция у нас, на която не остава чуждо и населението на Дупнишката покрайнина.

НАСЕЛЕНИЕ

Брой на населението. През първата половина на XIX в. пътешественикът Хюц отбелязва, че градът е имал 6000 жители. За 1836 г. Ами Буе съобщава, че градът наброява 7000—8000 жители с 2000 къщи. В следосвобожденските години броят на жителите нараства, както следва:

Години	Града	Околията
1880	7487	41 266
1887	7869	46 247
1892	8359	47 167
1900	9417	52 504
1905	11230	60 441
1910	11601	65 030
		Чужденци
мъже	21 416	мъже 44
жени	19 870	жени 16
	Всичко 41206	Всичко 60

Увеличението на населението в града и околията в проценти е както следва:

Години	Града	Околията
1880—1887	5,10	—
1887—1892	6,23	1,90
1892—1900	12,66	13,43
1900—1905	19,25	12,97
1905—1910	3,30	7,59

За периода 1880—1926 г. жителите на града се увеличавали със 100.93%, или за 46 години два пъти — от 7487 на 15 044, а околнята се е увеличила половин пъти — от 41 226 на 65 030.

До Освобождението регистрирането на населението в града по домакинства е ставало само в турската община, с главна задача за данъчно облагане. След Освобождението, в първия съставен „Семеен списък на гр. Дубница, 1879 г.“, в новообразуваната градска община са отбелязани само 660 български домакинства. Последните са записани с началното малко име на най-възрастните от домакинството, или някакъв прякор, или упражнявания занаят. Следва вероятната година на раждането, но не е посочена дата по-рано от 1800 г., с много редки изключения. По-нататък се редят имената на съпругата, синове, дъщери, пак с малки имена, по реда на раждането, с означение на годините. Имената на останалото в града турско население се отбелязват през 1890, а на евреите — 1900 г. Евреите имали своя община още от заселването им в града. Водели са семейни списъци с означение на станалите промени в раждания, умирения, занаяти и др., писани на испански език. Този регистър е пазен до последните години, прибран от отговорни институти. Регистрацията на ражданията, умиренията и браковете става едва от 1893 г. Още от годините на турското робство освен българско население е имало и чужденци, които са регистрирани от 1899 г., напр. 1899 г. е имало чужденци 1182, 1900 г. — 1520, 1905 г. — 1650 и т. н.

Сведения за разпределение на населението по професии от годините на турското робство и първите години след Освобождението няма. За 1910 г. е както следва:

селско стопанство	51 424	свободни професии	1 240
индустрия	5 461	живеят от приходите си	437
добив на мин. вещества	52	домакинска прислуга	318
съобщения	529	неуточнена професия	460
търговия	2 776	неизвестна професия	262
държавна сила	1 240	всичко	65 048
администрация	849		

В края на 1912 г. административно околнята е била разпределена в 1 градска и 25 селски общини, или 1 град, 71 села и 3 махали.

Общ преглед. В археоложко отношение Дупнишката покрайнина почти не е проучвана. Сведения за първите жители, обитатели, се разкриват от случайни разкопки. Последните сочат, че тя е била населена още от времето на късния неолит (3500—1900 г. пр. н. е.) За тях ни говорят разкритите материали при м. Деве Борган, гара Мурсалево. При направата на ж. п. линия са разкрити останки, много глинени фрагменти от съдове, работени на ръка, хромлени камъни, брадвички, пепелища, кости от животни и хора, живели тук. Следват разкритите селища от каменно-медната епоха (2500—1900 г. пр. н. е.) в м. Колибите, между селата Дяково и Кременик (Делян) От същата епоха селища са разкрити при с. Паничарево и Висока могила. От старожелязната епоха (X—VI в. пр. н. е.) са разкрити материали при м. Езера, край с. Каменик и при с. Червен бряг. От новожелязната епоха (V—I в. пр. н. е.) са

разкрити такива при с. Бистрица, Царичина, Голямо село и Цървище В в. Кременик, западно от с. Сапарева баня, е разкрито праисторическо селище от каменно-медната епоха (4300—4500 г. пр. н. е.), което обхващало 3 дка площ. Има купчини дялани каменни оръдия. Намерена е медна брадва от началото на бронзовата епоха при с. Смочево (виж. Дупница до Освобождението, 1935 г., с. 26). От намерените материали се идва до заключението за непрекъснат живот из покрайнината.

Дупнишката покрайнина е била населена от траките дентелети.³⁸ Материалните останки и намерените монети говорят за постигната значително висока култура. Достатъчно е да напомним за м. Царичина, в Разметаница, където е бил издигнат големият тракийски храм в чест на бога Зевс — Збелтиуродс — Зевс Мълниеносец.³⁹

През II в. пр. н. е. идват римляните, които се настаняват из земите на траките. Те издигат на м. Царичина крепост (I—IV в.), чийто водопровод е запазен и сега със студена и хубава вода. Развалини от римски укрепления и селища намираме на много места из покрайнината, напр. Сапарева баня, Аракчийския мост, м. Мостището до р. Струма при с. Крумово, Шатрово, Паничарево и др. Запазени са останки и от стари римски пътища и т. н. Редят се едни след други: готи, хуни, авари, славяни, българи. Всички отминават с изключение на славяните и българите, които последни се настаняват из обезлюдената покрайнина. Старото тракийско и отчасти романизирано население е останало по местата си, за да дочака нови пришълци. „Много села с тракийско, елинско и латинско име бидоха пославянчени.“⁴⁰

По времето на хан Крум (809 г.) София влязла в пределите на българската държава и станала изходно място за разширението ѝ на юг. През X в. българската държава слиза на юг, което е фактически разширение сред македонските славяни. Става разширение на византийското господство сред тези славяни. Пътят на България към югозапад е бил вече открит. Македонските славянски племена и техните вождове регистрират своята привързаност към държавното обединение на славяни и прабългари. Те стават „третата част на българското царство“, както е отбелязано в средновековен списък на българските архиепископи. Политически и етнически македонските славяни се обединяват със славяните от Мизия и Тракия. Активно се включват в процеса на изграждане единната българска народност. Името българи, което те започнали да носят редом с другите поданици на владетеля на България, не било за тях само обозначение на принадлежността им към една държавна общност — то станало и тяхна народностна изява.

В тези земи се включва и Дупнишката покрайнина. И в началото на XI в. сред Разметаница на м. Царичина се издига феодалната крепост на Арона, управляващ Средецката област. Околните височини: Поглед, Голата могила, Нечуй глас. Издай глава, старото манастирче „Св. Тодор“, Голям и Малък Връм, Градище, Радомир и др. с укрепленията си допълват защитата на Ароновите владения. По сведения от

³⁸ Йордан Иванов — ц. с., с. 7

³⁹ Дупница до Освобождението, 1935 г., с. 32 и сл.

⁴⁰ Йордан Иванов — ц. с. 1906 г., с. 32.

историка Скилица (Кедрин) тук на 14 юли 1014 г. се разразява братоубийствената битка между Самуил и брата му Арона, който отбелязва, че това става в „местността Разметаница“

Следващите години цяла България преживява византийското иго. При отхвърлянето му Дупнишко остава към Търновското царство. Запазените материални остатъци и исторически сведения говорят за усилен живот из цялата покрайнина до настаняването на турския завоевател.

Разселване. То е ставало по икономически и политически причини. Първите предизвиквали повечето единични разселвания, а вторите — изселване на компактна маса от населението. Принудителното изселване е придружавано с гонения, избивания, опожарявания и др., за което ни напомнят остатъците от опожарените и разрушени селища, сказания, предавани от поколение на поколение, писмени сведения, дописки до цариградските български вестници, летописни бележки и др. С принудително изселване може да си обясним името на село Дупница в Източна Тракия, между Бунар Хисар и Малко Търново, където жителите на града, след разрушението на Дупнишката крепост, са насилно разселени. За това селище в „Известия на Българския археологически институт“, 1939 г., т. XIII, с. 259 изследвачът Георги Аянов прави следното съобщение:

„Дупнишкият манастир „Св. Петър“ носи името на изчезналото българско село Дупница между селата Паспалево (Малкотърновска околия) и Корудере (Бунархисарска околия). Манастирът е разположен на една красива местност, наречена Бъзът, през която протича планински поток, чиято вода на известно разстояние се губи под земята и при манастира излиза на открито като подземна река, минава през съседната пещера и наблизко се втича в Дупнишка река, която е приток на Резовска. Поменатата пещера, през която тече реката, е естествена, с някои галерии вътре. В нея се влиза по няколко каменни стъпала.

Село Дупница е било на два пъти опожарявано от турците: през 1829 г. и през 1877 г., когато е брояло около 30 къщи. Тогава е била опожарена и черквата, по-късно пак възстановена като параклисче, обзавеждано от един калугерин селянин, когото турците убили.

Около манастирчето имало развалини от стара кула.“

Няма съмнение, че това с. Дупница говори за масово разселване на жителите от града по време на завладяването и разрушението на Дупнишката крепост и настаняването в него на турците. Съществуването на това село е продължило през всичките години на турското робство до наши дни и е било значително голямо — с черква, манастирче и др.

В м. Семчин, край самоковското шосе, между селата Крайници и Сапарево, се намирало с. Шербаново, изселено през 1871 г. в Пазарджишко. Там изселниците изградили сегашното с. Семчиново, които и сега ги наричат с името шопи. Това е станало след Кримската война (1853—1855), когато в нашата покрайнина са заселени черкези, изгонени от Южна Русия. Към 1860 г. част от черкезите била настанена в Горната махала на с. Гюргево (Мацакурово), край р. Джерман. Последната принижда и отнася основаното черкезко селище. Тогава черкезите се нахвърлят и заграбват с. Шербаново и разселват жителите му.

Старото селище на с. Новоселяне е с. Сенокос, което се намирало в съседство. В началото на XVII в. жителите му били прогонени от турците, които масово се разселват в с. Брежане, Благоевградско. В съседство на него, в Кресна, има с. Сенокос. Знаят се и семейните връзки между останалите жители и изселниците.

На стария път, който минава по средата на Горно поле, в землището на с. Овчарци, се намира м. Селището, където е имало едноименно средновековно българско селище. То било нападнато от спахните, ограбено, разрушено и опожарено. За това говорят материалните остатъци. Една част от жителите били избити, а друга изселени в с. Селище, Благоевградско. И сега се знаят родовете изселници. Останалата част от жителите се изместили към планината и създали сегашното с. Овчарци. Жителите на същото по сказание от бащи и деди разказват за това разместване, защото спахните заграбили работната им площ.

Северозападно от селата Рила и Стоб, в рилския рът Царев връх, се намирало с. Шипочанъе, отбелязано в грамотата на цар Ив. Шишман. От годините на турското робство това село се отбелязва в документ от 28 март 1526 г. Името му се съобщава и през годините 1640, 1660, 1748 и 1750. Намират се остатъци от разрушеното селище. През втората половина на XVIII в. неизвестно по какви причини, навярно поради издевателствата на спахните, селото се разселва в Самоковско, където изграждат селище със същото име Ш и п о ч а н ъ е. В старото местонахождение продължават да се набелязват имената: Шипочане 1821, Гора Шипочан 1640 г., 1832 и 1842 г., Шипочанска земя и др.⁴¹

В същата царска грамота се отбелязват имената и на други селища, за които се съобщава и през годините на турското робство, че плащат десятък и др. От средата на XIX в. техните имена престават да се чуват, съобщават, изчезват. Месторазположението им мъчно се определя. Такива селища са: Столник, Каменица, Гардоман, Лехотица, Слано, Байрамово, Лимовица, Байрактарово, Добровина, Варвара, Чрътов дол, Българено, Чудино, Дриска, Гаган, Бурджия, Марешица, Бударан, Крушовец, Ерманец, Безово, Добър, Абланово, Гнида и Братско. Изчезнали са по време на робството.

Поради някакъв разгром през XV в. се разселват жителите на Бобовшево, което на три пъти е опожарявано. Жителите му се разпръскват из съседните гористи места. По-късно някои от тях се връщат, а други в гористите места основават селищата: Крумово (Текия), Бураново, Драгодан, Боровец, Висока могила, Сопово и Доброво.⁴²

Отбелязва се разместване на селата Злокучене при с. Бабино, в Софийско, с. Гребекъл при Бобовдол и др. Ставало е разместване и из вътрешността на покрайнината, какъвто е случаят със с. Шатрово, което четири пъти е преизградено в съседство.

И други разселвания и пръскания на населението от Дупнишко са ставали през годините на турското робство. За това няма запазени сведения, но сказания, развалини и др. напоят за безпокойните години, що е изживявало населението из покрайнината.

⁴¹ Д. И х ч е в — ц. с., 1910 г., с. VIII, 46, 109, 237 и др.

⁴² И в а н К е п о в — ц. с., 1935 г., с. 33.

По икономически причини, като глад, неплодородие и др., не е ставало масово разселване. Отделни хора са странствували из пределите на Отоманската империя като печалбари и др. От града групи от по 16 и повече хора отивали в Цариград да търсят работа, бележи в биографията си Иван Николов Роглинов (1844—1938). Отваряли дюкяни в Цариград — мутафчии, гостилничари и др. Копаели лозя в Света гора, ставали гавази на ерусалимския патриарх, странствували като хъшове из Влашко, Сърбия, Одеса и др. След време повечето от тях се връщали със спечелени пари или изучен занаят. Голяма група дочаква освободенските руски войски, взема участие в опълченските дружини и окичени с ордени за храброст, се прибират по родните домове.

Странствувание вършили и интеллигентни за своето време граждани, като носители на просвета и национално съзнание, из Свищов, Хасково, Панагюрище, Кюстендил, Битоля, Ресен, Прилеп, Велес, Сопот и др. Техните имена сега красят страниците на историята на тези селища, като винаги към името си прибавяли и „дупничанин“ Държали връзка с родния си град, който наричали „моето Отечество“.

Заселвания. През XIX в. градското население започнало бързо да се увеличава. Градът нараства, развива се като търговски и занаятчийски център. Залочват заселвания от селата в града. Заселниците се отдават на земеделие, занаятчийство, кръчмарство и др. Това особено се засилва след отминаване на кърджалийските времена (1813 г.). В града и покрайнината настъпва по-голяма политическа сигурност. Създават се по-големи и трайни стопански и битови връзки между града и селото. Земеделското производство започва да става търговска стока. Издига се животновъдството, разрастват се занаятите и търговията. Натрупват се по-големи парични средства, които се влагат в строеж на ханища, търговия, занаяти, стокарство, железничарство и др. Това привлича заселници в града, особено от средата на XIX в. Такива идват от радомирските села, Малешевията, Горноджумайско, Разложко, Скопие, Шип, Велес, Кочони, Серско, Битолско, Кратовско, Дебър, Солунско, Тиквешко, Овче поле и др.

Заселниците в града намират добри условия за преживяване. Повечето от тях били добри стокари из родните си места, занаятчии или търговци. Донасят и свои спестявания. Много от тях се нареждат сред градските първенци в следосвободенските години. Постепенно заселниците се нивелират сред староседелците. През освободенските години става масово заселване на българи от цяла Македония, за което е дума на друго място.

Мъчно обаче се проследява разселване от Дупнишко към Македония, каквото без съмнение е имало. Например тюфекчи Андон напуска Дупница през 1830 г., подгонен от турците, и се заселва в гр. Радовиш, от който е родът Ципушеви, за което става дума на друго място. Подчертава се народностната връзка между населението на Македония и Дупнишката покрайнина, разположени в близко съседство.

Българщината винаги е надделявала и турците масово напускат града след Освободителната война 1878 г. Стопанският живот се намирал предимно в ръцете на българите, които се оказали по-енергични, по-предприемчиви и способни. Българското население в града и в цялата

покрайнина показвало единство в стопанския и културно-политическия живот през годините на турското робство. Турците оставали предимно в селското стопанство, в което работило бедното турско население, или като експлоататори на българското селячество из турските чифлици. Турците застъпвали и леките занаяти, като кафеджийство, бояджийство, налбанство, сарачество и др.

Още с навлизане на руските освободителни войски в Дупнишко започва разместване на населението. Най-напред турците започват да се изтеглят на юг ведно с отстъпващите турски войски. „Дупнишките турци, народ много флегматичен, почти свършено се изтеглиха през границата в недалечна македонска Джумая“.⁴³ „И наопаки — джумайските българи, хора живи и предприемчиви, се заселиха в Дупница, като стар център на погранична околия.“⁴⁴ Разместването продължило няколко години, независимо, че бил даден шестмесечен срок. Заселниците остават в града или продължават разместването си из вътрешността на страната. Неустановената граница давала възможност за постоянното ѝ преминаване. „На запад русите бяха завзели извън границата на княжеството само Джумайски окръг по р. Струма. Когато русите го напуснаха, голяма част от жителите се вдигнаха и преминаха новата граница, към тях се присъединиха нови бежанци от вътрешността на Македония. През зимата на 1878/1879 г. имаше повече от 20 000 души в пограничните околии, обаче мнозина пак се върнаха. През следващата зима 1879/1880 г. в Дупничка и Кюстендилска околии имаше 7000 македонски емигранти, които създадоха доста грижи на българското правителство. Те идваха и отиваха постоянно през границата и не можеха да се решат нито да останат, нито да се населят на постоянните им места, нито да се върнат. Най-сетне се разпръснаха, сега се намират по граничните страни на градовете София, Златица, в Тузлука и Варна“⁴⁵

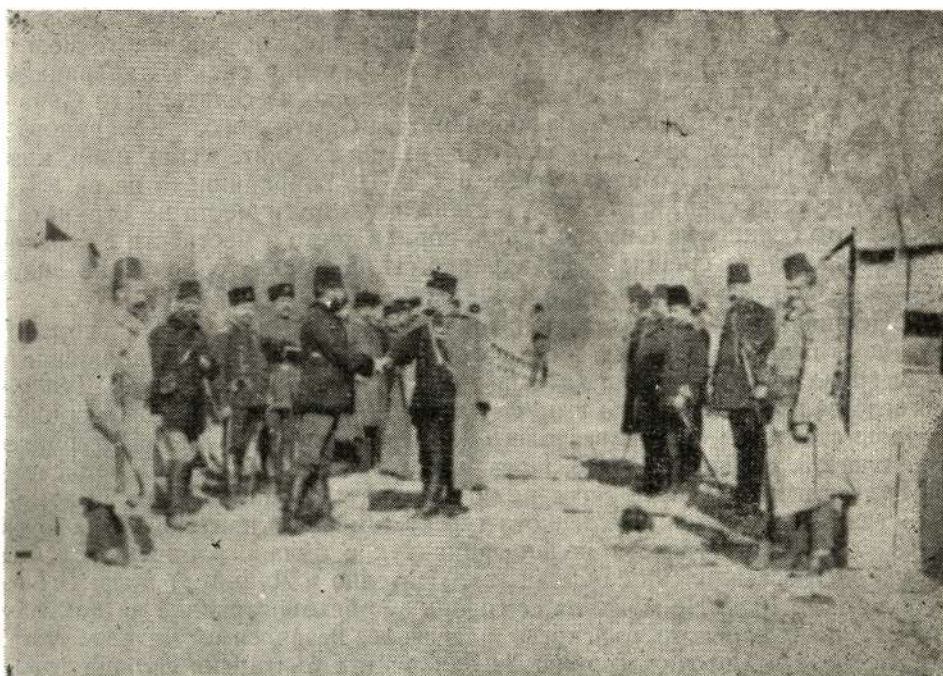
Освен много заселници от Горна Джумая (Благоевград) в града са дошли още и от долината на Струма след несполучивото Кресненско въстание, проведено веднага след установяване на границата (1879 г.), като протест и недоволство, че са откъснати от общата българска граница. Това въстание беше жестоко потушено. Въстаналото население, подложено на терор и преследване, прехвърля границата за България.

Заселвания из покрайнината стават и след Илинденското въстание (1908 г.), като бягащите из пламъците на разбунтувалата се Македония били радушно посрещнати от дупнишкото гражданство. През 1906/1907 г. населението на Кюстендилски окръг намалява с 6336 души „и то се дължи на изселванията на придошлите бежанци от Македония и Одринско, които се върнаха обратно в родните си места“, се отбелязва в доклада на Кюстендилския окръжен съвет за същата година.

Масово заселване на бежанци от Македония в града става след Балканската и Междусъюзническата война (1912—1913 г.) от Кукушко, Серско, Дойранско, Баракли Джумая, долината на Брегалница, Солунско и др. Една част остава в града, а друга се разселва из цялата страна. Успокоени, значителна част от тях се завръщат обратно в родните си

⁴³ Два санджака в Източна Македония, описва З Псп. ян. 37, с. 37.

⁴⁴ и ⁴⁵ К. Иречек — Етнографски промени в България, СбНУ, кн. V, с. 514.

Пропускателен пункт на Бараковския мост 1880 г. Среща между български и турски гранични офицери.

места по време на Първата световна война, за да бягат по-късно обратно. Така става и по време на Втората световна война. От Освободителната война — 1877/1878 г., седем пъти населението по Струма се движи на юг и обратно. Като погранична околия подир всички тези войни и въстания в нея става дълбока промяна в народността състав.

От присъединяването на Дупнишката покрайнина към българската държава българите са били винаги мнозинство. Те са изградили селищата си в полите на околните на покрайнината планини върху каменисти терени, край реките и техните тераси, дерета, извори, за да запазят свободна голяма работна площ. Селищата са крупни. Изключение правят тези, пръснати из югоизточните разклонения на Осогово, отатък Струма. Това са разбит тип селища — махали, пръснати из високите места с един център.

Битовата организация и живот се значително отличават за трите по-рано отбелязани части на покрайнината. Това подсказва за преобладаващо наследство и влияние на настанявалите се и преминавали някога тук народности. Достатъчно е да вникнем в живота и характера на трите части на покрайнината, за да се убедим в това. Те сами се разделят на горнополци, долнополци и от Разметаница. В това деление влагат елемент на съществено различие в характера, нравите, бита и културата.

Турци. При падането на града и покрайнината под турско рабство населението било българско. От него турците завзели укрепените места и крепости. Настанили се в тези земи едновременно със завладяването им. Отседнали предимно в града и твърде малко из селата, като Сапарева баня, Горна Козница, Върбовниците, Самураново, Кочериново, Бабино и др. Броят им е определен от този на турските къщи, напр. във Върбовник 40, в Г. Козница повече и т. н. Из покрайнината не са възниквали турски села, както това е станало из други места на страната. В повечето селища не е имало турци, поради което и местности с турски наименования се срещат твърде рядко. И населението почти не знае турски — както възрастни, така и млади.

По-значителна турска колонизация е проведена в града поради военно-стратегическото му разположение. Не случайно минаващият през града руски пленник, края на XVIII в., пише: „А то место Дупница село великая, а жильци в ним турские“.⁴⁶ Никола Лазарков в спомените си съобщава, че в навечерието на Освобождението в града турците са били 2/3, а българите 1/3. През 1880 г., когато турците са записани за пръв път в семейните регистри на общината, те наброявали 29 домакинства със 100 души. Последното турско семейство напуска града през 1910 г. Изобщо турската колонизация тук е била ограничена, слаба. Общо за Кюстендилски санджак (включително и Дупница) през XVI в. е била само 10%. Не може да се говори за обезбългаряване на покрайнината на завареното българско население, независимо че една част е разселена в Източна Тракия. За заварените български селища говорят градовете Сгоб, Мрамор, Долна Сътеска и българоките села, описани в грамотата на цар Ив. Шишман.

Рязко се разграничавало българското от турското население. Немюсюлманското население в града и покрайнината не изгубило икономическото си предимство. Българите били творци на стопански блага в селското стопанство през всичките години на турското робство. Те овладявали икономиката на града от далечните години на робството до Освобождението. Създали градска материална култура с най-различни професии: сградостроителство, занаятчийство, рударство, маданджийство, задоволяване на домашния бит, който останал незасегнат от влиянието на турските заселници. Българите овладявали различните сложни и тежки занаяти, като работели и из харемите. На турците оставали леките и по-незначителни занаяти. Не случайно данъкът на българите бил винаги по-голям и тежък не само като рая, но и като производители на стопански блага. Това виждаме и от налаганите данъци на занаятчиите, напр. за 1876 г. те са 33 670 гроша и отделно на прищълците, идващи на местния пазар — 1323 гроша. Турците били повечето чифликчи, но предимно с българска работна ръка. Освен с леки занаяти бедните турци работели и земята като наемни работници. Богатите турци били управници в администрацията и чифликчи.

Черкези. Това е друга чужда народност, настанила се в Дупнишката покрайнина след Кримската война 1860/1863 г., преселници от Южна Русия — Кавказ. Българското население ги наричало „черкези“ Те

⁴⁶ Пърдан Иванов — ц. с., 1906 г., с. 186.

били еднакво нежелани и от турци, и от българи. По-компактна маса имало из селата на Горно поле, в Яхиново — 24 къщи, Крайници — 19, Самураново — 16, Тополница, Гюргево, Овчарци, Сапарева баня, Ресилово, Червен бряг. Из покрайнината живели общо към 14—15 години до Освобождението. И сега са запазени имената на много места във връзка с разселването им, напр. Керкезка махала в Яхиново; Керкезка махала, Керкезки къщи, Керкезки върби в с. Крайници; Керкезки ниви при с. Самураново; Керкезки кории при с. Ресилово; Керкезка пътека и Керкезко кладенче при с. Овчарци и т. н. Те били войнствен народ и служели в турската армия като доброволци с коне. Били грабителни и много мързеливи. Носели сиви войнишки шинели и кожени капи гугли с наушници. Краката си обували в меки калцуни, отдолу подплатени с кожа. Стъпвали леко и безшумно, което ги улеснявало в кражби и грабителство. Жените им били забулени с черни забрадки и яшмащи. Били настанени из хубавите имоти и постоянно нападали българските домове за грабителство и кражби на пари, хубави коне, добитък и др. Турската власт ги защищавала и не ги търсила. Срещу техните золуми от страна на българите са правени оплаквания и дописки в цариградските български вестници, напр. в „Македония“, г. V, брой 13 от 30 март 1871 г.

Не случайно по време на Освободителната война черкезите първи напускат покрайнината. Минавайки през града, нападали българските къщи, ограбвали, изпускали виното от бъчвите и др. Срешат се следи от оставен черкезки антропологичен тип сред жителите на Яхиново и др. Със золумите си те оставили сред населението из покрайнината дълбоки следи на пакостници, грабителни, насилници и т. н. Тогава, а и сега още бабите плашели малките деца или им разказвали приказки, предания за черкезите, а на по-буйните деца казвали: „Какъв си керкезин!“

Гърци. Заселници в града има още през последните години на XVIII в. Те са пришълци от Мелник, Корча и др. Занимавали се с ханджийство, папукчийство, табакчийство, аптекарство, часовникарство, ахтари, билчари, хекими. Участвували в общественния живот на града. Заселването им в града продължило през целия XIX в. След Освобождението, 1893 г., наброяват 45 души, 1900 г. — 36, 1910 — 5. Следващите години изчезват, претоляват се чрез бракове, сключени с българи.

Цигани. Още от далечните години на турското робство в града са живели мохамедански цигани. По вероизповедание се разделят на християнски и мохамедански (турски) цигани. (За тях К. Иречек⁴⁷ пише, че „в града има испански евреи, па, разбира се, и цигани.“ 1880 г.). До късно, 1930 г., от Анкара е бил изпращан ходжа за цялата покрайнина, със седалище Сапарева баня. Чрез циганите била поддържана турската националност. Живели са в града в циганската махала, сега кв. „В. Демиревски“ По-компактна маса живели из Горната махала и край Аракчийския мост. Винаги населявали слънчевите места и с виковете си, свирните, побоища и др. огласявали крайните части — входни и изходни — на града. Работа търсели из центъра на града като хамали, каруцари, продажба на железарски изделия, решета, протоци, кошници

⁴⁷ К. Иречек — ц. с., с. 619.

и др. Пазарен ден нареждали сергии с ковачески изделия. Търговията и работата им са придружени с шум: викове, кавги, благословии, пиене, пазарлъци и др. Занимават се и с ковачество, решетарство, калайджийство, тенекеджийство, чалгаджии, джамбазлък и пр. Носят крайно пъстро облекло, някога шалвари, сега изоставени. Водят весел и безгрижен живот.

През града минават и подвижни цигани, които обтягали шатри в горната част на града. Работят вретена, кошници и др., врачуват, крадат. Почти във всяко село имало по един ковач за поправка на земеделски инвентар. Такива ковачески работилници с неотменното точило украсявали изходната част на града, напр. Аракчийския мост.

Броят им през годините на турското робство е неизвестен. През 1893 г. наброявали 123; 1900 г. — 178, сега са много повече с тенденция за увеличаване. Едва през 1890 г. са записани в семейните регистри на общината с установено местожителство. Правени са опити за въвеждане в християнската религия (1938 г.), оставали с две имена — циганско и християнско, несполучливо. Имат свой отговорник — кмет на циганите (царибашия).

Цинцари. Заселват се в града и покрайнината от първите години на XIX в. По местопроизхождение се свързват с власите. Последните казват, че между тях и цинцарите няма разлика. Съставляват една и съща народност. Говорят на един и същ език, имат еднакви нрави и обичаи, не правят разлика помежду си. Българите ги наричат поотделно цинцари и власи. Те помежду си казват „аръм“, откъдето идва „аромъни“ Заселници са от Македония — Крушево, Гопиш, с. Магарево, Битолско и др. От същите години има заселници освен в града още и в селата на Горно поле — Сапарева баня, Гюргево и Сапарево. Занимавали се с ханджийство и бакалия, кръчмарство и странноприемници, всичко на едно място. Заселването в града продължава и след Освобождението. През 1900 г. наброяват в града 99, а в селата 64, 1905 г. — 57. Ежегодно броят им намалява поради претопяване сред българите чрез женитби, отстъпване от национална принадлежност, записване при преброяване като българи.

Албанци. Населението ги нарича арнаути. В селата на Горно поле се заселили още през годините на турското робство — Сапарева баня и Крайници. Закупували работна земя и се занимавали със земеделие, като използвали наемна ръка. Значително място в тяхното земеделие заема овцевъдството с търговска цел. Поддържат роднински връзки с арнаути в Цариград. Последните ведно с местните арнаути вършили търговия с овни — джелепчийство.

В града се настаняват след 1900 г., което продължава до 1904 г. Произхождат от Македония — гостиварските села Върбен, Беличица, Яловица. Отначало много от тях са били гурбетчии, идвали пролетта и се връщали есента. Продавали халва, боза, салеп, леблебия, мляко, сладкиши и др. Първоначалната им търговия била ръчна, а по-късно засядат в града и отварят млекарници, бозаджийници с халваджийници. Обличали се в национална носия — бели беневреци и кафено абе, малка от вълнено бало шапка — всичко домашна тъкан. Бозаджийските

кофи украсявали с месинг, продавали с провиквания, напр. „Сааа... леп!“ През 1900 г. наброявали 19 души, 1905 г. 31.

Не могат да определят националната си принадлежност, националния си произход. Самите те се наричат арнаути, не албанци. Намират, че произхождат от македонските българи, с които живели дълги години в съседство — Дебърско, Гостиварско и др., от които силно се повлияли битово, езиково и културно. Езикът им не съответствува на официалния албански език. Съдържа много турски думи. При преброяване на населението се записват като българи. Чрез бракове се смесват с българи и претопяват. Овладели са българския език и култура. По религия са източноправославни. Много от тях са завършили български средни и висши училища. Чувствуват се като българи.

Евреи. Заселват се в българските земи по време на българското владичество и били наричани романити или ромейски евреи. Живели през Първото и Второ българско царство и при настаняването на турците се наричат български евреи. Заселването на испанските евреи из българските земи става след изгонването им от Испания (1492 г.) и Португалия (1498 г.). Значителен брой евреи се настаняват в Солун, което допринася за търговското процъфтяване на града. Оттам по долината на Струма — важен търговски път, се устремяват на север и проникват в Дупница. Тези испански евреи българите наричали гърци, на което те се противопоставяли и недоволничели. През XVI в. има такива евреи в София, които притежавали имоти. Това ни доказват запазените еврейски документи.⁴⁸ За настаняването си в София минали по долината на Струма през Дупница. И в средата на XVI в. испанските евреи, наричани сеферадим, били вече настанени в града и през 1578 имат вече синагога (хавра). Този факт показва, че може да бъде построена синагога (хавра) само при по-значително заселничество на евреи в града. Самите местни евреи се наричат шпаньоли и говорят на развален испански език.

Още със заселването си в града евреите живели в нарочен квартал, който българите наричали „еврейска махала“, а през годините на турското робство „яхуди махлеси“. В средата на същия квартал било разположено еврейското гето.

Още от заселването създали своя еврейска община, която ги покровителствувала, занимавала се с техния поминък, просвета, подпомагане на недъгави и бедни, религия и други всестранни грижи. Съставяли самостоятелно етническо цяло, което водело свой, себичен живот между християни и мохамедани. Много късно са записани в семейните списъци на българската община.

Няма съмнение, че имали свой духовен водач още от заселването си в града. За еврейски хахам (хахам — учител в килийно училище, хазан — свещеник) се пише в 1842 г. — „Хахам — Оглу Дави безригян“, който същевременно е бил и лихвар, откупчик на данъци и пр. Освен хахамна всички възрастни евреи били тясно свързани с хаврата — синагога. С особена почит и уважение сред еврейското общество се пол-

⁴⁸ Еврейски извори за общото икономическо развитие на балканските земи през XVI в., БАН, 1956 г., т. I., с. 27 и 28.

зували възрастните евреи. Външният им вид бил много характерен, особено за старите. Лицето им имало типични еврейски черти. Обличали дълга горна дреха, имали големи дълги бради. Движели се бавно, спокойно, отмерно, винаги с изпитателен, въпросителен поглед. Строго се придържали към религията и определената от нея храна, празници, празнично и всекидневно облекло, празнично и всекидневно посещение на хаврата. В религиозно отношение водели строг затворен живот. Еврейската Пасха предхождала християнския Великден. В тези дни градът придобивал празничен вид. Цялото еврейско население правело силно впечатление с хубавото си празнично облекло. Изобщо религиозното и етническо различие между евреите и останалото градско население било значително ясно подчертано. С течение на времето това различие значително изчезва и към Балканската война (1912 г.) започва да се получава народностна нивелация. Налице останало само националното деление. Сега и това бързо се преодолява. От далечното минало досега в града се знаят само едни еврейски гробища.

Понеже в католическите страни на евреите било забранено да се занимават със земеделие, то те се отдали на търговия, занаяти и лихварство. Това бил и техният поминък в Дупница и покрайнината. Още през XVI в. евреите от Солун вършели търговия из българските земи и посредничели в Венеция, Цариград, Франция, Анкона, Италия и др. Свързвали търговията из българските земи, като Видин, Ямбол, Плевен, София, Никопол и др. Пренасяли венециански платове, скъпоценни камъни, бисери, хартия, скъпоценни кожи и др. Главният път на тази търговия е долината на Струма през Дупница на север. Разнасяли стоката си с конски и камилски кервани, възможен тогава транспорт. Така било през XVI до края на XIX в.

Този международен път повдигал благосъстоянието на местните евреи главно чрез търговията на юг, за да ги виждаме в града от средата на XIX в. предприемачи-откупници на данъци, лихвари, вносители на чужди стоки — ангорски шалове, италианска коприна и пр.

През годините на турско робство не срещаме евреи в града като занаятчии. Може да предположим, че до занаятите не са допускани от български еснафски организации, които държат същите в ръцете си, тясно свързани с черквата. След Освобождението, когато занаятчийските организации се трансформират и упадат, евреите навлизат в този стопански сектор, свързан с търговията им, като юрганджии, анатарджии, бръснари, сарачи, обушари, тенекеджии, хамали, тютюневи работници и др.

Значителна част от евреите живеели в бедност. Не случайно една част от тях се разселва из селата, като Рила, Кочериново, Бобошево, Стоб и др., където отварят малки дюкяни с бакалия и манифактура още през първите следосвобожденски години. До Освободителната война еврей из селата не е имало. Появата им там след Освобождението говори за известно обедняване и възможност поради създадената политическа сигурност за по-големи печалби. При това и културата на населението разраствала. След Балканската война (1912 г.) започва завръщането им в града и вече след Първата световна война еврейски дюкяни из селата няма. Напротив, изселването продължава за София, където

отиват вече по-забогателите и стават известни като дупнишки евреи — търговци на едро, тютюневи търговци и фабриканти, собственици на големи манифактурни магазини, банкери, сарафи и др.

Какъв е бил броят на евреите в града през годините на робството, не знаем, Допуска се да е бил до 2000. В сравнение с другите етнически групи, техният брой винаги е бил най-голям освен турците. След Освобождението до Балканската война броят им се изменя както следва:

1881 г. —	812
1888 —	1028
1893 —	849
1896 —	1137
1900 —	1107
1905 —	1175
1910 —	1240

Власи. Тази етническа група се настанява в града по време на освобождението. Дошли откъм Янинско, битолските села и Крушево. Местните власи и цинцари се смятат за една народност. Намират разлика в това, че власите са живели из планините, подвижни, останали назад в културно отношение, нещо като „селяни“. Цинцарите живеели из градовете — „граждани“, и били по-културни. Водили обществен живот, занимавали се с търговия и пр., представлявали уседнали власи.⁴⁹

През размирните кърджалийски години в южната част на Балканския полуостров кърджалиите създават самоуправление с център гр. Янина и водач Али паша (1788—1822). Из Македония станало голямо раздвижване на власите из Москополе, Линотопи (Лънга), от областите Музаклия (Музакери) и Фурашари (Фушариоти). Тук били стадата им. Цялата област била заселена от власи.⁵⁰

В с. Грамово е живяло семейството на богатия влах хаджи Щерю Пашата, който бил самозван управител, непризнаващ властта на султана. Али паша пожелал от семейството на Щерю за харема си девицето Яна. Сред власите настъпва негодувание и желание да избягат на север от тези земи, тъй като пасбищата, поради топлия климат на юг, били неподходящи за стадата им и пазарите несигурни, вследствие развиващите се събития на сепаратизъм в Отоманската империя. Засегнатата била и тяхната чест поради посегателството върху семейството им.

Решават да избягат най-напред по-известните и богати власи. Пашата ги преследва, влиза в сражение с тях, момичето се уплашва и самоубива. За това събитие още се пее влашката песен за Яна, наричана Алипашовата песен, на влашки и гръцки.

⁴⁹ Д-р Густав Вайгант — Аромъне. Издание на П. Хр. Генков, Варна, 1899 г. с. 805. Местните власи определят националния си произход, свързан с цинцарите, както отбелязва авторът на страницата за предговора и с. 10, 19, 246, 259—260.

⁵⁰ Натанал митрополит Охридски и Пловдивски (1820—1906 г.) от Пловдивски Кирил, София, 1952 г., с. 354 и сл.

Али паша разрушава и разграбва селищата Грамос, Москополе, Сараково, Николица и др., жителите на които се наричали грамостояни и саракачани, но не и каракачани. Насила били погърчени и не им позволявали да говорят на родния си влашки език. Не знаят националния си произход. Самите те го търсят в илирите. Наричат се жуцовласи.

При това влашко разселване най-голяма е била групата на самоубилото се девойче от рода на хаджи Щерю. Той бил старейт на власите в Грамос. Дупнишките власи произхождат от тайфата на Жамови, която се настанила в Мелнишко, водена от Янко Карата. Движили се по долината на Струма и достигат гр. Серес. Янко Карата бил добър човек, снажен, облечен в бяла пелерина — джока, дълга до над коленете. потури от домашен черен шаяк, наричани шалвари, с хубаво украсено кепе на главата. Роден е през 1798 г. в с. Грамос и умрял през 1872 г. в с. Влахи, Санданско.

Наследил го син му Вангел Янков Карата (1840—1924 г.) Тайфата наброявала 40—50 семейства, всяко с по 6—7 деца. Той продължава да води тайфата из Горноджумайско и ги настанява из Рила планина, където престояват до Освободителната война. Когато се слага границата, тя вече се прехвърлила в България при с. Крайни дол в 1879 г.

Вангел Янков закупува селище в Дупница, махала Бешика, тайфата настанява в м. Беш бунар, Рила планина. Лятото прекарвали из планината, а зиме слизали в равнината. Вземат високопланинските пасища под наем. По-късно част от тях са откупени от Вангел Янков и разширява собствеността с панагюрските пасища — Голямо и Малко пазар дере, Голям и Малък Полич. Също откупва местностите: Върла, Робовица, Студен кладенец, Богдайте, Чисто присое, Кучешки преслаб, Фернерка и др. Изгражда влашко селище и привежда власите към заседнал живот, а по-рано били подвижни.

Влашкото селище е изградено в 1887 г. и просъществува до 1922 г. Там летували, а зиме слизали из Северна България — Луковитско, Врачанско, Одринско, Черноморието и др.

Друга влашка тайфа от с. Грамос под водачеството на Париз Янашев (1824—1929 г.), състояща се от роднини и близки, също се разселва на север по долината на Вардара, с. Исти баня, Коченско, достига Дупнишко също в предосвобожденските години. Настаняват се из пасищата на Шипочане, Рила планина. През 1886 г. идват в Саларевобанския балкан и оттам в Бистришкия балкан. Закупуват пасищата по долината на р. Отовица — Мазничка ливада, Чакур, Кабуло и Алай бег, общо към 7800 дка за 150 наполеона. Всички тези места започват да се наричат с името Паризова планина. Създават друго влашко селище при извора до Рамна бука, наричано Влашките колиби (Паризови колиби). Състояло се от 42 домакинства и е ликвидирано през 1912 г. с прокарване на градския водопровод.

Главният поминък на всички власти били овцевъдството и коневъдството. Отглеждали каракачанската овца с много положителни качества. Овладевали алпийските пасища на Рила планина, развиват значително животновъдство. Стадата им наброявали над 4000 глави, майки и търговска стока. Имали и до 200 коня. Големите стада били притежа-

ние на водачите Вангел и Париз, а малките стада — на отделните власи. Продажбата извършвали съвместно. Занимавали се с мандраджийство на свои битови кооперативни начала. Търгували с жив добитък, вълна и млечни продукти. Търговията им била с града, София, Гърция, Турция, Сърбия. Идвали търговци и от Цариград. Занимавали се и с кираджлък, като оставяли стадата на жените и децата. Връзката им с града постепенно изменя техния битов живот. Те слизат в с. Бистрица и града. Скотовъдството им постепенно започва да запада. Отдават се на земеделие — тютюнопроизводство, работници в тютюневите складове. Постепенно се откъсват от планината и сближават с града. Значителна част от тях през 1923 г. се изселват в Румъния. Броят им през първите години не е установен. През 1900 г. наброяват 78, 1905 г. -- 148. Действителният им брой е надминавал 500.

Власи от влашкото селище на м. Беш бунар, Рила планина.

Юруци. През турското робство и първите години след Освобождението планинската част на покрайнината е посещавана от тази номадска-скитническа народност. Не е имала установено местожителство. И сега, ако и слабо, е запазен споменът за тях. Те са мохамедани — катунари. Занимавали се със скотовъдство — коневъдство (конярство) и овцевъдството. Лете живеели подвижно из високопланинските пасища на Рила планина, а зиме слизали из равнината. За това ни напомня името на бр. Юрушки чал, м. Юрушки гробища и др.

Из далечните години юруците живеели из планината Еленка, в територията на с. Фролош. Тук идвали от турското с. Бучино. Пасли коне и населението ги наричало турци-юруци-коняри. И сега там се намира т. н. Юручка махала (с. Фролош). След Освобождението се разселват в м. Юручица, между Бобошево и Въртен камък. Населението ги делило на бели и черни юруци. Постепенно се претопяват с българите и изчезват. Остава само споменът за тях по тези места.

Глава II

КУЛТУРЕН ЖИВОТ

1. КУЛТУРНО-ОБЩЕСТВЕН ЖИВОТ

Културно въздействие на Рилския манастир, Самоков и Мелник. Още отдавна Дупница е имала многостранни връзки с градовете край Дунава, Цариград, Средец, Пловдив, Сер, Неврокоп, Солун, Охрид, Елбасан, Прилеп, Велес, Щип, Ниш, Белград и др., които несъмнено са упражнявали положително въздействие върху културното и стопанското ѝ издигане. Стопанският напредък и общителност говорят за това. Най-силно и непосредствено влияние са оказали Рилският манастир, Самоков и далечният Мелник.

Върху всестрания живот на Дупница и нейната покрайнина още от годините на Второто българско царство, през турското робство и след Освобождението Рилският манастир е имал винаги положително въздействие.

Още от Средновековието имената на много селища из покрайнината, дадени на Рилския манастир с грамотата от 1378 г., от които едни още съществуват, а други отдавна са изчезнали, сведочат за това. Много турски документи, при най-различни поводи показват съществуващата връзка между града и покрайнината, от една страна, и Рилския манастир — от друга. Това е продължавало през всички години на турското робство. Манастирските полски имоти — гори, ливади, ниви, градини, лозя и др., из градското землище и в много села на покрайнината са доказателство за непрекъснатите стопански връзки.

Изградените в града два метоха в началото на XVII в. — единият на два етажа в махалата Хисарлък, с монашески килии, стопански помещения, другият само за стопански нужди в Горна махала до р. Джерман, разрушен през 1960 г., трикрилни със склучен строеж за удобна охрана и два манастирски хана в махалата Мърджина и Вароша са духовната и материална връзка между града и манастира. Годините на техния, на метосите, строеж не са известни. За тях намираме записка от 1734 г. върху един триод.⁵¹ През 1801 г. монасите са плащали данък „Метох акчеси“.⁵² Тези сведения показват, че манастирските метоси, сгради и др. са съществували в града през първата половина на XVIII в.,

⁵¹ Иван Кепов — ц. с., с. 175.

⁵² Д. Ихчиев — ц. с., с. 735.

Рилският манастир

а вероятно водят началото си от по-далечни години. Строежът им по форма и предназначение съответствува на този манастир. Входът се състои от една голяма двойна врата за преминаване на коли и от една малка за хора. Дворната фасада на главния метох е със стълбове, арки, чардаци, докси, парапети, стълби и пр. — всичко правено масивно, здраво и красиво. Монашеските килии са с красиви врати, сводесто украсени, дъсчени, шарени с резба тавани и др. На северната страна са хамбарите, зимниците, винарските изби, магерницата и др. потребни помещения за събиране и запазване на реколтата. До 1897 г. към метоха ряз от р. Джерман е имало воденица, отнесена при наводнение от реката през същата година. Сред двора в миналото е имало голяма чешма с постоянно буйно течаща вода, подобно на тези в манастира. На улицата пред метоха също е имало голяма чешма, наричана „Манастирската чешма“. Общо съществувало е архитектурно единство в строежа на културни и стопански цели. Умело са съчетани архитектурните съставки и в двата манастирски метоха. Те в миниатюр са представлявали самият Рилски манастир.

Метосите били стопанисвани от калугери и таксидиоти, а манастирските ханища в далечното минало служили за посрещане, настаняване и превръщане на поклонници за манастира. Вероятно в началото са били обслужвани от калугери, а по-късно — отдавани под наем, напр. този в махалата Варош е стопанисван от Димитри Смрикар, самоковец, а в махалата Мърджина — от Величко х. Ангелов, който през 1906 г. го откупва, разрушава и издига нов хан. Този в махалата Варош е раз-

рушен през 1938 г. и на мястото му се издига сегашният тютюнев склад, който гражданите наричат „манастирския склад“.

Манастирските метоси и ханища характеризират имотното благосъстояние на манастира в града и покрайинната още от първата половина на XVIII в. Манастирски метоси-чифлици е имало и из селата, напр. с. Баланово. Тяхното културно и стопанско влияние е било голямо. Те са били разсадници на национално съзнание и място за пропаганда и опазване на народностния дух. Давали са подслон и работа на много отрудени и гонени от турците българи. „Рилският манастир през робските години пази жив огъня на народното и национално самосъзнание на народа ни и поддържа в него жива връзка с далечното му историческо минало“.⁵³ Оплакванията на монасите срещу тежките и несправедливи данъци, както и нападения от разбойници не са оставали чужди на българския народ. Из турските документи се посочва, че тези оплаквания са правени предимно пред дупнишкия кадия и централното управление в Цариград.

Хиляди минаващи поклонници през града, водени от рилски монаси-таксидиоти за манастира от Ниш, Пирот, Видин, Враца, Свищов, Копривщица, Панагюрище, Карлово, Стара Загора, Хасково и други далечни краища на българската земя, из Македония, Мизия, Тракия, особено през втората половина на XVIII и целия XIX в., поддържали връзката на българщината с най-големия ѝ духовен, книжовен, черковен, оказващ влияние за изграждане на народното единство център. Престояването на много поклонници и таксидиоти в градския манастирски метох и постоянни старей, като Гавраил, Герман, Агапи, Йосиф и др., които били натоварени със стопанисване на манастирските имоти, проповеди, училища, събиране помощи и др., били ревностни пазители на българския дух. Дупница чрез манастирските метоси е била център на съсредоточаване на поклонници от Моравско, Мизия и Тракия на път за манастира. Така е поддържана връзка с много будни краища на родната земя.

През същите години в града е имало и хилендарски, светогорски метох, за който се отбелязва годината 1835, а несъмнено е съграден много по-рано. Просъществувал е докъм 1910 г. Намирал се в съседство на риломанастирския метох край р. Джерман в м. Хисарлък. Представлявал е малка паянтова сграда с чардак, три стаи и магерница за безплатно хранене на минаващи през града светогорски поклонници. Дворът бил голям, ограден с висока каменна стена. Същият метох в Горната махала е имал стопански двор, с градини, обори, помощни сгради (сега мястото на училището „Хр. Павлович“), а из близките места около града — ниви и ливади.

Този метох е бил един от значителните светогорски метоси по долината на Струма, на главния и удобен път за поклонниците, просъществувал повече от един век. Общо светогорските метоси наброявали 58 през 1872 г., пръснати из обширната българска земя. Ведно с Рилския манастир съставляли гъста мрежа, която поддържала единството

⁵³ Рилски манастир — БАН. Институт по градоустройство и архитектура, г. 1966, стр. 16.

на българския дух от X в. до наши дни. Метосите били мъждеещи кандила сред духовния мрак, обхванал българските земи през вековете на турската робия. Такава светлина е пръскал и дупнишкият светогорски метох, който разнасял просвета и поддържал българщината. Тези манастири излъчвали стотици български учители, хиляди книги са преписвани и разнасяни из различни краища на славяния свят. Тук светогорските таксидиоти с водените от тях поклонници престоявали и продължавали пътя си за Света гора. Оживявал духовният и стопански живот на града.

Сведения за дейността на светогорския метох в града не са запазени. Има данни обаче, че той е твърде много посещаван от поклонници, светогорски монаси и таксидиоти, отиващи или връщащи се от Света гора. Пътуването е ставало с кервани от мулета, собственост на манастира, водени от светогорски калугер. Тези кервани улеснявали честото и масово посещение на Света гора.

Много дупничани и селяни от покрайнината посещавали светогорските манастири — Хилендар и Зограф. Някои от тях „по два пъти ходили на Света гора“. За това говорят запазените спомени от посещенията, голямото количество светогорски щампи, които дарявали на местните черкви и особено на сапаревската черква „Св. Никола“. Много поклонници отивали там на работа. Таксидиотите завеждали младежи от града за послушници и бъдещи калугери, проповедници. Такъв е бил и Атанаси Чолаков, дупничанин, възпитаник на Хилендарския манастир, един от първите борци на народното ни възраждане (виж — Дупница и бележити дупничани, 1940 г., с. 157), бележит книжовник и деец от черковно-политическите борби. В хилендарските поменици са отбелязани много имена на градове и села — Дупница, Рила, Сапарево. Старите, управници на метоха, вземали активно участие в черковно-политическите борби.

След Освобождението, когато слагат турско-българската граница на Бараково, се прекръсва и пътят за Света гора. Потокът от поклонници, който протичал през града, спира. Манастирските метоси престават да играят ролята на посредници за поклонниците. Особено светогорският метох изгубва значението си, което е имал през робските години. Неговите имоти са отстъпени на риломанастирския метох и на черковното настоятелство на съседната черква „Св. Богородица“. Закрива се една страница от историческото минало на града, записана с голямо въодушевление през годините на културен и стопански подем през епохата на Възраждането.

През годините на турското робство Самоков е имал по-развита икономика в сравнение с Дупница. Стопански се издигнал, замогнал още през средата на XVIII в. Развитото животновъдство и свързаните с него занаяти и домашно тъкачество прераснали в манифактура, върху която се крепел поминъкът на значителна част от населението преди Освобождението. Много дупничани изучавали занаят при самоковски майстори. Разновидните занаятчийски работилници пълнили градската му чаршия, имали голямо производство, което разнасяли из пазарите и панаирите на Отоманската империя. В много случаи това вършили в съдружие с дупнишки майстори. Напр. на Узунджовския па-

наир. По същото време градът е седалище на митрополит — самоковски и дупнишки. Това водило към единство — културно, просветно и стопанско. Историята тясно свързва тези два града. Културният подем и черковното строителство, задружната борба срещу гръцките владци, участие в цариградския черковен събор, учителски събор и др. създават единството между тези два града през целия XIX в. Това се подчертава в съвместната дейност на учители, иконописци, занаятчии, търговци, срещи в Рилския манастир, от които са черпили вдъхновение в народните борби, битово общуване и т. н. Духовното единство в борбата за независима българска черква минава като червена нишка през историята на двата града.

След Освобождението обаче, когато политическата обстановка се променя, когато стопанският живот окончателно навлиза в нова икономика—капитализма, Самоков е вече изпреварен от Дупница.

Името на Мелник е тясно свързано със стопанския и културен живот на Дупница през целия XIX в. Ведно с околните села до XVIII в. е имал чисто българско население, което отбранява с упоритост земите си срещу византийците по време на цар Самуиловите войни. Става столица на родопския владетел Слав, на севаст Владимира и болярина Драгота през 1246 г. По-късно в него се настаняват гърците. Независимо от това през XVI и XVII в. е имал българи и български свещеници. Става център на гърцизма.

Мелник е упражнявал влияние върху духовния живот на Дупница с гръцките си владци, с бягството на самоковския гръцки владика през Дупница за Мелник. Гръцкият владика от Самоков и Мелник е упражнявал влияние над дупнишкото гражданство по време на черковния въпрос с образуване на гръцка партия. Мелнишкият владика е запопвал свещеници от Дупнишката покрайнина, напр. в 1868 г. балановския свещеник Георги Миленков Здравков. (1847—1893 г.) Много гръцки черковни книги са донасяни в дупнишките черкви. На гръцкия език в градските черкви се противопоставя гражданството. Дупничани са учили в Мелник. От Мелник в Дупница са идвали хекими (доктори).

Мелник е упражнявал и стопанско влияние върху Дупница от първата половина на XIX в., занаятчии, табакчии, папукчии и др. В Дупница се заселват много гръцки семейства от Мелник, които участвуват в стопанския живот на града. Влиянието на Мелник е било положително по отношение на стопанския живот, но отрицателно върху културно-политическия по време на народното ни възраждане.

Печатно дело в Дупница, библиотеки. Печатът и печатарското дело са тясно свързани с културно-просветното развитие на града. Не може да се говори и пише за печатни издания, вестници, книги, списания, брошури, афиши и др. в града, без да се свързват с печатниците, техните стопани и редактори. За да добием по-ясна представа за изграждане духовния облик на града, налага се да хвърлим поглед върху литературното и библиотечно наследство, останало от далечните години на турското робство. Това са години, когато притаеният български дух се разгаря в буен пламък през първите възрожденски години за града от първата половина на XIX в.

Историята на градския печат е и история на градските печатници и обратно. Към нея трябва да прибавим печатното дело на Дупница вън от града от първата половина на миналия век. Те са местни книжовници от епохата на народното ни възраждане. И те, както всички наши книжовници из цялата страна, са събирали откупници спомоществуватели за издаване на печатните им трудове. Откупват се книги от местни и външни книжовници. Книжовната дейност на местните редактори Христати Павлович, Аверки Попстоянов, Атанаси Чолаков, Димитър Я. Бисеров и др. е описана в книгата „Дупница и бележити дупничани от епохата на Възраждането“, 1940 г.⁵⁴ Техните трудове са печатани в Белград, Крагуевац и др. Те са давали подтик към ученолюбие сред гражданството. Записваните и получавани книги от дупничани, като откупници, са сложили началото за събирането и запазването им. Слага се началото на библиотеки. Тази първа набрана литература е имала повечето черковен и по-малко светски характер. Постепенно светската литература надделява. Черковните книги из първите библиотеки отговаряли на духа на времето. Броят на откупниците и спомоществувателите в града за някои книги е достигал от 24 до 212, за една книга. Това отговаряло на повишения интерес към книгата, към ученолюбие и самообразование. Така е запазена и събрана литературата в града от далечните години на робството, каквато е библиотеката на черквата „Св. Богородица“.

Развитие и разпространение на книжнината в града и покрайнината имаме още от първите векове на турското робство. Това са черковнославянски книги, печатани в чужбина, или дамаскини в черквата „Св. Богородица“ Те представляват сборници на простонароден език със смесено съдържание. Няма означени преводачи, каквито работили в Дупнишката покрайнина, в Рилския и Бобошевски манастир. В последния е имало и килийно училище още през 1578 г., което подготвяло преписвачи и пр.⁵⁵

Читалището, което съществува от шестдесетте години на миналия век, несъмнено е имало своя библиотека. Нейното начало и развитие не сме в състояние да проследим. Обстоятелството обаче, че в сегашната библиотека се намират книги — сп. „Български книжици“, „Читалище“ и др., адресирани до дупнишкото читалище „Зора“, потвърждават мисълта за съществуването ѝ. Постоянно ставащите промени в читалищното ръководство, анемичният живот, който често то е водило, немара и др. са причина някогашната, вероятно богата библиотека да не е запазена.

След Освобождението околийското учителско д-во „Христати Павлович“ слага към 1895 г. началото на организирана библиотека. Средствата били оскъдни. Имала е предимно значение само за учителите. Тя бързо разраснала и до нас са достигнали над 500 книги, добре запазени, подвързани, с нарочен шкаф. Тя е богата с научна и педагогическа литература, предимно прогресивна литература, която е отговаря-

⁵⁴ Виж Христо Д. Максимов — Училищен алманах, 1900 г. с. 77—92 и други.

⁵⁵ Старопечатна литература се съхранява в градското читалище и черквата „Св. Богородица“, гр. Станке Димитров.

ла на прогресивните разбирания на учителството от тези години, когато едновременно с утвърждаване на учителското дружество става и това на социалистическото движение в града. Получавани са почти всички излизали прогресивни и други списания по това време, като „Ново време“, „Мисъл“, „Право дело“, „Учителска мисъл“, „Българска сбирка“, „Искра“ и др. От прогресивната литература има трудове на Георги Бакалов, К. Кауцки и др.

През същите години библиотеки са имали младежкото д-во „Младост“ и женското д-во „Надежда“, които поддържали читални и били като „ново читалище“, в постоянно съревнование с читалище „Зора“. И двете тези дружества работили твърде много за самообразованието на своите членове. Тези библиотеки сега не съществуват. Към обществените библиотеки трябва да отнесем и тази на гимназията, чието начало е сложено от първото „класно училище“ преди Освобождението. Богата и разнообразна, тя съдържа много стари списания от първите следосвободженски години. От немара и неразбиране много от старата литература е унищожена.

Имало е и частни библиотеки още през годините на турското робство, напр. баба Ната Тодорова, първата учителка в града, е имала такава в „домашното“ си училище. От тези книжки е чела на ученичките си, както разказва една още жива нейна ученичка.

Най-голяма библиотека е имал Димитър Я. Бисеров, набраня от 1860 до 1885 г., и когато умира, я завещава на читалището. Но вместо да бъде предадена там, тя бива разграбена. В нея е имало „Периодическо списание“, „Читалище“, „Български книжици“ и др. Гражданинът Христо Г. Меджидиев е имал библиотека, набрана от 1874 г. — така пише на книгата Библия, а на друга „Изъ книгъ Хр. Г. Меджидиев, 1877, юлий 26-ий. Въ Дупница“. Това говори вече за повече книги, за библиотека. Тя се състояла предимно от светска литература. Надписът говори за собственост. Частните библиотеки от така далечни години говорят за стремеж към знания, към духовно издигане и укрепване. След Освобождението библиотеки набират д-р Георги Василияди, Христо Янков, Нейчо Попов, свещеник Драганов и др. След тяхната смърт библиотеките им са разхвърляни „като нещо отживяло времето си“. По съдържание са били богати и интересни.

В града е имало сътрудници и разпространители на предосвободителния печат.

Духовният живот на града не се е ограничавал само в набавяне на книги и списания. Полагани са грижи и за тяхното разпространение. Дупничани са сътрудничили на седмичния и периодичния печат. Достатъчно е да напомним името на Димитър Янакиев Бисеров (1840—1886), който се очертава като пръв дописник, сътрудник и настоятел на българските вестници и списания, излизали в Цариград от началото на втората половина на миналия век. В сп. „Читалище“ са печатани неговии стихотворения, гатанки и др. Негови дописки намираме почти из всички излизали в Цариград вестници, като „България“, „Македония“, „Цариградски вестник“, „Турция“ и др. списания „Читалище“, „Български книжици“ и др. Сътрудничил е на „Периодическо списание“, излизащо в Браила до 1886 г. Друг просветен деятел е Васил Захариев Раз-

солков, учител и сътрудник на сп. „Учител“, където са печатани негови статии на медицински и математически теми. Христо Тодоров, даскал Ристо, е сътрудник и настоятел в града на в. „Съветник“ (1863—1865), излизал в Цариград.

Много списания и вестници са разпространявани в Дупница в предосвобожденските години. С тях е държано будно съзнанието на гражданството към обществено-политическите и научни въпроси. Прибавим ли към тях и разпространяваните книги, ще добием представа за духовния облик на града.

Щампарница. През последните години на турското робство и първите години след Освобождението в града е имало една щампарница, която може да смятаме като предходник на печатарското дело у нас. Тя е била собственост на Тоде Свраката. Работила е през робските години без прекъсване до 1893 г., когато „Х. К. Мишайков, Жител Дупнички, подновил в лето 1894“. В нея се печатали само щампи, които след това оцветявали.

Печатници и издаваните в града вестници след Освобождението. Културно-просветният и политически живот в града след Освобождението се бързо разраства. Печатът се явява като съществена необходимост, трибуна за публично обсъждане на обществения живот. Откриването на печатници в града дава тази възможност. Първата печатница е открита през 1898 г. Нейните собственици са Никола Шейтанов и Никола Лазарков — дупничани. Те я купуват от гр. Пирдоп. Ведно с нея довеждат майстора-словослогател Христо Сираков, защото по това време в града не е имало подготвени печатарски работници. В нея отначало са печатали формуляри за учрежденията, малки научни книжки, афиши и др. Подчертава се, че достатъчно работа за една печатница в града не е имало. По тази причина собствениците се съгласяват да печатат местен вестник.

„Изгрев“ — вестник за политика, обществен живот и литература. Това е първият вестник, издаван в града. Седмичник, излизал всеки петък. Отговорен редактор бил Александър Георгиев. Печатан е в местната печатница на Шейтанов. Излиза през 1900—1903 г. Това бил местен прогресивен с дребнобуржоазно направление обществено-политически вестник. Отбелязан е като „твърде демократичен“. Списването му било опозиционно на управляващата партия. Сътрудничили са Иван Димитров, Димо Хаджидимов и др. Действителни редактори били Иван Димитров и Иван Кепов, учители в града. Тиражът му не се знае.

Понеже нямало достатъчно работа за печатницата в града собствениците я продават на Ив. Димитров и Ив. Кепов, които след откупуването я пренасят в Кюстендил, смятайки, че там, като окръжен град, ще има повече работа. Издаването на вестника продължава. Ведно с печатницата за Кюстендил заминава и словослагателят Александър Пилев. Работата била провеждана при крайно лоши условия, поради което Иван Димитров заболява от туберкулоза и умира твърде млад — 1904 г.

По същото време в Кюстендил в 1901 г. работи печатницата на Христо Челебиев от гр. Сопот. От своя страна той премества своята печатница в Дупница, понеже тук нямало вече и разчитал на работа.

Печатницата му била малка — само от една машина „американка“ В началото работил с един работник, по-късно работата пораснала и числото на работниците достига 5—6 души. Приемал и чираци напр. Владо Ив. Пилев, който след Първата световна война открива в града своя печатница. Много работа му създавала БЗБ, на която отпечатвали формуляри, нужни за всички клонове на страната. Собственикът купува по-голяма машина — плоска. Имало и външна работа, превращането на която от София и други градове било затруднено от конната поща до Радомир. По тази причина Хр. Челебиев премества (1906 г.) печатницата в Радомир. Остава в Дупница малката машина „американка“ с управител Гъчо Камберов, заселник от гр. Калофер, по занятие кантонер. По-късно същият откупува печатницата и работи със словослагатели Илчо Лалев от Калофер и Владо Ив. Пилев от Дупница.

„Рилски балкан“ е вторият вестник, който излиза в Дупница, „седмичен орган на обществените интереси“, редактор-издател Антон А. Топлийски от Дупница. Печатан е в печатницата на Хр. Челебиев. Излизал през години 1902, 1903, 1905. Съдържал много политически статии, но голямо място са земали и съдебните обявления. Други сведения относно печатането му гласят, че е изкарван на гутембергова преса, движена лично от словослагателя Йордан Ковачев. Неизвестно по какви причини вестникът престава да излиза. Печатната преса била откупена от Рилския манастир за печатане на шампи. Други сведения допълват, че Топлийски е издавал и в „Илюстрована сбирка“, но подробности липсват.

В същата печатница към 1901 г. в града излиза в. „Шатровски глас“, редактиран от Александър Димитров, учител в с. Горна Козница. Това са годините, когато същият организира първите земеделски дружби в Дупнишка околия. Подробности относно този вестник няма запазени.

През 1902 г. собственикът печатар Христо Т. Челебиев издава свой в. „Разгласител“ Колко броя са излезли, не знаем. По неизвестни причини прекъсва издаването му. Вместо него започва да излиза в. „Съобщител“, 1903—1904 г., който по-късно бил седмичен лист за обявления, издание и печат на Хр. Т. Челебиев. Представян е като местен рекламен лист, с информационна задача. Главен редактор бил Христо Янков.

През 1908 г. в града излиза в. „Свободен глас“, седмичник, издаван от Народолибералната партия, с отговорен редактор Иван Воденичаров, Дупница, печатница Хр. Т. Челебиев. Съдържал е статии по обществено-политически и стопански въпроси. фейлетони и съдебни обявления.

Следващите 1909—1910 г. излиза в. „Сговор“, независим обществено-политически седмичник, местен орган на либерало-радославистите. Отговорен редактор е Ст. Манов, Дупница—Кюстендил, печатница „Изгрев“ — Кюстендил. „За сговор между еднородните обществени и политически организации, за сговор между короната и народа на конституционна база, за сговор между свободните българи и живущите в Отоманската империя, за сговор между балканските народи.“

По време на войните (1912—1913 г.) е работила само печатницата на Хр. Т. Челебиев. С помощта на нея са отпечатвани всички вестници, които излизали в града до това време. Животът им бил краткотраен

1—2 години. Разпространението им било трудно. Редакторите били ентузиазирани интелектуалци. Политическите партии отпусkali малки средства, обикновено по време на избори. Само така може да си обясним краткотрайността им. Рекламите също били малко. Фактът, че през цялото десетилетие, 1900—1910 г., излиза местен вестник, илюстрира нарасналите политически, просветни и културни нужди на населението.

След разглеждания период от време, края на Балканската война (1912 г.), печатът и печатарското дело в града, накратко отбелязани, дават следната картина. В печатницата на Шейтанов—Лазарков е учил печатарското дело Георги Т. Мижоров от Дупница, който след същата война отваря своя печатница, която работи до 1926 г., когато е преместена в София. Витали Шекерджийски открива печатница в 1919 г., същевременно работи тази на Гъчо Камберов (бивша Челебиев). Тези две печатници работят 5—6 години и се закриват поради политическото убийство на двамата печатаря-стопани от органите на властта като комунисти — 1925 г. Братя Владо и Андон Пилеви откриват печатница „Модерно изкуство“ през м. септември 1920 г., която работи до февруари 1949 г., когато е национализирана. Общо взето, към 1920 г. в града е имало четири печатници.

След приключване на Първата световна война при наличността на повече печатници в града се появяват и нови местни вестници. За това допринасят нововъзникналите следвоенни условия и променящата се икономика, разрастването на политическия и духовен живот в града и т. н. От м. септември 1920 г. започва да излиза в. „Светлина“, редактор-стопанин Владо Ив. Пилев. Той е най-продължително излизал вестник в града до Девети септември 1944 г. Градската община — Дупнишка комуна, издава през годините 1921—1922—1923 „Дупнишки общински вестник“, а окръжният комитет на БКП — „Червен бюлетин“. На 1 април 1922 г. излиза в. „Рилски глас“, седмичен независим политически вестник, уреждан от редакционен комитет, който имал за задача да обедини реакционните сили в града. По същото време в с. Рила излиза в. „Рилско жило“, печатан в печатницата на Вл. Ив. Пилев, Дупница, с редактор Димитър Джинджийски. Излизал е не повече от една година. Този вестник е имал повече хумористичен характер, присъщ на тогавашната рилска общественост. Все по това време (1922 г.) Национал-либералната партия в града издава в. „Зелен бюлетин“. През 1923 г. излиза в. „Дупнишки земеделец“, орган на градската земеделска дружба. След 9 юни 1923 г. излиза в. „Подем“, само една година, редактиран от редакционен комитет. По същото време в Кюстендил излиза в. „Обнова“ с редактор Михаил Мутафчиев. Последните два вестника се сливат и остава да излиза в. „Подем“, който по-късно е заместен от в. „Нова България“, издаван в Кюстендил от същия редактор, но широко разпространяван в Дупница. Излизането му продължава и първите дни след Девети септември 1944 г. През 1924 г. излиза в. „Народно дело“ с редактор Сотир Янев. Този вестник замества в. „Светлина“, който за две години преустановява излизането си. Явява се наново през 1926 г., когато спира излизането на в. „Народно дело“ Малко по-къс-

но — 1931—1932 г., излиза в „Изгрев“ с ред. Ст. Хр. Полганов. Негов съвременник е в. „Дупнишко ехо“; независим седмичник. От 20 юни 1936 г. и 1937 г. излиза в Дупница, 1937—1938 г., в София в. „Полет“ с левичарска тенденция, с редактор Янаки Хр. Почеканов. Същият е спрял от цензурата на министър-председателя Г. Кьосеиванов. Излезли са общо към 20 броя. По-късно, 1941—1942 г., излиза в. „Рилски ек“ с редактор Александър Новаков и стопанин печатаря Славе Пилев, собственик на печатница до девети септември 1944 г. Всички тези вестници са могли да излизат само благодарение подкрепата на печатарите-стопани.

Разпространение на ежедневния печат. Първите излизащи вестници в освободена България били слабо разпространявани в града. Получавани са малко броеве чрез абонаментната система. Издателствата сами търсили четците, които били малко. До 1890 г. не е имало ръчна продажба на вестници. Същата година издателствата търсили в града разпространители-настоятели на вестници. С такава задача се наема гражданинът Георги Томов Панов (1889—1967 г.). Домашната му беднотия го заставила да изостави училището, след като завършил прогимназия, и да стане настоятел на ежедневния печат в Дупница от 10 юли 1898 г. до годините след Девети септември 1944 г. Той е единственият разпространител на вестниците в града в продължение на половин век. Това са годините, когато още ежедневниците, вестниците се смятали за нещо ново в града. Трудно се намирали читатели, а още по-трудно били свиквани да ги купуват. Много бавно се е дошло до навика вестникът да бъде една духовна необходимост.

В града вестниците са донасяни с пощенска каруца от гара Радомир (до Дупница не е имало железница), а по-рано направо от София. Георги Т. Панов получавал вестниците от пощата, разпространявал ги лично и отчитал месечно. Разнасял вестника „на ръка“ и подканял гражданите към купуване. Вестникът бил предлаган на читателя срещу 5 стотинки. Въпреки това улеснение купувачите били твърде малко. Ръчната продажба пропагандирала вестниците, разпространението ставало по-бързо и читателите се увеличавали ежедневно. Така ставало разпространението на вестниците до 1907 г., когато в София било образувано „Дружество на вестникарските настоятели“. В това дружество влиза и Георги Т. Панов. От 1914 г. това дружество се обръща в командитно д-во „Куриер“. През 1930 г. го сменя дружество „Стрела“. При всички тези смени в града си оставала все една и съща агенция за разпространение на вестници с настоятел Панов. От 1903 г. пласирането на вестниците се увеличава. Налага се разпространението им чрез вестникопродавци. Получавали вестниците от пощата. Панов на улицата ги раздавал на вестникопродавците за разпространение с 10% отстъпка. Същите веднага със силни викове започвали продажбата из чаршийската улица. Виковете им огласяли улиците, като отбелязвали по-интересните новини, напр. „Интересни новини. Падането на Порт Артур... Грозното убийство в София... Новини от войната в Трансвал...“ и т. н. От 1907 г. пред бакалницата на брата си върху сергия от кепенците Панов нареждал вестниците за продажба. С подходящ начин подканял гражданите да ги купуват. Следващите 1908—1909 г. се

открива на градския площад вестникарска будка. Върху прозоречните ѝ полчици се нареждали вестниците, а на кепенците, наредени около будката, били сложени вестникарските реклами. Гражданите започвали да купуват вестниците от будката, независимо от гръмогласния вик на вестникопродавците. Гражданите имали възможност да четат ежедневните реклами на вестниците, да се ориентират за новините и след това да купуват. По-късно се открива вестникарска агенция (дюкян) за продажба на вестници, седмични списания и някои книги за прочит.

Едновременно с разпространението на вестници Панов вършил и кореспондентската служба. Едва от 1930 г. вестниците имат в града свои кореспонденти.

Разпространението на информационните вестници ставало само от вестникарската агенция, както и партийните буржоазни вестници. Абонатите на вестниците били твърде малко. Социалистическите вестници „Народ“ и „Работнически вестник“ до 1915 г. са разпространявани направо от местните комитети на партиите. Те имали вестникарски настоятели, абонаментна система и ръчна продажба. След тази година разпространението им става чрез вестникарската агенция. До 1915–1916 г. по количество двата вестника са пласирани в града еднакво. Следващите години в „Работнически вестник“ надделява.

От 1890 до 1900 г. в града са разпространявани следните информационни вестници: „Вечерна поща“, „Наумова поща“, под който разбираме „Вечерна поща“, според подялбата на редакцията от Наумов и Стоян Шангов. Даже еврейчето, разпространител на вестника, го наричало „Шангова поща“. Други вестници са били: „Балканска трибуна“, „Български търговски вестник“ и в. „Отзив“. Тези вестници били частно издание. От 1900 до 1910 г. са разпространявани следните информационни вестници: „Вечерна поща“, „Новини“, „Дневник“, „Нов дневник“, „Софийска ведомост“, „Ден“, „Камбана“, „Балканска трибуна“ и др. След Балканската война (1912 г.) в града са разпространявани софийските вестници: „Утро“, „Заря“, „Ново време“, „Изгрев“, „Ехо“, „Зора“ и др.

Всекидневниците с партийен оттенък, защита на определена политическа идея или съсловни и класови интереси, разпространявани в Дупница, са: „Мир“, „Народ“, „Народни права“, „Независимост“, „България“, „Препорец“, „Знаме“, „Демократически сговор“, „Работнически вестник“, „Независима Македония“, „Свободна реч“, „Време“, „Македония“, „Епоха“, „Народно единство“, „Барабан“, „Наковалня“, „Червен смях“, „Дневник“, „Пладне“ и др.

Всички вестници са придружавани с рекламни листове-вестникарски афиши, с означение на новините. Тях ги залепвали върху рекламните дъски, кепенците на дюкяните, будките, стените, изобщо, където се намери подходящо място. По-късно тези рекламни листове били забранени, дълги години обаче „украсявали“ улиците на града. Гражданите се трупали да ги четат и узнаят по-важните новини, политически, сензационни и др. След това се отправяли да купуват вестници, според вълнуващите читателя новини и интереси.

От двадесетте години на миналия век книгите били подвързвани с дървени корици, завити с кожа. С такава подвързия са почти всички

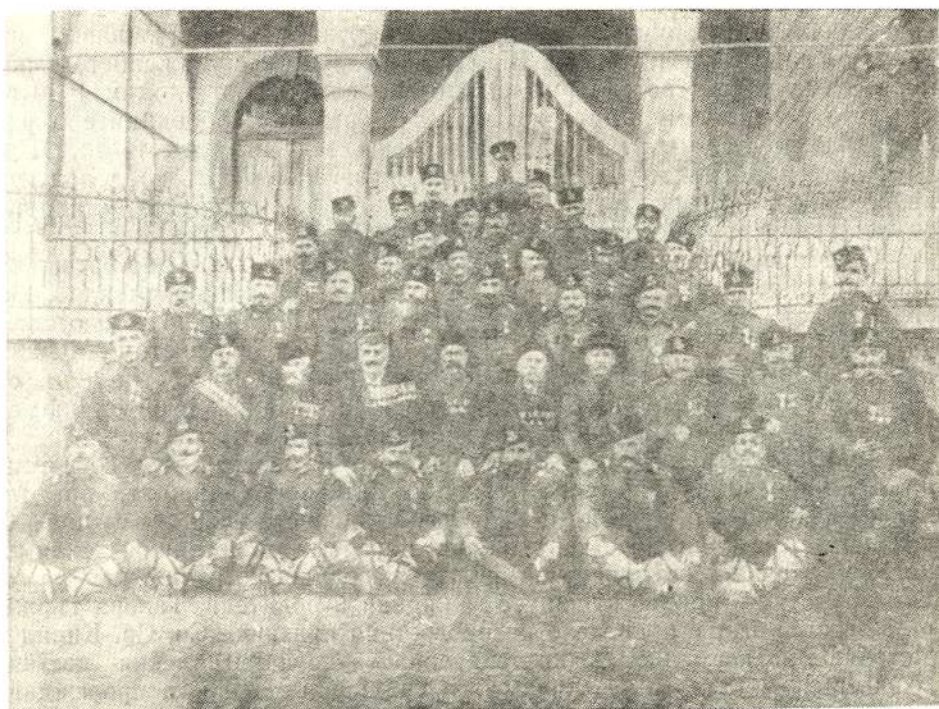

Опълченците от Шипка

черковни книги. От деветдесетте години на същия век едновременно с печатарството се засилва и **книговецството**. От 1900 г. има такава работилница в мах. Башика на някой си Светията. Служил си с менгеме, ръчен нож, подшиване, подлепване и пр. В с. Рила имало такава работилница в 1902 г. Модерна книговецница създава в града Никола Спасов (известен с името Козела поради брадата, която носил), за селник от гр. Русе. Тази работилница работила откъм 1905 г. до Първата световна война. Събирал през лятната ваканция и учил учениците как да подвързват книгите си. Те масово учили занаята, което говори за съществуващия голям интерес към личните библиотеки.

Дружества. През годините на турското робство единствена културно-просветна организация в града било читалището, с което ни заварва Освобождението.

Читалище „Зора“ е основано през 1858 г. Първият негов радетел и деятел е Димитър Я. Бисеров. Изживявало е много пъти години на възход и упадък. Винаги обаче се намирали граждани да го подемат наново. След значителен упадък е възстановено наново през 1894 г., когато е пренаименовано на „Напредък“ Негов възстановител е Христо Г. Меджидиев. Животът му е протичал трудно, но винаги то е било важен, съществен фар на обществена просвета в града. От началото на нашия век голяма била неговата библиотечна и театрална дейност.

Опълченците от Шипка и доброволците от Сръбско-българската война, 1885 г.

Сегашната му сграда е построена през 1936 г., вековна мечта на гражданството.⁵⁶ След Девети септември бе пренаименувано в „Марек“.

На 3 май 1878 г., след Освобождението, е образувано първото културно-просветно дружество „Поборническо дружество“, с председател Д. Лалев. Това дружество е обединявало всички активни борци в борба за политическа свобода и независимост. Подробни сведения за него не са запазени. След известно време по неизвестни причини престава да съществува, защото на 3 май 1899 г. се образува друго поборническо дружество с председател Димитър Я. Радев, опълченец от Шипка, по това време кмет на града. Какви са били задачите на тези две поборнически дружества можем да определим по името им. Първите негови членове били борците от демократичната революция и участниците в Освободителната война. Техният брой бил над 30 души. След Сръбско-българската война, 1885 г., към същото се присъединяват и участниците в нея, които към 1925 г. общо наброяват 35 души. Последните години негов председател бил Вълчо Младжов, адвокат, доброволец от Сливница. Членският състав на това дружество е определен в самото име. Поборниците вземали участие във всички народни тържества от Освобождението до „изчезването“ му. Членовете му при празненства

⁵⁶ Виж: Читалище „Напредък“ — Възпоменателен сборник, 1936 г., с. 7.

се обличали в поборническа униформа — куртка, пагони с нашивки, ордени, калпаци с лъвчета и др. Винаги се ползували с уважението и почитта на гражданството. Дружеството проявява живот докъм 1930 г., откогато редовете му бързо намаляват — редяат. Поборниците бързо един след други умират, а ведно с тях „изчезва“ и дружеството.⁵⁷ Последният опълченец от Шипка е Илия Пастушански, от доброволците на Сливница — Георги Начев. С тях се закрива една борческа страница от демократичната революция у нас за свобода и независимост.

Още през първата следосвобожденска година културно-организационният живот на града започва да се разраства. Едновременно с поборническото дружество се създава и *Дупнишко благотелно дружество*, което съществува през 1880 г. Негов организатор е Христо Г. Меджилиев. Какви са били неговите цели и задачи, не ни е известно, но от самото му название можем да съдим за това. Имало е свои бланки за писма и др. Неговата дейност, край и пр. остават в тъма.

Театърът в града е създаден в началото на последното десетилетие на XIX в. Преди него само при годишните актове на училищата, през годините на турското робство и след Освобождението учащите се под ръководството на учителите изпълнявали програми от песнички, декламации, отговаряне на въпроси във връзка с „годишното изпитание“ за голяма радост на присъстващите граждани и родители. Такова тържество за пръв път е проведено на просветния празник „Св. Св. Кирил и Методий“, за което била изпратена дописка до цариградския вестник „България“ в 1860 г. Безспорно, тези училищни забави са провеждани ежегодно и посещавани твърде много. Те били истински културен празник за гражданството. След Освобождението вечеринки били изнасяни от учащите се при трикласното училище. През 1889 г. за пръв път градът е посетен от цирк, който внел необикновено раздвижване в града.

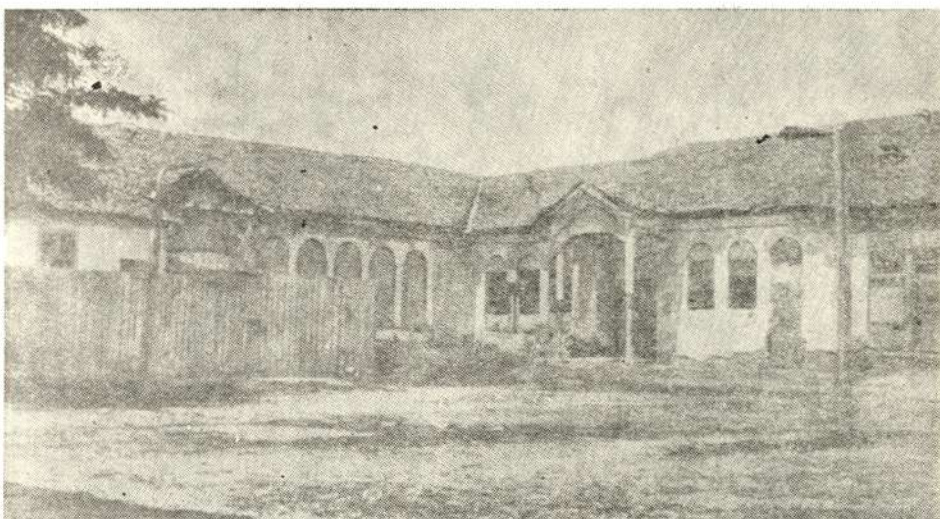
Театралната дейност на читалището протича устремно от 1893—1894 г. насам. Затруднения са срещани за подходящи помещения, подбиране пиеси, жени-артистки и др. В началото за театър е служила „плевнята“ на Гогелазовия хан до р. Бистрица, недалече от Каменния мост. През 1894 г. читалището се помещавало в горния етаж на „воденицата“ (където сега е старата поща). Неудобствата налагали през 1897 г. да се приспособи за театрален салон училището „Пансиона“, което допринася за разрастване на театралното дело в града.

През 1902 г. към читалището се създава любителска театрална трупа „Просвета“, която се състояла от 34 души. Основоположниците ѝ и членове на комитета на трупата били: Александър Н. Дюлгеров, Димитър Ив. Войнов и Димитър Георгиев Коюмджийски.

Първите театрални дейтели в града са Александър Н. Дюлгеров, Сотир Илиев, Михал Хадживанов, Димитър Георгиев, Мара Агапи Кръстева, Давид Левиев и др.

От тази трупа получава театралното си кръщение Славе Казаков, по-късно ръководител на театралната трупа „Пробуда“.

⁵⁷ Виж — Дупница и бележити дупничани, 1940 г., с. 121. Дупница Георги Начев — Спомени от участието ми във войните, 1927 г., Иван Н. Роглинов — Летописни бележки, София, 1927 г., с. 19 и др. Също събрани сведения в Къщата-музей „Станке Димитров“

Старото училище „Пансиона“, където се е помещавал театралният салон

„Трупов“ комитет — Александър В. Дюлгеров, Димитър Ив. Войнов, Димитър Г. Коюмджиев

Първите членове на любителската театрална група „Просвета“

В начало са изнасяни пиесите: „Златното руно“, „Рюи Блаз“ и др., а по-късно (1908 г.) — „Силата на мрака“, „Разбойници“, „Хъшове“, „Съдиите“, „Чорбаджи Михалаки“, „Женитба“, „Мечка“, „Борислав“, „Иванко“ и др., чието сполучливо изнасяне укрепвало театралното дело в града.

Гражданството масово посещавало изнасяните пиеси.

През 1909 г. за пръв път в града идват чужди артисти, италиански театър, с директор Мицини. Този театър изнася операта „Фауст“. Това създава необикновено раздвижване в града, сензация. За пръв път в града се изнася опера. Същата година пак за първи път софийски артисти изнасят концерт. През тази година в града е имало само едно пиано, и то за първи път, на капелника Иванов, който ръководил духовния оркестър на 14. п. Македонски полк. Той изнасял концерти в градската градина, масово посещавани от гражданството.

През годините на войните (1912—1918 г.) театралният живот в града замира. След свършване на войната, през 1922 г., се създава нова театрална група „Пробуда“, ръководена от Славе Казаков. В нея влизат всички театрални сили в града и изнасят редица пиеси. Сполучливото изнасяне правило чест на любителите-артисти. Тази театрална група в продължение на две десетилетия — до 9 септември 1944 г., е

гордостта на културна Дупница. При днешното социалистическо строителство тази театрална труппа се преизгражда в държавен театър.

От 1894 г. предно място в културния живот на града вземат литературно-музикалните забави и вечеринки. След образуването на Социалдемократическата партия, 1900 г., нейните клубове стават средище на театрална дейност. Образуват се и оркестри от мандолини, китари, цигулки, чело и др. Тяхното начало слагат учителите. В тази музикална самодейност участвуват учителите Агапи Кръстев, Иван Кръстев, Стафан Ив. Войнов, Сотир Вачков, Анани Коканов и др. Тези оркестри, колкото и малки да са били, от самодейци и слабо подготвени хора освежавали литературно-музикалните забави и особено тяхната весела част.

Учителско дружество. Първите местни освободенски учители са били носители на друга историческа епоха — освободенската. Живели са с идеалите и борбите за свободен политически живот, на който отдали всеотдайната си дейност. Надхвани със свободолюбиви идеи, те създали демократичните традиции в учебното дело на града, които предали след Освобождението на приемниците си. Със слово те служели на народа. Широко насаждали тези демократични идеи в общоградския обществен живот. Те са преки участници в черковните, а след това в политическите борби за свобода. Те организират в града политико-обществения живот през първите години след Освобождението. Някои от освободенските учители напуснали родното школо и като най-просветени граждани се включват в организирането на свободния живот на града. Това са Димитър Н. Чуков, Димитър Я. Бисеров, Христо З. Грънчаров, Христо Г. Меджидиев, Захари З. Бобошевски и др. Повечето от тях учителствуват и след Освобождението. Тогава (1879—1890 г.) не се стига до необходимостта от професионално организиране. Тяхната обществена дейност не се ограничава в рамките на учителската професия, те виждат своето призвание и в държавническото организиране. Тяхната общественоразноползна дейност е тясно свързана с общите пред- и първите следосвободенски години на политико-партийни борби. Тази своя дейност продължават и след като изоставят учителската си професия, 1885 г., и минават към свободните професии, адвокатство и пр. изборни служби в града и околията. Те напускат учителството и преминават в бурните години на политическия живот. В продължение на две десетилетия и повече техните имена не слизат от сцената на обществения живот на града, както ще видим по-нататък. Те са адвокати, съдии, народни представители, кметове, културно-обществени дейци, градители на свободния живот. Веднага след тях учителската професия се заема от нови хора, по-тясно свързани с учителската работа.

Материални и политико-обществени причини са предизвикали възникването на учителското движение в България през 1889 г. След учителския конгрес през същата година в гр. Лом учителските организации се разрастват. На тях не остава чуждо и дупнишкото учителство. Точната дата, кога е образувано учителското дружество в града, не знаем, защото тези дружества са образувани, разваляни и пак възстановявани. На 2 ноември 1892 г. то вече съществува. Навярно е образу-

вано през 1891—1892 учебна година (есента на 1891 г.). Народното учителство в града не е могло да остане настрана от обществените борби, в защита на материалните интереси, за демократично устройство на учебното дело и т. н. Не са получавали редовно заплати често по за няколко месеца. Само в организираната борба е намирало възможност да защитава интересите си и тези на народното училище. Учителството създава своя професионална организация няколко години преди учредяването на Българския учителски съюз. Учителското дружество в Дупница се нарежда сред първите редици на учителското движение в България.

БУС е образуван на втория конгрес, състоял се на 28. XII. 1895 г. в София, в който се представя с делегати и Дупнишкото учителско дружество „Христаки Павлович“ В същия конгрес се съобщава, че то е образувано през 1895 г. Отбелязвам тази дата, защото възможно е дружеството да е прекъсвало своя живот или, както е обикновено, всяка година е възобновявано, подобно на всички учителски дружества в България през първите години на учредяването им. Отбелязва се, че то е съществувало непрекъснато от 1895 г. до 1905 г., когато е проведен юбилейният конгрес. През тази година в него са членували почти всички учители от града и околията, което се вижда от следната таблица:

години	брой на учителите	години	брой на учителите
1895—1896	65	1900—1901	45
1896—1897	65	1901—1902	45
1897—1898	35	1902—1903	49
1898—1899	63	1903—1904	69
1899—1900	63	—	—

Изграденото през 1891—1892 г. учителско просветно и професионално дружество взема дейно участие в културно-политическия обществен живот на града. Това става през годините, когато в града се настаняват нови млади учителски сили, завършили Кюстендилското педагогическо училище. Всестранна е учителската дейност от образуването на учителското дружество до наши дни.

Дупнишкото околийско учителско дружество „Христаки Павлович“ е участвувало редовно в ежегодните конгреси на БУС. В нарочни общи събрания са избрани делегати, където подробно им са давани директиви.

Още от първите му стъпки дружеството е било носител на социалистически тенденции, плод на политическите убеждения на основателите му. И по-нататък неговият живот не може да се разглежда откъснато от борбите за разпространение на социализма в града и околията. А несъмнено, както пише в отдела за политическия живот, основатели на социализма в града са народните учители. Така че още през първите години на неговия живот много пъти се пише „нашата група“, за учителите-социалисти, за отношенията на „нашата група“ към изборите за училищни настоятели, даване директиви на делегатите за учителските конгреси, в общите учителски събрания, избирание на деле-

гати и др. Събранията са протичали бурно, творчески, с големи разисквания, спорове, наситени с политичност.

Ето имената на делегатите в първите десет конгреса до т. н. юбилеен конгрес в 1904 г.

Конгрес	Дата	Делегати
I	21. VII. 1895 г.	Никола Падарев, либерал
II	20. VII. 1896 г.	Екатерина Стоичкова, социалист
III	20. VII. 1897 г.	Димитър К. Павлов, социалист
IV	20. VII. 1898 г.	Димитър К. Павлов, социалист
V	20. VII. 1899 г.	Димо Хаджидимов, социалист
VI	16. VII. 1901 г.	Трендафил Петрунов, социалист
VII	15. VII. 1901 г.	Александър Радославов, социалист
		Димитър К. Павлов, социалист
		Иван Димитров, социалист
VIII	1. VII. 1902 г.	Трендафил Петрунов, социалист
IX	6. VII. 1903 г.	Александър Младжов, социалист
X	4. VII. 1904 г.	Александър Г. Младжов, социалист
		Александър Новаков, радикал

Дупнишките делегати развивали активна дейност в конгресите и вън от тях в учителското професионално движение. На 1896 г. Екатерина Стоичкова е секретар на конгреса, 1901—1904 г. Димо Хаджидимов е секретар-касиер на съюза и изнася на конгреса доклад на тема „Политика и тактика на БУС“, „Македонският въпрос“ и т. н. Иван Кепов е подпредседател на БУС през 1903—1904 г. Всичко това говори за активната дейност на дупнишкото учителство сред общото учителско движение. Това са години, когато ясно се очертава дясното течение в съюза, проникване на дребнобуржоазната идеология и лявото течение, което не напълно е възприемало социалистическите възгледи. Държавната власт е в борба със съюза, поради социалистическото влияние, от което се страхуват. Тя се мъчи да унищожи съюза или да го очисти от социализма. Това са годините на насилия (1895—1900) над учителството, наричани „учителски кадрил“, когато много прогресивни от града и околията, за които е дума на друго място в този труд, са разгонени и пръснати из цялата страна. Те обаче и по новите места продължават да отстояват и разпространяват социализма. Напр. Ал. Младжов е преместен от Дупница в Радомир, там основава учителско дружество (30. XI. 1898 г.) „Съзнание“ със социалистически оттенък.

През първите години от живота на учителското дружество активни дейци били Иван Кепов, Трендафил Петрунов, Иван Димитров, Александър Г. Младжов, Никола Златков, Костадин Златков, Димо Хаджидимов, Георги Д. Паничаревски, Димитър К. Павлов и др. до 1912 г. Челни дейци на учителското движение в града били предимно прогресивните учители. Имало е и противници, привърженици на буржоазните партии. Въпреки всичко, прогресивните учители успявали да увлекат останалото учителство в защита на професионалните интереси, как-

вато е била учителската стачка през 1899 г. Вземали са надмощие в учителските събрания при избиране на делегати и даване нареждане в конгреса при избор на ръководство „да влязат авторитетни хора и от двата лагера“, защитавали влизането на прогресивни учители.

През 1902—1904 г. влиянието на БРСДП все повече нараства сред трудещите се. Класовата борба се разгаря и минава в нов етап на идеологични борби между революционния марксизъм, от една страна, и ревизионистическата теория и тактика на общоделците, от друга. Революционното течение в БРСДП повежда решителна борба срещу ревизионизма. Това проявление се наблюдава и сред социалистите в Дупница. Проявява се и сред учителското дружество в града. Това разчленение е подчертано и в VII конгрес на БУС, където Димо Хаджидимов, отбелязахме и по-горе, 1901 г., изнася реферат на тема „Политика и тактика на БУС“, въпрос, по който учителите са водили навсякъде и всякога непрекъснати дискусии. Занимавали се с въпроса за характера и идейното направление на учителския съюз. В тази борба по времето на X конгрес на БУС (1904 г.) активна дейност проявява Димо Хаджидимов, делегат на дупнишкото учителство, който влиза в четиричленната комисия, която трябвало да организира пропагандирането на идеите и да поддържа връзка с всички учители социалисти в страната. През пролетта на 1905 г. се изгражда Учителска социалистическа организация, която издава свой печатан орган „Учителска искра“. Тази организация си поставя за задача да защитава интересите, материални и политически, на народното учителство.

В Дупница учителството също се обособява в две учителски дружества. Учителите тесни социалисти се обособяват в своя група „Искра“, искристи, разпространяват в „Учителска искра“, неразривно свързват своята дейност — професионална, просветна и пр., с БРСДП (тесни социалисти) на строго класови начала. Свикват учителски конференции в града и селата на Рилското корито — Рила, Стоб, Пороминово, Кочериново и др., уреждат учителски конференции, забави, вечеринки, срещи и пр. по пунктове из селата, създават средища на социалистическа просвета и борби, на задушевна колегиалност, на интимен идеен учителски живот.

Учителското д-во „Христаки Павлович“, след разцеплението, продължава да членува в БУС и също проявява голяма просветна и професионална дейност. В него членували учителите социалисти-общоделци, учителите несоциалисти, защото привидно се стремяло към политически неутралитет, безпартийна дейност, но безуспешно. Винаги в него голямо влияние и ръководна дейност имали широките социалисти, отколкото неутралните учители, безпартийни членове или такива, членуващи в буржоазните партии. И в двете учителски дружества непрекъснато се вливали млади учителски сили, които проявявали активна дейност, като Димитър Мирков и др. Непрекъсната е била борбата между тези две учителски организации, които са движили учителството на ляво в политическия живот на града. По-късно се образува Неутрален учителски съюз с организация и в Дупница, който плаваше във водите на буржоазната идеология и се мъчеше да откъсне учителството от неговата класова борба.

Класният учителски съюз е образуван през 1902 г., който представлявал фактически „съвещателно тяло“ на МНП. В Дупница това дружество съществува от 1922 г. и води анемичен живот. В него членували гимназиалните учители и някои прогимназиални. Не се чувствувало неговото влияние сред учителството и неговите борби. Органът му „Учителски вестник“ е пласиран твърде органично. Замъглявал е съзнанието на учителството с „надпартийност“.

През годините на прогресивен живот (1894—1895) се основава в града младежко дружество „Развитие“, в което членували завършили-

Кюстендилското педагогическо училище, разпространител на социалистическите идеи. В него членували Иван Димитров, Георги Д. Паничаревски, Трендафил Петрунов и др. Имало за задача да влияе върху младежта и внася в съзнанието й елементи на политическа просвета, да разпространява марксистически знания. Това дружество съществува една година. Вероятно е представлявало социалистическа дружинка, и по-късно, през 1897 г., се прелива в младежкото дружество „Младост“ със същия прогресивен живот, както ще видим по-нататък. Това са годините на социалистическото начало, 1894—1895, 1896, 1897—1899, 1900 — образуването вече на БРСДП. Малко или повече, социалистическите идеи бавно, но сигурно настъпват във всеобщия обществен живот на града.

Хорово дело. За пръв път през 1894 г. в града се създава певчески хор, ръководен от Иван Кръстев, учител в класното училище, роден в с. Горно Драглище, Разложко, семейно заселник в с. Самораново. Съставът на този хор е ученически, което се вижда от тогавашната първа снимка. Участвували са 36 ученици от трикласното училище. Помощник-диригент е бил Никола Попниколов от Самоков, учител в същото училище.

Иван Кръстев е организиран и ръководил хора от 1894 до 1897 г. Следващата 1898 г. ръководството продължава учителят Христо Цветков до 1900 г. Тогава всички учители и тези по пеене получавали заплатата си от градската община, като за учителя по пеене била подпомагана от черковното настоятелство. С това е бил задължен да организира и черковен хор. От 1894 до 1898 г. ученическият певчески хор е бил само светски.

През 1900 г. в града е образувано певческо дружество „Родни звуци“, което поема хоровото дело в града. Ученическият певчески хор се превръща в първия градски смесен хор (1900 г.), ръководен, 1900—1904 г., от Христо Цветков и Христо Рамаданов, учители в града. От 1905 до 1908 г. е ръководен от Агапий Кръстев, начален учител, по-късно адвокат, от с. Самораново.

От 1908 до 1912 г., започването на Балканската война (1912 г.), градският смесен хор е ръководен от Иван Т. Лозанов от гр. Свищов, учител по пение в градското трикласно и петокласно училище. Проявил е голяма ползотворна хорова дейност в града. Този хор вече е пял в черквата „Св. Георги“. Това дружество е показало по-утвърдена дейност в годините преди Балканската война. Имало е председател — Никола С. Додов, и секретар — Люба Пчелинска, учители (1910 г.). Главният

Първият градски смесен хор, 1900 г.

доход на дружеството е бил този от черквата, 35—60 лв. месечно. С тези пари купували дрехи на бедните ученици-хористи, които съставлявали гръбнакът на хора. Още от 1900 г., ако и бавно, в хора навлизат и граждани, любители на музикалното дело, като Стефан Ив. Войнов, Иван Попов, Борис Чомаков, Александър Н. Дюлгеров, Стайко Стайков и др. В този хор Алекс. Грънчаров, поч. 1965 г., проявил през 60-те години завидна дейност.

Музикалното д-во „Родни звуци“ прекъсва своята дейност от 1 септ. 1912 г. до 1 дек. 1914 г., времето на Балканската и Междусъюзническата война. Възобновява дейността си през 1914 г. Тогава „Певческият черковен хор“ е ръководен от Георги Коларов, учител по пение в непълната гимназия, до края на м. май. От м. юни с. г. хорът прекъсва дейността си поради започване на Първата световна война. От средата на 1915 г. до 1918 г., по време на Първата световна война, хоровото дело заглъхва. През последните месеци на 1918 г. започва нов културен подем в града. „Родни звуци“ възобновява своята дейност. Диригент става Георги Сърбов, учител по пение в мъжката гимназия (1918—1919 г.). След него е диригент Никола Д. Димирев, учител по пеене в прогимназията. Той укрепва и разраства черковния и светски хор „Родни звуци“ Обединява около себе си всички годни певчески сили в града. Изгражда се голям, мощен градски смесен хор. С десетилетия този хор е център на културния живот на града до закриването му след 9. IX. 1944 г., когато хоровото дело се преорганизира. Дълги години в

Мъжкият хор „Родни звуци“, 1910 г. Диригент Иван Т. Лозанов

този хор пеят гражданите Данаил Ангелов, Александър Грънчаров, Костадин Шангалов, Илия Михалков и др.

Хорът под диригентството на Никола Д. Димирев изнася редица концерти, оперети. По своята работа не е отстъпвал на много други хорове из България. Посрещан е с радост от гражданството за неговата светска и черковна дейност.

През 1926 г. в града се създава друг хор към черквата „Св. Богородица“. Той е черковен и смесен светски хор с диригент Пух, руснак-белогвардеец. В него участвували много добри певци, руснаци емигранти и местни сили, които също ратуват за разрастване и преуспяване на певческото дело в града. Следващите диригенти на този хор са Никола Янев, Стефан Камиларов, Георги Попов. Ръководител на този хор е бил Стефан Тодоров, дългогодишен хоров деятел. Хорът укрепва, прибира значително добри певчески сили. Изнася концерти, оперети. Особено добър е бил неговият мъжки състав. Последният негов диригент Георги Попов го обръща в мъжки хор, смесва го с юнашкото дружество, което обстоятелство допринася за отслабването му.

През 1947 г. двата хора „Св. Иван Рилски“ и „Родни звуци“ се сливат в един общоградски смесен хор, изразител на развиващото се вече в града социалистическо изкуство и култура. Никола Д. Димирев продължава да поддържа стария черковен хор към черквата „Св. Георги“.

През всичките години на преуспяващото хорово дело в града съще-

Елисавета Николова — Змиряева
1858—1940

жество в града е образувано към 1890 година и се наричало „Майка“. Причината да се създаде толкова късно, в сравнение с тези из другите градове на България, можем да си обясним с липсата на обективни условия, когато жената-гражданка е повлияна дълбоко от робското положение, недостатъчно осъзната, недостатъчен личен стремеж към просвета и култура, липса на инициатива за по-културно издигане и т. н. За своето време, ако и с по-ограничени задачи, дружество „Майка“ е прогресивно, щом като си поставя за задача да откъсне жената от обикновения делничен живот и организирано я сложи на обществено поприще. Това дружество за пръв път нанася удар на вкостенелите схващания, че жената е само за дома, че тя не трябва много да знае и т. н., както се пише в един от докладите на следващото женско дружество. Това са били единични жени, които смело още от средата на миналия век отбелязват възможността за измъкване на жената от съществуващото изолирано от обществения живот положение. При 298 грамотни и 3650 неграмотни жени в града през 1888 г., при обстановка на почти пълна „домашна закрепостеност“ на жената, да бъде измъкната тя от семейството, домакинството и тиканата в обществения живот за времето си е било значителен успех. При тази обстановка сред градската общественост и политическия живот към деветдесетте години на миналия век започва организираното раз-

ствена пречка е било липсата на салон за репетиции и концертна зала. Много труд са полагали хоровите деятели да привличат гласово даровитите момци и девойки. Много предразсъдъци е трябвало да се превъзмогват, за да се явят на показ гласовите сили на града. Много сили са изразходвани от сторонниците на музикалното дело в града, за да привлекат гражданството за разбиране и обич към музиката и родната песен. Повече от полувековната дейност на редица скромни деятели на това дело създава повишен интерес сред гражданството към него.

От политическите партии само Комунистическата в своите клубове е възпитавала младежта в хоровото и музикалното дело още от първите години на БРСДП, за което става дума на друго място.

Общественият живот на жената в България започва от средата на XIX в. Първото женско дру-

Първите членки на женското д-во „Наизжда“, 1896 г.

ръстване на женското движение в града. Това става под влияние на прогресивната мисъл, която намира живот само сред просветена среда. Женското дружество „Майка“ е имало кратък живот. Не са запазени сведения за ръководство, членски състав, задачи и др. То обаче е имало строго определена задача да създаде девическо стопанско училище с цел момичетата, завършили прогимназията, да изучат занаят за дома и обществено производство. Тази ограничена задача се постига през 1894—1895 г., когато в града се създава първото стопанско-професионално училище с едногодишен курс. Завършилите това училище момичета са владеели професия дамско шивачество, която им давала възможност да осъзнаят своето затворено положение в семейството, че те могат да бъдат творци на блага, да участвуват в производството. Впускат се вече в обществения живот.

Все по това време други, по-издигнати в просветно и културно отношение жени схващат, че женското д-во „Майка“ е с крайно ограничени задачи, неотговарящи на надигащата се прогресивна мисъл, че е изиграло своята роля. При такива схващания през 1896 г. се изгражда ново женско дружество „Наизжда“. На 2 януари 1896 г., деня, когато е освободен градът от турско робство, по инициатива на прогресивни народни учителки, като Екатерина Стоичкова, Василева, Илиева и други гражданки се свиква учредително събрание за създаване на ново женско дружество в града.

Елисавета Попниколова — Змиарева изнася учредителния доклад,

който е запазен. Тя застава начело на това женско дружество. След като изяснява, че съществуващото досега женско дружество е изиграло своята роля, казва:

„По тези съображения и главно като усещаме голямата нужда преди всичко от умственото издигане на нашата жена, поканваме всички желаещи госпожи и госпожици да се съберат и съставиме едно женско дружество с читалище“

Изграждането на това д-во става на по-нови, по-прогресивни за своето време задачи, наречено Дупнишко женско дружество „Надежда“, както пише на неговия печат и устав. Последният е утвърден на 12. XI. 1897 г. от МНП с министър Иван Вазов.

Според устава основната цел на дружеството е била: 1) умствено саморазвитие на членките и 2) образуване фонд за поддържане на едно стопанско училище в града. Всъщност задачите и целите на дружеството са били много по-далечни и обширни, защото в учредителния доклад намираме изказвания като „ще искаме унищожението на всяка власт и възцаряването на равенство и свобода“.

През първата година то е имало 37 членки. Проведени са 10 общи събрания с 4 сказки на възпитателни теми. През 1890 г. за председателка е избрана Ольга Ставракиева. Неговата дейност раздвижва обществеността в града и главно жените. Изважда жената от вековната инертност и безразличие. Дейността му е била творческа до годините на Балканската война (1912 г.). По време на войните 1912—1918 прекъсва съществуването си и е възстановено през 1924 г. с председател д-р Мара Римска. Това дружество е изоставено и заместено от дружество „Съзнание“, което проявява ползотворна обществена дейност — стопанско училище, благотворителност и др.

Винарско дружество „Лозница“ е организирано през 1895 г., когато лозарството из цялата покрайнина е още в цветущо състояние. Негов председател и касиер е Георги Димчев. Имало е за задача да брани интересите на лозарите и да работи за преуспяване на лозарството. Сведения за дейността му не са запазени. Кога и защо е закрито, не е известно. След Първата световна война, когато лозарството е наново във възход, се организира ново лозарско дружество с председател Никола Додов.

След 1892 г., с образуването на д-во „Развитие“, учителското д-во „Христаки Павлович“, с набирането на нова интелигенция, завършила педагогическо училище и настанила се в града, започва духовен подем сред гражданството, който по различни пътища продължава до Балканската война. Младежта е обхваната от по-висок идеен живот. Тя се сгрупира постепенно около по-прогресивните младежи, надъхани вече от социалистическите идеи и образували свой кръжок-дружинка. Тя дала нова насока на културния живот в града. Културно-политическият живот на града започва да протича под влияние на прогресивната мисъл. През тези години в града възниква движението за „народен социализъм“ Читалището е било под влияние на буржоазните партии, напр. народняците. Младежта се оттегля от него и то изостава и замира. Прогресивно настроената младеж изгражда благотворително д-во „Мла-

дост", което просъществува три години — от 22. VI. 1897 до 8. XII. 1899 г. Развива трескава обществено-културна дейност, наричано от членовете му, „второ читалище“, защото техните програми в известни отношения се съвпадали. Главни негови организатори и деятели били Иван Димитров и Александър Младжов. Първият бил председател, пламенен оратор, който изнася сказка за целите и задачите на дружеството. Членската маса бързо се увеличава и достига 130 души. Неговите членове били предимно специалисти, които остават такива до края на живота си.

Това дружество си поставя по-широки за времето си социални задачи, като материално подпомагане, взаимопомощ, организиране на работнически синдикати, подпомагане безработни, заболели и др. Изобщо уставът му е много интересен.

В дейността си на преден план поставя стопанския и културния живот на града. Занимава се с икономическия му живот — настъпилия застои в занаятите и търговията, от една страна, и задоволяване материалните нужди на гражданството, от друга. През 1898 г. изнася публична сказка за упадъка на занаятите, за кооперативното дело, за селското стопанство и пр. Просветната работа се състояла в организиране на читалня, библиотека, хор, оркестър, издаване на вестник, беседи, въпроси за стопанското издигане на града, дружествен празник, другарски срещи, забави и др. Активно участвува в чествуването на празника „Св. св. Кирил и Методий“, изнасяне реч, отиване в строй с дружественото знаме и т. н. Дейността на това дружество раздвижва културния живот на града и надминава далече тази на читалището.

Управляващата партия на народняците, начело с кмета Димитър Я. Радев, не могла да гледа с добро око на това дружество, което фактически пропагандирало социализма. На 19 май 1898 г. управляващата партия в града поискала от Министерството на народната просвета да закрие читалнята му и „по такъв начин да унищожи д-во „Младост“, пише в дневника си Алекс. Младжов. По всевъзможни начини пречили на неговата дейност, като не им давали салона на училището „Пансиона“ за вечеринки, училището за събрания, тормозили членовете му, като ги подгонвали служебно, облагали д-вото с „фирмено право“, по различни поводи арестували някои от членовете му, срещу което дружеството отправило публичен протест и др. В този протест се пише: „Обаче за голямо съжаление и възмущение някои от местните правителствени партизани, които се считали силни на деня, като гледали този прогрес на дружеството, задушени от низкопробно партизанство и завист, туриха мисълта за унищожението му, като за тази цел не избираха средствата, пречеа и не даваха да се дават никакви представления, заплашваха членовете с уволнение тия, които заемат разни длъжности, с напакостяване на материалните интереси на другите членове, докато най-сетне с тях и други подобни средства принудиха неволно мнозина от членовете да се откажат.“ Дружеството остава с 30 души. Под силен натиск това благотворително д-во при известни условия се слива с читалището на 8. XII. 1899 г., след като просъществувало три години и придвижило младежта към нов културно-просветен подем. Чрез това д-во в града от тези години се появяват нови обществени дейци, които съгласно развиващата се икономика тръгнаха по нов

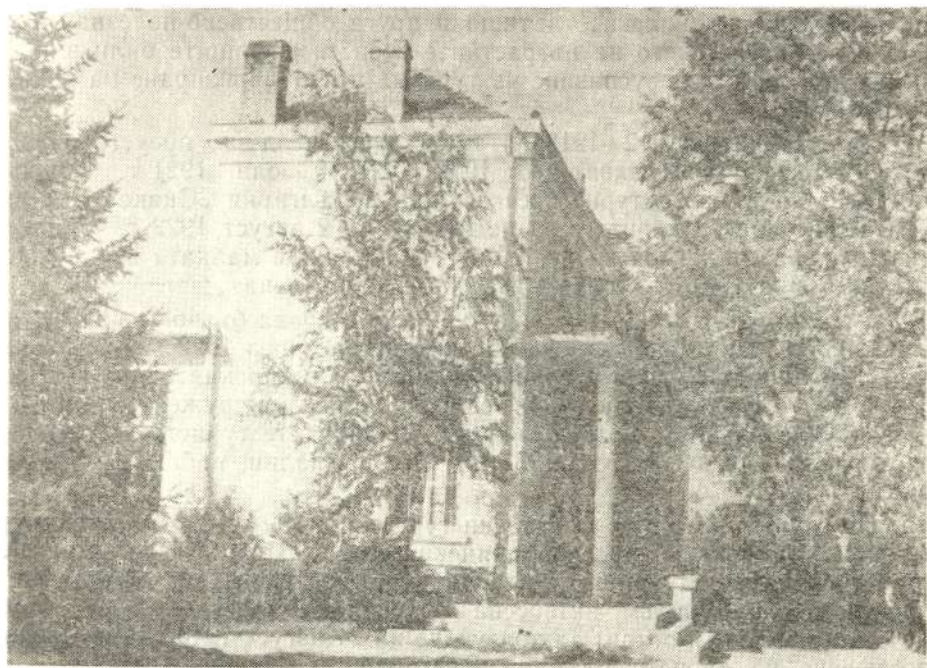
път на обществено развитие. Много от същите дейци останаха борци за социализъм до наши дни.

Ловно д-во „Сокол“. Образувано е през 1895 г. от 19 граждани с пръв председател свещеник Стефан Г. Шишков. Следващата 1898 г. организацията наброява 20 души. Членовете му се занимавали само с лов, не били участници в обществения живот на града. През 1935 г. по случай 40 г. от създаването му построяват красив ловен дом в м. Дренски рид. Същата година д-вото има стрелбище и 3 постоянни развъдни станции. През 1938 г. има 595 членове. След Девети септември достигат 1370, разпределени в 5 градски и 55 селски дружества. Уреждало е изложби и лотарии на убит дивеч.

Юнашко д-во „Македонски юнак“. Образувано е през 1906 г. от група ученици на петокласното училище. Първият му организатор е Георги С. Шишков. Към ученическото юнашко д-во се присъединяват и възрастни. В късо време става голяма и мощна културно-просветна организация в града с голямо влияние сред младежта и гражданството до годините на Балканската война (1912 г.). Разпалвало е патриотичния дух в борбата за освобождение на Македония от турско робство. Юнашките игри заемат предно място и са силно разширени от учителите Видин Видинов и Рохов. То става първата организация до войните в града. Юнашката форма правила силно впечатление. Организирано е в чети на младежи и възрастни. Дава ежегодно големи юнашки игри. Организацията овладява цялото гражданство. През 1908 г. юнашите правят посещение на турците в гр. Горна Джумая (Благоевград) по случай Хуриета. Турците връщат визитата в Дупница през същата година. Това е било голям празник за града. През 1909 г. дружеството урежда екскурзия до Одеса. Участвува една чета от 70 души. След Балканската война дружеството е възобновено, но не проявява деен живот. След Първата световна война е пак възобновено, прави опити да се активизира, но не успява, води анемичен живот и постепенно замира към 1933 г.

Туристическо д-во „Рилски езера“. По покана на учителя Никола С. Додов на 10 април 1909 г. се състояло учредително събрание, на което се изнасят „благородните и чисти“ цели и задачи на туристическото движение в нашата страна и се основава дружество с 33 души, наречено „Рилски езера“. На 3 май 1909 г. се състояло първото редовно събрание, на което приемат устава. Първият негов председател е Димитър К. Павлов, учител. На 20 юни 1909 г. е признато от ЦН на БТД. Приемат „програма за дейност“. Издава първата илюстрирана пощенска картичка на Дупнишка Рила планина. Урежда излети и туристически срещи със съседните градове. През 1912 г. в Дупница се провежда XII национален туристически събор, което било чест за местното туристическо д-во.

На 23 юни 1912 г. учителите Додов и Стайко Стайков образуват ученическо туристическо д-во, което е най-дейното в Юношеския туристически съюз. От 1912 до 1930 г. Дупнишкото турист. д-во с обединените усилия на учащата се младеж в града реализирало много излети, самообразование, библиотека, изнасяне забави и вечеринки пред гражданството, участвува в строежа на хижа „Скакавица“, пропаган-

Туристическият дом „Рилски езера“, 1937 г.
Откриване на високопланинския заслон „Ив. Вазов“, 24. VIII. 1940 г.

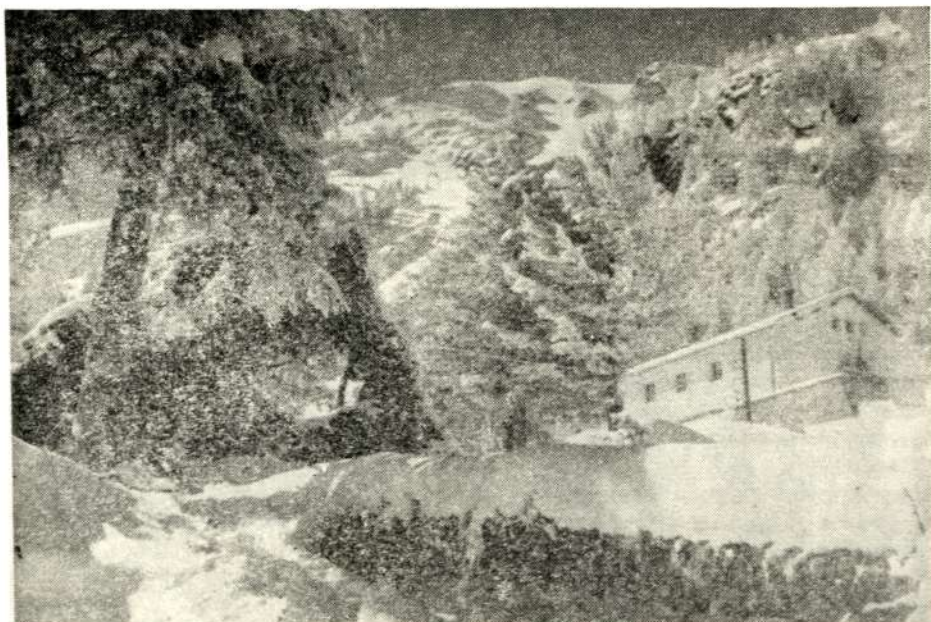

дира, маркира планинските пътища и друга обществено-полезна дейност. Със съдействието на възрастните туристи учениците били винаги на предно място в преуспяване на туризма и популяризиране на родната природа.

През войните (1912—1918 г.) туристическите д-ва преустановяват дейността си. Възобновяват я от 1919 г. На 10 юли 1921 г. започва строежът на първата туристическа хижа в България „Скакавица“, на 1870 м височина. Открита е за ползуване на 2 август 1922 г. — Илинден, празника на хижата. През 1931 г. се изгражда малката хижа „Скакавица“. През 1948 г. голямата хижа е опожарена.

След Първата световна война туризмът в града бързо се разраства. През 1921 г. има три туристически дружества. През 1922 г. се провежда в Дупница събор на юношите туристи. Българският турист. съюз през 1932 г. провежда своя конгрес в Дупница, придружен с голям излет из Рила планина. Голямо дело на дупнишките туристи е строежът на туристически дом (1933—1937 г.), салон, спални, наблюдателна кула и т. н.

По случай 40 години български туризъм (1899—1939 г.) дупнишките туристи изградиха високопланински заслон „Иван Вазов“ в м. Голямо пазар дере, Дупнишка Рила планина, на 2300 н. м. в. Заслонът е удобен за ски, туризъм, интересна алпийска околност. Строен е през лятото на 1939 г. и открит за ползуване на 24 август 1940 г. при масово посещение на туристи от цяла България.

Новата хижа „Скакавица“, 1959 г.

След Девети септември турист. д-во е прехвърлено към физкултурата и спорта. Тогава дейността му заглъхва. С опожаряване на хижа „Скакавица“ се нанесе голям удар на туризма в града. Народната власт, която много правилно прецени дейността на туристите, възстанови х- „Скакавица“ в положение на един величествен туристически планински дом-хижа, която прави чест на социалистическия туризъм. През 1937 г. се изгражда малка електроцентрала от инж. Георги К. Златков от Дупница. Сега туристическото д-во има възможност да развива похвална дейност.

Туристическото д-во „Рилски езера“ от основаването си до днес провежда системно туристическа пропаганда за града, за неговата красива околност, исторически паметници, стопанско значение на Дупнишка Рила планина. Широко е поддържало и подпомагало развитието на стопанския туризъм. Издава илюстрирани снимки, вестници, статии, беседи и др. През 1937 г. открива туристическия дом. Издава „Възпоминателен сборник“ за туризма в Дупница, 1909—1922—1930—1937 г. Отпечатва брошура „Дупница—летовище, стопанство, култура“. С нея пропагандира Дупница като значителен туристически център. Винаги дейността на туристическото дружество е била правилно преценявана от гражданството.

Есперантско дружество „Зелена звезда“. Основано е през 1909 г. Имало е значителен брой членове. Много прогресивни граждани от преди Балканската война (1912 г.) били негови активни членове. Уреждадо е забави, есперантски курсове, изложби, оркестър, международна кореспонденция и др. Вземало е активно участие в културния живот на града до 1912 г. След Първата световна война е възстановено от Любен Ст. Чомаков, учител. През 1925—1928 г. есперанто е изучаван факултативно в гимназията. Много ученици изучават добре есперанто и стават верни на езика през целия си живот. Организирано е и ученическо есперантско д-во. По време на фашисткия режим есперанто е забранено. Дружеството му е закрито. След Девети септември възобновява своята дейност.

Колоездачно д-во. Образувано е през 1907 г. В м. Живата вода урежда писта за игри и надбягване. Надбягванията са били много посещавани от гражданството, създавало се оживление в града. Най-интересно е било надбягването за знаменосец. Дружеството е наброявало 30—40 членове, облечени в нарочна спортна униформа, бяла флаanelка, каскет, трикопльорна лента. Подготвяло колоездачи — спортисти.

Археологическо д-во „Царицина“ е образувано през 1910 г. Отначало е било свързано с туристическото д-во. Завеждано е от учителите Христо М. Тошев и Никола С. Додов, които правили исторически проучвания на околията към 1904—1905 г., откогато има оставени записки. Имало е за задача да проучва миналото на града и покрайнината. Сложило е началото на археологическа сбирка в града. Изпращани са съобщения за известия на Археологическия институт. Животът му се движел в сътрудничество с читалището и туристическото дружество. Дейността му е придвижвана трудно поради слабия интерес сред гражданството към миналото на града. Уреждана е археологическа сбирка и в гимназията. Бавно замира и се прелива към читалището.

Върху неговите задачи остават да работят отделни негови членове. Изобщо местните управници са се отнасяли с голямо безразличие и незаинтересованост към миналото на града и покрайнината, а то е толкова богато, интересно и поучително.

Дружество „Червен кръст“ в града е образувано през 1910 г. За него в доклада на Кюстендилския окръжен съвет пише: „Има в Дупница дружество „Червен кръст“, което не проявява почти никаква дейност, уреждало е градинско увеселение с продажба на изкуствени рози. Това е празникът на розите — Петровден. Събирани са средства за борба с туберкулозата. Това е било дружество на градския елит“

Македонско дружество. В Дупница има заселници от всички краища на Македония: Разложко, Малешевията, Кочанско, Тиквешко, Крушево, Кичевско, Гостиварско, Серско, Щипско, Скопие, Кукушко, Солунско, Костурско и др.

До Берлинския конгрес македонски въпрос не е съществувал. Той е влизал в общобългарските въпроси, така правилно разрешени със Санстефанска България. Според този договор, на Балканите се създава една голяма българска държава, във формата на автономно трибутарно княжество, в което бяха включени етнографските единици Мизия, Тракия и Македония. Така създадената държава не бе по волята на английското и германското правителства и още на 14 януари 1878 г. английското правителство предупреди, че мирният договор трябва да получи одобрение от другите велики сили. Така се дойде до Берлинския конгрес от 13 юни до 13 юли 1878 г. Съгласно Берлинския договор, Македония остава под турска власт, което предизвика голямо огорчение и недоволство сред българите от освободените части и Македония. Из поробената земя започнаха да бродят чети. На 19 ноември с. г. избухна Кресненското въстание, което обхвана и Разложко. Още след привършване на Освободителната война Иван Пунчев от Охрид се завръща в родния си град и образува съзаклятнически комитет и сформирова чета. Това движение обхваща цяла Западна и Северна Македония и през октомври 1880 г. избухва въстанието в Западна Македония. И двете въстания завършват печално: хиляди избити, десетки села обърната в пепелища, вълна от бежанци към България. Дупнишката покрайнина, ведно с Дупница, дадоха прием на тези неволници, които не забравиха родината си и оттук продължиха борбата за освобождението на Македония.

Хайдути. Хайдутинът е най-пленителният образ, създаден от българската действителност и възпят в народните ни песни. И в Македония са бродили хайдушки чети-дружини, които са намирали прием в Дупнишката покрайнина. Най-известен от тях е дядо Ильо войвода, родом в Берово, Македония. Той е другар на Раковски и Васил Левски, участвувал е в Българската легия в Белград и като опълченец в Освободителната война. Неговото царство са били Пирин, Рила и Осогово. Топъл прием и насърчение е намирал в Рилския манастир. Има сведения, че Левски като дякон тук се е срещал с дядо Ильо и е получил своята революционна подкваса.

Друг виден представител на хайдутите от Македония е Златко от с. Палат, Петричка околия. Както дядо Ильо, така и Златко войвода

много дължат за успешната си дейност на Рилския манастир, който ги е подпомагал и с парични средства. Освен това там са могли да се крият и си отпочиват. В разходната част на манастира от 1817 г. е записан разход 125 000 гроша „за дивите“, докато останалият манастирски разход при 300 души манастирски персонал не го надвишава. Че манастирът е поставял задачи на хайдутите, свидетелствува едно писмо на Златко войвода от 19 септ. 1842 г. до игумена Йоасаф: „Завършихме, що ни заповядахте, сиреч очистихме го с християнски мурафет, со се другарите му. И гледайте на мегдан лаф да няма да излезе. Да си знаете вие самите това.“

Това е началото на македонското харамийство от първата половина на XIX в., тясно свързано с Рилския манастир, чийто район е част от Дупнишката покрайнина. Това харамийство след Освобождението изпълва значителна част от историята на Дупница до Балканската война (1912 г.). Значителна част от разбитите четници по време на Кресненското въстание се настаняват да живеят в Дупница в някогашното медресе. Много четници и емигранти със семействата си се настаняват също в града. Те почти окупираят квартала Бешика, който става известен с подвизите на македонската емиграция. Живеят хъшовски, събират се из кръчмите на Бешика — Маноловата (сега разрушена) и Султовата кръчма. В средата тези кръчми били подпрени с големи греди, надялкани от замаханите ятагани на харамийците при разказите за безпримерни стълкновения на Кочо Лютата и неговата чета с турския аскер. Те възпяват своята борба за свободата на Македония с популярната тогава хайдушка песен:

Има ли някой кой да не знае,
чия земя е Македония?
Щил, Куманово, Кумановско поле,
Скопие, Охрид до Солунско поле,
орли се вият, пушките пукат.
Ставайте, братя, война ќе биде,
да освободим нашата Македония,
стига е била робска земя.

Кроят планове за преминаване оттатък границата. Настъпва пролет, напускат леговищата си в Бешика, минават границата, безпокоят турците и ограбват населението. Скитат се по границата и Пиринския край. За тях Никифор Попфилипов в книгата си за Якоруда разказва: „Тия, които останали в Дупница и пограничните села, мнозина се предали на чисто разбойническа професия по създадената граница. Тия набедени комити са били настоящи безделници, за които поставената граница на Рила планина е била благодатно Елдорадо. Облечени като албанци, размахвали джоки и чепкени по улиците на Дупница, ходили от кръчма на кръчма, уговаряли си райони за подвизи и избирали жертвите си за грабеж. Имената на харамийските знаменитости Кочо Лютата, Ангел Терзията, Тодор Евтимов, Нестор Банели се носили от уста на уста, гърмели по кръчмите и кафенетата и песни им се пеели. Към Георгиевден войводите нагласявали тайфи от 10–15 души, за-

нишко, е заселник в Дупница. Участвувал е в Кресненското въстание 1879 г. Бил е главатар на чета от 100 души, пише Коста В. Сарафов на митрополит Натанаил, главен организатор на въстанието. Кочо участвува в много акции из Македония. Участник е в Българското народно опълчение, в боевете на Шипка.

Кочо Кукулич е роден в Горни Порой, оженен в с. Равна, южните поли на Беласица. От младини се занимава с харамийство. Събира чета от близки хора, между които братовият му син е байрактар. Добър стрелец, черкезите край Бутковското езеро познавали стрелбата му. Налагал е данъци на чорбаджиите. Във връзка с това е и акцията му — обсадата на Горни Порой и пленяването на всички чорбаджии. За това събитие е съставена песента, така много пъти от харамните в Дупница:

Събрали се (набрали се) равналии (фудалии).
Най-напреде (Кукуличо), а по него яйлян Динка (доритлия)
Я ло него (Дайлян Ванче) таксидарче.
Право теглят (в Горни Порой) в чаршия,
на дюкяна (на Гоговия) на Джонговия, та си викат чорбаджии,
да си сберат (вергията) неплатен три години.

Още през 1875 г. той образува чета, водена от Иванчо войвода от Горни Порой, който е „бил таксидарин“, т. е. бирник на четата, както се казва в песента. Първият е войвода, а вторият—касиер. След известно време Иванчо образува своя чета. Безпокоят турците из Демирхисарско и прибягват в България още преди Освобождението. Кукулич войвода е активен участник в харамийството. За него и сега се пее песента:

А бре Кукуличе,
Кукулич войвода,
не ти ле е жалко,
не ти ли е мачно?
— И да ми е мачно,
и да ми е жално,
неж шо да чина.

— Не ти ли е жално,
за твоята жена?
— Моята жена е
пушка малихера.
— Не ти ли е жално,
за твоите деца?
— Моите деца
са ситните ласрони...

Кочо Муструка е роден през 1873 г. в Правешко, село в подножието на Кушица планина. Оженва се за Елена, дъщеря на Кукулич войвода. От ранни години минава в харамийство. При орбазува-

Македонски харамии, организирани в Дупница, 1901 г

интересовани търговци ги снабдявали с оръжие и припаси, като се задължавали да хранят и семействата им, а през май те плъзвали по планините, държейки границата откъм българска румелийска страна. Обирали всичко без избор, а когото знаели или мислели за богат, вързвали го и го довеждали „хапус“ (заложник) за откуп, който обикновено не бивал по-долу от 100 лири“ Това харамийство не е било преследвано, защото охраняването на границата е било слабо организирано.

Отношението на гражданството към тях било безразлично, някои ги наричали „кокошкар“ Това са били повечето хора без идея за организирана борба в преходния период, когато наново се надигат силите на народната революция. В нея те мъчно намирали мястото си. Техните водачи по-късно се приспособяват към организираното революционно движение, но не могли да се откажат от своя харамийски нрав. По тази причина завършили живота си безславно.

И днес още се помнят имената им. На видните харамийски войводи родовете продължават да съществуват в града, вплетени сред възпоменанията и борбите за свободата на Македония.

Дончо войвода, Дончо Златков, от с. Палат, Петричко, е завършил IV отделение в Дупница, където баща му се заселва още през годините на турското робство. През 1884 г. образува своя чета и навлиза в Петричко, Малешевско и Огражден. Бил привърженик на върховистите и голям враг на санданистите.

Кочо Лютов, известен с името Кочо Лютата, от с. Левуново, Мел-

Стою войвода
1854—1895

нето на македонската революционна организация привлечен е в нея от Гоце Делчев. През 1895 г. ведно с Кольо Ризов сформира чета за навлизане в Македония. Тя е била една от първите чети на Вътрешната македонска революционна организация. Обучава се от Борис Сарафов и сам участвува в ръководството ѝ. Съставена от 40 души, минава границата при Кадиин мост. В нея участвува и Стою войвода от с. Скрижена, Зъхлянско, заселник в Дупница през 1880 г. С него е и Георги Д. Паничаревски от Дупница, Пешо Попандреєв от с. Хаджибейлик, Демирхисарско, заселник в Дупница, и др. На Петровден нападат, обсаждат и опожаряват Мелник. След свършване на акцията Борис Сарафов и част от четата се връщат в България. Кочо Муструка и останалата част от четата продължават през Пирин и Боздаг, достигат село Радулово, Правешко, с цел да пленят един бей. Обсаждат конака на бея.

Турците откриват огън и раняват Стою войвода. Идва на помощ башибозук. Стою войвода моли Кочо Муструка да не го оставя жив и да го убие с думите: „Муструк, брат ми си, братя сме, убий ме и ми отрежи главата“. Действително той го застрелял и му отрязал главата. Пушката на Стою войвода взема Георги Д. Паничаревски.

Въпреки че Муструка влиза в редовете на организацията, не се е отказал от харамийския си нрав, поради което Гоце Делчев издава смъртна присъда и го убива Атанас Ташавалията.

През втората половина на миналия век в Боздаг е върлувал Куко войвода. При падането на гр. Зъхна бил ранен. Оттегля се в една пещера на Боздаг да се лекува. Предаден е от монасите на близкия манастир Подромос. Осъден на доживотен затвор и изпратен на о. Митилин.

Него замества Стою войвода, достоен ученик на Куко. Той е излязъл в планината още през 1875 г. и господствувал из зъбестите скали на Боздаг. Водил със себе си малка чета, до 10 души. Женен е в Дупница, има едно момиче. С четата си участвува в Сръбско-българската война, отделенията на Паница.⁵⁸

⁵⁸ Виж — СбНУ, кн. X, 1894 г. с. 515.

Харамии — войводи и участници в тогавашното революционно движение: Иванч. Атанасов, Кръстю Захариев, Никола Малешевски, Кочо Муструка, Георги Христов, Михал Христов и един англичанин

Кръстю Захариев е друг харамия и революционер (1860—1899 г.), роден в с. Оряхово, Серско, заселник в Дупница. Активен участник в първите борби на ВМРО за свобода и независимост. Убит е в сражение с турския аскер.

Все през тези години, известни с харамийството си, се подвизавали в Дупница и край границата Стоил Прояка от с. Влахи; Ангел Кьосето от с. Сугарево, Мелнишко; Илия Кърчовалията от с. Кърчево, Демирхисарско, по-късно един от преданите войводи на Гоце Делчев; Иван Пашалията от с. Берово; Георги Дерменджийски от с. Велюшец, Петричко; Стефан Костов от с. Джурджурли, Драмско; Тодор Тетимов от с. Крушево, Демирхисарско; Тома Златков, брат на Дончо войвода; Георги Мушчинията от с. Крушево; Миладин Тренчев от с. Крушица; Вакло и др. знайни и незнайни харамии. Това са били хора на немирния дух, напуснали бащино огнище, роден край, заживели из край-граничните села на Дупнишка околия като продължители на една незавършена борба за свобода и независимост на българщината по долината на Марица, Струма и Места. Всички тези и много други, чиято имена остават в забрава, прокудени от родния край, намират ново свое родно място в Дупница и заживяват бунтарски до близката граница на поробена Македония.

Кратко описаното харамийство сред заселниците в Дупница след

Иванчо войвода
от с. Горни Порој
1848—1896

Освободителната война е предтеча на организираното македонско револуционно движение. На него населението от Дупница и покрайнината ѝ, от двете страни на границата, не останало чуждо, независимо от многобройните отрицателни прояви, защото все пак поддържало огъня на борбата за свобода на поробените български земи.

В началото на 1885 г в града се урежда общоградски митинг против тежката робия на населението в Македония. Митингът изпраща протестна телеграма до известни чужденци, които симпатизирали на българщината, за привличане на европейското обществено мнение, между които е и Емил де Лавеле.⁵⁹

Въпросът за освобождението на Македония силно вълнува гражданството, предимно македонската емиграция, настанила се в Дупница. Към 1894 година това движение взема значителни размери в живота на града. В Дупница се подготвят първите чети за изпращане из

вътрешността на Македония. В града се образува македонски комитет с председател Костадин Змирев, адвокат, роден в гр. Струмица, и членове: Андо Величков, роден в Горна Джумая, Никола Падарев и др. Образуват се македонски организации и в селата. Македонската емиграция и младежта в града са обладани от идеята за револуционна борба. В четите се нареждат всички харамии, стари бунтари, революционери — четници, войводи и млади граждани, като Димитър Г Меджидиев, Димитър Чакъров и др. Облечени във въстанически униформи, цървули, навуша, фустанели, чепкени, калпаци с лъвски знаци, саби, пушки и др., въодушевени от идеята за освобождение на поробените братя оттатък границата. Четите са сформироваани в махалата Бешика през 1895 г. от групи по 20—25 души с войводи, постепенно изпращани зад границата.

В това първо за града организирано четническо раздвижване взема участие и известният македонски войвода от тези години Иванчо Атанасов — Иванчо войвода (1848—1896 г.), роден в с. Горни Порој, буден българин, бунтарски немирен дух. Заселва се в Баракли Джумая, есента 1875 г., Ведно с Кукулич войвода образуват чета, първият войвода, вторият — байрактар и касиер. След сражения с турския

⁵⁹ Иван Кепов — Минало и сегашно на Бобошево, 1935 г., с. 270.

аскер пребягват в България. Иванчо участва в Сръбско-българската война (1885 г.). При изпращането на чети в Македония (1895 г.) му предлагат да ръководи и той една, заради което той залага имота си в банката, взема пари и въоръжава чета от 25 души, с която минава границата. Достига Санданско, с. Катунци и др. села. С настъпване на зимата, към Димитровден, всички чети се завръщат.

Поради искането на Македонския комитет в града да заплати въоръжението на четата му било устроено преследване от властта. Ранен е, лекуван и в болницата умира.

В тези чети участвували много дупнишки граждани. След завършване на това четническо раздвижване, есента 1895 г., на участниците били раздадени свидетелства. Последните са художествено изработени с централен надпис „Македония“ Изобразени са: лъв, пет знамена, завършващи с лъвчета, портрети на Трайко Китанчев, Начев и Мутафов, въоръжен въстаник, по средата лозунг: „Свобода или смърт“ и печат „Македонски комитет София“ Такова свидетелство е дадено на гражданина Димитър Г. Меджидиев (1868—1935 г.), което се пази, ведно с въстаническия му портрет, в Окръжния народен музей — Благоевград. Ето съдържанието на това свидетелство.

МАКЕДОНИЯ

ДАВА СЕ НАСТОЯЩЕТО СВИДЕТЕЛСТВО

НА

Д. Г М Е Д Ж И Д И Е В

Роден на 1868 г. в гр. Дупница за участието му като четник по въстанието през 1895 г. а именно: в сраженията при с. Митрошници и гр. Струмица на 1 и 3 юли с I-ва Струмишка дружина под войводството на поручиците Начев и Мутафчиев.

гр. София, 15 ноември 1895 г.

*Председател на МАКЕДОНСКИЯ КОМИТЕТ (не се чете)
зап. поручик: Г а р у ф а л о в*

(Следва кръгъл печат с надпис: „Македонски комитет — София“)

След това той непрекъснато участва (1902 г.) в организирането на чети, минаващи границата, укриване оръжие, лекуване ранени четници и др. Димитър Чакъров е известен буен гражданин, кмет на гра-

Въстаниците Димитър Чакъров
и Димитър Г. Меджидиев от Дупница

нината. В лицето на Никола Малашевски (1852—1935 г.) от Берово той намирал верен и предан другар на започнатото освободително дело. Революционната си подкваса Никола Малашевски получил от Димитър Я. Бисеров, дупничанин, учител в Берово, 1868 г., като става негов сподвижник — куриер на революционната борба в града през тези години. Заселва се в Дупница. Преди и след Освобождението на Македония от робство неговият дом става пристан за Гоце Делчев и други революционери; той е един от твърдите и убедени централисти. За него в своите спомени Гьорче Петров говори, че бил един от най-непримиримите противници на върховизма, и на Гоце отправя бележки, когато, в желанието си да ги примири, е правил известни отстъпки. В неговия дом получил своето „назначение“ учителят в Македония Кръстю Асенов. До него, Никола Малашевски, Гоце Делчев изпраща оръжие, чрез него праща чети в Македония.

Едно име, което незабелязано мина, е неговата дъщеря *Ана Николова Малашевска* (1871—1942 г.), родена и израснала в Дупница. Тя е дългогодишна учителка в родния град. Бащата я изпраща на учение в Солунската девическа гимназия. Тя е в редовете на организационните членове и с всички сили е в услуга на организацията. Нея я обезсмърти Антон Страшимиров в романа „Роби“ под името Ана Беровска, като сътрудничка на солунските атентатори под името „Гемиджииге“ (1908 г. м. април).

да от радославистката партия, участник в четата на Дончо войвода — Дончо Златков.

Вътрешна македонска революционна организация. Българите от Македония, след Берлинския конгрес, както се пише на друго място, не скръстиха ръце и не положиха врат под турския ярем. След Кресненското и Охридското въстание, през 1893 г., в Солун бяха сложени основите на **Вътрешната македоно-одринска революционна организация.** Инициатор и движеща сила за създаването на първото революционно ядро, което в скоро време се оформи като Централен македонски комитет в София, беше Даме Груев, който по това време бил коректор на в. „Право“ Мрежата от революционни комитети бързо се разширява из цяла Македония.

Гоце Делчев, станал водач на организацията, е намирал най-добър прием в Дупница и покрай-

Гьорче Петров, Никола Малашевски и Гоце Делчев

Тя познава Кръстьо Асенов още от бащиния дом. Той е от Сливен, сестрин син на Хаджи Димитър. Взел е активно участие в залавянето на мис Стоп и вземане на откупа. Той се издига до солунски окръжен войвода. Ана завършва гимназията и става учителка в Кукуш. Между воеводата и учителката се развиват интимни, сърдечни, задушежни връзки. Тя пожелава да сподели четнишката участ на избраника на сърцето си и влиза в четата му. Това е в дните, когато се вдига Илинденското въстание. След едно голямо сражение четата се оттегля и отсяда в с. Корнишор. Тук следвало да се осветят знамената на Кукуш и Енидже-Вардар. Но суровият войвода не бил лишен и от романтика: освещаването на знамената на Илинденското въстание той свързва със съкровено си желание да с венчее с нелегалната Ана. Това става в черквата на с. Корнишор. През нощта заминават за планината. Това събитие обаче повдига бунт между някои от четниците. Съперничеството на Гоно Бигинин го тласка към братоубийство: той нарежда четникът Мицо Данов Големанов да застреля Асенов. През нощта като часови, при лунна светлина той издебва, когато Асен спи, и го застрелва. Ана била обезоръжена и изпратена по канал в Дупница.

През същите години сподвижник на Яне Сандански и Никола Малашевски е Тимо Ангелов (Княза), най-ревностният член на терористичната група на ВМО в Дупница. Той завършил някакво техническо училище и през 1901 г. в Дупница направил калъп за фабрикуване на фалшиви 50-стотинкови монети (сребърни) Изработвал ги в лав-

Ана Николова Малашевска

През 1898 в града се създава *Дупнишко македонско дружество „Едиство“*, фактическо поделение на ВМРО, с председател Костадин Змиряев, роден в град Струмица, завършил Габровската гимназия. Живял като чиновник из различни градове на страната, той се установил като адвокат в Дупница, където остава на постоянно местожителство. Бил е деец на македонското дело докъм Балканската война (1912 г.). Деловодител на македонското д-во е бил Тодор Данаилов. Секретар на същото става Яне Сандански. Такива дружества са създадени в селата Бобошево, Сапарева баня и др. Председател на бобошевското д-во е д-р Александър Радев, роден в Македония, избран за народен представител от Дупница, делегат на V конгрес на македонските дружества. Задачата на мак. д-во „Единство“ била ясна — организирана борба за свободата на Македония. Събирани са пари, оръжие и др., водили пропаганда, разпространявали идеята за организирана борба.

На 1 април 1898 г. в града бил образуван македонски революционен кръжок от Иван Димитров, Александър Г Младжов и др., като „дружество е имало предвид важните събития, що има да се разиграят в близко бъдеще“, пише в дневника си Ал. Младжов. Дружество „Единство“ си поставило политико-обществени задачи. Уреждани били публични събрания с разяснения по македонския въпрос, напр. реферат на тема „По македонския въпрос“ от Алекс. Г Младжов, друг подобен от

ката, която се намирала в двора на Яне Сандански. Най-големият пласьор на тези монети бил Александър Н. Дюлгеров, броец в БЗБ. При изплащане на суми на селяните той ги пласирал сред тях. Монети пласирали и други членове на организацията. Тези фалшиви пари наводняват пазара, но властта не могла да разкрие нищо. Сумите били нужни за купуване оръжие на организацията.

Впоследствие същият Тимо Ангелов заминава за Пловдив със задача да приготви адска машина, която, поставена на гара Пловдив в конвенционала за Цариград, да избухне в 12 часа през нощта на гара Одрин. Обаче механизмът на бомбата не бил урегулиран правилно и вместо в 12 часа през нощта тя избухнала в 12 часа на обед в къщата, където била сглобявана. При взрива загинали всичките 7 души, между които и Тимо Ангелов.

Тодор Данаилов и др. Организиранни са вечеринки, изнасяли пиесата „Иванко“ за повдигане на духовете и събиране на средства. Организиранни били чети за преминаване зад границата, събирали и укривали оръжие, както и общи помощи. Изпраща делегати на конгресите на македонските дружества. Това са били: Тодор Данаилов, Костадин Змиряев, Алекс. Младжов, Никола Малашевски, Кочо Муструка, д-р Алекс. Радев и др. (1898—1900 г.). Държано било будно съзнанието на дупнишката младеж във връзка с революционното движение за освобождение на Македония. В това дружество членували много младежи, като Иван Димитров, Георги Христов, Михаил Христов (братя аптекари), Алекс. Г. Младжов, Иван Кепов, Георги К. Муструков, Васил Хаджитанасов, Димо Джайков, Тодор Бояджиев, Алекс. В. Чомаков и други.

Яне Сандански
1872—1915

Дупнишката младеж била силно увлечена в тази борба. С много рисковани прояви подкрепяла това дело, на което дава и скъпи жертви. Те пропагандират, пишат, възпяват борбата. От един запазен портрет се вижда, че след като се снимали при даване клетва, Владимир Г. Лазов, Тодор Бояджиев, Димитър Джайков, Никола Барутов през 1901 г. сложили следния текст: „Поне един враг убий, че тогава умри“ и „Заклеха се, че ще служат вярно на македонското освободително дело и се фотографираха“ Но не само това. Те издават в Дупница (1899 г.), македонска библиотека „Революция“, от която е запазен брой № 1 „Апел към българската младеж“ от К. У. Тинчев (Стилиян Кутинчев) с мото „Смърт на тираните“. Печатана е в Дупница в печатницата на Н. Г. Шейтанов, за която пишем на друго място в този труд. Горещ апел се отправя към българската младеж: „Хвърлете се в обятията на революцията и с верност и с постоянство свършете вашата задача и реализирайте заветния си идеал. „Смърт или свобода“ да бъде вашият девиз.“ В края на брошурата е поместено пламенно стихотворение, написано от дупнишки младеж (Алекс. В. Чомаков), вдъхновен борец на демократичната революция.

Цялата интелигентна младеж в града е обладана от тази борба. Сред нея израства големият вдъхновен борец за свободата на Македония, продължител на традициите и идеите на Гоце Делчев — Я н е С а н д а н с к и.

Той е израсъл в Дупница. Отрицателно настроеният към него проф. Милетич пише: „Оригинален по решителност и упорит революционер, издигнал се по стечение на обстоятелствата, играе важна заповедническа роля в Серския (революционен — б. м.) район. Според правилото, че човек расте с по-висшите си задачи, и Сандански постепенно се проявява в истинския си вид през периода на неговата революционна дейност — сам да разрешава важна и мъчна задача.“ А Яворов, след драстичната раздяла с Яне в Пирин през лятото на 1908 г., в чиято чета влиза, в съчинението си „Хайдушки копнения“ пише: „Въпреки тогавашните неприятности и по-късно в „идейна“ неприязън, Сандански не стана пред мен черен като дявола. Стихийната енергия, гранитната упоритост, невероятната воля на този човек всякога са ме възхищавали.“

Роден е в с. Влахи, Мелнишко, махала Шемето, син на Иван Сандански, знаменосец на Кресненското въстание. Но нека оставим сам той да говори за своето житие-битие:

„Роден съм в 1872 г., 18 май. Във време на Руско-турската война живяхме в Джумая, а сетне в Дупница. Тук свърших основно училище, а от класното училище — втори клас. Взеха ме войник 1892 г. Преди това учех занаята общарство около две и половина години. Баща ми беше земеделец. След това останах при вуйка си Спас Харизанов, адвокат, като помощник-прошенописец три и половина години — до 1899 г. Още от малък, когато се биехме из махалата с камъни, все вземах ролята на комита. След като свърших училището, заех се с четене на революционни книги. Биографията на Левски ми направи най-силно впечатление. Четох „Записките“ на Захари Стоянов и „Под игото“ на Иван Вазов и др. Обичах да чета и статии по македонското дело. Тогава от Рилския манастир дойде сформирана чета под водачеството на Стойо от с. Скрижево (Драмско), който по-рано девет години наред е бил арамия в Македония, та бе дошъл на 1892 г. в България. Като бяха решили да дигнат през 1892 г. въстание, повериха му една чета, в която и аз влезнах. От манастира четата замина по границата, та през Якоруда до Доспат. Една нощ запалихме Доспат, който изгоря за един и половина часа. Четата се разпиля, шом мина в България, разтури се.

Аз пък се завърнах в писалището на вуйка ми в Дупница. Оттогава се заинтересувах по-добре да вникна в делото, но нищо определено не долавях. Само за комитите в София знаех. През 1897 г. се образува чета под водачеството на Кръстю Захариев (от с. Ореховец, Серско). Четата броеше 25—30 души. Като дойде четата в Дупница, присъединих се към нея. Минахме в Пирин. При с. Лопово ненадейно ни нападна аскер — убиха едно момче, а мене раниха в лявата ръка под лакътя и аз се церих в Дупница.

След това основахме в Дупница в края на 1897 г. д-во „Младост“. Имаше читалня с библиотека. Аз бях библиотекар. Целта на дружеството беше саморазвитие и групировка. Разпъдиха учителите (по време на учителската стачка — б. м.), останах за председател на дружеството до 1899 г.

През туй време бях вече доста осветлен по работите в Македония.

От Никола Малашевски узнах много работи, а от друга страна, и от Делчева, с когото за пръв път се срещнахме през 1899 г. в дома ми. Делчев добре ме осветли върху целите на Вътрешната организация.

По това време реорганизирахме македонското дружество в Дупница. Тогава в Дупница учителствуваше Димо Хаджидимов от с. Горно Броди — Серско, и Георги Д. Паничаревски от Дупница, Георги Зашев и Христо Данаилов от Разлог също взеха участие. Председател стана Паничаревски, а Димов — деловодител. За касиер избраха Никола Лазарков, книжар, а Стоимен Цветков, търговец, за съветник.

През същата година се запознах с Гьорче. В 1900 г., когато започна борбата със Сарафов, аз взех страната на Вътрешната организация. Върховният комитет изпрати в Дупница 500 дълги и 75 къси манлихери, като председател на дружеството, за да ги скрия. Нашето дело бе събрало в Дупница и околията 15 000 лв., които изпратих на комитета. Писа ми се, че пушките трябва да предам на Саев. Бяхме останали опозиция на комитета само трима — аз, Малашевски и Гьорче.

Бяхме делегати на конгреса с Малашевски. След туй се върнах в Дупница, гдето бях приготвил чета с 8 души. Тръгнахме 1901 г. м. април. Целта ни беше агитационна.

Беше узряла в мене и Чернопеев мисълта да уловим някого за откуп. Отидохме в Разлога, та дано накараме протестантите (в Банско, б. м.) от организацията да предизвикат някак да дойде от Солун мисионерът д-р Хаук. От приказки с тях разбрахме, че мъчно може да бъде доведен в Банско д-р Хаук, но узнахме, че тъкмо в това време дошла една американка по име мис Стон. Те ни обадиха, кога ще потеглят. Пленяването стана на 21 август на 11 часа по турски при „Подпрената скала“ Откупът 14 500 турски лири златни получихме на 18 януари 1902 г. и с десетина души минахме през Якоруда и оттам в Бельовския балкан. Първо в Пловдив наместихме 2000 лири у един доверен човек, в София оставихме в Хаджидимова 4000 лири, у сестрата на Асенов д-р Събка Асенова 4000 лири и 4000 лири в телеграфиста Узунов. После се предадох на Делчева.

Тук спираме с разказа на самия Сандански пред проф. Милетич в София през първата половина на м. януари 1904 г.⁶⁰

Илинденското въстание приключва трагично. Гоце бе убит при с. Бащица, Серско. Оттук пататък Сандански взема изключителното положение на продължител на делото на Гоце Делчев, бранейки чистотата и вътрешния характер на организацията от нахлуващия върховизъм в Македония. Цялата му дейност почти е заета в тази борба до 1908 г. — обявяването на Хуриета от младотурците. От 1900 г. до Хуриета Яне е общопризнат ръководител на Серския революционен окръг.

Сандански притежава вродената дарба за народен водач, със забележителна способност бързо да се ориентира в заобикалящата го среда и тъй да напипва правилния път. Той беше заобиколен от умни, чест-

⁶⁰ Л. Милетич — Спомена за Яне Сандански, 1927 г., с. 11—23, Библ. Мак. научен институт, кн. VII, 1936 г.

ни и прогресивни другари — люде с висше образование му ставаха четници и обайвани от него, доброволно му се подчиняваха. Яне високо ценеше тяхната мисъл, долавяше съкровеното. Волята му бе стоманена, дарбата на организатор не бе отречена даже и от върлите му врагове.

Ала човекът, който повлия върху духовното сформирание на Сандански, е Димо Хаджидимов. Ето какво ни свидетелствува за това покойният Иван Харизанов, като негов сродник и сподвижник: „Когато се говори за духовното оформление на Сандански, не може да не се спрем и върху влиянието, което упражни върху него Димо Хаджидимов. Хаджията, освен социализма, имаше едно неудържимо влечение към македонските борби. Крайно талантив, мил и интеллигентен, той беше нещо като духовен учител на Сандански. Той се прекланяше пред Яне и като брат се грижеше за него. Прочие и Яне от своя страна боготвореше Хаджидимова. Връзката не бе само приятелска. Димо Хаджидимов имаше особени чувства към него, той беше набелязал младия революционер и старателно искаше да го издигне до по-високи прогресивни разбирания.“

Младотурският преврат завари Яне в пределите на неговото дивно царство — Пирина. Той слезе от Пирина, в Неврокоп и оттам замина за Солун, където на 18 юли 1908 г. той отправи своя манифест към всички народности в империята, който прочете на солунската гара пред многохиляден народ, дошъл да го посрещне. После манифестът беше отпечатан и широко разпространен.

Сега борбата навлиза в нова фаза. Яне, неподготвен за една легална политическа борба, беше обкръжен от онези, които му даваха своята подкрепа в нелегалния му живот. На първо място Хаджидимов, след туй Антон Страшимиров, Павел Делирадев, Никола Харлаков и неговите войводи Буйнов, Сезапов, Стою Хаджиев и др. Образува се народна Федеративна партия със свой орган „Конституционна заря“, а после преименувана в „Народна воля“ Яне запази към младотурския комитет Иттихад ветерери, който извърши преврат и пое властта, едно благосклонно, очаквателно и твърде предпазливо отношение. Той не разформирова организацията, но я включи във Федеративната партия, застана с „пушка при нозе“

Реакцията в Турция отново се надига: на 31 март 1909 г. Абдул Хамид анулира конституцията. Тогава, заедно с войските на третия корпус в Солун, командуван от Мехмед Шевкед паша, заминаха с отредите си от доброволци Яне Сандански, Чернопеев и Паница. Те са на най-силните позиции около и в Цариград. Те са първите, които шурмуват казармите, и войските на Хаида се предават. За пръв път в историята български доброволци маршируват из улиците на Цариград, пеейки революционни песни и живо акламирани от населението с възгласите „Яшасън булгарлар“ — „да живеят българите“

Младотурците не бяха подготвени за една реформаторска дейност. Произлизащи от редовете на турската аристокрация и бейове, те се самозабравиха и поискаха да отоманизират всички националности. Издадоха се притеснителни закони против сдружаванията, а конституционните свободи сведоха до нула. Опозиция се появи и в самите редове на

младотурския комитет Иттихад ветерекки, начело с д-р Риза Тефик, който в една своя реч в Одрин, където бе избран за депутат, казва: „Резултатите от отоманския парламентаризъм са нула. Конституцията е нарушена от фанатичните тълкувания на силите от болшинството. Правата на малцинствата са потъпкани.“

Сандански се оттегля от Федеративната партия с една декларация, подписана от двадесет души, а в „Народна воля“ излиза с уводна статия: „Сандански и дванайсетте му апостоли“, като този беше и последният брой.

Най-сетне в името на кръста и против полумесеца дойде Балканската война, която донесе на Сандански голяма, дълбока душевна трагедия: от една страна, едно консервативно турско управление без никакви перспективи, и групи държави, решени да воюват с Турция. Той избра пътя да бъде на страната на балканските държави против Турция, с надежда, че ще се дойде до благоприятен изход за Македония. И той мобилизира силите на организацията и дезорганизира тила на турската армия по течението на Струма. Той пръв влиза в Солун, докато българската седма дивизия беше при Айватовските височини. Дойде погромът на Съюзническата война. Яне се установи в Мелник, близо до Пирин. Но назряха условията за намеса на България в Първата световна война и за да бъде разчистен пътят на Фердинанд и върховистите, той падна убит на 25 април 1915 г. в Пирин от вероломна ръка.

Народът из Пиринския край обичаше Яне, защото и той обичаше народа. Скромнен, но призван водач в революционните борби, той приютаваше в своите чети смели труженици в борбата за свобода и независимост. Бащината му къща в квартала Бешик, Дупница, историческите страници във връзка с македонското революционно движение в Дупница, хайдушкият Пирин, безмълвният Мелник, легендарните борби на пиринското население са свидетели на делото, живота, подвига и жертвата на този легендарен водач на македонското революционно движение. Животът и дейността на Яне Сандански в Дупница са само една страница от нейната история. Тя се допълва от масовата дейност на гражданството, взело участие при различни случаи и прояви на тази епична борба.

След убийството на Гоце Делчев върховистите се надигат и искат да обсебят ръководството на ВМРО. В тези критични дни начело на бор-

Димо Хаджимимов
1878—1924

бата срещу върховистите застава Яне Сандански. Оформя се левницата във ВМРО — серчани. Не безинтересна е културно-политическата дейност на Димо Хаджидимов, която има своето скромно начало в Дупница. Той е роден в с. Горно Броди — Серско, през 1878 г. Син на Хаджи Димо Хаджиниванов⁶¹, един от челните борци против Фенер, взел дейно участие във възрожденските борби. Ако трябва да се повтори народната поговорка, че „крушата не пада по-далече от корена“, то тя най-подхожда за Димо Хаджидимов: борческата натура на възрожденца се бе преляла в сина.

След Освободителната война за Хаджи Димо не бе възможно да остане в родното си място. И той се преселва със семейството си в Дупница. Тук малкият Димо израства, свършва прогимназия и Кюстендилското педагогическо училище.

На обществено поприще той встъпва като учител: в Дупница, с. Бистрица, с. Рила — Станкедимитровско, с. Долна Диканя, Радомирско, гр. Лом и другаде, винаги гонен като „неблагонадежден“ — социалист и комита. Израства и се оформя като интелект в Дупница сред създаващата се през последното десетилетие на миналия век прогресивна, социалистическа младеж. Активно участва в културно-политическия живот на града. Той е измежду първите организатори на учителското дружество. Изнася реферати за професионалното и просветното издигане на учителството. Развива полезна обществено-културна дейност из Рилското корито като учител в с. Рила. Избран е за секретар на Учителския съюз. На плевенския учителски конгрес (1902 г.) изнася реферат на тема: „Учителят и македонската революционна организация“, който е отпечатан. В него разобличава пакостната дейност на върховистите. Активно участва в изграждането на социализма в Дупница. Пламенен сътрудник е на младежкото д-во „Младост“

Като учител в Дупница се среща с Гоце Делчев и се сговарят да подемат едно велико дело, което в себе си обгръща идеалите на Ляски и Блзев — борба за политическо освобождение на Македония, както и делото на възраждането на македонските българи. На първо време Гоце заминава за учител в Щип и после в Банско. Тяхната революционна дейност бе циментирана не само от националноосвободителната идея, но и от една по-висша идея — социализма.

Още с основаването на ВМРО група македонски революционери-социалисти начело с прекрасния дядо Васил Главинов, по професия дърводелец, който игра важна роля в социалистическото движение в София и Солун, и Димо Хаджидимов, Вельо Марков от Битоля, създават Македонска революционна социалистическа организация, през която минаха Гоце Делчев, Никола Карев, който през време на Илинденското въстание е председател на Крушовската република, и др. Тя има свой печатан орган — „Революция“ Организацията през 1896 г. излиза с възвание към македонците, написано от Димо Хаджидимов. Когато фронтите се ясно очертаха, особено след смъртта на Гоце Делчев, и на Сандански се бе паднала тежката задача да отбива пристъпите на върховизма, заради което беше очернен, Димо Хаджидимов стана разпа-

⁶¹ Два санджака от Източна Македония, описва Псп. кн. 37 и 38, с. 36, 74 и др.

лен защитник чрез в. „Изгрев“, издаван в Кюстендил от Иван Кепов и Иван Димитров. През 1902 г. „вътрешните“ имат свой орган — в. „Дело“, който с десетки статии изнася идейната политика на върховизма. По това време започва да излиза в. „Право“, в който Хаджидимов участва активно и от чиито колони атакува върховизма.

За сетен път, с пушка на рамо, Хаджидимов влиза в Македония през м. февруари 1903 г. и след едно тежко сражение в Малешевско се отправя на юг, заедно с Кръстю Асенов; и стига до Солун. Гоце Делчев тогава бил заминал за Солун, за да разубеди членовете на Централния комитет да отменят решението си за въстание, което било взето в началото на м. януари с. г. в Солун. След това той се отправил за пещерата Капé в планината Али-ботуш, където се събрали дейците от Серския революционен окръг. Гоце Делчев вече се завърнал от Солун и се намирал в Баница, Серско, за където се отправя и Хаджидимов, за да разрешат за себе си въпроса за въстанието, което Делчев бе успял само да отложи. Тук бе и лобното място на Гоце. Димо Хаджидимов бе с малка група четници. Барикадирани в една плевня, те 15 часа се сражават с турския аскер. И той ни разказва: „Петнадесет часа турците не посмяха от куршумите ни да приближат до нашите убити. Петнадесет часа ние гледахме мъртвия Гоце, като че ли наведени над гроба на Македония. И петнадесет часа ни се късаха сърцата, защото осиротяваше цял един народ. От този момент се обособи левицата. Това стана на 4 май 1903 г.“

Две тежки години изтекоха. Решено бе през октомври 1905 г. да се състои конгрес в Рилския манастир. Той бе открит в постницата „Св. Лука“ и трая 22 дни, с обширен дневен ред. На този конгрес за редактор на революционния орган „Революционен лист“ бе избран Димо Хаджидимов, обладаващ перото, закалено в диалектиката на печатната кампания против върховистите, с марксистически мироглед и с подчертаната си принадлежност към партията на тесните социалисти. Така „Революционен лист“ стана трибуна за пропагандиране идейните позиции на левицата. На свой ред, недоволна от „Революционен лист“, десницата започва да издава в. „Революция“, с което се напълно оформиха две течения на организацията и се стигна до избиванията. Оттук нататък пропагандата стана страховтно и пиринският цар Яне Сандански, с железната си воля, подпомогнат дейно от Димо Хаджидимов, пое хвърлената ръкавица на върховистите.

Дойде лятото на 1908 г. — провъзгласяването на конституцията в Турция. Така се тури край на абсолютизма на Абдул Хамид. При новите условия на работа, при легална политическа обстановка Сандански не остана самичък: с него вървеше Хаджидимов, който написа знаменития „Манифест към всички народи в империята“, прочетен от Сандански на гара Солун при пристигането му на 18. VII. 1908 г.

В Солун бе основана Народна федерална партия с печатан орган „Конституционна зоря“, в чието редактиране взема участие Хаджидимов и му дава идейна физиономия.

Дойде Балканската война. Хаджидимов остава редактор на в. „Право“ в Солун го заварва 16 юни. Пленен, но под чуждо име, той бе между пленниците на о. Трикери.

Дойде Първата световна война. Сандански е убит в Пирина. Върховистите са с развързани ръце. Така се приключи с катастрофата за България. В края на 1918 г. ръководителите на революционната борба в Македония, по почин на Хаджидимов, се събират на известното съвещание в бирария „Балкански“ в София, което излиза с декларация, редактирана от Хаджидимов. След това издаде своята брошура „Назад към автономия“ Избрано бе и временно представителство, начело с Гьорче Петров и Димо Хаджидимов. Под редакцията на последния започва издаването на „Бюлетин“, който разви широка дейност сред македонската емиграция. След сключване на мирния договор временното представителство се саморазтури и Хаджидимов остана сам водач на македонската емиграция. Тогава се образува Комунистически емигрантски съюз с орган в. „Освобождение“, редактиран от Хаджидимов.

По това време отново се съживи върховистката организация, оглавявана от Тодор Александров и Протогеров. Хаджидимов направи усилие да парализира нарастващото влияние на върховизма и за възстановяването на революционното единство. Резултатът бе майският манифест, подписан във Виена от 1924 г. Дворецът, българската буржоазия, твърде озадачена от манифеста, уредиха убийството на Тодор Александров, а след това на членовете на левицата, оглавявана от Алеко Василев и другарите му. След това бяха извършени по план много убийства на санданисти и комунисти, между които бе и Димо Хаджидимов.

В заключение ще кажем, че културно-общественият живот на Дупница води началото си от епохата на народното ни възраждане. През следосвобожденските години е в усилен подем от 1895 г. до началото на войните в 1912 г. Общественият прояви през военния период 1912/1918 г. намаляват. В градската история се отбелязват страници на подобен подем, когато става подсилване на стопанския живот и се създава местна интелигенция, обладана от прогресивните идеи на новото време.

ПРЕГЛЕД НА УЧЕБНОТО ДЕЛО

Преди Освобождението. Първите сведения за просветното дело в града ни дава Евлия Челеби, който за 1660 г. бележи: „В града има джамия, медресета, основни училища, два хана и хамам.“ Какви са били тези училища, турски или български, не се съобщава, като изключим медресетата, които са турски духовни училища. Трябва да приемем обаче, че е съществувало българско просветно дело в града.

През тези далечни робски години най-старите сведения за учители в града са отбелязани върху амвонната стена на старата черква „Св. Никола“ в с. Сапарево: „Да се знае кога дойдува от Дупница даскал 1735 лето“. До 1842 г. училищата в града били килийни, разкрити към риломонастирския метох и хан. В тях рилските монаси събирали децата и ги учили да четат и пишат на пясък. Такъв учител е бил иеромонах Йосиф Скевофилакс, стареят на риломонастирския метох, родом от гр. Свищов⁶², към 1810—1815 г. Имало е и частно училище в махалата Ва-

⁶² Николай Д. Павлович — Николай Павлович, 1954 г. 15.

Дупница до Освобождението, 1935 г. с. 98 и сл.

Дупница и бележити дупничани, 1940 г. с. 97 и сл.

рош, в което е учителствувал Георги Полихрон. Училището е било в неговия дом. Килийното училище е просъществувало и в построената за целта училищна сграда, наричана „старото школо“, в двора на черквата „Св. Богородица“

За времето от 1800 до 1840 г. в килийното училище са учителствували неизвестен брой учители. Отбелязани са имената на даскал Никола и даскал Ефрем. При тях се е учил даскал Христо Димитров Тодоров (даскал Ристо), р. 1812 или 1822 г. Този род и сега се нарича Даскал-ристови, защото той е известен с името даскал Ристо (за когото ще става дума на друго място). Никола и Ефрем са даскалували към годините 1825—1835 г. През 1835 г. е бил учител Димитър Рилец. Същият е учителствувал и в с. Рила, Самоков и Горна Джумая. След него се отбелязва името на „Василий Граматик, учител в Дупница 1837 г., умрял от „съската“ (туберкулоза) на 18 май“ През 1827 г. в Бобошево е учител Йоан Дупнищали, което подсказва, че от дунишките училища или изобщо от Дупница излизали подготвени за своето време учители. Към 1840/1841 г. започва учителствването в града на даскал Ристо (1812 или 1822—1888 г.), чието име е тясно свързано с културно-обществения и просветен живот на града до първите следосвобожденски години.

Следващата 1842 г. започва преминаването на килийното училище във взаимно. Тази година в града за учител се настанява Христо Димитров Самоковец, ученик на Неофита Рилски, който въвежда взаимно-учителната метода в градските училища. През същите години — 1845—1846, в града учителствува само една или две години известният тогава учител Георги Економов, дупничанин. Причината, поради която напуска града, не е известна, но оттогава започва неговото странствване като възрожденски учител и книжовник из далечните краища на българските земи⁶³.

По времето, когато Христо Димитров Самоковец напуска Дупница и отива в родния си град Самоков, 1854 — 1855 г., в града е имало „девическо и други две училища“ Това е частното девическо училище на баба Ната — Анастасия Димитрова Тодорова, сестра на даскал Ристо. Тези сестра и брат били деца на свещеник, при който са учили „по домашно“ и посветени от него в учителската професия.

Заместник на даскал Христо Димитров Самоковец е Христо Иванов Крантов, син на граматика Иван Крантов (Иван Крантата), дупничанин, учителствувал в Кюстендил. Ведно с тях непрекъснато до Освобождението учителствува в града даскал Ристо. Негов съвременник в по-късните години е Димитър Янакиев Бисеров (1840—1886 г.), още Никола Я. Чомаков (1844—1907 г.) и др.

До 1856—1857 г. в града е имало само начално училище, което до Освобождението е известно с името „старото школо“ Към същата 1856—1857 г. се открива „новото школо“, наричано още „класното училище“ Първото девическо училище в града, казахме, е открито от баба Ната Тодорова частно, в дома ѝ, което просъществувало до 1863 г. През тази година, в съгласие с цялото гражданство, се открива редовно деви-

⁶³ Дупница и бележити дупничани, 1940 г. 174 и сл.

ческо училище, издържано от черковното настоятелство — епитропите и еснафа. За това летописната бележка съобщава: „Одобриха гражданите от Дубница Девическото училище 1863 юлия: 26 почнаха девичетата да отиват на училище“. Първата негова учителка била калугерницата баба Анисия. Помещавало се в къщата на Алексо Лямпарата, до черквата „Св. Богородица“, в съседство на останалите две мъжки училища. През 1867 г. в града имало „седем училища“, пише учителят Димитър Я. Бисеров, без да дава други подробности. По-късно, в предосвобожденските години, 1878—1879, в продължение на шест години в това училище учителствува баба Гена Тасова (1861—1939 г.) от махалата Хисарлък по настояване на черковните епитропи и Димитър Н. Чуков. Тя е завършила същото училище (IV отделение) и е била на 16—17 години. Назначили я, защото иначе трябвало да търсят учителка от другаде. Училището се посещавало от десетина ученички, които през старческите си години с радост и доволство разказваха за своята учителка баба Гена и много се радваха, когато я виждаха. Това беше една дребна, приказлива, черномурна женица, която късно след Освобождението беше прислужница в телеграфо-пощенската станция, за да извади дребна пенсийка. Нейните ученички бяха вече в напреднала възраст (напр. майката на автора), пишеха добре, правилно, красиво.

През 1870—1871 г се открива училище в махалата Мърджина, която от тези години се бързо разраства и стопански укрепва. Тук е учител Никола Василев, подидаскал на Димитър Н. Чуков. Първите следосвобожденски години, 1880—1881, учители са били: Евка Балканска, Сета Андонова, Александра Пудевска, Анка Чехларова от Шумен и др., за които ще стане дума на друго място.

Заплатите от годините на турското робство са изплащани в грошове, определяни за една година от черковните епитропи, които стопанисвали черковата и училището по споразумение. Към заплатата се давало определено количество товари дърва за огрев. Размерът на заплатата се определял според подготовката на учителя, неговия авторитет, известност, начетеност, обществено положение и пр. Още от средата на XIX в. се отбелязва, че учителите не са заплащани добре. За това ни говори дописка до в. „Дунав“ (бр. 111 от 25. XI. 1866 г.), в която се казва: „Понеже заплатите на учителите били малки, жителите решили помежду си да заплащат на учителите годишна заплата до 600 гроша от стойността на кожите, които се събират през курбан-байрам“. Така продължава изплащането на заплатите и първата година след Освобождението, което виждаме от книгата на касиера на училищното настоятелство Гоге Лазов от 1200 до 600 гроша. Запазени са разписките за получава на заплата. Същата година за учителските заплати са събирани приходи от черковното настоятелство — дискус в черквата и дарения. Следващите години се урежда заплащането от новата българска градска община. Това тя е вършила трудно и много нередовно. За много месеци не изплащали заплатите. Учителите изнемогвали и, както пишем на друго място, значително късно (1899 г.) прибегнали към стачка.

От началото на XIX в. започва широко разрастване на учебното дело — еднакво за града и селата из околнята, напр. в с. Ресилово 1860 г.

и др. Учителите през тези далечни робски години били често и занаятчици, едновременно работили занаята и учили децата. Това още се помни и разказва за с. Крайници. До Освобождението от 72 села в покрайнината 28 са имали училища с местни или приходящи учители. Помещавали се в частни къщи, като в с. Паничарево, с. Сопово и др. Изграждани са и нарочни паянтови сгради, напр. в с. Баланово. Крайници, Червен бряг и др. Други използвали бейските кули, напр. в с. Мали Върбовник. Явявали се местни ученолюбиви учители и радатели, които допринасяли твърде много за преуспяване на училището. Такива данни се срещат твърде много. Обществено-училищни деятели следили развитието на учебното дело. Подкрепвали разрастването на светското училище, на светското образование, за изоставяне на псалтира и наустницата, което в града е извършено още от средата на XIX в., заместени със свещена история или катехизис. Интересен е в това отношение изпратеният публичен упрек за жителите на с. Рила с дописка до в. „Право“ от 28 юни 1871 г. В нея се казва: „Рила е село от 300 и повече къщи, а пък училище и учители си още и до сега нямат, тук ся предава само псалт и наустница. При старата си и хубава църква, без да се сетят за учил. и учит., захващат ся това лето да правят друга църква, а че децата им ако и да не знаят кой ги е создал и коя вера имат. Дай Боже умъ и разумъ на такива человети.“

След Освобождението разрастването на училищната мрежа из покрайнината продължава — от 1880 до 1910 г. се откриват училища в над 30 села. Не без значение и интерес ще бъде подреждане история на учебното дело в Дупнишката покрайнина, за която се намира достатъчно материал.

Училища, черкви и читалища. Те са вековните разсадници на духовна култура в Дупнишката покрайнина. Тяхната поява и разрастване са признак на всеотраслен материален и духовен подъем. За това ни говорят запазените паметници от черковно строителство и стенопис за покрайнината още от XI в. и по-късно в селата Сапарева баня, Сапарево Пастух и др. Черковното строителство, наравно с откриването на училищата, отива успоредно и усилено от първата половина на XIX в. и особено през възрожденските години. През тези години почти винаги черквата и училището са били в съседство, в един двор. В повечето случаи черквите са по-старо строителство. В много случаи откриването на училищата предхожда изграждането на черквите, напр. в с. Стоб, Пороминово, Баланово, Червен бряг и др. Това са обществени институти, които се разрастват едновременно до Освобождението от турското робство. След това училището отива много напред.

Само две читалища — в Дупница и Бобошево, са създадени през годините на турското робство. Останалите са основани след Освобождението и много след Първата световна война. Има и такива, създадени след Девети септември. Това говори колко бавно са прониквали културните институти в селата. Не ще съмнение, че читалищата са допринесли твърде много за разрастване и укрепване на културния живот в града и покрайнината.

Т А Б Л И Ц А

за годините, през които са открити училища, черкви и читалища
из селищата на Дупнишка околия:

Селища	Училища	Черкви	Читалища
Дупница	1660	1609	1858
Червен бряг	1813	1884	1909
Бобошево	1816	11 в. — 1851	1870
Саларево	1824	14 в. — 1856	1926
Рила	1830	12 в. — 1885	1896
Стоб	1835	1865	1914
Баланово	1840	1843	1924
Крайници	1853	1851	1906
Вуково	1854	1858	1923
Пороминово	1855	1879	1925
Кочериново	1856	1820	1919
Тополница	1856	1856	1932
Скрино	1860	1864	1925
Смочево	1860	1870	1918
Ресилово	1860	1856	1928
Каменик	1863	1883	1935
Шатрово	1870	1882	1902
Новоселяне	1872	1871	1926
Джерман	1874	1885	1926
Бабино	1874	1882	1934
Г. Фуча	1874	1879	1923
Панчарево	1874	?	1921
Дяково	1876	?	1919
Делян	1876	1785	1945
Коркина	1878	1896	1927
Самораново	1878	1882	1928
Бобовдол	1878	1882	?
Г. Козница	1879	1838	1899
М. Върбовник	1879	?	1944
Палатово	1879	1843	1930
В. Могила	1880	1891	1935
Овчарци	1880	1881	1921
Слатино	1880	1860	1914
Г. село	1880	1888	1927
Цървище	1882	1871	1946
Г. Върбовник	1882	1906	1945
Мурсалево	1883	1885	1919
Гюргево	1884	1940	1945
Яхиново	1886	1872	1947
Мърводол	1890	?	1930
Пастра	1890	1830	1930
Усойка	1891	1948	1938

Драгодан	1891	1887	1946
Долнстово	1893	—	1932
Д. Козница	1893	—	1928
Грамаде	1894	1892	1928
Сап. баня	1897	1859	?
Фролош	1898	1864	1946
Мламолово	1898	1922	1928
Бураново	1898	1866	1941
Боровец	1900	1939	1947
Доброво	1900	?	1925
Блажиево	1900	1908	1925
Падала	1902	—	1946
М. Фуча	1903	1885	1950
М. село	1905	1920	1936
Бозовая	1905	—	1950
Баракново	1907	1916	1931
Сопово	1907	1916	1929
Кременик	1913	—	?
Блато	1914	—	1929
Пастух	1915	1346 — 1557	1946
Пиперево	1923	—	1954
Крумово	1924	1879	1947
Циклово	1925	—	1952
Бистрица	?	1900	1927
Бабинска река	1929	—	?
Локвата	7932	—	—
Хановете	1933	—	—

След Освобождението. Заварените учители в града по време на Освобождението остават да учителствуват и след това. Те слагат началото на учебното дело в освободения град. Освобождението заварва следните учители: Михал поп Янакиев от с. Сапарева баня, Мария Оцетова от Самоков, Христо Грънчаров, Димитър Я. Бисеров, Димитър Ив. Петрунчев от Дупница, Илия Табаков, неизвестно откъде, и др. външни учители. Освободителната война заварва града с две начални училища и едно трикласно. Едно от началните училища е било в м. Мърджина, а другите две в двора на черквата „Св. Богородица“. През първата следосвобожденска година — 1879—1880 г. с привременния устав на княз Дондуков към трикласното училище се открива IV клас и започва да се нарича „Дупнишко четворокласно правителствено училище“. Директор на същото е Иван Каранов от гр. Кратово и учители: Стефан Георгиев, по-късно професор по естествените науки, Васил Манушев от Самоков, Христо Г. Меджидиев от Дупница, Ст. Траянов, неизвестно откъде, и др. Тогава назначението на учителите в класните училища е ставало с княжески указ.

През 1880—1881 уч. година се открива в града педагогическа семинария, наричана „Дупнишка правителствена учителска семинария“, която се славя с правителственото четворокласно училище. Това е началото на педагогическите училища в България. С указ № 355 от 1. VIII.

1880 г. е назначен директор Т. Ив. Мицов от Самоков. За откриването, условията и записването в тази педагогическа семинария е издадено и потребното съобщение. В него се съобщава редът за записването, предметите, които ще се изучават. Приемани са и „правителствени стипендианти“ с „встъпителен изпит“ и т. н.

Тази педагогическа семинария е просъществувала в града само две години — 1880—1882. Класовете на същата се наричали „IV педагогически клас“ и т. н.

Веднага след Освобождението, щом се разбира, че Македония остава в робство, правителството организира в Дупница тази педагогическа семинария предимно за младежи от Македония. Тя имала за задача да подготви учители за Македония, пропагандисти и борци за свобода. Приели са към 60 ученици от различни краища на Македония: Охрид, Битоля, Шип, Велес, с. Гайтаниново, Неврокопско, и др. От града са приети само няколко възрастни младежи, които вече били прекъснали училището и изучавали занаят. При откриване на училището директорът Мицев произнесъл слово. Имало уреден пансион, Каргалнишкия конак бил преправен и нагоден за училище-пансион. До към 1928 г. служи за училище, по традиция наричано „Пансиона“. Учениците били облечени във формено облекло с жълти копчета и формата правила на гражданите силно впечатление. Същата е давана безплатно от държавата, за която с указ № 350 от I. VIII. 1879 г. е „отпусната сумата 1000 франка за направа черни зимни дрехи на стипендиантите“

Директорът Т. Ив. Мицев през същата 1879 г. умира и е заместен от Иван Карънов. В Педагогическата семинария с указ № 373 от 17 юли е преместен Васил З. Манушев от Самоковското духовно училище и с указ № 422 от 26 юли 1880 г. е назначен Христо Г. Меджидиев.

След две години същата Педагогическа семинария се премества във Враца, което става по „внушение на турското правителство, за да се отстрани пропагандата в Македония“, разказва свещеник Стефан Г. Шишков, възпитаник на същото училище.

В града продължава да съществува трикласно смесено училище, което за повече години остава най-висшето учебно заведение в града. В него учителствували Герги Даскалристов, Христо Янков, Нено Панагорец, Стефан Г. Шишков, Андон Божков, Христо Г. Меджидиев и др.

През първата освободенска година изглежда издръжката на училищата е била както през робските години. Училищно-черковното настоятелство се ръководило от Гоге Лазов, който събирал средствата по традиция чрез обществена помощ, което се вижда от запазената тетрадка със сметки. Първият редовен председател на училищното настоятелство е Христо Грънчаров, за когото пишем на дъуго място.

Постепенно става подмяна на учителските кадри. Така през 1887—1888 г. директор на трикласното училище е Йордан Богданов от гр. В. Търново, завършил математика в Загреб, и учители Димитър Стерев от гр. Свищов, завършил IV кл. в Николаев, Русия, Стоимен Шопов от с. Рила, завършил Пловдивската гимназия, Стефан Попандреев от с. Шипка, Казанлъшко, завършил Габровската гимназия, и др. Препода-

ването ставало със записки, съставени от учителите.⁶⁴ Нямащо още издадени учебници.

От 1882 до 1892 г. класното училище носи името „Дупнишко общинско трикласно училище“ През 1883—1884 г. е посещавано от учащи се от града, Радомирско, Джумайско и др. общо 75 ученици и ученички. През 1891—1892 г. броят на учащите се нараства на 175 души с директор Никола Кузманов от Дупница. През същата година в града има три училища (начални) в двора на черквата „Св. Богородица“, в двора на черквата „Св. Георги“, първата училищна постройка в града от 1887 г. — тогава открито уще „Св. св. Кирил и Методий, и в махалата Мърджини, Трикласното училище от 1892—1893 до 1895—1896 г. е разделено на мъжко и девическо, когато наново са слети. През същата година към него се разкрива IV и V клас. Всички надежди да се разкрие петокласното училище в гимназия „рухват“, пише в едно сведение. През 1898—1899 г. в Дупнишкото петокласно училище има 12 учители с 387 учащи се.

През същата година Дупнишка околия е имала 23 общини и само в една нямащо училище. Следващата 1899—1900 г. гимназиалните класове се закриват и остава само трикласното училище със 122 учащи се и 4 учители⁶⁵.

След 6 години, 1905—1906 г., наново се открива IV кл., 1906—1907 — V кл. и класното училище с IV и V класове се нарича непълна гимназия. Това положение продължава до 1909—1910 г., когато започват самостоятелен живот Девическо петокласно и Мъжко петокласно училище. Така пише в летописната книга на гимназията. Мъжкото петокласно училище е имало 6 паралелки. Учителският персонал на двете непълни гимназии и смесена прогимназия е единен, числящ се към мъжката непълна гимназия. Учителският кадър в класните училища се състоял от 20 учители и 4 учителки.

Така продължава училищното разпределение до Балканската вой-

Ученички от трикласното училище през 1904—1905 год.

⁶⁴ Такъв учебник по алгебра има запазен в градското читалище, съставен и написан ръкописно от тогавашния учител Хр. Г. Меджидиев. Изработката и изписването са учудващи.

⁶⁵ Хр. Д. Максимов — Училищен алманах, 1900 г. 694, 702.

на (1912 г.). През войните до 1918 г. учебните занятия са водени много трудно, заети помещения, мобилизирани учители и др. След приключване на Първата световна война броят на учащите се бързо се увеличава. Дотогава има две прогимназии в „Пансиона“ и „Евлоги Георгиев“. През 1924 г. се разкриват прогимназии (основни училища) в „Неофит Рилски“ и „Отец Паисий“ като са направени надстройки над помещенията. Тази в „Пансиона“ престава да съществува поради рухналото помещение. След 1935 г. основното училище „Евлогий Георгиев“ става средишна прогимназия с директор Венелин Пашински. Тази прогимназия става и образцова, като обслужва нуждите на новооткрития учителски институт за прогимназирани учители (1935 г.). В тази прогимназия са минали добри директори, педагози и организатори на учебното дело в града, като Васил Янков, Ангел Хранов, Димитър Михайлов, Славе Бежански, Никола Димирев и др.

Непълните гимназии постепенно се изграждат в пълни. През 1912—1913 г. към мъжкото петокласно училище се открива VI кл. и става непълна шестокласна гимназия. Следващата 1914—1915 г. се открива VII кл. и става непълна седмоласна гимназия. След приключване на Първата световна война, когато много учащи се завръщат от фронта и желаят да продължат образованието си, от страна на общината се открива VIII кл. и се създава Дупнишка общинска мъжка гимназия — 3 февруари 1919 г. Въвеждат се доброволни ученически училищни такси, определяни от училищното настоятелство според материалното положение на учениковите родители. Тази такса се въвежда за издръжка на непълната гимназия за пръв път през 1905—1906 г., като най-високата е била 200 лв. и се плаща от учащите се до 1931—1932 г., когато достига до 2000 лв. В продължение на 26 години гражданството се бори да има гимназия и буржоазните правителства са му отказвали. Колко много средства са хвърлени за издръжка на гимназията, а много други градове са били освободени от това бреме!

Първият директор на общинската гимназия е Панталей Захариев от Самоков (1918—1923), Александър Иванов от Дупница (1923—1928), Иван Чакъров от гр. Елена (1928—1930), Асен Хр. Меджидиев (1930—1934)

След преврата от 19 май 1934 г. се провеждат реформи в общообразователните гимназии. Много от гимназиите бяха закрити, между които в Дупнишката смесена гимназия, обърната в реално училище (до V кл.) с директор Асен Хр. Меджидиев (1934—1935). Учащите се пръскат из други гимназии. Това реално училище просъществува само една година. Следващата година постепенно се възвръща в гимназия с директор Иван Захариев. Меджидиев се премества за преподавател в учителския институт. Следващият директор на гимназията е Михаил Христов от Скопие, до 9 септ. 1944 г.

През 1913—1914 г. Девическото петокласно училище се разраства в Девическо педагогическо училище, което дава първия си випуск през 1915—1916 г. Помещава се в училището „Евлогий Георгиев“, начално-

то училище остава за образцово, а прогимназията се изпраща в училището „Христаки Павлович“, което става основно училище. Педагогическото училище просъществува от 1913 до 1926 г., добре уредено и организирано с добър директор и преподавателски персонал. В продължение на едно десетилетие дава добре подготвени начални учители, които, пръснати из цялата околия, допринесоха твърде много за културното издигане на покрайнината. В същото училище следваха много учащи се от разни краища на страната.

Първият директор на това училище е Костадин Мирков от Дупница, високо издигнат гражданин, педагог и организатор на учебното дело. Дълги години същият беше учител в Кюстендилската държавна гимназия. Следващият директор е Екатерина Теощенко — Георгиева от Бесарабия и др. Педагогическото училище е закрито през 1925—1926 г., когато било прието, че околията

е наситена с начални учители. Много от възпитаниците се пръскат из цялата страна. Инвентарът на училището се прехвърля към Общинската мъжка гимназия, която от 1925—1926 г. става смесена. Така създадена, последната просъществува като общинска до 1931—1932 г., откогато става държавна. През 1946—1947 се разделя на мъжка и девическа само за няколко години, когато наново се смесва и обръща в две-смесени, 1953—1954 г.

Това е историята на „Новото школо“, наричано още „Класното училище“, 1856/1857 — 1956/1957 г. точно 100 години, откакто започва подготовката за реформиране на общообразователните гимназии в политехнически, съгласно социалистическото преустройство на страната.

Училищни сгради. След Освобождението „Старото школо“, т. е. началното училище, продължава да работи в старото училищно помещение, наричано в продължение на много години „Старото училище“, при черквата „Св. Богородица“ Ежегодно броят на учащите се се увеличава. Училищното помещение се оказва недостатъчно. Новосъздадената община материално не била в състояние да изгради нови училищни помещения. Вземани са частни сгради под наем, но също негодни за целта. Част от класното училище през 1892 г. води обучението в къщата на еврейна Рубен, което училище децата наричали „У Ручено“. През

Костадин Мирков, първият директор на Педагогическото училище, 1918

Випуск от Педагогическото училище, 1918 г.

1893 г. учениците от класното училище бързо се увеличават. Училищното помещение се разширява в къщата на баба Ката Илийна (до пожарната), което децата наричат „У баба Ката Илийна“. През същата година началното училище се разширява в къщата на Хаджи Марийка при площада „Развесена върба“, същото е наричано от децата „Хаджи Марикиното училище“.

В центъра на града, след Първата световна война, такива училищни помещения е продължавало да има, каквото е било това в подарената на общината къща от гражданина Андон Величков, наричано от децата „Дедо Андоновото училище“, разнебитена сграда, в която учили децата от 1918 до 1928 г. Това училище се намирало на площада пред пожарната.

Децата в началното училище из крайните квартали на града също се увеличавали. Там училища въобще нямало. През 1887 г. общината построява първото училище „Кирил и Методий“, което замества предосвобожденското училище в махалата Мърджина, къщата на Дренски. Една част от учениците отиват в новото училище, а друга остава на старото си място. Новото училище не е могло да разреши въпроса за училищните сгради. Учениците в махалата Мърджина продължават да се увеличават, помещения няма. Част от тази махала се нарича Караболука, към р. Джерман. Тук общината открива ново училище в къщата на Михал дограмаджията, 1896—1897 г., което децата нари-

чали „Карабулчкото училище“ Тук е имало четири отделения, слети по две, с учители Костадин Златков и Димитър К. Павлов. Това училище просъществувало до 1906 г., когато е изградена новата сграда в м. Мърджина и през 1924 г. е издигнат още един строеж. През същата 1896—1867 г. се разкрива начално училище и в кв. Бешика с две слети отделения с учител Александър Сърбов и една учителка. Това училище се помещавало в къщата на Христо Сушицки, едноетажна сграда с 5 стаи. През 1905 г. се премества в съседната къща на Иван Козаров. На същото място през 1906 г. се издига едноетажна училищна сграда, което училище е наречено „Неофит Рилски“, а това в Мърджина — „Отец Паисий“, нашите първоучители. В Бешика следващата година се разкриват четири отделения. През 1924 г. се издига още един етаж и се обръща в основно училище

Училището „Паисона“ след изместване на Педагогическата семинария остава училищно помещение до 1927 г., където се развива основно училище, наречено Първа прогимназия. Същата година е изоставено поради рухване. През 1936—1940 г. се изгради сегашната училищна сграда.

През 1898 г. в центъра на града се изгражда централно училище „Княз Борис Търновски“, където се настанява класното училище.

През същата година в махалата Хисарлък се построява начално училище „Евлогий Георгиев“, което по-късно става прогимназия.

Същото е използвано за педагогическо училище. Това са били вече две солидни сгради, които правили чест на града. Централното училище няколко пъти е разширявано, а „Евлогий Георгиев“ е разрушено по време на Втората световна война при бомбардирането на града на 4 януари 1944 г. Сега на същото място народната власт издигна модерна училищна сграда.

Училищните строежи през 1898 и 1905—1906 г. са били значително големи за своето време. Тогава е изградено и училището в Горната махала „Христаки Павлович“ През 1959 г. народната власт издигна още един етаж. И въпреки всичко за дълги години училищните помещения са били недостатъчни. На 25 дек. 1945 г. народната власт разкрива начално училище при Аракчийския мост (сега кв. „Бр. Ценеви“). Поради липса на помещение училището е настанено в горния етаж на една воденица. В приземния етаж се въртят два воденични камъка. Под техния напев са учили четири слети отделения с учители поредно: Надежда Г. Високомогоилска, Георги Ангелов, Стефана Чомакова, Васил Кръстев и др. А сега за училище е приспособена една маслобойна. Това е малцинствено (циганско) училище, което сега е основно изменило своя учеников състав.

Така се разраства училищният строеж след Освобождението, който винаги е изоставал по отношение на непрекъснатото увеличение на учащите се. Този строеж води началото си от средата на XIX в. И през робските години гражданството с голяма любов и обич е устройвало учебното дело и изграждало училищни сгради.

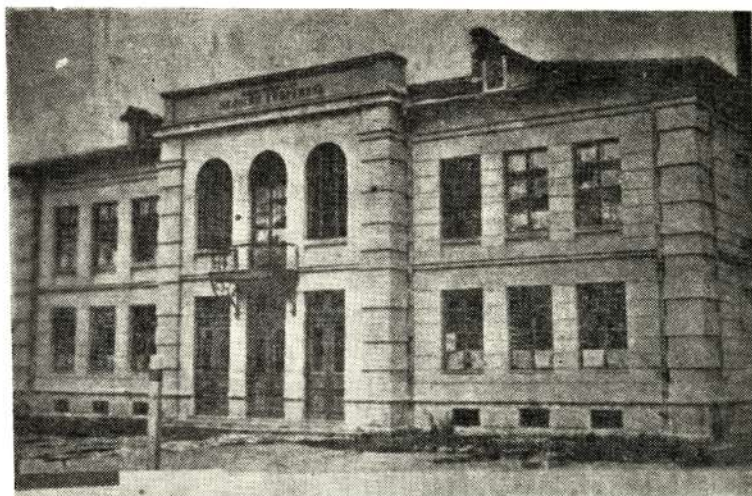
Училищните сгради из селата били малко, лоши и свършено непригодни, напр. в с. М. Върбовник дълги години за училищно помещение е използвана чифликчийската бейска кула, останала от годините

Училището „Пансона“ и учителската конференция, 1918 г.

Централното училище, 1918 г., сега II гимназия

Училището „Евлогий Георгиев“, 1918 г., разрушено от бомбардировките на 4. I. 1944 г.

на турското робство. В с. Бозова училището се помещавало в горния етаж на воденица, с една класна стая, в която обучавали четири слети отделения, като същевременно било квартира на учителя Кост. Златков. Вятърът свободно влизал през пукнатините на стените, а напролет из същите израствали житни класове. В долния етаж се помещавала воденицата, кречеталото кречи, воденичарят подвиква на коня, защото това не е водна воденичка, учителят разказва, децата слушат. Наемането на частни сгради за училищата почти във всички села било нещо обикновено. „Училищата са лоши, в много от тях самото обучение започва късно. На задължително обучение не ходят всички деца“, се казва в доклада на Кюстендилския окръжен съвет за 1910—1911 г. Училищните сгради са били съвсем негодни — мъчилища и за учениците, и за учителите. За 1902 г. в доклада на същия съвет четем: „30 сгради са съвсем негодни, 20 са годни с големи поправки, масивни са само 7 училищни сгради, а останалите 41 сгради са дървени. А за броя на учениците са достатъчни само 25 сгради“

Помощи. Още през първите следосвобожденски години държавата е отпускала помощи за поддържане на училищата из селата на околията. Така с указ 417 от 26 юли 1880 г. се отпуска на общината в с. Рила „едновременна помощ от 300 лв.“ за доизкарване на новото им начално училище (Д. в. г. II, броят от I. IX. 1880 г.). До 31 дек. 1881 г. са отпуснати помощи за селата Слатино, Смочево, Фролош, Цървище по 400 лв., за Бистрица, Мурсалево, Джерман, Яхиново. В. Могила, Пастух, Палатово, Долистово, Голям Върбовник и Горна Козница по 500 лв. (Д. в. г. IV, бр. 6). За училището в с. Коркина с указ 119 от 25. XI. 1887 г. е отпуснато 400 лв. (Д. в. г. IX, бр. 143, с. 6, от 17. XI. 1887 г.) Несъмнено е, че тези средства са били недостатъчни, но са първите прояви в полза на учебното дело в околията.

Първото девическо училище в Дупница, 1863 г.

Професионално образование. Още от първите години след Освобождението гражданството е съзнавало необходимостта от професионалната подготовка на младежта. Професионалните училища в града се откриват твърде късно. Нуждата от по-висока култура и интелигенция за обществените учреждения е съсредоточила вниманието главно върху общото образование. Късно, след Първата световна война, погледите били вече обърнати към него. Водена е десетилетна война за откриването на гимназия в града, а нищо не е направено за професионалното образование.

Относно това образование започват да се проявяват грижи от 1890 година насам. Това се отнася повечето за изучаване на шивачество от страна на момичетата, нужно за домакинството. Все по-дълбоко е съществувало убеждението, че жената трябва да се подготвя за домакинството. Заради това и д-во „Майка“ е имало само тази грижа. Това постига през 1895 г., когато се открива едногодишен курс по дамско шивачество за момичетата, завършили третокласно училище. В края на учебната година е уредена изложба, посрещната с интерес и задоволство от страна на гражданството. През 1898—1899 г. е открито стопанско училище с едногодишен курс за шев на горно облекло. Посещавано е от 24 ученички, учителка е била Екатерина Николова от Самоков. Преподавано е и домакинство. Уредена е била изложба на ушито горно облек-

Училищната сграда „Новото школо“ при „Класното училище“, 1874 г.

ло от страна на ученичките. През 1902 г. наново е открит стопански курс, посещаван от 34 ученички. Следващата година е закрит. Тези курсове са открити към трикласното училище. Имали са за задача да подготвят добри домакини, отколкото да дадат занаят. Момичетата след това продължават да усъвършенствуват занаята при шивачки-професионалистки. Подготвяни са за добри домакини, но не са ориентирани към занаят.

Към училищата през 1905—1906 г. се въвеждат нарочни часове за девицата по шивачество, а за момчета — картонаж и дърводелство. Това е било учебен предмет *ръчна работа*, с цел да създадат сръчност. Тези часове били застъпени в началното училище, в прогимназията. По-късно и в непълната гимназия, Девическото педагогическо училище и гимназията до 1934 г.

Реформираната гимназия през 1934—1935 г. в реално училище имаше застъпена по-широка програма от часове по шивачество, дърводелство, готварство и др. Това беше един безуспешен опит за професионална ориентировка на младежта.

След Първата световна война се обръща по-голямо внимание на професионалното образование в града. През 1925 година се открива низше коларо-железарско училище с български и доведени от Унгария учители-специалисти. Това училище имаше тригодишен курс над прогимназия. Известни години е имало отдели дърворезба и авто-

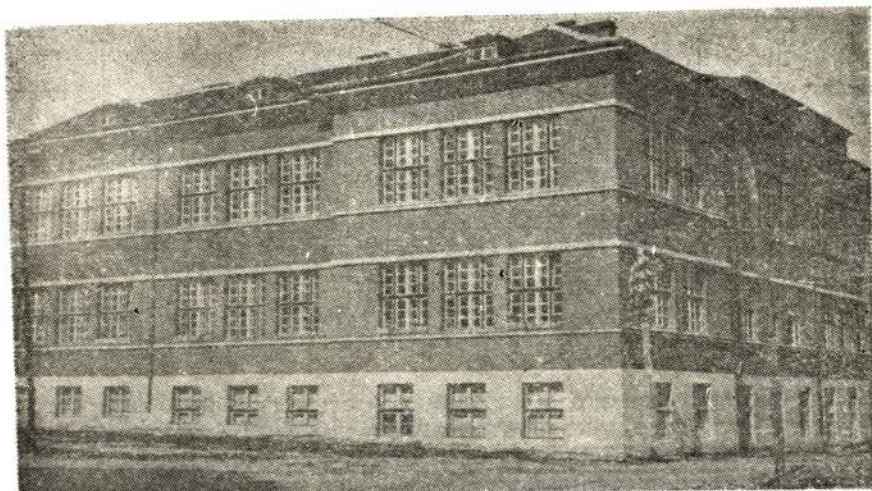
мобилна каросерия. Така съществува до Девети септември, след което прераства в средно механо-техническо училище. Материалните средства за това училище били много малки. Имало е достатъчно ученици.

Женското д-во, вярно на своите традиции, през 1925 г. открива Девическо стопанско училище, с тригодишен курс над прогимназия. Изгражда собствено училищно помещение. Посещавано е от 150 ученички. След Девети септември прераства в Девическа професионална гимназия, която просъществува само две години. Следващите години се превръща в такова за трудови резерви.

През 1928 г. Софийската търговска индустриална камара по искане на дупнишкото занаятчийство чрез неговия делегат Стоил Кознички, голям радетел на занаятчийското образование в града, открива допълнително вечерно занаятчийско училище с четиригодишен курс (две години за калфи и две за майстори). В него следват занаятчийски ученици, завършили прогимназия и имащи едногодишна практика по занаята. Общобразователният отдел е задължителен за всички занаятчийски ученици, изучаващи какъвто и да било занаят, а отделно по теория и практика само за изучаващите занаята обушарство, шивачество, дърводелство и железарство. Завършилите училището държат държавен изпит и добиват права за свободна практика по занаята. Към училището е открит курс за неграмотни и слабограмотни занаятчийски ученици.

Камарата построява училищна сграда през 1932—1934 г. Има добре подредени работилници по шивачество, обушарство, дърводелство и железарство. Учителите са добре подготвени специалисти и методици. Директор е Асен Хр. Меджидиев. През 1940 г. се открива отдел за дамско шивачество. Така училището просъществува до 1946 г., когато нуждите на социалистическото строителство налагат неговото преустройство за трудови резерви. В продължение на 15 години това училище преустройва теоретично и практическо занаятите в града. Създава добре подготвени майстори и ръководители. Общобразователният отдел на училището издава общата култура на младите занаятчии.

Учителски кадри. Учителят е бил безкористен обществен служител, който е стоял начело на всички културни и стопански инициативи в града и околията. Негово дело са народните читалища, общобразователните курсове, вечерните и неделни училища, кооперативното дело, театрите, вечеринките, литературно-музикалните забави, синдикалното движение, женското движение, разпространение на социализма и др. Той е първият журналист в града и околията, като сътрудник, дописник, редактор и пр. на вестници и списания, напр. Димитър Я. Бисеров, Иван Димитров, Иван Кепов, Александър Младжов и др. На него трудовият народ е доверявал своите страдания за помощ и сътрудничество. Народният учител винаги е имал положително отношение към просветните и обществено-политически въпроси, вълнуващи населението. Той подпомага работата на общините, провежда избори, проверява производството на вина и ракии, нарушения по полските имоти, събиране помощи и т. н. и всичко е вършено почетно. Навсякъде, където е имало нужда да се провери честност, доблест, допир до страданията на народа, винаги учителят е бил на предно място. Той е също на място в борбата за народна черква, народно училище, политическа свобода, той е

Допълнително вечерно занаятчийско училище.
1828—1946 г.

двигателят на българската книга — пише, печати, разпространява. Организира културно-просветни дружества, дава им дух и насоченост. Той е начело в организирането на българската държава след Освобождението. Такава е неговата обществена дейност и в града, и на село. Много от учителите заради прогресивната им дейност са преследвани и уволнявани. По традиция още от годините на турското робство им се придава тази общественополезна дейност. За това говорят много изнесени факти в този труд.

До 1912 г. в града и цялата покрайнина е било застъпено предимно началното образование. Класното училище е било само в града и няколко села. Учителските кадри били предимно и повечето неквалифицирани. Учителите били повечето без завършено средно образование. Завършилите педагогическо училище идват в града и околията едва откъм 1892 г. Особено тежък е бил учителският проблем в първите години след Освобождението. Навсякъде из околията населението иска учители, а учители няма. Учителствували са най-различни хора, с най-различна подготовка, напр. учител в с. Пороминово и Фучите е бил дядо Коле Вуков от с. Сапарево, самоук и малко „подучван“ от хаджи поп Георгия в селото. Този старец, 96-годишен, с радост и задоволство разказва за учителските си години. Обикновено нещо е било учителите да имат само начално образование или да са завършили някой клас в Дупница или Самоковската семинария. Всички младежи, завършили гимназия до Балканската война (1912 г.), са започвали обществената си кариера с учителство — волнонаемни учители из селата.

Предлаганата таблица показва каква е била научната и педагогическата подготовка на учителите за годините 1897—1912 за града и околията.

Година	Начално училище	Класове						Педагогическо училище				Семинария				Учители			
		I	II	III	IV	V	VI	VII	I	II	III	IV	I	II	III	IV	мъже	жени	всичко
1900/1		2	—	4	1	—	—	1	1	1	29	6	—	—	10	0	64	—	81
учители		—	—	1	—	2	14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	
учителки																			
1901/2		1	1	1	1	—	—	2	1	—	24	6	—	1	9	7	54	—	70
учители		—	—	—	2	1	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	
учителки																			

След Освобождението образованието в града и околията се бързо разраства. Чувствувала се нуждата от учители. В града се откриват няколко начални училища и една прогимназия. Тогава прогимназиите са наричани класни училища или трикласно училище. Ежегодно из селата са откривани училища по настоятелното искане на населението, което ставало, щом се намерят учители. През 1909 г. са открити най-много училища в околията — 16, напр. в селата Д. Козница, Боровец, Бозовая и др. През учебната 1908—1909 г. в Бобов дол и Рила са открити класни училища, първите в околията, след като в 1903 до 1908 г. са имали само I и II клас. Имали са по 3 учители. През същата година в с. Горна (Сапарева) баня се закрива съществувалият първи клас поради липса на ученици. Броят на училищата и учителите в града и околията ежегодно е нараствал.

Брой на училищата за някои години в околията

години	градски	селски	всичко
1890/1891	3	47	50
1900/1901	4	50	54
1901/1902	4	51	55
1902/1903	4	52	56
1908/1909	4	59	63

Брой на учителите за някои години в околията:

години	учители	учителки	всичко
1890/1891	66	9	75
1900/1901	64	16	80
1901/1902	54	16	70
1902/1903	77	21	98
1908/1909	92	34	126 ⁶⁶

⁶⁶ В началото на нашия век сред учителството е била много разпространена туберкулозата, която завлекла в гроба млади и способни учители, като Иван Димитров, от Дупница, 1904 г., Екатерина Стоичкова, родом от Кюстендил, учителствувала в Дупница, 1905 г., Тасб Христов, от с. Баланово, учител в Дупница, 1904 г., Никола Савев от Дупница, 1900 г., Петър Стоянов от Велес, учител в Дупница, 1904 г. и др.

Брой на учениците в началното училище през първите освободенски години. Интересен е броят на учащите се в началното училище през първите няколко следосвободенски години. Какъв е бил броят им в града през робските години, не знаем. Несъмнено е, че след Освобождението броят им бързо се покачва, което се вижда от дадените показания на съответните места в това изложение.

Ученици в началното училище в Дупница:

1878/1879 г. — 23

1879/1880 г. — 53

1880/1881 г. 89

(Д. в. г IV, бр. 8, 1882 г с. 58).

Трябва да се има предвид, че числото на момчетата-ученици е било винаги твърде малко. Мъчно се разбивало предубеждението, че на жената не е нужна просвета. Това виждаме отразено и в „Главното изложение до Негово Височество Княза за учебното дело в княжеството“, където четем: „В Кюстендилското учебно окръжие със 143 365 ж. само 321 момчета ходят на училище, и то почти само в градовете. От някои предубеждения никак не щат да провождат женските деца на училище“ (Д. в. г IV, бр. 3, с. 20, от 12. I. 1882 г.). Тук се включва и Дупница като част от това окръжие.

Училищно настоятелство. Този институт се учредява след Освобождението. Преди това той се е сливал с черковното настоятелство, което се занимавало с черквата и училището. След Освобождението се организират нарочни училищни настоятелства, за Дупница през 1880 г. Председател на първото училищно настоятелство в града е бил Христо Грънчаров и касиер Гоге Лазов. Запазена е една тетрадка, в която са записани приходите и разходите, разписки от учителите за получавани заплати, откъде идват приходите и др. От тези сметки се вижда, че през първата следосвободенска година училището е издържано от черковното настоятелство, чрез дискусии, дарения и др. Извършвало е и назначението на началните учители с годишна заплата в грошове по споразумение и дърва за отрев, както от годините на турското робство.

Следващата година училищното настоятелство е организирано като самостоятелно учреждение. То е било изборно. Членовете му са се избирали едновременно с общинските съветници. Вероятно за една година, както кметовете. Според избора е имало представители на всички политически партии. Първото изборно училищно настоятелство е съставено през 1884 г., за което в приказ № 47 се съобщава, че съгласно чл. 47 от „Закона за общините и общинското управление утвърждава за членове на Дупнишкото училищно н-во избраните от градското население при избора на общинските съветници Христо З. Грънчаров и Никола Г. Шейтанов и избраните измежду членовете на тоя съвет Александър Чомаков и Христо Джермански. София, 8 юни 1884 г. Министър на просвещението Д. Молон“ (Д. в. г VI, бр. 58, с. 3 от 14. I. 1884 г.).

Училищните настоятели подреждали и подпомагали учебното дело в града и околията. Тяхната задача била да снабдяват училищата

с отопление, канцеларски материали, учебни помагала и пособия. Средствата взимали от общинския бюджет, а по-късно изработвали и свой такъв. Те строели и извършвали ремонти на училищните помещения. Главната им задача обаче била да назначават учителите в началните училища и прогимназията, което продължило до 1934 г. Общинарите гледали на училищата като на нещо второстепенно. Бирниците отпусkali трудно средствата за поддържането им. Ремонтите на училищните сгради са правени нередовно, а строежи на нови училища — твърде рядко. Използували частни къщи. За това се пишат интересни неща в летописните книги на училищата.

Училищното настоятелство е смятало като своя най-важна задача да назначава учителите, с което се „правило политика“ За назначението на учителите в началните училища и прогимназиите училищното настоятелство е трябвало да „държи постановление“, без да има за това потребната компетенция. Учителското място се обявявало за вакантно. Вземането на това „постановление“ било голям местен обществен въпрос — партийни боричкания, лични кандидати, роднински връзки и т. н. до подкупи, един вид „продажби на учителските места“ При това учителят често претърпявал редица оскърбления, подигравки, принуждаване да става член на съответната партия и т. н. След това започвало гонене за уволнение с измислени обвинения срещу „даскала“ или „даскалицата“ и пр. Училищните настоятелства са премахнати от 1934 г. и назначенията се извършват от училищните инспекции.

Еврейско училище. Това било единственото училище на чужда на-родност в града. Съществувало е от 1870 г. Преди тази година е имало килийно училище, в което еврейските учители са наричани „хахами“. От тази година еврейското училище работи редовно и непрекъснато до изселването на евреите за Израел през последните години, когато намалява броят на децата и се наложило закриването му. Поддържано е от еврейската община. Сведения за броя на учащите се от годините на турското робство няма. Несъмнено, той ежегодно се е увеличавал.

1903/1904 — 172 (90 м. и 82 ж.)

1904/1905 — 209 (130 м. и 79 ж.)

Първите учители хахами са Аврам Б. Израел, Хаим Майер и Яко Сараф.

За първи път в града детско училище се открива към еврейското училище през 1909—1910 г. с двама учители (единият завършил II кл. в Пазарджик и друг — завършил местното израилско училище). Издържано е от еврейската община. Занимавали са 24 момчета и 11 момичета в един курс. Учители в детското училище са били Соломон Б. Йосиф с 500 лв. годишна заплата и другарката му с 300 лв. Преподавали са по 2 часа пение и различни детски игри. Подпомагани са от учителите в израилското училище: Оро Илиева и Рашел Соломонова, завършили Софийското педагогическо училище (девическа гимназия с педагог. отдел). На децата е преподавано на еврейски език. В по-късните години имаха учител и по староеврейски език. Обучението по български език и българска история е водено от български учители, напр. Кост. Калайджиев и др.

Детски училища. В докладите на Кюстендилския окръжен съвет се отбелязва препоръка да се открият детски училища. През 1909—1910 г. се говори за създаване на българско детско училище, мотивирано с пагубното влияние на улицата особено за децата на бедните семейства: „Нали, именно, бедните родители оставят съвсем без надглеждане децата си, за да не им пречат в усиления труд при изкарване на прехраната“, говори се в доклада на съвета. Още дълги години това детско училище остава само пожелание. Достатъчно е да отбележим, че през 1931—1932 г. в заседанието на училищното настоятелство представителката на работническата партия Олга Стоянова в изказванията по училищната политика на партията развива тезата за детски училища из всички квартали на града.

Лятна детска колония. През 1909/1910 г. по инициатива на учители в града за пръв път се урежда „лятна детска колония“ в Рилския манастир за 27 деца (25 момчета и 2 момичета) с учители-ръководители Димитър Павлов и Ана Малашевска. Средствата за тази първа ученическа колония са набрани от МНП, градската община и приходи от уредено градинско увеселение. Резултатите от летуването били „много добри“.

Безплатна ученическа трапезария. През 1909 г. в града се създава „Безплатна ученическа трапезария“, която през 1910 г. открива безплатен стол за хранене на бедни ученици. Давано е само обед. Тя е уредена в нарочно помещение при училището „Пансиона“. Средствата са набрани от общината, забави, вечеринки, помощи и др. Под различни форми тази трапезария работи до 1940 г. Получавали са храна определени ученици от всички училища в града. Стопанисването на трапезарията е ставало от учители на доброволни начала. Стефан Ив. Войнов, начален учител, е работил в нея дълги години.

Грамотност и задължително обучение. Грамотността е важен белег при определяне културния напредък. При Освобождението грамотността за цялата страна е била 3%. Сведенията, с които разполагаме за грамотността в града и околията, се отнасят за 1893 г. и насетне. Те показват, че грамотността в града и околията била слаба. Еднакво в града и околията грамотността сред мъжете е по-голяма, при жените — малка.

Грамотност в гр. Дупница

Години	Грамотни			Неграмотни			Всичко		
	мъже	жени	всичко	мъже	жени	всичко	мъже	жени	всичко
1888	1208	298	1506	2763	3650	6413	3971	2948	7919
1. I. 1893	1884	628	2512	2326	3758	5902	4210	4386	8414
1. I. 1902	2648	1201	3849	2195	2442	5617	4843	4643	9466

Цифрите говорят достатъчно ясно, стига да бъдат прегледани и анализирани добре. От тази таблица се вижда, че грамотността сред населението в града и околията е била твърде слаба от Освобождение-

Грамотност в Дулиншка околия

Години	Грамотни			Неграмотни			Всичко		
	мъже	жени	всичко	мъже	жени	всичко	мъже	жени	всичко
1888	3006	233	3469	20363	21920	42783	43899	22253	46452
1893	5657	913	6610	18736	21822	40588	24398	22775	47168
1901	9609	2147	11753	18214	23507	41751	27850	25954	53504
1910	15555	4851	20806	18230	26183	44413	31051	30979	65080
(За 1910 г. непоказани)	всичко		311	166	145				

то до началото на нашия век. Ограмотяването е ставало твърде трудно, независимо от урежданите от страна на учителите курсове за ограмотяване, вечерни и неделни училища. Постиганите резултати били незадоволителни. Приложението на закона за задължителното обучение ставало много трудно. Особено трудно е било ограмотяването на жените и прибирането на момичетата на задължително обучение. Така през 1890/1891 г. за цялата околия учат задължително 2230 момчета и само 442 момичета. Това съотношение в течение на годините се променя благоприятно, но все пак далеч не са били обхванати подлежащите на задължително обучение. Това се потвърждава от приложената таблица за годините по средата на разглеждания период от време 1879—1912 г.

Таблица. Задължително обучение 1901—1902 г. в Дулиншка околия
възраст 7—11

Подлежащи			Постъпили			Непостъпили и напуснали		
мъже	жени	всичко	мъже	жени	всичко	мъже	жени	всичко
3320	2179	5499	2829	1145	3970	491	1058	1529

Учебното дело е първата и най-важна обществено-културна проява, за която се отбелязва още през втората половина на XVII в. За него гражданството е отдавало всички сили, средства и грижи. Постиженията му са създавали „на всички културни радатели радостни дни“ при „годишните изпитания“ и не закъсняват да се проявят в усиления обществен подем от последното десетилетие на миналия век до наши дни.

3. ПОЛИТИЧЕСКИ ЖИВОТ

Преди Освобождението. През първата четвърт на XIX в. в града и покрайнината намираме всички предпоставки за народното ни възраждане — отминали кърджалийски години (1813), разпадане на спахилъ-

ците, укрепване на занаятите, строеж на черквата „Св. Богородица“ (1810), училища и др. Оформява се нова социална и обществена сила, започва мирната културна революция — черковни борби, просвета, духовен и стопански подем. През втората четвърт на същия век от града излизат културни дейци, които работят в Свищов, Кюстендил, Самоков, Сопот, Казанлък, Хасково, Видин и др. Тези прояви оформяват понятието за българското Възраждане, което се развива и върви напред. След Кримската война (1856) наравно с духовните борби се проявяват и тези за политическа свобода, които след отказване да се споменава името на гръцкия патриарх при черковната служба (1861) и по-късно с настаняването на митрополит Доситей в Самоковска епархия (1872 год.) прерастват в революционно организирани борби, които продължават до освободенските години.

Христаки Павлович, дупничанин, даскал свищовский, 1802—1848 г.

Дейците от града за самостоятелна българска черква и училище, за политическо освобождение, за народна демократична революция може да разделим на три групи:

1. През годините на народното възраждане активна книжовна и културно-политическа дейност е била проведена до значителна степен във от родния град. Дупничани, пръснати из различни краища на поробената българска земя, са проявявали общественополезна дейност, която краси историческите страници на много градове. Голяма възрожденска дейност е изнесъл Христаки Павлович, дупничанин, даскал свищовский (1802—1848 г.).

Атанаси Чолаков, хилендарец, дупничанин, 1819—1852 г., е първата жертва на борбата срещу гърцизма за независима българска черква, убит 1852 г. Аверки Попстоянов, 1802—1881 г., ратник из манастирите на Югозападна България със слово, перо и бунт водил народа в неравната борба. Георги Економов, дупничанин, е забележителен книжовник и възрожденец. Всички те се гордеели с името си „Дупничанин“ — смели борци-просветители и революционери, загинали рано във великата борба още пред първите години на народното ни възраждане. Тук трябва да отбележим рилските таксидиоти дупничани Герман, Агапи и др. книжовници, разпространители на българското слово.

2. Други просветни и политически дейци се посветиха на народната

борба в родния град. Димитър Я. Бисеров (1840—1886 г.) е просветител, читалищен деец, революционер, книжовник и дописник на цариградските вестници и списания. Христо Тодоров Димитров — даскал Ристо (1822—1888 г.) е борец за народна просвета и черковна независимост. Димитър Н. Чуков (1838—1904 г.) е просветител и революционер, възпитавал стари и млади в борбата за народна свобода. С жар е пеел бунтовни песни на учениците си:

Българийо, майко мила,
щеш ли още ти да спиш?
ил не знаеш колко сладко
ти ще ни развеселиш?

Твойте синове юнаци,
искат нази да вървим
и с дедови криваци,
мръсни турци да гоним.

„Той пееше тази песен, сложил ръцете си отдире, разхождайки се из класната стая, а на нас косите ни настръхваха“, разказва дядо Захари (1882—1958 г.), негов ученик от Горната махала.

3. Друга част от народните дейци взели пряко участие във всенародния бунт. Към възрожденците на словото и перото, книжовници и просветители, носители и разпространители на демократичната и прогресивна мисъл из различните краища на българската земя трябва да причислим и други, които, водени от своя бунтовен, немирен дух, минали през кървавата саморазправа, далече от родния град, допринесли за успеха на народната демократична революция. Тези борци и съмишленици от града и покрайнината на черковната и революционната борба са били обладани от оформената вече национална революционна идеология. Участието на населението в революционната борба е обладано от тази идеология и ѝ придава дълбок социален и демократичен характер. От черковните борби то очаквало освобождение от гнета на самоковския гръцки владика, а в тази срещу турското господство — от политическия и материален гнет на феодалната турска власт. Тази борба за национално освобождение е представлявала демократичните задачи на епохата, така широко разпространени сред будните жители на Дупница и нейната покрайнина. Още продължава да се разказва за образуваните революционни комитети в Дупница, Ресилово, Кочериново, Крайници и другаде, като се посочват имената на организаторите им.

Времето отминава, прахът на забравата е покрил бунтовния им подвиг, комуто са посветили пламенните си младежки години. Напускат бащино огнище и тръгват из широкия свят сред българската емиграция в Сърбия и Румъния, по хъшовски път искат да разрешат народния проблем „за свобода или смърт юнашка“. С оръжие в ръка навлизат в жестока безкомпромисна борба с вековния турски поробител и тиран.

Техният живот е скромен, преминал през хъшовете, четите, Априлското въстание, Народното опълчение, всенародния бунт за свобода. Мъчно се изпаждат и изнасят от забравата на показ техния революционен образ и име. Последните обаче — ако и малки сведения ярко

светят сред общия фон на народната борба за свобода и независимост. Някои от тях са били така скромни, че не ги срещаме в общата снимка на участниците от Народното опълчение, споменати в други страници на този труд. Потребно е да отбележим техните имена.

Захари Павлов Грозданов (1847—1925 г.) е роден в Дупница, син на дребен занаятчия-мутафчия, заклан от турците. Захари израства под впечатлението на това убийство. Изоставя изучавания занаят кюркчия, извършва кърваво отмъщение и избягва във Влашко, където години се скита сред българската емиграция, хъшовете и четите. Участва в четата на Панайот Хитов. Неотдавна в Белград се разкри архивата на „Дневникът на Панайот Хитовата чета“ (публикувани сведения във в. „Раб. дело“, 1965 г.). В този дневник с дата от 20. VIII. 1876 г. е даден дълъг списък на въстаниците доброволци българи. Отбелязват се имената на такива от Ст. Загора, Габрово, Дупница и др. Сред тези четници се отбелязва и името на Захари П. Грозданов. От тези емигрантски години е известен с името Зашо Брадата, защото носил дълга брада. В навечерието на Освобождението се включва в опълчението. Участва в боевете на Шипка и Ст. Загора. Прибира се в родния град, преминава тих и скромен живот. Обичал е да пее емигрантски хъшовски песни и винаги стоели закачени над леглото му хъшовската сабя и опълченската кримка пушка. До старини е проявявал бунтарски изблик на народолюбиви чувства, останал голям русофил и почитател на „Матушка Русия“ Гражданството му извършило почетно погребение с военна музика и военни почести.

Георги Михайлов е роден в Дупница, племенник и възпитаник на Аверки Попстоянов. Бил е бунтарска натура, преминал през емиграцията в Румъния и Народното опълчение. След Освобождението бил един от големите машинни техници в България. Учил занаята в Германия. Без биографски бележки умира в забравата.

Христо Добрев от с. Сапарево, участник в освобождението на Сърбия (1862 г.), в легията на Раковски, завръща се в родното място, отваря ханче, известен с името Христо Сърбо, без животописни бележки умира също в забравата.

Димитър Я. Радев — биографията му е дадена като кмет на града.

Борбата на българската революционна демокрация не доведе до победата на революцията, но подготви народа за масово участие в Освободителната война 1877—1878 г., в която се редят имената на други дупничани бунтари и опълченци, чиято биография, доколкото е било възможно, е отбелязана из различните страници на този труд, а по-обширно е събрана и подредена в градския революционен музей. Несъмнено имената на много незнани борци ще останат във вечна забравата.

Наред с борбата на тези знайни и незнани народни борци и труженници Дупница е дала участници и в Априлското въстание, проведено под знака на революционните демократични идеи. Те са отбелязали името на Дупница в страниците на тази епична борба, в това всенародно въстание, което ще въодушевява всички идващи поколения за опазване на националната независимост и свобода.

Христо Г. Меджидиев (1854—1927). Баща му бил кюркчия. Завършва местните училища. Следва в „Софийското главно Българско

Христо Г. Меджидиев, 1854—1927 г.,
от Дупница, поборник от Априлското
въстание в четата на Панайот Волов
в гр. Клисюра

Меджидиев сваля от бесилото сред общата турска настръхналост. Настъпва освободителната 1878 г., участва в доброволческия отряд, сформирани в Дупница в подкрепа на руските войски при освобождението на Горна Джумая. Съставя благодарствен адрес до руския император за освобождението на България от турско робство в Горна Джумая, приподписан от стотици българи из всички градове на Македония и Моравско (сп. „Минало“, г. II, кн. 7—8, стр. 343), което се установява от текста, почерка и подписа.

След установяването на българската гражданска власт в Дупница (1878 г.) се отдава на примерен политически живот в ръководството на Либералната партия — Драган Цанков. Участва като доброволец в Сръбско-българската война (1885 г.) Назначен е „за учител от II ред при „Дъбничкото четворокласно правителствено училище“ и съдебен пристав в гр. Трън (8. II. 1883 г.). Избран е за народен прдеставител в VIII об. Народно събрание, тълги години общински съветник, читалищен деец и пр. Тих, скромен и отзивчив обществен деец в града, минал живота си в полза на обществено добруване. Умрял е в 1927 г., погребан с военна музика и почетен от цялото гражданство.

Начо Величков (1849—1935 г.). Той е интересна личност от

училище“ 1873—1874 — 1875 г. Интерес представлява свидетелството му, издадено от това училище, запазено в местния музей. През 1875—1876 г. завършва Пловдивската духовна семинария, която имала за своето време значение на сегашните гимназии. Когато започва Априлското въстание, с други свои съученици се отзовава в гр. Клисюра и влиза в четата на Панайот Волов. При потушаване на въстанието е заловен от турците и затворен в пловдивския затвор. Поставен при много тежки условия, с железни вериги-лалета на шията, по четирима души е трябвало да се движат общо при нужда. Очакват реда си за обесване. Благодарение на застъпничеството на местния турски първенец Бекир ефенди е освободен.

През 1876—1877 и 1877—1878 г. е учител в Горна Джумая. И там взема участие в народната борба ведно с местния патриот Мите Марков, когото, обесен за тази негова дейност, Христо Г. Мед-

годините на народните борби освобождаване от робство и след това при изграждане на държавната организация. Баща му имал воденица, където работил. Останал неграмотен. Още като младеж напуска бащината къща, по-неже убил един башибозук, който нападнал воденицата за обир. Озовава се в Цариград, където обслужва рилския търговец дядо Панайот. Става общителен и започва да вижда живота по-нашироко. Чрез търговията се свързва с Перушица. Там се запознава с хората, що подготвяли народната революция. Активно се намесва в организирането на същата. Става куриер на Бенковски в бунта на Перушица и Батак по време на Априлското въстание, в което се отбелязва с името Начко Шопчето. В Перушица става слуга на чорбаджи Марко. Ведно с него участвува в битката в селската черква. След поражението на въстанието е заловен и затворен в пловдивския затвор. Оттам успява да избяга по канала на затворническия клозет и се озовава

в р. Марица. Скита се из съседните села, укриван от местното население. Спасява се. Завръща се в бащиния дом — с. Рила. Служи войник в първи набор, където се ограмотява и става телохранител на княз Ал. Батенберг по време на детронирането му. Отдава се на активна политическа дейност — стамболовист. От тази партия е избран за народен представител в VI и VII об. Народно събрание. В стопанския живот е предприемач — строител на обществени сгради (държ. болница, училища) и шосета (Бобовдол — Дупница) и др.

Винаги е бил сърдечно зачитан и уважаван от населението.

Освободителната руско-турска война (1877—1878 г.), с която приключи народнодемократичната революция, не остана чужда на дупничани. Христо Дяковски, Георги Софиев, Панайот Попанастасов, Иван Крекманов, Димитър Я. Радев, Илия Пастушански, Иван Досев, Щерю Михайлов, четирима селяни от с. Сапарева баня, заселници от с. Горно и Долно Драглище — Разложко, и много други се нареждат в Народното опълчение, което при Шипка записа светли страници в родната история, за народно единство и свобода.

Така обединените демократични сили в града и вън от него са водили борбата от първата половина на XIX в. до зимните дни на 1877—

Начо Величков — Начо Шопчето,
1849—1935 г. от с. Рила, поборник от
Априлското въстание, куриер
на Бенковски.

1878 г., когато зората на свободата огря върху българската земя. На 2 януари 1878 г. руските освободителни войски влизат в Дупница, посрещнати с неописуема радост от цялото гражданство. Сред възторга от настъпилата свобода гражданството показва своето единство. Рило-монастирският метох, където отседнали първите руски войски, се огласяват от звучни народни и патриотични песни. Градската младеж и руските казаци съчинявали и пеели нови песни, изблик на радост.

Радвай се сега,
славна Русийо,
че си слобила
силни синове.
Непобедими,
първо на бога,
второ на царя.
или

Руски цар е на земята
най-велик от всички пръв.
Русите са наши братя,
наша плът и наша кръв.
Ах, бъди ни покровител
и защитник и спасител,
православни господар.
Ура, здравей цар!

Оттук нататък обществените борби в града започват да се развиват при новите условия на свободен политически живот. Настъпват годините на развиващ се и укрепващ капитализъм, при който създаващата се буржоазия застава начело на управлението. Стопанското и културно-политическото развитие на града до Балканската война (1912 г.) потвърждава това.

След Освобождението. Народни представители. В дневниците на Народното събрание срещаме имената на народните представители. Освен местни граждани, избирани са и външни лица, кандидатиращи от съответните политически партии.

В изборите през първите следосвобожденски години за народни представители, поради слабата грамотност на гражданството, липса на печатници и пр., вместо с изборни бюлетини, гласуването е ставало със зърна боб и царевича. Съставяно е потребното изборно бюро с председател, секретар, членове, съставяли се изборни протоколи и пр.

В дневниците на Учредителното народно събрание намираме записани имената на първите народни представители от гр. Дупница.

СПИСОК

Търновского народнаго собрания для рассмотрения Органического устава
10/22 февруари 1879 г.

Председатели судов и управительных совѣтовъ Софійской Губерніи

19. Чуков Димитрій, прѣдседатель дупнишкаго окружнаго суда

41. Николов Георгій, прѣдседател дупнишкаго окружнаго совѣта.

38. Ангелов Величко — хаджи прѣдседател дупнишкаго государскаго совѣта.

Депутатъ по выборамъ отъ округовъ
Софійская Губернія
Дупнишкаго округа

131. Каранов Иван

I обикновено Народно събрание

В доклада за редовността на избора четем: „Дупнишки окръг при първи избори получил: д-р Атанасович 659 гл., свещеник Григор 409 и Разсолков 685. Заявления нам. Приема се!“

II обикновено Народно събрание
Христо Грънчаров
Георги Ив. Зограф

III обикновено Народно събрание: Величко Ангелов, Тодор Ангелов, Тодор Батановски, Димитър Станков, Тодор Иванов.

IV обикновено Народно събрание: Христо Грънчаров, Ангел Ташикманов, Димитър Кознички, Георги Ив. Зограф.

V обикновено Народно събрание: Димитър Кознички, Димитър Смочевски, д-р Михайлов, Иван П. Христов.

VI обикновено Народно събрание: Димитър Кознички, Димитър Смочевски, Начо Величков, Димитър Горев.

VII обикновено Народно събрание: Начо Величков, Димитър Кознички, Панайот Върбанов, Георги Ангелов.

VIII обикновено Народно събрание: Христо Г Меджидиев, Димитър Чуков, Стоимен Хаджиангелов.

IX обикновено Народно събрание: Иван Д. Зограф, Димитър Я. Радев, Димитър Антоу, Стоимен хаджи Ангелов.

X обикновено Народно събрание: Ранков Васил, Сарафов Михал К.

XI обикновено Народно събрание: Радев д-р Александър, Станчев Петър.

XII обикновено Народно събрание: Никола Бадински, Васил Наков, д-р Александър Радев.

XIII обикновено Народно събрание: Величко Кознички, Андон Мишев, д-р Иван Шишманов.

XIV обикновено Народно събрание: Славчо Бабаджанов, Димитър Мануилов.

V Велико Народно събрание. (Из дневника на V ВНС, 1911 г. стр. 907): Кърсто Георгиев, Васил Наков, Богдан Петров, Димитър Радев, Богдан Рашев, Стефан Цонев.

XV обикновено Народно събрание: Величко Кознички, д-р Крум Провадалиев, Димитър Радев.

Това са народните представители от Дупница и Дупнишка околия за годините 1879–1913 г., за разглеждания период от време (1879–

1912 г.). Възможни са и пропуски. Издирванията са правени много трудно.

Буржоазни партии и политико-партийни борби. Още в Учредителното народно събрание ясно се очертават две политически партии — консерватори и либерали. Първата била продължителка на партията „на старите“ — предосвобожденската чорбаджийска партия, представителка на издигашата се след Освобождението едра градска буржоазия, с водачи Никола Падарев, адвокат, и д-р Георги Василияди, лекар. Тази партия не могла да спечели последователи в града. Нямаło условия за съществуването ѝ. Втората, наречена от привържениците ѝ Народно-либерална партия, представлява средната и дребна градска буржоазия. Липсвала революционно-демократическа партия, разгромена по време на Априлското въстание. Местните представители на революционното движение от предосвобожденските години всецяло минали към Либералната партия, като Христо Грънчаров, Христо Г. Меджидиев, Димитър Н. Чуков и др. Тя се явява изразителка на интересите на дребно-буржоазните трудещи се маси в града и селячеството, което виждаме в изказаната защита на народния представител Христо Г. Меджидиев, VIII об. Народно събрание и което цитираме на друго място в този труд.

По това време все по-ясно се очертава демаркационната линия между замогващото и обедняващото градско и селско население из покрайнината. Икономическият живот в околията се коренно променя. Вследствие на това става промяна и сред очертаващите се класи — замогващи и обедняващи.

Едрата буржоазия в града, ако и слабо, е съществувала през робските години. Първите следосвобожденски години запада и в последното десетилетие на XIX в. започва наново да се развива и издига. С разпродажбата на турските имоти в града и селата, изселването на турците и заселването на богати бежанци от Горна Джумая, Сърбиново и др. места, промяната на занаятите и поминъка на много граждани, издигане до ръководството в управлението и др. причини довеждат до известни забележими икономически промени, при които се очертавало съсредоточаване на по-големи материални средства в малка група хора. Тогава се създават тютюневите търговци, българските чифликчии, по-едри земеделски стопани в града и селата, търговци, лихвари — българи и евреи, ханджии, кръчмари, власи — джелепчии и т. н.

Дребната буржоазия, главни представители на която били постоянно разоряващото се от външна конкуренция, обедняващо, трансформиращо и пролетаризиращо се занаятчийство, дребни градски и селски земеделски стопани (градът още от годините на турското робство имал занаятчийско-земеделски характер), служещи, които се занимавали и с обработване на малки късове земя — ниви, лозя, градини, общи работници и др., поради икономическата си зависимост се приобщавали политически към заможните ръководни фактори на града и покрайнината. Тази дребна и средна буржоазия следващите години забележително отива към обедняване и подчертава класовото си разслоение.

След освобождението политическият живот на града и покрайнината се изгражда подчертано в кръга на Либералната партия.

Нейните водачи са граждани, участници в обществения живот през годините на турското робство. Още през първите години на свободен живот изпълват политическите дейци. До Сръбско-българската война (1885 г.) политико-общественият живот в града се развивал спокойно, единно, под ръководството на Либералната партия.

Политическите дейци в града се движили от идеите на предсво-божденските борби за свобода и народно добруване. Те са били тихи, скромни в творческия политически живот, в който участвуват с вярата за честно изпълнен отечествен дълг. Наред с тях след Сръбско-българската война (1885 г.) застават много от заселниците от Горна Джумая и др., които за дълги години вземат участие в политическия живот на града.

Политическият живот на града още от началото на 1881 г. не остава чужд на борбите, водени от Либералната партия против искането на княз Александър Батенберг за отменяване на Търновската конституция за 7 години, защото давала „големи права на народа“. По този случай в Дупница идва руският дипломатически агент Хитрово. Той отсяда в къщата на Иван С. Чапрашъков. В двора, пред къщата, се събира масово гражданството. От негово име пред Хитрово произнася реч Христо Г. Меджидиев, водач на либералите (Драган Цанков), с която изказва недоволството и протеста срещу искането на княза да суспендира Конституцията. Подчертава, че народът обича освободителката Русия, но брани своите права, които князът иска да ограничи. Тази борба на гражданството за запазване на Търновската конституция е имала прогресивен характер за своето време.

Настъпва обаче разцепление сред върховете на Либералната партия, което се пренася и сред обществено-политическите дейци на града. И по-нататък продължава сред гражданството и селяните с голяма стихийност, често с настървеност и ожесточеност дори до Балканската война (1912 г.). Тази партия се дели, раздробява много пъти. От нея се отделят политически дейци, които ръководят създаващите се все повече малки политически партии. Те не са се различавали с политическата си програма, а са плод на лична амбиция за водачество, поддържане водачите от върховете, на лични сметки и т. н.

В борбата за партийно водачество започва разцеплението сред съществуващото дотогава градско единство. „Липса на примирителност, благотворство в борбата за издигане на родината. Вестниците в страната, на брой 15, създадени за деморализация и отравяне на обществото, са оказали своето зловредно влияние върху обществения живот на града. За забелязване е, че цялата т. н. българска „интелигенция“ не можа да посочи един човек, който да се ползува с общо уважение и който да може да работи като неоспорван народен водач“. Така изнася Стоян Аргиров в дописка до Иречек политическото положение през тези години в България. Ако това, според Стоян Аргиров, е валидно за върховете на изгражданото управление за цялата страна, можем да кажем, че същото се отнася и за политико-обществения живот в Дупница през същите години и насетне. Това е положението поне до 1912 г. — Балканската война. Не се е издигнал нито един гражданин до положението на всеобщо уважение и авторитет, който да обедини градските интереси, което се е отразило зле върху общото благополучие на Дупница.

Всеки по-издигнат, с обществен усет гражданин е преследван от неговите противници до обезличаване или заставен да напусне града. Това вродено за града начало е сложено още от годините на турското робство, когато градът се е разделял на две партии за и против един от учителите, съобщавано в дописка да цариградските вестници. След Освобождението се проявява с жестокото убийство на Христо Грънчаров (1886 г.), плод на безразсъдни политико-партийни борби, и следва нататък като червена нишка сред обществения живот на града. Това еднакво е засягало малки и големи обществени дейци.

Уреждането на редовни и бързи връзки на града със селото, различни интереси привличат селските маси към по-широко и активно участие в обществено-политическите борби. Те бързо се пренасят от града в селото. Създават се местни селски партийни водачи, чиито имена се широко набелязват от последните десетилетия на миналия век и началото на нашия. Това са: Начо Величков от с. Рила, Димитър Кознички от с. Горна Козница, Иван Зографа от с. Кочериново, Георги Грахлив от Сапарева баня, 13 години кмет на Сапарева баня и Сапарево, Георги Портарски от с. Джерман и много други. Каква партизанщина е потискала селата се вижда от това, че за годините 1903—1908 от всички кметове в околията 20 са били либерали. Това са все партийни водачи, които провеждали политиката на своята партия. Градските партийни водачи гъделичкали стремленията на селячеството в околията за участие в управлението, за водачество в село. Раздробяващото се селско стопанство и пропадащата задружна работа не отговаряли на всестранните интереси на селската маса. За тяхното задоволяване тя тръгва към града. По този път на общуване се внасят всестранни промени в селския обществен стопански и битов живот. Общественият живот в Дупница и селата на околията бързо се изменя след Освобождението. Промяната в икономиката на Дупница и селата довежда до нови социални отношения. Върху тях се развива политическият живот. С тези промени се провеждат и обществено-политическите борби в Дупница и околията.

Първото разцепление сред политическия живот на града става през 1884 г. под влияние „отгоре“, когато Либералната партия се разделя на каравелисти и цанковисти, по името на партийните водачи Петко Каравелов и Драган Цанков. В основата си това разцепление на Либералната партия в града се дължи на лични отношения, за угодничество на водачите горе, стремеж към политическо водачество в града, бъдещи лични интереси и др.

Интелигентната част от гражданството се настанява на държавните и общински служби, навлиза и в политическите партии. Много от тях стават пристрастени партизани. Създава се службогонска надслойка, която се люшка в обществено-политическия живот на града, подгонвана от партизани.

В борбата за Съединението става ново отцепване от Либералната партия под водачеството на Стефан Стамболов. Това става и в Дупница. Политически водачи на Стамболовата партия в града остават Христо Грънчаров, Георги Ив. Зограф, Димитър Кознички от с. Горна Козница, Иван Д. Зографски от Кочериново, Георги Портарски от село Джерман, Георги Николов и Начо Величков от с. Рила и др. Първите

но време на Съединението и Сръбско-българската война са народни представители (IV об. НС). Тази партия е продължавала да изпраща народни представители от Дупнишка околия и в XV об. Народно събрание.

През годините на стамболовия режим цанковистката партия в града постепенно се засилва поради недоволството от диктаторския режим на Стамболов. Тя става мощна, силна, обединяваща масово населението от града и околията. Нейни водачи остават:

Андон Величков (1823—1915 г.), заселник след Освобождението от Горна Джумая. Занимавал се с търговия и лозарство. Имал значително богатство, голяма къща, обширен двор (площада пред пожарната команда), които при смъртта си подарява на общината. Къщата, казахме по-рано, е използвана за училище. Той бил един от водачите на русофилската партия в града и околията, активен участник в изборите и събитията през 1886 г.

Величко Хаджиангелов, голям русофил, цанковист. Той е един от видните водачи на русофилите. Участник в изборите и събитията през 1886 г., поради което е арестуван, бит и пр. Освободен поради недоказаност за участие в изстъпленията. Биографски бележки давам като пръв кмет на града.

Гоге Лазов (1846—1909 г.) е роден в Дупница, кожухар през робските години, лозар след Освобождението, прекупчик на турски имоти. Либерал по политически убеждения и буен русофил, лежал няколко години в Черната джамия — София, поради активно участие в изборите и събитията през 1886 г.

Стоимен Хаджиангелов (1846—1899 г.) е роден в Дупница. Интелигентен гражданин, търговец, мелничар. Кораб русофил. Много бит поради участие в изборите и събитията от 1886 г. Арестуван, лежал две години в Черната джамия — София. Там изработил плетена кесия от мъниста с надпис: „Затворен от неприятелите Казаков и Кознички в Черната джамия. Памет С. Х. Ангелов, от Дупница, 1887 г.“ Интересен начин да се увековечи жестока политическа борба. Тези негови политически противници са Дим. Казак и Димитър Кознички, стамболовисти. През същите години първият е кмет, а вторият народен представител.

Настъпилите политически събития разделят цялата страна на два лагера — русофили (цанковисти) и русофоби (стамболовисти) придържници и противници на Русия. Това разцепление настъпва сред населението в цялата покрайнина. Развиват се събития, които разтърсват основно политико-партийния живот на града. Създават се два силно враждуващи политико-партийни лагера, които са се преследвали и при най-обикновените лични и обществени прояви. Близки роднини от противни лагери са се отричали едни от други, прекъсвали се роднинските посещения, взаимно се ненавиждали. Близки приятели стават жестоки врагове. Първенците от града, а ведно с тях и всички подвеждани партизани се гонили по улиците, хулили, псували, ругаели. Такъв облик взема целият политико-партийен живот в града и околията. Значителна част от населението из покрайнината било настръхнало в борба един срещу друг.

При тази силно натегната политическа атмосфера и партизански гонения в Дупнишка околия става подготовката и провеждането на из-

борите за Великото народно събрание, които трябвало да се състоят на 28 септ. 1886 г. Съгласно избирателния закон, селяните идвали в града за гласуване. По този случай в града се събрали много хора (избиратели) с повишено изборно настроение, въоръжени с тояги, викове, закани и пр. Правителствени кандидати в изборите били Христо Грънчаров от Дупница и Георги Ив. Зограф от Бобошево — русофоби. На много места из страната, но особено в Дупница, политическата борба била ожесточена. Правителството искало да смаже русофилската опозиция, като я подложило на жесток полицейски терор. През време на избори управляващата партия е дала възможност да се запишат тъмни страници в политическата история на града и страната. Политическите отношения в Русия били твърде много натегнати. Това наскърбявало благородното чувство на много граждани и селяни, що питаели към своя освободител — руския народ. Въпреки терора, избирателите проявили несъгласието си с провежданата, според тях, от правителството антинародна политика. Това продължило не само преди и по време на изборите, но и покъсно, при т. н. „стамболов режим“ (1887—1894 г.). Водачите на русофилите използвали и възбуждали симпатиите на населението към Русия за свои партийни цели. Правителствените кандидати Христо Грънчаров и Георги Ив. Зограф „били с големи връзки не само в своя край, но и в Кюстендилско, Самоковско, Радомирско и Софийско“ И двамата били избрани за народни представители. Тази необуздана, жестока и безрасъдна партийна борба била по неподобен начин изразена във въпросните избори. Извършват се много издевателства, жестокости, грабежи от страна на опозицията над хората от управляващата партия, с които местните власти не могли да се справят. Използувана била необузданата селска маса. Събитията, станали тогава в града, надминали възможното в сравнение с други из много места на страната. „Грозните дупнишки убийства, каквито нашият край не помни да са ставали дори в турско време, подтиснали срашно много духовете навсякъде“, пише Иван Кепов в „Минало и сегашно на Бобошево“ Жертви на тази изборна борба стават Христо Грънчаров, Георги Ив. Зограф, Георги Папукчиев и околийският началник Димитров от гр. Казанлък.

Христо З. Грънчаров (1846—1886 г.) е роден в Дупница. Баща му бил грънчар, заселник от Трънско. Завършва местните училища и продължава образованието си в Софийското петокласно училище при известния учител Васил З. Разсолков, дупничанин. Завършва гимназията вероятно в Пловдив. Участва в революционните борби, поради което е арестуван през 1873 г. ведно с учителя си Разсолков. Това узнаваме от дописка до в. „Право“ (г VIII, бр. 25 от 31. X. 1873 г.). Учителствува в Трън, 1873 г., Дупница и другаде. След Освобождението се впуска в обществено-политическия живот. Става председател на училищното и-во, и. д. председател на Дупнишкия окръжен съвет, съдия в Трън и пр. Принадлежи към Либералната партия, а след разцеплението ѝ става водач на либералите стамболовисти. Народен представител е във II и IV об. Народно събрание. Убит е като политически деец по време на изборите за Велико народно събрание — 28 септ. 1886 г. Високо интеллигентен, с обществен усет, предприемчив и голям родолюбец, ползувал се с авторитет и уважение сред гражданството. Всички негови съвременни-

ци смятат убийството му като голяма загуба за обществения живот на града.

Георги Ив. Зограф (1843—1886 г.) е роден в с. Бобошево в сравнително заможно семейство. Добил светско образование, любознателен. Склонен към рисуване, отива в Разлог и се учи при известния тогава художник Стефан Попстаматов. Продължава обиколката си из Сер и Солун. След 4—5-годишно скитане се връща в Бобошево и вече се подписва „Живописец“ или „Зограф“. Оттогава се нарича Георги Ив. Зограф. Изографисва черквите в Бобошево и Баланово, 1868 г., работил из Пиротско и др. Едновременно със зографската работа се интересувал и от обществения живот, като следял цариградските списания, вестници и др. През 1876 г. е заподозрян в бунтовничество и изпратен в Софийския затвор. Освободен по недоказаност, се прибира в Бобошево, когато започва Освободителната война.

В освободена Дупница става деловодител-касиер на Земеделската и сиротската каса, която длъжност изпълнява в първите следосвобожденски години. Свързва се с много обществени дейци. След Христо Грънчаров е втори водач на Стамболовата партия. Това му навява омразата на местните цанковисти-русофили.

Избиран е за народен представител във II и IV обикновено Народно събрание. След Сръбско-българската война ведно с Хр. Грънчаров са кандидати за народни представители във Великото народно събрание, на състоялите се избори на 28. IX. 1886 г. бил убит.

Техен политически сподвижник от тези години е Димитър Кознички от с. Горна Козница, състоятелен земеделски стопанин от следосвобожденските години. Буен партизанин-стамболовист, увлича селяните из Разметаница със себе си. Наложил се в политико-партийния живот в тази част на околията, той е избиран непрекъснато за народен представител от Разметаница от 1884 до 1894 г. — IV, V, VI и VII об. Народно събрание. Тази политичност предава на сина си Величко Д. Кознички, който е избиран за народен представител в XIII и XV об. Народно събрание. Същият бива министър на железниците. И той е стамболовист-либерал. Димитър Кознички остава във от кървавите събития, на които стават жертва посочените му политически приятели.

Никои избори до Балканската война (1912 г.) не са се показали толкова жестоки, колкото състоялите се на 28. IX. 1886 г. Това се от-

Христо З. Грънчаров
1846—1886

нася за цялата страна. Дупница обаче в това отношение държи първенство. На тази дата се изписват мрачни страници в политическата история на града. Ето накратко как се е разиграла тази кървава драма.

Княз Александър Батенберг напуска българския престол. Правителството нарежда да се проведат избори на 28. IX. 1886 г. за Велико народно събрание, което да посочи нов княз.

Изборното помещение е училището „Пансиона“. Сутринта на изборния ден идват селяните от цялата околия с повишено изборно настроение. Опозицията се опитва да възпре изборите, да не се произведат. Околийският началник е арестувал някои от опозиционните водачи. Правителствената партия определя своите кандидати: Христо Грънчаров, Георги Ив. Зограф и др. Сутринта, преди започване на изборите, се съставя бюро, в което влизат Христо Грънчаров, Георги Ив. Зограф, Георги Папукчиев и др. Селяните-избиратели от опозицията на тъпи пристигат пред изборното помещение. Не одобряват избраното бюро и надават викове: „Долу бюрото!“ . Всичко е придружено със закани. Подстрекавани, нападат членовете на бюрото, които успяват да избягат. Изборното помещение е опустошено, разграбено, изборните книжа разкъсани и разхвърляни.

Селската тълпа отива пред полицейския участък, налага се и освобождават задържаните опозиционни водачи и всички други арестувани. Полицията и войската се оказват безсилни, не стрелят, а действуват с прудупреждение. Това окуражава селяните, които улавят околийския началник и го пребиват от бой. Същият успява да се укрие в пощата, където чиновниците го затварят в един долап. Наново хванат, той е бит още по-жестоко. Отрязват му члена и го слагат в устата му. Полумъртъв, с камък 10—15 оки, завързан за шията, го влачат из улицата до Камения мост, от който (9 м височина) го хвърлят в р. Бистрица. Полицията се разбягва. Войската се оттегля. Градът остава в безвластие в ръцете на развилнялата се селска тълпа, която се отдава на побоища, убийства и грабеж.

Изборното бюро — Грънчаров, Зограф, Папукчиев, се укриват в една къща зад училището „Пансиона“. Открити от тълпата, те са нападнати. Измъкват ги от тавана, където са се укрили. Влачат ги из улицата. Нанасяг им побой и убиват по най-жесток начин: счупени глави, разкъсани гърди, измъкнати черва, извадени очи, отрязан член и пр. Найсетне ги ограбват, като им вземат пари, часовници, дрехи, обувца и пр. Нападат и бият жестоко много граждани от правителствената партия. Разграбват къщата на Христо Грънчаров. Градът е потресен.

Следствието е било заведено срещу 164 обвиняеми, от които 15 се отклонили, за 78 поради недоказаност е било прекратено, а 71 били дадени под съд от паркета на Кюстендилския окръжен съд. Последният, като разгледал делото в заседанието си от 2—9 март 1887 г., осъдил 38 души на смърт, а другите — на затвор от 2 до 15 години и обезщетение на пострадалите, а 13 били оправдани. Делото било разглеждано три пъти в Софийския апелативен съд и два пъти във Върховния касационен съд. Последната присъда носи дата 1 юли 1893 г. В това време мнозина от подсъдимите умрели в затвора, други — малко подир освобождението им. Останалите били помилвани с указ от 3. II. 1894 г. под № 39

Тези жестоки убийства, присъди и пр. не дали поука на развилнялата се партизанщина по това време. Една част от партизаните през всичките години на стамболовия режим продължавали да буйствуват. Политическите деятели на опозицията, с привържениците си, се събирали в Райчиното кафене в Горната махала и на къшката на Стойчо Благодумни „Двата сиви гълъба“, намиращ се в горичката над м. Варош, пеели песни срещу режима, против правителството и създавали бунтовническо настроение. Партийните борби изразявали и с народно съчинявани песни.

През стамболовия режим терорът в града бил голям. За своята политическа дейност много граждани били преследвани жестоко. Някои от тях били принудени да напускат страната и емигрират в съседните държави. Така Димитър Н. Чуков, един от известните политици в града по това време от партията на Драган Цанков, известен голям русофил, след убийството на Христо Грънчаров избягва в съседната Горна Джумая (Благоевград), където престоява няколко години и едва след амнистия по делото се прибира в града. Също Косте Лечата, дупничани, словослагател в Държавната печатница, е печатал тайно брошури, позиви и пр. срещу стамболовия режим. За тази дейност е жестоко преследван. Принуден е бил да избяга в Цариград, Атина и Света Гора, където престоява до падането на режима.

Някои от опозицията обаче започнали да се нагаждат към стамболовия режим. Така в Бобошево, родното място на убития Георги Ив. Зограф, „противниците злорадно се спотайвали и скрили при погребението на Зограф. Но не минало много време и те всички побързали да останат предани, послушни на либералския режим, като почнали да изтласкват на задно място вчерашните убедени либерали.“

Още първите години стамболовото управление трябвало да се разправя с разбойничеството. През годините 1888—1891 то взело застрашителни размери. Из околните, където се явявало, пътуването било застрашено от убийства, грабежи, отвлечения и пр. В Дупнишка околия отблекли Гане Туриментиев и Заре Стоичков, известни първенци в с. Кочериново, като били освободени срещу откуп. Известна е била разбойническата чета на Илия войвода — Градовецо, „Разбойничеството се появило около Белово и Дупница, дето бяха заловени и отвлечени за откуп чужденците Линдер и Бендер и фотографа Д. Карастоянов. Благодарение на закона за разбойниците, по силата на който се взеха извънредни мерки, и строгостта на военните съдилища, които действуваха бързо, разбойничеството се потуши.“ Още се разказва, че през тези години в м. Подина, при градския часовник, за обществено назидание публично са били обесени занимаващите се с разбойничество селяни Пене и Динко Влахчето. Разбойниците отвлели из Осогово две турчета за откуп. Преследвани от полницята, те били хванати, осъдени в Дупница и обесени. Организиран били контрачети. Към разбойническите прояви през тези години причисляват и тези на някои харамии, които също ограбвали, отвлечали, вземали откуп и т. н.

След падането на стамболовия режим през 1894 г. управлението на страната се поема от Народната партия на д-р К. Стоилов. В града се образувала партия, наричана обикновено „народняшката“, а партизанч-

те и „народняци“ с водачи Христо Кашукеев, Димитър Я. Радев, Богдан Петров и др., а за селата Кръсто Г. Попов в Баланово и др. В нея се прехвърлят и много либерали от партията на Драган Цанков. В града и околията се рекрутирала от богати хора, чорбаджии, реакционери. Тази партия първа започва гоненето на прогресивната, социалистическата младеж. Кмет по време на народняшкото управление е Димитър Я. Радев, 1894—1899 г. Следващите години тази партия не е вземала управлението на града. Имала е народни представители от града и околията в V Велико народно събрание и XV об. Народно събрание.

През тези години става значително натрупване на капитали в града, датиращо от времето на стамболовия режим. Все по това време тютюневото производство в Дупнишка околия се значително разраства и увеличава като най-доходно перо. В резултат на търсенето се разширява тютюневата търговия от деветдесетте години на миналия век, когато се натрупват значителни местни капитали, представлявани от „12 тютюневи фирми на едро“ Те закупували и преработвали в града тютюни за нуждите на вътрешния пазар. Чрез тази тютюнева търговия замогват доста много граждани. Откриват се тютюневи манипулации в града, оформява се тютюневото работничество. Създава се първото акционерно д-во в града. Засилват се лихварството, мелничарството, търговията със сурови кожи и т. н. предприятия за бързи и леки печалби. Тютюнопроизводителите са подлагани на жестока експлоатация, тютюневото работничество — също. Занаятчийството запада и започва да се пролетаризира.

От друга страна, населението в покрайнината бива сполетяно от природни бедствия: наводнението през 1897 г., пропадане на реколтата няколко години наред, поява на филксерата, болести по добитъка и пр. Масата от населението икономически запада, данъците се трудно изплащат, задълженията към лихварите — също, съдебният пристав продава покъщнина, имоти и пр., което още повече допринася за изнеможаването на населението, еднакво страдало и при двата последователни режима на управление.

Следва управлението на Либералната партия, която постепенно се разцепва във върховете (18. I. 1899 г.). Това се пренася и долу. В Дупница се образуват няколко либерални партии. Такива са: Народно-либералната партия — стамболовисти с водачи Христо Янков, Димитри М. Казак, Д. С. Грънчаров, Васил Хаджидимитров, Владимир Г. Икономов, Никола Лазарков и др. Нейни водачи из селата са Димитър Кознички и Величко Кознички в с. Горна Козница, Георги Портарски в с. Джерман, Косте Манчов в с. Каменик, Тоне Кметски в с. Сапарева баня и др. През 1887 г. се образувала Либералната партия на д-р В. Радославов — радослависти, която имала водачи в града Димитър Смочевски, Димитър Чакъров, Тоне Алексиев, Христо Г. Младжов, Лесински, Дуняков и др. По-късно, 1900 г., е образувана Младо-либералната партия на министъра Димитър Тончев — тончевисти, с водачи Димитър Янков, Славе Вучев, Димитър Антоу, Васил Иванкин и др. Ако и разпокъсана в три либерални фракции, тази партия е държала управлението на града много години, също и в селата. Изобщо управлението на Либералната партия-радослависти се отличавало с изборни шайки, побонща,

Първата земеделска дружба в с. Шатрово 1902—1906 г.

терор, насилия и подкупничество при изборите. За дълги години сред гражданството са останали паметни „радославистките бастуни“ като символ на управление. Широко се разнасяла по сватби и мегдани песента за Радославов.

Партизаните от Либералната партия подчертавали само себе си за „патриоти“ и „националисти“, качества, които не отстъпвали на другите партии. Нямало програмни различия сред тези три либерални фракции. Липсвал висок политически морал сред партизаните.

През всички години до Балканската война (1912 г.) сред буржоазните партии тя е била винаги с най-голямо политическо надмощие. Развивала е най-голяма политическа дейност, издавала свой местен вестник, облагодетелствувала партизани, събирала гласовете при изборите и имала управлението на общината за повече години: 1899—1900, 1904—1905, 1905—1907, 1912—1914, 1915 г. Изпращала е народни представители в Учредителното народно събрание, във II, III, IV, V, VI, VII, VIII, XIII и XV об. Народно събрание.

Продължава да съществува и старата Либерална партия на Драган Цанков, по-късно д-р Ст. Данев, която се наричала Цанковистка партия, с водачи: Никола Шейтанов, Христо Сърбов, Стоимен Цветков, Никола Икономов, Никола Ив. Бадински, Петър Годжов и др., които завинаги останали „стари русофили“ Имала управлението на общината 1901—1903 г. и 1912—1914 г. в коалиция с либералите. Изпращала е народни представители в VIII, X, XI, XII об. Народно събрание и в V Велико народно събрание.

Демократическата партия в града е създадена през 1907 г. от Иван С. Чапрашъков, Димитър Мануилов, Крум Чапрашъков, Тодор Попов, Михал Текъов, Славе Константинов и др. все чиновници около тютюневата фирма Чапрашъков. Тази партия се разраства и взема управлението на общината през 1908—1911 г. Изпраща народен представител в XIV об. Народно събрание.

Първият основател и организатор на земеделските дружби в Дуп-

Александър Димитров
1876—1922

нишка околия е Александър Димитров (1876—1922 г.) Родителите му са от Паланешко, които след Освобождението се заселват в с. Слокошица, Кюстендилско. По-късно се преселват в с. Горна Козница, Дупнишко. Бащата е бил дюлгерин, при когото работи и Александър. Последният продължава да работи из ханищата и кръчмите в Кюстендил, като същевременно успява да завърши Кюстендилското педагогическо училище. Бедно облечен, окъсан, срам го било да отиде учител. Класният наставник му направил костюм и заприличал на гражданин-учител. Става народен учител из селата на Разметаница: Шатрово, Коркина, Бобовдол, Горна Козница.

На 30. XII. 1899 г. в Плевен се образува БЗНС. Слагат началото на земеделски дружби. През 1900 г. Ал. Димитров е учител в

с. Шатрово. Ведно с колегата си Стефан Васев и селяните-братя Ангел, Стоян, Тасе, Тодор Кашунееви и свещеник Христо Митов образуват първата земеделска дружба в Дупнишка околия. Това е годината, когато радославовото правителство поисква да наложи на населението омразния му данък десятък от земеделските произведения (зърнените храни). Настъпва възмущение сред земеделските маси из цялата страна, на което не остава чуждо и селячеството от Дупнишко — конкретно в Разметаница. При тази политическа обстановка се слага началото на земеделското движение в околията. Следващата година той напуска селото и дружбата запада. През 1902 г. се връща пак учител в Шатрово и я възстановява. Подир няколко години пак замира и е наново възстановена през 1906 г. със значителен брой членове — към 100.

През същата година се създава дружба в с. Коркина, през 1908 г. в с. Дяково и пр. — провежда се организирането им в цялата околия. Земеделската дружба в Дупница е създадена сравнително късно — през 1918 г. от 23 граждани. След Първата световна война бързо се разрастват земеделските дружби в околията. Александър Димитров се отдава на активна политическа дейност. Убит е през 1922 г. като министър на вътрешните работи в кабинета на Александър Стамболийски от ВМРО на Тодор Александров.

Класово разслоение. През последното десетилетие на XIX в. в Дупница се оформя значителна работническа класа. Възникват промишлени предприятия, повдига се търговията, окончателно отпадат чифлиците,

като едри земеделски стопанства, настъпва пролетаризиране на градската и селската маса и предлагане на значителна свободна наемна ръка. Това се отбелязва и в докладите на Кюстендилския окръжен съвет за увеличено производство и държавните доходи от него. В тях не се говори за размерите на капитала, броя на работниците, надници и т. н. Това научаваме от майсторите-ръководители. Към 1910 г. промишлеността в града е показала нарастване. Занаятчийските предприятия, като шивачи и обущари, вече са укрепнали и модернизирани, а много други дребни производители се все повече разоряват и пролетаризират. Отнася се за постепенно отпадащи занаяти. В резултат на това работническата класа се разраства, става по-многобройна и добива вече известно относително значение в стопанското развитие на града. Дава отражение в променящата се икономика и сред политическия живот. Създадено е вече работническо движение от тютюневите и занаятчийските работници и дребни държавни служители. Те са наемни работници от местен произход, кадри на новата класа. За цялата страна „този процес се извършва на основата на капиталистическото развитие в страната“, се казва в История на България, издание на БАН, 1954 г., т. I, стр. 129.

Политическото оформление на работническата класа. Преди Освобождението по-голямата част от поземления фонд на Дупнишката покрайнина се намира във владение на турците. След Освобождението значителна част от него минава в собственост на едрите български собственици-чифликчи. Това намалява поземления фонд на широките селски маси. Земеделските работници, като наемна ръка — жътвари, момци, слуги и пр., съществуват още от робските години, настанявани в турските чифлици, а след Освобождението — в българските. Увеличаващото се население и разпадане на многочисленните селски домакинства довежда до бързото раздробяване на земята, вече недостатъчна за новообразуваните селски домакинства. Създава се свободна работна ръка, която търси пласмент. Селското население, съставено главно от дребни и средни домакинства, тръгва да търси допълнителен поминък. Селското стопанство не могло да изхранва земеделското население, което дири допълнителни доходи като наемни работници или с коли и волове по направа на пътищата из околията от 1890 г. насам, в Балабановата фабрика, в горската промишленост, Рилския манастир и неговите метоси и пр. Такава свободна ръка дават всички подбалкански села — Овчарци, Самораново, Бистрица, Рила, Пастра, Падала и др. Каменовъглената мина „Бобовдол“ започва да прибира свободната работна ръка из Разметаница.

След Освобождението не е имало кратковременна или трайна емиграция въвн от околията. Ставало е бавно разселване от околията и заселване в крайнините на града. Разселниците се включвали в градското земеделие и занаятчийско производство. Някои от тях създавали в града дребни земеделски стопанства, като се снабдявали със земя, с което се обяснява например бързото разрастване на махала Мърджина. Така е било преди и след освобожденските години. Дребното селско стопанство подхранвало увеличаващите се в града дребни собственици и наемни работници в различните части на производството. Причините за

разселването на селяните в града били недостатъчната работна земя в село, относителната свръхнаселеност на околната, имуществено разслоение, примитивен начин на обработване на земята с първобитния още земеделски инвентар.

В последното десетилетие на XIX в. стопанският живот на града продължава да се засилва, натрупването на капитали нараства. Капиталистическото производство се засилва с появата на известни, ако и слаби, индустриални предприятия, с отпадане на някои занаяти, отминаване от капиталистическото производство, и реорганизирането на други, премахване на еснафските ограничения, отпадане на известни занаятчийски традиции, по-голяма свобода на чираците и калфите, които постепенно се оформят като наемни работници — в капиталистически смисъл на думата — във възникващите предприятия. В последните се настаняват и отпадащите занаятчии. Едновременно с това в града се очертават все повече и повече националната буржоазия, от една страна, и пролетариатът — от друга.

Набраните капитали са налице, но притежателите още не правят по-големи капиталовложения поради несигурност в печалбите, несигурна рентабилност, неукрепналост в новосъздадените предприятия. Първите вложения на по-големи капитали става в тютюневата промишленост и все пак значително слаби да устоят на нахлуващия (1902 г.) чужд капитал в града за покупка и преработване на тютюна. Всичкият набран капитал от местен произход е вложен в още слабата лека и тютюнева промишленост, а чуждият — изключително в последната. Тя е най-силно очертаната, в която става и първото основно оформление на работническата класа в града. Същата вече започва да се проявява като внушителна творческа сила. Нейните синдикати стоят на предно място в стачните и други борби. Това са трудещите се, пълните пролетарии, които изключително разчитат само на заплащането на труда.

За тези години мъчно може да се определи броят на наемните работници в града. Достатъчно е да отбележим, че през 1902 г. в тютюневите манипулации на двете чужди тютюневи фирми са работили към 400 квалифицирани работници и работнички, по думите на тогавашния тютюнев работник, по-късно майстор, Иван Мицов. В двете тютюневи фабрики са работили към 150 работници и работнички, според майстораръководител Пане Дробачки. А колко са били работниците в другите тютюневи складове? Вероятното им число може да достигне 800. Няма съмнение, че следващите години броят им се е увеличавал с разрастването на тютюнопроизводството. Прибавим ли броя на заетите работници в другите предприятия, напр. в града е имало към 93—108 по-значителни занаятчийски работилници, с по 3—4 чираци и калфи — общо към 432, и увеличаващия се брой на дребните държавни служители, тогава наемните работници в града ще достигнат към 1500. Това е значителна цифра за времето, като имаме предвид, че градът е наброявал през 1902 г. 9486 и през 1910 г. — 11 681 души. При това остават настрана земеделските работници. В този процес на развиващо се капиталистическо производство разраства и борбата между класовите сили, които го движат.

Една работническа анкета през 1912 г. установява броя на работниците, заети в производството, както следва:

Знайт	Брой на заведенята	Брой на работниците	надници	Месечно възнаграждение в лева
хлебари	11	26	—	13 и храна
тютюн. складове	3	486	0,50 — 3,50	—
тухлари	11	110	—	35
зидари	7	220	0,50 — 3. —	—
обущ. раб.	18	60	—	18
обща раб.		1300	1,60 — 2,50	—
шосета раб.		50	1,80 —	—
градинари		2	1,40 — 2	—
тютюн. фабр.	1	38	0,60 — 1,40	35
мелници	2	13	—	40
воденици	10	10	—	30
плетач.	2	6	1,80 —	—
шив. раб.	7	40	—	25
желез. раб.	8	26	—	30
дърв. раб.	5	25	—	35
налбанти	5	8	—	30
кожух. раб.	5	25	—	35

Социалното законодателство става голям обществен въпрос предвид разрастването, укрепването и осъзнаването на работническата класа. То е разглеждано публично от дупнишкото работничество. През 1904 г. учителят социалист Александър Г. Младжов изнася реферат пред работниците във връзка с излезлия през 1908 г. Закон за еснафите и тяхното сдружаване. Той предварително заявява: „Аз искам да разгледам закона за вас, драги слушатели, само от гледището на работническите интереси. Имам за цел да ви покажа какво представлява той за работниците, какво им дава той и какво им взема. Законът на еснафите претендира да иде у нас като начало на работническото законодателство. Обаче със своите противоречия и законоположения може да се сметне, че днешният закон за еснафите е една ирония на работническо законодателство. Може да се сметне като закон за майсторите и господарите, против калфите, наемните работници и чираците.“ Законът за женския и детския труд от 1905 г. в индустриалните заведения е бил една крачка напред в нашето социално законодателство, в защита на работническия труд.

Това социално законодателство далеч не е било прилагано в Дупница както в занаятчийските работилници, така и в тютюневите складове, твърдят работниците от тези години. Работният ден е определян на 6, 8 и 10 часа и т. н. В града из различните работилници е продължавал 12—14—16 часа, независимо от това, че към него се прибавял и нощен труд, наричан на местен език „шевекер“. Това удължаване на работното време особено много се практикувало преди празници, с мотив за „довършване започнатата работа“. За редица занаяти работата започ-

вала от 3 ч. сутринта, което било нещо обикновено. Отнемана е била част от обедната почивка на работниците. Да не говорим за заплащането на труда. В това отношение съществувал пълен произвол. И независимо от първите крачки на нашето социално законодателство, с много празноти и в полза на работодателя, работниците оставали онеправдани, защото били недостатъчно просветени, неукрепнали добре в ранните си професионални организации. И въпреки всичко, осъзнават необходимостта от работническите борби, изразени в стачки още през 1898 г., за което ще говорим по-нататък. Едва към 1903 г. и насетне майсторите започнали да правят отстъпка в работното време, празничната и неделната почивка. Всичко това става вече под натиска на организиращата се работническа класа, на издигащото се културно ниво на работниците. Трудно се отказвали занаятчийските майстори и господарите от всестранната власт и произвол, що имали над занаятчийските, тютюневите и други работници. На тяхната безжалостна експлоатация работниците започнали да се противопоставят.

Започват непрекъснатите работнически вълнения от 1890 до 1912 г. Такива имало из цялата страна. Отнася се за стачката на фурнаджийския еснаф за слабото заплащане „пещерме“. Такива „стачки“ се провеждат из цяла България в 1851 г. и приповторени през 1869 г. За Дупница това се отнася вероятно през средата на XIX в. Затварянето на всички фурни в града и преустановяване на работата било един смел протест срещу управляващите турци и в защита интересите на едно съсловие в ранните години на организирането на занаятчийския еснаф. Защитата на материалните интереси на един поробен народ със средствата на стачката е голяма социална проява. За това говорим в отдел занаяти.

Първата работническа стачка в града е проведена от работниците в шивашката работилница на Самуил Леви (1898 г.) за увеличение на надниците. За нея разказва шивашкият майстор, тогава работник, Панчо Спасов, 76-годишен. През тези години още не е имало достатъчно подготвени шивашки работници за модерното шивачество. Много от тях са работили в абаджийството, което се намирало в упадък. Отиват да работят в стачкуващата работилница, за да изучат занаята. Това било причина за пропадане на тази първа работническа стачка в Дупница.

Една от първите и внушителна стачка в града е тази на учителите (16 декември 1899 г. — 5 януари 1900 г.). Учителското дружество, изобщо учителите се намирали под силното влияние на прогресивните си колеги учителите социалисти.

Материалното положение на учителството поради малките, а при това и ненавременно получавани заплати било лошо. Последните били изплащани твърде нередовно от общината. Обикновено нещо било учителите да не получават заплатата си за 5—6 месеца. Учителите-социалисти увличат останалите и решават да обявят стачка с предложение да им бъдат изплатени всички неплатени заплати до започване на учебните занятия (коледна ваканция). В противен случай не ще започнат работа.

Подробности за тази стачка дава в дневника си Алекс. Г. Младжов. Заплатите не са изплатени, учителите не започват работа. Общи-

ната е принудена да изплати една част. Това задоволява повечето от стачкуващите учители, които започнали училищните занимания. В стачката участвували 21 учители, от които само 6 души останали недоволни и решили да продължат стачката. Наложили се и всички заплати били изплатени. Те победили, но инициаторите били уволнени. Те са учителите-социалисти Александър Г. Младжов, Иван Димитров, Иван Кепов, Костадин Златков, Никола Златков, Георги Д. Паничаревски. Те са изгонени от града и след 10—15 години едни се връщат като учители, а други се отказват въобще от учителство.

Така завършва тази единствена в историята на града стачка на интелектуалци. Постигат успехи, но са изгонени от родния град за десетилетия, в изгнание, както сами пишат. Те обаче остават последователни на социалистическите си разбирания до края на живота си.

Тютюневите работници провеждали стачки през 1904 и 1911 г. за увеличение на надниците, подобрене на хигиенните условия за работа и др. За тях давали сведения във в. „Работнически вестник“, но без подробности. Първата стачка сред обушарските работници е проведена за целия град през 1906 г. по повод прилагането на еснафски закон, който задължавал майсторите-господари да дадат калфенски и чирашки книжки на занаятчийските работници. В тази стачка участвували 60 калфи и чираци. Стачката продължила един месец, прекратена без успех. Причините за пропадането на стачката се съобщават във в. „Работнически вестник“, а именно, че е проведена по време на усилена работа, липсвало класово съзнание сред работниците, а най-вече поради деморализиращото влияние на общоделците, „които на дело посочиха понятието си за стачните борби и вредните последствия от деморализаторската тактика.“ Всички работници-общоделци вземали тайно работа от господарите си и я раздавали помежду си. Смесеният синдикат на тесните социалисти се държал добре. През същата година имало стачка и сред шивашките работници, ръководена от общоделците, но свършва без успех поради подобни причини. През 1907 г. работниците от обушарската работилница на Тодор Симеонов обявяват стачка за повишение на надниците. Същият майстор бил тесен социалист. Обушарската му работилница била обзаведена много добре. Работниците били поставени по-добре в сравнение с онези из другите работилници, „но искаха още — по-добре“, разказва един от живите стачници.

През 1907—1908 г. братя Никола и Костадин Топлийски откриват в града добре машинно обзаведена дърводелска и мебелна работилница до р. Бистрица (сега хлебозавода), като използвали водата за двигателна сила. Работниците, предвид готвещата се Балканска война, са извикани на обучение. При завръщането си на работа работодателите отлагат изплащането на следуемото им се възнаграждение. По тази причина работниците, на брой 11 души, обявяват стачка. Последната е проведена през 1909 г. и продължила 3 месеца. Работниците се пръскат на работа другаде. Работодателите довеждат работници от селата, макар и неквалифицирани. Стачкуващите завели иск, при който спечелили. Изплаща им се възнаграждението и са върнати на работа. По други причини в същата работилница се провежда стачка и през

1911 г. Работниците по време на стачката се държали добре — Владимир Златанов и др. Повечето от тях били със социалистически убеждения.

Провеждат стачка и горските работници при Балабановата фабрика. За нея говорим на съответното място.

За работниците и техните синдикати тези стачки са значителни прояви през първите години на организирано работническо движение в града и околията. В началото на нашия век в Дупница е вече оформена значителна работническа класа. Нейните професионални организации бърже успяват, ръководени от Социалдемократическата партия.

Професионални и политически работнически организации. Да се даде пълна картина на работническото движение и борби, е твърде трудно. Тя не е картина на наши дни, а такава на историята. Оформянето на работническата класа в града има своите сетини — създаването на нейните професионални организации. Старата занаятчийска форма на производството продължава да съществува успоредно с капиталистическото развитие. Има стремеж еснафските организации да се нагодят към изменилите се икономически условия. Много чираци и калфи продължават да членуват в занаятчийските професионални организации — по традиция от миналото и задължавани от майсторите. Занаятчийските работници — калфи и чираци, бързо започват да бягат от тези организации и те останали такива само за майсторите. Капиталистическото производство ориентирало работниците към тяхната работническа класа. Занаятчийството в града се оформява като дребна буржоазия. Очертават се противоречивите интереси между майсторите-занаятчийци, от една страна, и работниците, чираци и калфи — от друга. При това занаятчийството се трансформира, нагажда се към новите капиталистически условия, при които една част се пролетаризира. Ако и обедняващо, в повечето случаи продължавало да се придържа към традициите от миналото и остава под влияние на буржоазните партии.

Тежкото материално положение на работническата класа в града я тика към организирана борба. Работническото движение разраства още от първите години на последното десетилетие на XIX в. Това явление не е случайно. То е плод на развиващата се капиталистическа икономика. Положението на работниците продължава да се влошава. Налага се организирана борба в защита на собствените интереси. Този прелом става през годините, когато в града се заражда социалистическото движение. Възникващото социално законодателство възбужда еднакво интересна на занаятчиите, притежателите на индустриални предприятия и работниците. Докато занаятчиите преобразуват своите сдружения-руфети (1892 г.) и се създава нарочен закон за тях, работниците слагат началото на своите работнически организации — професионални и политически. Под влияние и ръководство на Социалдемократическата партия се извършва сгрупирането на работническите сили в града. В реферата си, изнесен пред работниците, учителят социалист Ал. Г. Младжов (1904 г.), като разглежда Закона на еснафите и техните сдружения, заключава: „Но ще попитате, где е спасението на работниците-калфи, наемници, чираци и др., когато държавата насила посяга да сдружава занаятчиите-господари, за да ги усилва. Повече от

всякога се явява нуждата да се сплотят работниците в една мощна организация. На много места в България работниците са си образували свои синдикати и оттам се борят с майсторите-господари. Това трябва да сторят и дупнишките“ Изобщо липсва архивен материал за проследяване синдикалното движение. По причина на това прибягваме към търсене сведения от съвременници работници, майстори, синдикални, културни и политически водачи, дейци.

Още през 1884 г. в града се заражда малко общо работническо дружество за охрана на непосредствените интереси. Кои са неговите инициатори и организатори, какви задачи е имало, подробности липсват. Знае се само, че дружеството е притежавало знаме по подобие на тогавашните занаятчийски организации. За годините 1878—1904 в помалките градове, където е било застъпено само занаятчийство, подобно на Дупница, в която имало и няколко малки индустриални предприятия, работническите синдикати били в началото си.

През м. юни 1904 г. по инициатива на широките социалисти се свиква учредително събрание в горичката Дренски рид за образуване професионална работническа организация. От страна на широките социалисти изнасят беседи Александър Г. Младжов и Давид Левиев, а от тесните социалисти — Никола Радков. Образуват общо работническо д-во „Братство“ с председател Александър Дюлгеров (ш. с.), секретар — Христо Костадинов (т. с.), касиер — Георги Хр. Мартинов (ш. с.) и членове — Илия Грънчаров и Георги Шопов. В това дружество в началото са членували 35 души широки и тесни социалисти. Спомнят си имената на някои от тях, като Иван Петрунов, общар, Георги Радков, общар, Христо Костадинов, хлебарски работник, Костадин Манов и др. За образуването на това дружество изпращат дописка до „Работнически вестник“ (брой 46 от 2. VI. 1904 г.), орган на тесните социалисти. Започват усилена агитационна работа за привличане на повече работници в дружеството.

Първоначалните записвания в това дружество били слаби, напр. тютюневи работници 30, общари 8, дърводелци 10, металообработвачи 12 и т. н. Само под влияние и ръководството на социалдемократическите партии синдикалното движение е могло да се разрасне и укрепне. В самия ход на нещата това движение получава политическо покритие от Социалдемократическата партия. Тя става негова ръководителка и покровителка. Това обаче се съпровожда с големи работнически борби.

Съществен въпрос е бил, какви трябва да са отношенията на Общото работническо дружество „Братство“ към работническите политически партии. Тесните социалисти поддържали, че дейността му трябва да се изгражда върху принципа на непримиримата класова борба и да има идейна организационна връзка с партията. Широките социалисти били за т. н. свободни синдикати — борба в защита на професионалните интереси и неутрални към политическите борби. След няколко месеца от страна на ЦК на т. с. идва Никола Харлаков, който провежда общо работническо събрание в читалищния салон. Изнася беседа на тема „На какви основи трябва да се постави синдикалното движение в България“ Разглеждайки развитието на синдикалното

движение в България, идва до извода, че то трябва да бъде освен на икономическа почва, но още и съгласувано с работническите политически партии. Накрая подканя всички работници, които са съгласни с тези разбирания на тесните социалисти, да напуснат Общото работническо дружество „Братство“ и си образуват нов смесен синдикат, който се състоял от 25 души. За него се пише в „Работническо движение в България 1876—1904 г.“, БАН и др. т. III, стр. 650 и 652. Така говори в спомените си Георги М. Мартинов.

Работническото синдикално движение в града се развива едновременно с утвърждаването на капитализма и укрепването на работническата класа. В него участвували работници от всички браншове и разрастването му също е тясно свързано с разпространението на социализма в града, под чието влияние оживява дейността си.

През 1885 г. в Дупница е образувано първото тютюноработническо дружество, което е било предимно еснафско. По това време тютюневите работници били смятани за занаятчии. По-късно те се явявали на майсторски изпит, уреждан от Софийската търговска индустриална камара. Поради незаинтересованост сред работниците това дружество пропада. След известно време се образува второ, но и то не просъществувало дълго. Тези дружества, подобно на останалия еснаф, имали свои знамена. Последното се съхранява в Профсъюза на тютюноработниците. На него е извезано лъвче с надпис „1885 година, св. Георги“, което показва, че патронният празник на дружеството бил Гергьовден.

Отначало тютюноработниците са малко и не могли да образуват работнически синдикат или дружество. Затова членували в общите работнически дружества, а после в смесените синдикати. По-късно се създават условия за самостоятелни синдикати. Вярно е, че в града имало много тютюноработници, но самостоятелно дружество не могли да образуват, защото те били повечето деца, млади момичета и жени. Момичетата гледали да се оженят и напускали работата. Не се поддавали на организация. Мъжете, заети в тютюневите манипулации и фабрики, гледали да открият свои дюкяни или обработвали свое парче земя. Всичко това отговаряло на дребностопанския характер на местния поминък и било преодоляно през 1907 г., когато трудно, с ограничен брой работници се създава първото тютюноработническо дружество. През войните — Балканската и Първа световна война — работничеството в тютюнопреработването се разраства, осъзнава се класово и започва буен организиран живот.

През 1907 г. в града се настаняват хасковски тютюноработници. Те подпомагат организирането на местните тютюноработници. По инициативата на Иван Мицов се слага началото на тяхната професионална организация. Особено подпомогнал организирането хасковският тютюноработник Руси Русинов, убит през Балканската война. Първите дейтели на тази организация били Иван Мицов, Димитър Гаврилов, Кръстина Тодорова, Стефана Блатска, Исталияна Циганката и др. Още в самото начало организацията изпада под влияние и ръководството на тесните социалисти. Развива добра организационна дейност в защита на работническите интереси.

Разрастването на тютюневото производство, откриването на тютюневите складове—манипулации, тютюневи фабрики, големият брой на заетият работнически персонал дават възможност за набиране на повече работници в края на миналия и началото на нашия век в града. Това повишило тяхната сила, особено с групирането на повече работници в едно предприятие — тютюнева манипулация. Тази сила трябвало да се организира в защита на общите работнически интереси. Работническата маса в града е обхваната от влиянието на младата ентузиастична социалистическа интелигенция в града. Към нея минават малкото повишени работници, които вмъкват работничеството в пътя на осъзната класова борба, на научния социализъм, на революционния марксизъм, в техните синдикални организации. Последните се свързват със социалистическите организации, Социалистическата партия, БРСДП и се движат напред по пътя на съзнателна борба за освобождение на работническата класа. Борба дълга, упорита, тежка в живота на дупнишкото работничество, започната с началното синдикално организиране до пълното освобождение — 9 септември 1944 г. За тази начална синдикална борба разказват малцина живи дейци, като Иван Мицов, Георги Мартинов, Стефан Илиев, Христо Стоянов и др. скромни труженици на първите синдикални борби.

Тези са първите крачки на дупнишкото работничество в борбата за създаване своя синдикална организация в защита на работническите интереси, борба за истинско работническо законодателство. Ръководството на тази борба поема Социалдемократическата партия (т. с.). Същата през 1904 г. провежда „Областна социалистическа сбирка в Дупница“ с представители от Кюстендил 40 души, Радомир 10 души. В нея Христо Кабакчиев произнася тричасова реч на тема: „Днешният политически момент в България и социалдемократията“, Т. Стойлов — „Организиране на социалистическата просвета“. Конференцията била посетена от 250 работници и работнички, цифра, значително голяма за първите години на работническото синдикално движение в Дупница и Кюстендилски окръг. В тази конференция участва и Станке Димитров, който, едва 15-годишен, получава първите си уроци като бъдещ организатор и ръководител на работническата класа.

Синдикалното движение бързо укрепва в града и околността. То се намирало във връзка със синдикалните организации в околните градове. Като белег за бързото разрастване през следващите години достатъчно е да отбележим голямата синдикална конференция в града на 16 септември 1912 г. с делегати от Кюстендил, Радомир, Бобовдол, Кочериново и 17 делегати от Дупница. Тази конференция е проведена в Дупница поради голямата работническа маса в града и нейната стабилна синдикална организация. Всяка организация е дала отчет за дейността си. Разгледано е задълбочено състоянието на синдикалното движение в окръга. Дават се препоръки да се работи за увеличаване на синдикалните членове, за разпространяване на в. „Тютюноработник“, за провеждане разширени конференции на групите, избиране делегати, свободен лекарски избор, както и към всяка група на синдикатите да се създадат комисии на женските и младежки групи.

През същата година дупнишкото работничество провежда протестно събрание в знак на „солидарност с протеста на Общия работнически синдикален съюз против военното положение, неспазване на Закона за женския и детски труд и за неделната почивка“. То е съзнавало, че откъснато от Общия синдикален съюз и марксистическата партия на работническата класа, водеща политическите борби, не може да защитава успешно пролетарските интереси, да работи за освобождението на трудещите се от наемното робство.

Социалдемократическата партия. През последното десетилетие на XIX в. условия за възникване на работническото движение в града, казахме по-горе, са били налице главно сред занаятчийските работници и тютюневото работничество. Социалистическата пропаганда в града се поема особено силно от народното учителство. Данни говорят, че през 1896 г. в града е образувана първата социалистическа група-кръжок. За нея ни говори Костадин Златков (1873—1960), учител в града през 1896—1900 г., и Крум М. Марков (1882—1961), които са участници в организирането му. Същите данни ни дава в дневника си Алескандър Г. Младжов, според който през 1897 г. и следващите социализмът е широко пропагандиран, много се говори и пише за него. Като инициатор за създаването на този социалистически кръжок всички посочват Трендафил Петрунов. Първите негови сътрудници и сподвижници били Иван Димитров и по-късно Ал. Г. Младжов. В тази социалистическа група-кръжок, по думите на Костадин Златков и Крум Марков, влизали: Димо Хаджидимов, Димитър Панчев, Христо Марков, Никола Радков, Иван Кръстев, Темелаки Ковачев, Димитър Бобошевски, Костадин Златков, Крум Марков, Никола Златков, Георги Д. Паничаревски, Димитър К. Павлов, Страшимир Манов и др. Постепенно тази група се разширявала и укрепвала.

Основната ядка, която слага началото на социалистическото движение в града, са народните учители. Това се вижда от броя им в първата група-кръжок. Всичките водили задружен и идеен живот. Проявата на тяхното единство и съдействието е отбелязано във всички страници в личния дневник на Алекс. Г. Младжов от тези години. Те били постоянно заедно, а кога били разделени, поддържали непрекъснатата кореспонденция. Участвували в младежкото д-во „Младост“, в учителското д-во, в македонския таен кръжок „Революция“, в македонското д-во „Единство“, в изборите за училищни настоятели, в постоянна връзка с водачите на социалистическото движение в България, в женското д-во, в читалището, в театралната трупа, в забавите и вечеринките, в беседите, в разходките, взаимни посещения, събрания и митинги, в печатницата, в издаване вестници, в писане статии, в живота на еснафа, в синдикалното движение и т. н. Единни в борбата, вдъхновени в разпространението и утвърдението на социалистическите идеи сред работниците и младата интелигенция, те са понасяли ударите на реакционните водачи на градските буржоазни политически партии. Те пишат в дневниците, че са правени оплаквания, но подчертават и куража си да устояват на борбата. Народните учители-социалисти били постоянно заплашвани с уволнения. Училищният инспектор Ранков на

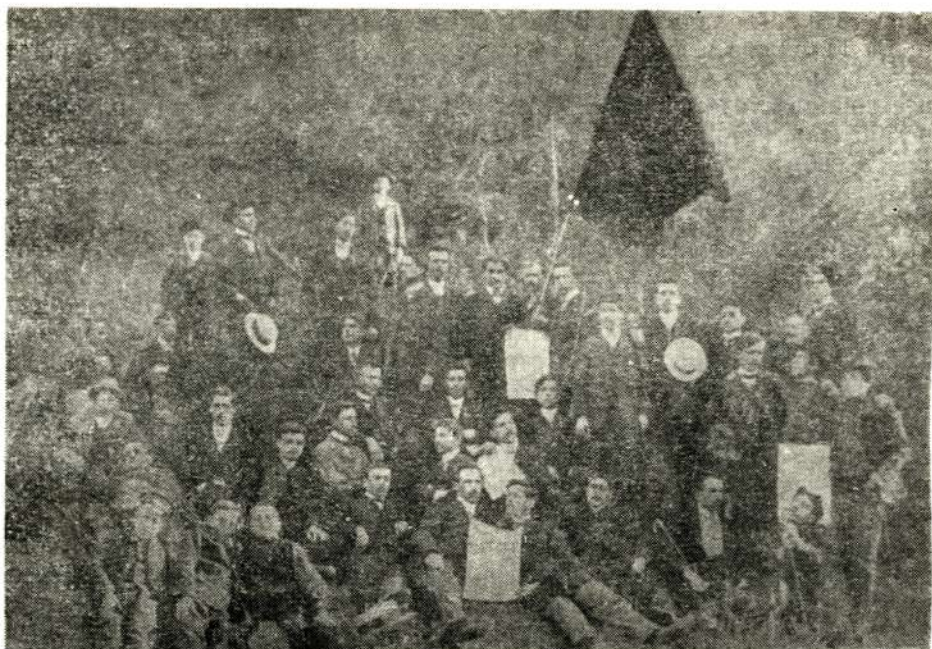
6 май 1898 г. им заявява: „Всички буйни учители ще ви изпъдя“ На това Ал. Младжов в дневника си отговаря: „На добър час, нека вършат каквото знаят, но...“ Голяма група учители са уволнени поради техните социалистически идеи. Христо Марков е уволнен поради „буйния си характер, нетактично поведение, отслабил училищната дисциплина“ Иван Кепов е уволнен, без да му се обадят причините. Следват уволненията на учителите Иван Димитров, Алекс. Младжов, Палашева, Миташев и др. На „10. VIII. 1899 г. социалистът класен учител Никола Златков е преместен в Добрич“. Това уволнение и гонения през годините до 1900, когато се пристъпва към учредяването на Социалдемократическата партия, е ставало само заради социалистическите им идеи. Социалистическата дейност на кръжока се потвърждава и от обнародваните телеграми на първата страница във „в. Работнически вестник“, брой 33 и 34 и тези на 1/19 май 1899 г. — Празник на труда.

След 1899 г. ежегодно в града са провеждани първомайски манифестации. Ако и да били още малко на брой, социалистите с разветви знамена и музика манифестирали из градските улици, провеждали първомайски събрания и вечеринки в работническите клубове.

Учителите са били организаторите на тези първомайски манифестации, събрания и вечеринки. Затова са и преследвани. В дневника си те пишат: „Разпръснаха ни като пилци. Тъй е, трябва да си покорна рай, за да живееш дома. Ура, да живеят изгнаниците!“ Буржоазията е уплашена, че прогресивните учители и интелигенция са обхванали целия културно-просветен живот в града. Освен това те пишат и из вестници и списания. Особено се проявил в това отношение Иван Димитров. В дневника си Младжов за тази негова дейност пише: „Ето той вече хвана да се проявява в нашата литература преди време с брошура, а сега и във вестниците. Ето един дупнишки писател.“ Околийското учителско д-во е в ръцете на прогресивните учители, за него те пишат „нашата група“ Другите учители, които се „усукват“ около управниците-народняци, ги наричат „мекерета“. Всестранни са техните прояви, пълни с идейност и ентузиазъм. Такъв е бил изобщо животът на учителите-социалисти, такъв остава и по-късно в Социалистическата партия до края на живота им. Техният пример в обществено-политическия живот е увличал работниците и трудовата интелигенция, оставили трайни следи от началото на техните социалистически прояви и по-подире в разгарящата се непримирима класова борба.

Социалистическата група-кръжок просъществувала като такава до 1900 г., когато се превръща в Социалдемократическа партия. На Трендафил Петрунов, като инициатор на социалистическото движение в града, отдават челно място съвременниците му другари и колеги Костадин Златков, Крум Марков, Димитър Хр. Светогорски, Христо Георгиев. Те с възхищение говорят за прекрасния му идеен живот. Първият му сподвижник, пак според тях, е Иван Димитров, следван от силно разпалилия социалист Алекс. Младжов.

Трендафил Петрунов и Иван Димитров рано завършват своя скромен живот. Родени по едни и същи години, живеели и работили идейно, сеячи на идеи за нов живот, с богат дар слово, незаменими сказчици и

Работническа първомайска манифестация, 1905 г.

Работническа първомайска манифестация, 1912 г.

оратори, те привързали към себе си и социализма цялата будна интелигенция и през 1904 г. Иван Димитров, а през 1908 г. Трендафил Петрунов завършват своя земен път. Дълги години след тяхната смърт, след Първата световна война и в наши дни, делото им продължават Димо Хаджимидов, Георги Д. Паничаревски, Алекс. Младжов, Костадин Златков, Крум М. Марков, Христо Георгиев и др., останали верни на рано починалите си другари, които бяха широко хвърлили из нашата покрайнина социалистическото семе на народната нива. Поучителен е животът на тези трима смели, ентузиазирани борци за социализъм.

Трендафил Петрунов Кантурски (1876—1908). Баща му се казвал Петрун Кантурски (р. 1821 г.), заселил в Дупница от с. Житуша, Радомирско, през първите години след Освобождението. Закупил имот и се заселил в махалата Бешик. Занимавал се със земеделие. Имал две деца — дъщеря Дота, р. 1875 г., и син Трендафил, р. 1876 г. Последният завършил началното училище и прогимназия в града и Кюстендилското педагогическо училище през 1894 г. Отдава се на учителска професия. Учителствувал е в селата Рила, Пороминово, Кочериново, Висока могила и неизвестно кои села в Северна България. Със среден ръст, черномурен, мил образ, с брадичка, представлявал внушителна и симпатична фигура, с борчески дух, с външността си и интелекта винаги завладявал събеседника си.

Високо интелигентен и ученолюбив, той се издига сред общата интелектуална среда в града по това време като първенец. Из селищата, където учителствувал, и в града изнасял сказки на културни и обществено-политически теми, откривал вечерни училища за ограмотяване, уреждал читалища, театрални представления, с доходите от които подкрепял Македонската революционна организация. Любим, обичан и търсен сказчик сред учителството, македонското дружество, младежкото д-во „Младост“ и др., неговите сказки били много посещавани като незаменим сказчик. Както и другарят му Иван Димитров, бил незаменим оратор. С убедителността на словото си увличал слушателите, приковавал вниманието им, посрещан с радост, поглъщали с жар предлаганите знания. Така разказват съвременниците му учители. Участвувал е във всички литературно-музикални забави, изнасяни в града. Отличен декламатор, още съвременниците му разказват за рецитираното от него стихотворение „Лудия“ от Шандор Петьофи, подходящо по съдържание за социалистическите му разбирания и изпълнявано с подходяща сценировка. Школуван в социалистическите кръжоци на Педагогическото училище, надарен със слово, той бързо привързвал към себе си младата прогресивна интелигенция в града. „Омайвал“ слушателите си със своите обширни познания, с пламенното си слово, способности, език и култура. Такива са спомените на съвременниците му, живели в близко другарство с него. Те разказват за него с увлечение и подчертано уважение за превъзходството му.

На социалистическо поприще е работил с Иван Димитров, Алекс. Г. Младжов, Димо Хаджимидов, Христо Марков, Костадин Златков, Крум М. Марков, Яне Сандански и др. Негови съвременници го посочват като пръв подчертан социалист в града, чиято дейност се покрива и

Иван Д. Тодоров
1874—1904

сърдечна и искрена любов, която не можал да постигне. Умствено преуморен от постоянно четене, зрението му крайно намалява. Всичко това, съчетано с неговата любов, го довежда до умомрачение. При силно нервно разстройство казал, че има „сърдечна болест“. Сломен от силни преживявания, завършва живота си твърде млад — едва 32-годишен. Отдал всичкия си живот на новото, на прогресивното, на социалистическото, за което понася много страдания. Краткият му, но пълен с творчество живот оставил дълбоки следи в културно-политическия път на града, за който с умиление и съчувствие разказват другарите му. Негов сътрудник в първите му още стъпки в разпространението на социализма в града е И в а н Д и м и т р о в Т о д о р о в. Роден е в Дупница. Баща му Димитър Тодоров, известен с името Мите Влао, е по занятие папукчия от годините на труското робство и след Освобождението. Завършва началното училище и прогимназия в града. Продължава следването си в Кюстендилското педагогическо училище, което завършва през 1893 г. Отдава се на учителска професия. Учителствува в Дупница, но през 1898 г. е изгонен като социалист и се настанява за учител в с. Чирен, Врачанско. През 1900 г. е учител в с. Рила, разказва неговият ученик Станке Георгиев. Сред младата учителска колегия се ползувал с името на човек, надарен и способен. Отдава се в служба на културно-обществения живот в града и

съгласува с тази на македонското д-во, женското, учителското, младежкото и други културно-просветни организации от тези години, наситени повече или по-малко с прогресивни идеи, които обхващали културно-обществения живот на града през последното десетилетие на XIX в., първото на нашия век. Посочват го като пръв сеяч на социалистическите идеи, организатор на социалистическия кръжок, пръв водач на образуваната през 1900 г. Социалдемократическа партия и на „тежняците“ след разцеплението през 1903 г. Разпространяваният от него социализъм не се харесвал на тогавашната управляваща народняшка партия, поради което е подгонен и учителствува известно време из селата на Северна България.

Чувствителна натура, безукорно честен, културно издигнат, подчертан интелектуалец в града, завършва живота си печално. И в личния си живот се отдал на

привлича вниманието на интелектуалните и работнически среди. Любо-знателен и ученолюбив, с надделяване на трудностите, той се издига над общата учителска среда. Немирен дух, участвува активно във всички културно-просветни дружества в града.

Възприема социалистическите идеи още от Педагогическото училище, ведно с Трендафил Петрунов, негов колега, участвува в насочването и начертаването на новия път в общественото развиващия се живот на града — пътя на социализма. Участвува в изграждането на социалистическия кръжок през 1896 г., в създаването на Социалистическата партия през 1900 г. и при нейното разцепление в 1903 г. остава на страната на тесните социалисти.

Отличавал се с големи ораторски дарби, увличал и овладявал слушателите си. Занаятчиите затваряли дюкяните си, за да го слушат, когато говорил на митинги. Гласът му бил громък и звучен, чувал се из всички околни къщи на градския площад, където обикновено са уреждали митингите. Още се приказва от съвременниците му за произнасяните речи. Той бил подчертан оратор на празника на Кирил и Методий. Неговите изборни и политически събрания в 1903 г. са масово посещавани, за което в дописка до в. „Работнически вестник“ се казва: „Присъствуваха 600 души. Нов успех!“ Голяма е радостта сред нарастващите социалистически сили в града за постигнатите успехи, за овладяване и осъзнаване работническата класа. Той бил истински изразител на борбите и тежненията на трудещите се в „нашия заспал край“, както продължава същата дописка.

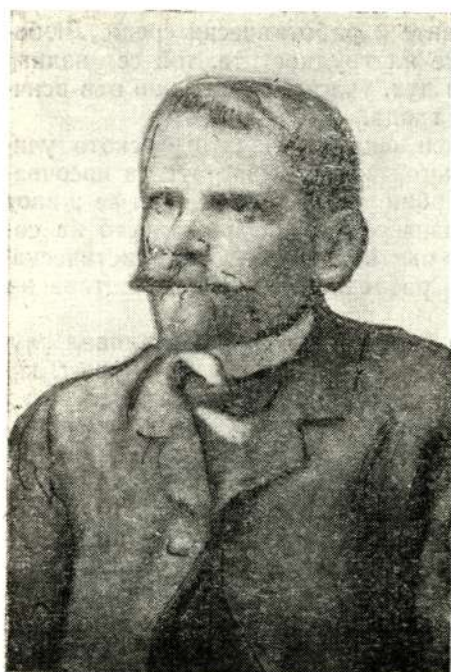
Активен участник в живота на младежкото д-во „Младост“, като негов председател, което обединявало младата интелигенция в града. Ведно със своите другари дава на същото социалистически облик, поради което управляващата тогава народняшка партия направила всичко възможно да го закрие и слее с читалището. Така и станало.

Участвува и в македонското революционно движение, близък другар на Гоце Делчев. Проявява голяма дейност по време на Илинденското въстание (1903 г.) с посрещане на бежанците, настаняване, изхранване и пр.

По този случай изнася голямо слово на общоградски митинг. Много енергия е отделял в полза на македонските борби за свобода. Винаги във всички общественополезни прояви е свързвал дейността си с преуспяването на социализма. Поради тази негова всестранна социалистическа дейност е ненавиждан от управляващите градски първенци.

Занимавал се и с публицистика. Редактира първия градски вестник „Изгрев“, 1900—1903 г. Увлечен в тази дейност, ведно с Иван Келов, негов колега-учител, откупват първата печатница в града. Стават нейни собственици и развиват широко полезна и публицистическа дейност. Издръжката на печатницата била трудна. Пренасят я в Кюстендил. Продължава издаването на вестника само с един словослагател. Сам взема участие в печатарската работа. Трудовите условия обаче били крайно лоши, заболява от туберкулоза и умира през 1904 г. — твърде млад, едва 30 годишен!

Така рано завършва живота си Иван Димитров, една от големите социалистически сили в града и цялата покрайнина за своето време.

Александър Г. Младжов
1874—1923

Издига се над съвременната тогава общественост и оставя трайни бразди в политическата и културна история на града. Това са страници и на социалистическото движение. Скромнен народен труженик, за който трудно се изграждат биографски бележки, защото в своя къс динамичен живот не е успял да отбележи нещо за себе си, за да улесни биографа си. Останала е да говори за него кратката му, но задълбочена обществено-политическа дейност. И тя обаче трудно се описва, защото дейците от тези години са били обладани от ентузиазирани идеализъм и само случайни кратки данни са оставени в личния дневник от тези години на неговия другар Ал. Младжов. Обществената политико-социалистическа дейност, за която няма запазени много данни, е оказала решително влияние върху следващите години на културно-политическия живот на града.

Друг измежду първите дейци и организатор на социалистическото движение в града, отличен другар на Иван Димитров е Александър Г. Младжов

За него Крум Марков казва: „Той беше прекрасен другар и ентузиаст“. Роден е в Дупница, където завършва началното училище и прогимназия. През 1893 г. завършва Кюстендилското педагогическо училище. Следващата година става временен класен учител в Брезник. Учителствува в Дупница през годините 1894—1898. Проявил се е като отличен педагог и образец учител. През 1898 г. поради социалистическите му идеи ведно с други негови другари и съмишленици е уволнен и отива учител в гр. Радомир. Поддържа непрекъсната връзка с уволнените си колеги и особено с Иван Димитров, с когото били неразделни другари. Дневникът му е изпълнен с неговото име. Разделята им — единият в гр. Радомир, а другият в с. Чирен, Врачанско — е широко отбелязана в същия дневник. Това не е случайност, то е плод на дълбоко социалистическо съдействиство, което на много места подчертано се отбелязва.

При управлението на града от Народната партия (народняците) през 1894—1899 г. Ал. Младжов е бил един от ентузиазираните радетели в борбата за утвърждаване на социализма в града. Поради това жестоко е преследван от „сержанта Радев и цинцарина Димчев“, во-

дачи на народняшката партия в град. Така бележи в дневника си. Тогавашните буржоазни партии в града и техните водачи схващали опасността от разпорстранението на социализма, който все по-широко обхващал младата интелигенция и работническа младеж. Започва непрекъсната разправа с разпространителите на тези идеи. Със стръв и озлобление ги разгонват от града. Първите жертви са народните учители. „Народняците“ мислили, че по този начин ще унищожат разпространяващия се социализъм в града. Изгонването на много учители из Врачанско, Фердинандско, Искрецко, Северна България и пр. съвсем не постигнало целта. Учителите издържали „изгнаничеството“, „изгнаническите години“ и се прибират в града към 1899—1900 г., когато народняшкият режим е паднал. Поради учителската стачка наново са подгонени, за да се завърнат едва към 1914—1917 г., а някои от тях се отказали въобще от учителската си професия.

Учителите-социалисти не падат духом. Те четат, просвещават се и силите им все повече укрепват. Младжов цитира в дневника си от сп. „Ново време“, г. II, кн. 7—8, с. 644—645 хубави мисли, като: „Навред истината се преследва, но тя не умира“ Мисли, които са вдъхновявали борците. Независимо от всичко, социалистическият ентузиазъм сред младата интелигенция и работниците не угасва. След този безогледен терор над социалистическите дейци става обединение на силите — от кръжок през 1900 г. създават Социалдемократическата партия.

През 1899—1900 г. се връща пак учител в Дупница. Поради участието си в учителската стачка следващата година е наново уволнен и се настанява учител в с. Муси бей (Гълъбник), Радомирско. Там престоява 15 години. Развива полезна обществена дейност — създава читалище, кооперация, неделни училища и пр. Поддържа непрекъсната връзка с любимата му Социалдемократическа партия в Дупница. Активно участва в беседи, агитация, вечеринки, учителски конференции, учителско д-во и др. Едва вече значително възрастен се прибира в родния град. Политическата му дейност се свежда до обединението на социалистическите сили, за сливането им в единна социалистическа партия.

Посвещава целия си живот на социалистическите борби. Участва при организирането на групата-кръжок и превръщането ѝ в Социалдемократическа партия. При разцеплението (1903 г.) остава към широките социалисти. През 1920 г. преминава към Комунистическата партия, в която продължава своята ентузиазизирана социалистическа дейност. Целият му живот е тясно свързан с борбите на работническата класа. Неговият дом и социализмът са били едно неразделно цяло при активното участие на неговата другарка Пеша Младжова, народна учителка. Прекрасен образец на саможертвен борец за социализъм.

Общо през целия културен живот на града — в годините на началния социализъм и по-късно на утвърдилния се такъв — се преплита като червена нишка неговата колосална дейност както в социалистическите борби, така и в дружество „Младост“, македонските борби, женското д-во, учителското д-во. Идеен живот на истински социалист, достоен за адмирация и следване.

Наравно с тези ентузиастични, в първите места на социалистическите редици са и много други, не по-малко дейни борци, като Никола Рад-

Първите членове на БРСДП, 10 окт. 1902 г.

ков, Димитър Павлов и особено всеотдайният Христо Марков, учител в петокласното училище, преследван, наказван, уволняван, но винаги ползуващ се с големите симпатии на младежта. Изгонен от града, той е изпратен от гражданството с нескривана симпатия, което се вижда от направената тогава снимка.

Постепенно социалистическият кръжок излиза вън от рамките на кръжочната си просветна дейност. Уреждат се другарски срещи, четат се реферати, просвещават се работниците и пр. Първата социалистическа манифестация е направена на Ботевия ден, 18 май 1896 г. Чествуван е денят на Ботевата смърт. Участвуват към 60 души. Тази манифестация, придружена с песни и плакати, е била посрещната враждебно от консервативното гражданство: отправяли към манифестантите хули, подигравки, наричали ги „цуцулисти“, безбожници, безделници и пр., даже децата, окуражени от тези подигравки, ги замервали с камъни. Това е време, когато социализмът, като идея, за първи път се разпространява на открито, на улицата, и е имал само научен характер. Липсвала още добре осъзната работническа класа.

След няколко години социалистическа пропаганда (1896—1900), почувствували укрепването и възприемането на социалистическите идеи от младата интелигенция и работниците, решава се да се образува Социалдемократическа партия, партия на работническата класа, редом с буржоазните. И действително през м. декември 1900 г. се слагат основите на същата. Учредителното събрание, според участника Крум М. Марков, е проведено в дома на Никола Радков. Приложената тук

снимка посочва част от членовете на партията (10. X. 1902 г.). Същата сега може да смятаме като най-стара партийна снимка. Те наброяват 18 души.

Създадената Социалдемократическа партия става център на социалистическото движение и обединение на прогресивните сили в града. Нейните клубове, забави, другарски срещи, вечеринки, пиеси, беседи и др. са твърде много посещавани от младежта. Социалистическите дейци, млади и енергични, работили без отдых за завоюване на сигурни и трайни позиции на новоучредената от тях Социалдемократическа партия сред трудещите се. На предно място поставяли социалистическата просвета и възпитание. По този път на работа работниците осъзнавали своята класова принадлежност. Влиянието на Социалдемократическата партия сред трудещите се явно се подчертава при участието в изборите за народни представители, общински съветници, училищни настоятели. Социалистите се проявяват навсякъде в политико-обществения живот на града, където трябва да се защитават пролетарските интереси, за да се разяснява класовата същност на трудещите се.

Усвояването на марксизма е било нещо твърде трудно за ентузиазираните млади социалисти. С мъка Алекс. Младжов пише в дневника си от тези години, че много чете, но нищо не разбира. В своята среда нямали подготовени хора, които да ги поучат, да ги подготвят. Всички се изграждали като социалисти по пътя на самообразованието. Разполагали с малко социалистическа литература. Отбелязват, че са чели в „Съзнание“, орган на БУС; в „Женски глас“; в „Нов живот“; в „Ново време“; сп. „Труд“ и др. По-значителни трудове, които основно проучвали, били: „Кратък курс по економическите науки“ от А. Б., превод от Георги Бакалов; и „Причини за Френската революция“, от Никола Станев; „Народничество и марксизъм“ от П. Струве и А. Волин. От прочетеното те правили извадки в своите дневници, бележници и пр., потребни за по-нататъшната им работа. Ал. Младжов прави внимателен подбор на цитати като: „Няма царски друмища към науката и само тоя може да се надява да стигне до нейните високи и светли хоризонти, който не се бои да се катери по стръмните и трънливи пътеки“ (18. X. 1898 г.). Разпространена е книгата „Историята на едно престъпление“ от В. Хюго и автобиографията на Д. С. Мил. Изобщо първата прогресивна литература, която се разпространява сред първите социалисти в града, е имала не напълно социалистически характер, както се вижда от посочената. Получавали са в „Работнически вестник“, който започнал да излиза от 1897 г. В него са изпращали първите дописки за социализма в града. Младите социалисти са търсили новото, учили се сами от твърде бедната тогава социалистическа литература в България.

Ръководителите на образуваната Социалдемократическа партия в града и издигнатите в просветно отношение социалисти, колкото и недостатъчно да били подготовени, провеждали публични събрания с беседи за социализма, за причините, които движат пропадането на занаятите, за кооператизма, за политическите и социални борби на работниците, за образуване на синдикални организации и т. н. Засягали и религиозните прояви, явявали се на празнества, на политически събрания, в културно-обществения живот, навсякъде открито и смело вземали ду-

мата да подчертаят и разяснят социалистическото движение в защита на работническата класа. Със сказки по събрания и речи на митинги те бавно, но сигурно се налагали на общественото внимание. Предно място в пропагандата вземали Трендафил Петрунов, Иван Димитров, Александър Младжов, Страшимир Манов, Христо Марков, Димитър К. Павлов, Никола Радков и др. Цялата тяхна социалистическа дейност била посрещана от реакционното гражданство с присмех и подигравки, с обвинение, че водели младежта към поквара. Под знака на последната слагали другарското общуване, забави, вечеринки, събрания и пр. Наричали ги още безбожници и създавали лоши настроения спрямо младите социалисти, които се намесват със социалистическите си идеи навсякъде в обществения живот. Ето един такъв пример. През 1902 г. в една класна стая на Централното училище (гимназията) за пръв път се изнася религиозна беседа. Говорил младият свещеник Драган Тонев Николов. Присъствували към 60 души. При разискванията против религията се изказва социалистът Страшимир Манов. Това изказване направило силно впечатление на гражданството, недопустимо дотогава. Ръководителят на събранието насила сваля Манов от катедрата и го изгонва от събраниято. Това отбелязва Ал. Младжов в дневника си

Младежите се увеличавали в социализма и всеотдайно работили за разпространението му. С желание и ентузиазъм посещавали социалистическите клубове. За последните буржоазията казвала, че там се събирали „селските даскали и чирачетата“, а на самите клубове казвали „текета“ И въпреки подигравките, просветните събрания и другарски общувания укрепвали пътя на социализма сред младата работническа класа в града.

Редовно следели ежедневния и периодичен социалистически печат. Всички статии били разисквани и анализирани. Впечатленията си записвали в дневници и бележници. Правени са извадки, напр., че на 25 април 1899 г. в изборите извоювала победа и Социалдемократическата партия, която избрала за народни представители Димитър Благоев, Янко Сакъзов, Ботю Лутов, Никола Габровски, Никола Бакев и Хр. Хаджиев, също че на 5. VIII. 1899 г. Народното събрание е касирало изборите на 17 народни представители, между които на социалистите Благоев и Сакъзов и т. н. Това са политически бележки, които намирали за много важни и трябва да се знаят, помнят и предават в речи и беседи.

От всяка възможна литература, статия, беседа, реч и пр. събирали материали за изготвяне на беседи, реферати. В своята пропаганда се стремели добре да се аргументират, че социализмът има право на живот, че бъдещето е негово. Още по време на кръжочната работа Иван Димитров и Алекс. Младжов канят Янко Сакъзов (1898 г.) да проведе събрание в града. Следващите години социалистите са довеждали в града за публични събрания първите известни социалистически дейци, като Харлаков, Кабакчиев, Хаджисотиров и др.

Изграждането на Социалистическата партия и укрепването ѝ сред работниците и гражданството не е било лесна работа, предвид липсата на достатъчно подготвени хора за нейни организатори и слабо осъзнатата работническа класа. Планини от пречки и предразсъдъци трябвало да се разбиват. Обстановката на политически консерватизъм била труд-

но преодолима пречка. Съществувало е при това и известно увлечение на интелигентната младеж в социалистическите идеи „като модернизъм“ Работничеството в значителна степен било изоставяно настрана, което проличава от следната дописка до в. „Работнически вестник“.

„Дупница. През декември 1900 г. 9 интеленти основаха социал-демократическа организация. Ала при всичкия им ентузиазъм и енергия поведоха своята деятелност не в средата на наемното работничество, което при това беше още малобройно в нашия град, а в средата на дребните собственици и интеленти. Това беше една „широка“ деятелност, която в скоро време направи голям ефект и броят на партийните членове бързо достигна 50. И колко по-енергично водеше своята деятелност, колкото повече успеваше, толкова повече организацията се отдалечаваше от социализма, тя стигна до там, че за пролетарските интереси, за крайната цел на движение, за класовата борба почти и дума не ставаше, при това в нея все повече се чувствуваше влиянието на селото. Това влияние все повече изместваше началата на социализма в главите на тия, които се явяваха негови носители. Но изострилият се вече спор в партията въздействува върху по-добрите от тия глави и те почнаха да си дават сметка, в кой път е тръгнала организацията, но заедно с това броят на членовете ѝ бързо започна да намалява. Ония, които разбираха, че организацията не е това, което те мислят, един по един я напуснаха, и така от 50 души в края на 1901 г. броят на членовете спадна на 30 в края на 1902 г., за да остане, след презаписването в края на миналата година, само 20. Това, обаче, вместо да отслаби организацията, даде ѝ нов живот, тя почва все повече да съсредоточава своята агитация в работничеството. Към края на 1903 г. организацията вече държи всяка неделя събрание за уяснение причините на социализма. След това ние почнахме да уреждаме беседи за работниците, и сега сме много доволни от техния успех. Присъствуващите на една-две от тия беседи работници започват вече сами да агитират между своите другари и „широкото“ по-напред партийно помещение стана тесно да побере всички слушатели.“

В тази дописка се подчертава, че още първите 1—2 години от образуване на партията се е дошло до „презаписване“ на членовете ѝ, за да останат в нея действителните работници и идейно отдадени слабо плащани интеленти. Така организирана, партията е трябвало да преодолява редица трудности до пълното си укрепване. Това се подчертава в края на дописката. Израства, укрепва партията по-малобройна, но към 1903 г. е с раздвоено разбиране по отношение на безкомпромисната, непримиримата класова борба.

Разцепление, дейци и политически борби. До разцеплението сред Социалдемократическата партия в града от времето на образуването ѝ като група-кръжок (1895—1896) до началото на 1903 г. не се отбелязва деление на „партисти“ и „съюзисти“ Имам предвид дълбоката дружба между ръководителите на това движение Иван Димитров и Алекс. Младжов. Между многото и най-различни бележки от обществен и личен характер Младжов щеше да отбележи в дневника си и тези за раздвоено политическо разбиране сред кръжока-група и по-късно в партията.

Писмата му от Иван Дмитров са много ценни, записани под номер на пристигане и запазване. Сега не са запазени.

Отправеното открито недоволство срещу Янко Сакъзов и Е. Дабев за тяхната дезорганизаторска и опортюнистическа дейност идва до изключването им на X конгрес в Русе (6 юли 1903 г.). Последва нареждане, че всички, които се солидаризират с тях, конгресът обявява за самоизключени. Партията се оформява като революционна марксистическа на българската работническа класа под името Българска работническа социалдемократическа партия (тесни социалисти). Фактическото разцепление на партията е станало два месеца по-рано: „В заседанието на 7, 8 и 9 април 1903 г. Работническата социалдемократическа партия в Дупница реши да се присъедини към болшинството на ЦК на БРСДП“. Отнася се до присъединяването към групата на Димитър Благоев. От това съобщение следва, че действителното разцепление сред Социалдемократическата партия в града е станало преди решението на X конгрес, който ги заварва вече на „тесни“ и „широки“. Според съобщения на съвременници, то се е предхождало от редица събрания, спорове, убеждавания и пр. Очертавало се е разединението в местната партия преди разцеплението. Дневникът на Младжов спира от март 1900 г. и понеже до тази дата не се пише нищо за спорове, разногласия или разцепление, трябва да приемем, че всичко е вървяло добре. Разединителните спорове сред партията, които довеждат до разцеплението, започват от към края на 1902 г. Общото събрание, в което се извършва фактическото разцепление, е проведено в клуба на партията, посетено от около 26—30 партийни членове, според изказванията на участника Андон Томов Панов. Възбуждението, споровете, дразгите и др. били големи, които често довеждали и до сбиване.

В групата на тесните социалисти остават: Олга Ставракиева, Иван Дмитров, Станке Дмитров, Станке Ненков Досев, Стоимен Бозаджиев, Димитър Панчев, Димо Хаджидимов, Христо Марков, Крум М. Марков, Никола Златков, Костадин Златков, Никола Радков, Георги Радков, Георги Д. Паничаревски, Гъчо Камберов, Владимир Радев, Йордан Гандев, Христо Новаков, Христо Дмитров Ризе, Димитър Симеонов и др. с председател Трендафил Петрунов. В групата на широките социалисти остават: Георги Мартинов, Никола Ковачев, Димитър К. Павлов, Андон Йовев, Александър Т. Дюлгеров, Елена Павлова, Андон Т. Панов, Георги Т. Панов и др. с председател Александър Г. Младжов.

След 1900 г., с образуване на Социалдемократическата партия, политическият живот на града се развива под водачеството на ясно разграничените буржоазни и работнически партии, които се впускат във все по-ожесточени политико-партийни борби. Класовата борба заема предно място в обществено-политическия живот на града. По-късно, 1903 г., разцеплението сред Социалдемократическата партия довежда до борбата между „тесни“ и „широки“ за овладяване на работничеството. Тази борба се провира като червена нишка сред разрастващото се работническо движение в града. За времето до края на Първата световна война тесните социалисти успяват да овладеят работническата градска маса, в живота на която винаги остават с предимство „пред ши-

роките социалисти-общоделци“. „Големият брой от работническите синдикати бяха под тяхно влияние, а те бяха и резервен източник за вербуване на партийни членове“, пише в спомените си Христо Георгиев. Това изобщо проличавало във всички политически и синдикални борби на БРСДП (т. с.).

Социалистическите партии — тесни и широки — в града, вече са с ясно очертани противоречия в техните програми. Силите им, необходими за борба с буржоазните партии, се изразходват не по-малко в такива помежду им. Идеологични спорове имало непрекъснато из работилници, улици, площади, вечеринки, събрания и пр. Нахвърлянията, нагрубаванията, обидите и пр. били безкрайни. Всичко това довеждало до напластяване на лична и обща омраза, напр. работниците тесняци казвали на широките: „Ще ви дадем стипца и ще станете тесняци“. На това широките отговаряли: „Ще ви изпратим в Бараково да люпите мертеци и ще станете широки.“

На фона на тази борба излизат нови младежки сили, които навлизат с ентузиазъм в общественно-политическия живот. Получава се щастливо съчетание в дейността на борците от първите години с тези, що следват техния път. Всички отдават безукоризно силите си на работническите борби. Записват светли страници в историята на работническото движение в Дупница. Техните имена не е безинтересно да се знаят като достойни за следване. Историята на техния живот е история на партията.

От 1903 до 1934 г. партията на тесните социалисти, по-късно Комунистическата, има непрекъснат свой деятел: Олга Ставракиева — Стоянова (1880—1934 г.).

Тя се включва в живота на социалдемократията към 1903 г., преди още да е извършено разцеплението. След последното тя остава за целия си живот непрекъснат деятел на Социалдемократическата партия (т. с.). През горепосочения период от време нейното име се провира като червена нишка през целия живот на партийната организация. От 1903 г. насам тя излиза на предно място в общественно-политическите борби на града, на позициите за непримирима класова борба.

Родена е в гр. Горна Джумая. След Освобождението, още първите години, семейството им се преселва в Дупница. Тук бащата се занимава с предприемачество, строеж и поправки на градския водопровод, на права на улици, откупване и събиране на общински данъци и пр. Честен и пламенен родолюбец със свободолюбив дух, неговата къща е била свърталище на македонските революционери.

Изпраща дъщерите си Олга и Александра да учат гимназия в държавен пансион в София. Там Олга се свързва с Екатерина Каравелова, която събирала около себе си младите демократки. Наравно с науката се запознава и с ръководителите на женското движение за равнопоставеност: Екатерина Каравелова, Вела Благодеева. Ана Маймунова и др. Проникната с техния прогресивни идеи, завършва с успех пансиона.

Отдава се на учителска професия едва седемнадесетгодишна. Наставяна се учителка в с. Кочериново, където престоюва от 1903 до 1907 година. По същото време из околните села учителствували нейни близки: Георги Стоянов в с. Пороминово, Димо Хаджидимов, съпруг на се-

Писмата му от Иван Дмитров са много ценни, записани под номер на пристигане и запазване. Сега не са запазени.

Отправеното открито недоволство срещу Янко Сакъзов и Е. Дабев за тяхната дезорганизаторска и опортюнистическа дейност идва до изключването им на X конгрес в Русе (6 юли 1903 г.). Последва нареждане, че всички, които се солидаризират с тях, конгресът обявява за самоизключени. Партията се оформява като революционна марксистическа на българската работническа класа под името Българска работническа социалдемократическа партия (тесни социалисти). Фактичeskото разцепление на партията е станало два месеца по-рано: „В заседанието на 7, 8 и 9 април 1903 г. Работническата социалдемократическа партия в Дупница реши да се присъедини към болшинството на ЦК на БРСДП“. Отнася се до присъединяването към групата на Димитър Благоев. От това съобщение следва, че действителното разцепление сред Социалдемократическата партия в града е станало преди решението на X конгрес, който ги заварва вече на „тесни“ и „широки“. Според съобщения на съвременници, то се е предхождало от редица събрания, спорове, убеждавания и пр. Очертавало се е разединението в местната партия преди разцеплението. Дневникът на Младжов спира от март 1900 г. и понеже до тази дата не се пише нищо за спорове, разногласия или разцепление, трябва да приемем, че всичко е вървяло добре. Разединителните спорове сред партията, които довеждат до разцеплението, започват от към края на 1902 г. Общото събрание, в което се извършва фактичeskото разцепление, е проведено в клуба на партията, посетено от около 26–30 партийни членове, според изказванията на участника Андон Томов Панов. Възбуждението, споровете, дразгите и др. били големи, които често довеждали и до сбиване.

В групата на тесните социалисти остават: Олга Ставракиева, Иван Дмитров, Станке Дмитров, Станке Ненков Досев, Стоимен Бозаджиев, Димитър Панчев, Димо Хаджидимов, Христо Марков, Крум М. Марков, Никола Златков, Костадин Златков, Никола Радков, Георги Радков, Георги Д. Паничаревски, Гъчо Камберов, Владимир Радев, Йордан Гандев, Христо Новаков, Христо Дмитров Ризе, Димитър Симеонов и др. с председател Трендафил Петрунов. В групата на широките социалисти остават: Георги Мартинов, Никола Ковачев, Димитър К. Павлов, Андон Йовев, Александър Т. Дюлгеров, Елена Павлова, Андон Т. Панов, Георги Т. Панов и др. с председател Александър Г. Младжов.

След 1900 г., с образуване на Социалдемократическата партия, политическият живот на града се развива под водачеството на ясно разграничените буржоазни и работнически партии, които се впускат във все по-ожесточени политико-партийни борби. Класовата борба заема предно място в обществено-политическия живот на града. По-късно, 1903 г., разцеплението сред Социалдемократическата партия довежда до борбата между „тесни“ и „широки“ за овладяване на работническото. Тази борба се провира като червена нишка сред разрастващото се работническо движение в града. За времето до края на Първата световна война тесните социалисти успяват да овладеят работническата градска маса, в живота на която завинаги остават с предимство „пред ши-

роките социалисти-общоделци“. „Големият брой от работническите синдикати бяха под тяхно влияние, а те бяха и резервен източник за вербуване на партийни членове“, пише в спомените си Христо Георгиев. Това изобщо проличавало във всички политически и синдикални борби на БРСДП (т. с.).

Социалистическите партии — тесни и широки — в града, вече са с ясно очертани противоречия в техните програми. Силите им, необходими за борба с буржоазните партии, се изразходват не по-малко в такива помежду им. Идеологични спорове имало непрекъснато из работилници, улици, площади, вечеринки, събрания и пр. Нахвърлянията, нагрубаванията, обидите и пр. били безкрайни. Всичко това довеждало до напластяване на лична и обща омраза, напр. работниците тесняци казвали на широките: „Ще ви дадем стипца и ще станете тесняци“. На това широките отговаряли: „Ще ви изпратим в Бараково да люпите мертеци и ще станете широки.“

На фона на тази борба излизат нови младежки сили, които навлизат с ентузиазъм в обществено-политическия живот. Получава се щастливо съчетание в дейността на борците от първите години с тези, що следват техния път. Всички отдават безукоризно силите си на работническите борби. Записват светли страници в историята на работническото движение в Дупница. Техните имена не е безинтересно да се знаят като достойни за следване. Историята на техния живот е история на партията.

От 1903 до 1934 г. партията на тесните социалисти, по-късно Комунистическата, има непрекъснат свой деятел: Олга Ставракиева — Стоянова (1880—1934 г.).

Тя се включва в живота на социалдемократията към 1903 г., преди още да е извършено разцеплението. След последното тя остава за целия си живот непрекъснат деятел на Социалдемократическата партия (т. с.). През горепосочения период от време нейното име се провира като червена нишка през целия живот на партийната организация. От 1903 г. насам тя излиза на предно място в обществено-политическите борби на града, на позициите за непримирима класова борба.

Родена е в гр. Горна Джумая. След Освобождението, още първите години, семейството им се преселва в Дупница. Тук бащата се занимава с предприемачество, строеж и поправки на градския водопровод, направи на улици, откупване и събиране на общински данъци и пр. Честен и пламенен родолюбец със свободолюбив дух, неговата къща е била свърталище на македонските революционери.

Изпраща дъщерите си Олга и Александра да учат гимназия в държавен пансион в София. Там Олга се свързва с Екатерина Каравелова, която събирала около себе си младите демократки. Наравно с науката се запознава и с ръководителите на женското движение за равноправие: Екатерина Каравелова, Вела Благоева. Ана Маймункова и др. Проникната с техните прогресивни идеи, завършва с успех пансиона.

Отдава се на учителска професия едва седемнадесетгодишна. Настанява се учителка в с. Кочериново, където престоява от 1903 до 1907 година. По същото време из околните села учителствували нейни близки: Георги Стоянов в с. Пороминово, Димо Хаджидимов, съпруг на се-

стра ѝ Александра, в с. Рила, а последната в с. Стоб. Оженва се за колежата си Георги Стоянов. Те оказват решително политическо влияние върху Олга, като имае предвид, че са принадлежали към партията на тесните социалисти. Заедно с мъжа си учителствува в с. Дяково 1908 г., в Радомир 1909 г и Дупница 1909—1922 г., когато е уволнена като комунистка. Добра педагожка, въоръжена с напредничави идеи, тя се е борила със схоластиката при обучението. Организира вечерни училища за неграмотни жени, които обучава и подтиква към обществен живот.

Едновременно с учителството се отдава на културно-обществена и политическа дейност. Станала учителка в града, веднага е избрана за председател на женското дружество. В същото проявява полезна просветна дейност. Под влияние на Георги Д. Паничаревски и Димо Хаджидимов се включва в македонското революционно движение. Всички пари, що принадлежали на женското д-во, ги дава на македонския комитет в града за въоръжаване на македонските революционери.

Надъхана с прогресивни демократични идеи от ученичество, сега, като учителка под влияние на Д. Хаджидимов и Г. Д. Паничаревски политически се придвижва напред и отдава целия си живот на социализма. С присъщия ѝ пламък и ентузиазъм тя взема активно участие в организацията на учителите — тесни социалисти, където работи с Ламби Кандев, Ана Маймункова, Вълчо Иванов и др. Нейният политико-партиен живот се много обогатява с женитбата ѝ с Георги Стоянов, убеден и просветен марксист. До края на живота си са били в единоумислие върху борбите на работническата класа. В обширна социалистическа просвета и борба протича живота ѝ до Първата световна война. По време на последната тя ръководи партията на тесните социалисти, когато другите партийни дейци са в затвора или участвуват във войната. Изяснява на жените в Дупница хода на войната, положението на работническата класа и международното положение. Разузнава радомирските събития (1918 г.) след напускане на фронта, и партията в града взема съответните решения.

След свършване на войната тя е в предните редици на партията. Активно участвува в борбите за изграждане на Дупнишката комуна. В настъпилите по-късно събития е за съюза между работниците и селяните. През 1925 г. ведно с мъжа си и сина си Любен е в затвора и подложена на страшни мъчения и зверства. През тези събития изчезва безследно другарят ѝ Георги Стоянов. Освободена от затвора, поради побоя и зверските изтезания, остава завинаги с разбито здраве. Бастунът остава неизменен неин сътрудник. През годините на нелегалност на партията тя се свързва с ЦК на БКП. Нейният дом е център на комунистическа дейност — партиен клуб. Тук е разглеждана и провеждана цялата дейност на партията. Тя в града е продължавала да бъде център на борбата.

Стремежът към знания е бил една от основните черти на характера ѝ. Пламенна ораторка, интересна събеседничка, тя е била винаги търсена. Любяща майка, жертвена и нежна другарка, семейството ѝ е било винаги пример за подражание. Нейният дом е бил средище на всички комунистически борби, пристан на борците за социална правда. Притежавала редки положителни качества на мил събеседник, жив и темпе-

раменен апостол на социализма, скъп другар, отличен съветник. Тя увлича и бива следвана и търсена от прогресивните жени. 34 години тя посвети на родното училище, на подрастващото поколение, на възрастните жени, на женското движение. Скромна партийна деятелка, постига поста член и секретар на окръжния комитет на партията през тежките години на нелегалност (1925—1934).

Социалистически деец, който се приобщава към Социалдемократическата партия от 1901 г. и става член на партията на тесните социалисти през 1904 г., е Георги К. Муструков (1883—1920 г.).

Роден е в гр. Дупница. Завършва началното и петокласното училище в Дупница и гимназия в София през 1901 г. Единствено дете, израснало в сиромашия и постоянно бунтарство на бащата — македонския войвода Кочо Муструка, майката го възпитава в скром-

ност и труд, свързан с домашната и ръкоделна промишленост. Последната, като домашно тъкачество, плетене чорапи, дантели и пр., остава присъщо занятие в юношеските му години.

След свършване гимназията се отдава на учителска професия. Учител е в с. Слатино в продължение на четири години (1901—1905). Учил децата и на ръкоделие. Тук на втората година от неговото учителствуване идва и учителят Никола Въжаров от гр. Кюстендил. Последният е силно проникнат от социализма и ревностен негов разпространител. Под негово влияние Георги К. Муструков става разпален социалист до последния миг на живота си. Работи в Социалдемократическата партия и след разцеплението ѝ става член на тесните социалисти от 1 април 1904 г., както е отбелязано в партийната му книжка. Провежда социалистическа дейност в града до 1908 г. Прекъсва същата до Първата световна война и след това, когато се завръща в родния си град, се отдава наново на социалистическа дейност.

След четиригодишно учителствуване напуска учителството (1906). Записва се и следва право, като едновременно работи земемерство в с. Мирково и с. Литаково. В края на 1909 г. отива в Пловдив като земемер по нивелацията на града. Продължава университетското следване и готви изпитите си. Завръща се в София и работи в редакцията на

Георги К. Муструков
1883—1920

„Служащ“. Влиза в полемика с Янко Сакъзов. В Елисейна се среща с Георги Димитров, вероятно във връзка със стачката на работниците.

Взема участие в Балканската война (1912 г.) като редник. Завършва университета през март 1914 г., след това взема държавния си изпит. Стажува в окръжен съд и I оряховско мирово съдилище. Участва в Първата световна война. Понася тежестите и немотията. Пише на майка си, че нещата ще се оправят с настъпилата революция в Русия.

След свършване на войната се прибира в Дупница. Става за няколко месеца съдия в града. Напуска съдийството и се установява адвокат. През целия си живот не е прекъсвал партийното си членство. След Първата световна война е един измежду водачите на Комунистическата партия в града ведно със Станке Димитров и Коста Петров. Масовизирането и напредъкът на партията въбесява противниците ѝ. Борбата е била колкото идеологическа, толкова и на лична почва. Стрелите на буржоазните партии, ведно с тези на широките социалисти са насочени към тримата водачи на партията. Средствата в тази борба буржоазията не е подбирала. Обвиняват ги, че нищо не работят и източниците им за издръжка са потайни. Достатъчно за това говори следният документ:

ОБЯВЛЕНИЕ

Дупнишките тесняци, адвокатите: Георги Муструков, Стефан Димитров и Доктор Коста Петров канят широкия социалист Давид Левиев и останалите 399 членове и съчувственици на широкосоциалистическата партия в гр. Дупница, от името на която е издадено „отвореното писмо“ на широките социалисти, от 28 юли т. г., а така също и всички ония граждани, които знаят нещо, да съобщат на Полевия Прокурор при Военния съд в града нечестните източници, от които поменатите адвокати черпят своите доходи, та „живеят като лордове“, „щом като от адвокатлъка ни не изкарват нито грош?“

З а б е л е ж к а. На настоящето се дава гласност чрез печата, защото Г-н „кмета“ широкия социалист Александър Младжов, не разреши да бъде разгласено с барабана чрез общинския глашатай.

Г. К. Муструков
Ст. Димитров
Д-ръ Коста Петров

И много други още такива клевети комунистическите водачи в града е трябвало да отбиват. Въпреки всичко, Г. Муструков провежда политическата си дейност, като събира, приобщава към нея цяла работническа Дупница. Става искрено следван водач от тютюневото и занаятчийското работничество в града, става негово знаме и първа жертва на революционната му борба. Ученолюбив и високо интелигентен, разгръща голяма политико-партийна дейност. Изнася беседи и превръща партийния клуб в народен университет. Неговата дейност допринася твърде много за увеличаване членския състав на партията.

С широката си общественно-политическа дейност и обичта на работническа Дупница си навлича омразата на хората от буржоазните партии, които замислят убийството му и на 10 януари 1920 г. в 1 1/2 ч. през нощта, когато се намира в къщата на вуйчо си край моста на р. Бистрица, бива убит. След убийството е намушкан с щикове. Хванат е за краката и мъкнат по пътя към военния клуб, с което се обезобразява лицето му.

Убийството е извършено при необикновено тежък за града режим на обсадно положение.

Настроението било такова, че бил погребан при участието само на най-близките му с разрешение на военното комендантство, под строга конна и полицейска охрана. На два пъти (11 и 12 януари) гражданството е поставяно под домашен арест, войнишки патрул се движи из града, забранено било движението на гражданите из улиците. Погребан е в градските гробища. Гробът му е обхождан и оплакван от любящата го майка до последния ден на живота ѝ. Тя обаче остана горда, че е родила достоен син на българската работническа класа. Поставена е надгробна каменна плоча с надпис:

Вечен и незабравим спомен на

ГЕОРГИ К. МУСТРУКОВ

*роден на 1 апр. 1883 г., убит на 10 януари 1920 г. като вожд
в борбата на пролетариата в гр. Дупница*

Любим син, безгранично обичан от майка му, която го е придружавала навсякъде из службата му в България, из села и градове. Безгранична обич лъха от войнишките писма до милата майка. Последната намира утеха само край неговия кладен гроб, който навестява непрекъснато всеки ден в подължение на много години, докато го прегръща в гроба.

По случай 6 месеца от смъртта му са издадени некролози от домашните и партията. Във в. „Червен бюлетин“, орган на БКП (т. с.) за Дупнишка околия, 1920 г., г. I, брой 10, е написан прочувствен некролог от Никола Въжаров, негов кръстник в социализма. Също интересни биографски бележки и характеристика се дават по този случай във в. „Работнически вестник“ от 11 май 1920 г., брой 27, и 19 април 1920 г., брой 4. Извънредно скромен, трудолюбив и ученолюбив, с богата библиотека, той е истински учител по социализма на дупнишкото работничество. Затова неговото име е така дълбоко и подчертано влязло в историята на работническото движение в Дупница.

След разцеплението през 1903 г. силно възбудената младеж, още по-идейно отдадена на социалистическото учение, в съревнование между двете вече работнически партии търси начин, удобно място за общуване, за беседи и просвета, за другарски срещи, където да бъде в постоянен контакт. Това място става партийният клуб. И двете работнически партии откриват такива. Много клубни помещения са сменявани, съобразно нарастването на членската партийна маса, търсейки по-об-

Крум М. Марков
1882—1961

ширни помещения, които започват да наричат Народен дом. Следната дописка до работническата преса от 17 април 1905 г. говори за тържественото откриване на първия партиен дом на тесните социалисти.

„Дупница. Из дейността на местната организация. Нашето дело тук хваща все по-дълбоки корени. Всички другари, според силата си, се стремят да бъдат полезни. На 17 т. м., в деня на откриването на клуба, устройохме другарска среща, която беше посетена от около 100 души, предимно работници, и на която се говори върху „Значението на работническите клубове.“ Останалият забавителен материал се изпълни доста добре, особено се отличиха новоосновеният работнически хор и мандолинен оркестър. На 26 с. м. дадохме работническа вечеринка със сказка върху „Съвременния социализъм“, също така добре посетена.“

Още от първите стъпки на партията просветата взема предно място в работата за възпитаване кадрите на социализма. Като червена нишка тя съпътствува цялото развитие на партията от началото до днес.

През 1904 г. партията на тесните социалисти е във възход. В ръководството ѝ влизат: Иван Димитров, Крум М. Марков, Иван Кръстев, който е учител в града, живущ в с. Самураново. Влиза в социалистическото движение още при образуването на кръжока. Образува оркестър и певчески хор — първите в града. Неговият брат Агапий Кръстев, учител и адвокат, е деен комунист и ратник на музикалното дело в града. А най-малкият брат Атанас Кръстев, учител, е също известен комунист, военен ръководител на въоръженото въстание в града през 1923 година. Ив. Кръстев е заселник от Горно Драглище.

От 1904 г. активен деец от първите години, а сега участник в ръководството на партията на т. с. е Крум М. Марков (1882—1961 г.). Влиза в социалистически кръжок през 1896 г. В общуване и сътрудничество с по-възрастните и интеллигентни другари той е обгорен от огъня на борбата за социализъм с участието си в цялата многостранна дейност на партията. Движи се в напредничава, просветна среда като чиновник в БЗБ. Увлечен в социалистическото движение, той е участник в учредителното събрание на партията през декември 1900 г. Участву-

ва активно в живота ѝ. При разцеплението през 1903 г. остава към Социалдемократическата партия (тесни социалисти). Остава правове-рен тесняк до болшевиизацията на партията, 1919 г., когато активизира още повече дейността си като член на БКП. Бил е дългогодишен се-кретар на кварталната партийна организация. Активен сътрудник на Георги Муструков, Стефан Димитров, Коста Петров и др. Избран е за помощник-кмет на Дупнишката комуна (1920—1923 г.). Повече от 10 години е общински съветник и ръководител на партийната комунисти-ческа група в градския общински съвет. Участвувал е в основаването на Работническата партия. Той е един от първите дейци в организира-нето на българо-съветската дружба в града. С радост и активна дей-ност посреща установяването на комунистическото управление в гра-да и страната. Остава верен на комунистическите си убеждения. Кул-турен и приятен събеседник, Крум Марков беше истински комунист, верен на работническата класа, обичан и уважаван от дупнишкото работничество и гражданство.

Социалдемократическата партия (широки социалисти) също раз-вива добра дейност. Провеждала е активна агитация за привличане работниците в редовете си. Партийните клубове също са много посеща-вани от младите привърженици на социализма. Провеждани са събра-ния, изнасяни са беседи, вечеринки, другарски забави и срещи. Най-пре-дан ратник на социалната демокрация си оставал Ал. Младжов. „И сега го виждам в онези години как с книжка в ръка всякога вървеше и нещо готвеше било за клуба, било за учителското д-во или вечеринки, събра-ния и пр. Той изготвяше цялата програма.“ Така разказва за него ста-рият прогресивен гражданин Андон Т. Панов, сътрудник в разпростра-нението на ежедневния печат в града през тези години, и заключава: „В затвора тогава бях и аз заради една дописка във вестника, за която аз поех отговорност. В затвора тогава беше и Георги Димитров, пак за ня-каква статия в печата. Живеехме в една килия и често се хранехме за-едно. Беше добър човек и другар, какъвто го познава целият свят“

Социалистите — широки социалисти — провеждали в града треска-ва просветна, синдикална и политическа дейност в непрекъсната борба и съперничество с тесните социалисти за овладяване на работниците. Много от силите си съсредоточавали в синдикалното движение, което било още в началото си. Големи били борбите сред синдикалното дви-жение, за да го имат под свое влияние. Това е било потребно за подсил-ване на партията, за увеличаване на членския състав, за влияние при провеждане на избори, при ръководене на стачки, защита на работни-ческите интереси и изобщо за напредъка на общоделството.

Сред началните синдикати, първите години на нашия век, особено подчертана дейност проявява Андон Йовев, дърводелски работник от с. Бозовая, убеден широк социалист, и Александър Тошев Дюлгеров от Дупница, обушарски работник, учил занаята в София и „беше дошел в града като оформен социалист“, разказва в спомените си Андон Т. Па-нов. Същото твърди и Георги Мартинов, социалист, обушарски работ-ник тогава. По-голямо влияние широките социалисти са имали сред Българския учителски съюз. Учителската организация в града още от

образуването си е била винаги тясно свързана със социалистическото движение. Социалдемократите (ш. с.) са имали значително влияние сред културно-политическия и социален живот на града през тези години.

С борбата помежду си двете социалистически партии — тесни и широки, допринасяли полза на буржоазните партии да удържат позициите си. Буржоазните партии са гледали на широките социалисти със симпатия и възможно сътрудничество. Борбата им с тях била примирителна, по-компромисна. Обратно, към тесните социалисти буржоазните партии никога не са имали примиримост, съгласуваност и т. н. Съществувала е обаче една въздържаност сред младите работници да навлизат в Социалистическата партия (ш. с.), понеже „тесняците“ предлагали по-смела, нападателна, революционна класова борба, по-бурен, по-устремен политически живот, на какъвто не всеки се решавал.

За дълги години социалдемократите — широки социалисти, наричани от „тесняците“ с прозвищата, „широканци“, „общоделци“, „катраници на буржоазията“, и пр., са намалявали членския си състав до такава степен, че при избори знаели предварително в коя секция колко гласа ще получат (напр. при окръжни избори в Горна махала само 42 гласа, 1925 г.). Още от първите години след разцеплението хората на тази партия били фанатици в непримиримата си борба с „тесняците“. По-лесно и често влизали в компромис с буржоазните партии, но никога с „тесняците“, спрямо които изпитвали лична омраза и ненавист. Това продължава през целия живот на тази партия в града от образуването и, 1903 г., до тази война. Съществувала е вечна нетърпимост и непримиримост между „тесни“ и „широки“, не са могли да се понасят помежду си. Обикновено нещо е било при всички възможни случаи взаимно да се подиграват, да се нападат с жестоки обиди и т. н.

Образуваните през годините 1900—1912 дребнобуржоазни партии в града, винаги малки по брой, се крепели със стремежа си към управление за охрана и поддръжане партизани, настаняване на служби, обикновено водени от някой адвокат. Почти всички адвокати са били водачи на някоя партия. Това е било един от начините за вербуване клиентела. Не съществувала разлика в политическите им програми. Спрямо тях гражданството е било с политическо безразличие. Политическото им съществуване сред партийните борби в града едва е забелязвано, напр. радикали, по-късно смиренисти и тем подобни.

Срещу буржоазните партии въобще нараствала силата на социалистическото влияние. Социалистическите партии проявявали все по-голяма и по-активна политическа дейност, привличали работниците в редовете си. Настъпвали непрекъснато и в село. Все по-предно място в политическия живот на града вземали тесните социалисти, отличаващи се с по-голяма политическа активност, смелост в провежданите акции от различно културно-политическо естество. Техните събрания, манифестации, забави, вечерници и пр. се отличавали с по-голяма буйност, пламенност, темпераментност, революционен патос. Спорели оживено, пропагандирали, водели афишна борба, пръскали позиви, водели лична агитация всякога и особено в изборната борба, когато довеждали оратори от София. На партията на тесните социалисти в края на първото

десетилетие на нашия век започва да се гледа от страна на буржоазните партии не с подигравка „на селските даскали и чирачета“, а като на един сериозен и ставаш все по-опасен политически противник. Доказателство за това е избирането на съветници в общината в града. Бавно, но сигурно социалистическите партии овладяват трудещите се маси и опразват редовете на буржоазните партии. Това особено силно проличава след края на войните.

Още в 1902 г. Социалдемократическата партия е вземала участие в общинските и парламентарните избори. Изборната борба се провежда с все по-голямо остървление и жестокост. Разгръщаната агитационна политическа дейност в предизборните дни вземала все по-големи размери. И най-малките успехи на социалистическите партии окуражавали нейните дейци и озлобявали буржоазните водачи. Това принудило буржоазните партии да активизират своята дейност. Особено това вършела Либералната партия, която издавала и свой вестник. Започващите да излизат местни вестници изпадали под влияние на буржоазните партии. Такова е съдържанието на местния печат. Политическото състезание между социалистическите партии, от една страна, и буржоазните — от друга, винаги е било голямо, а то започва от 1896 г. и приключва на 9. IX. 1944 г. Успоредно с това се разгаря и класовата борба. Върху тази политическа плоскост се поставя животът на града от годините, когато в него се заражда и разпространява социалистическото движение. Първите социалисти, казахме, подканяха работничеството и трудовата интелигенция да осъзнаят класовата си принадлежност. Спечелени последните за социализма, разкриват се нови страници в историята на града, която от средата на последното десетилетие на XIX в. вече трябва да се разглежда като такава, в която се разгръща борба за освобождението на работническата класа от игото на капитала — борба за социална правда, за социализъм. Как се е разгръщала тази класова борба от началото на нашия век говори следната дописка от 1903 г., отпечатана в работническата ежедневна преса:

„Избирателна борба

Дупница. Социалистическата партия първа се яви да раздвижи нашия заспал край. На 9 тогo местният комитет свика едно публично събрание, на което държа реч др. Б. х. Сотиров, един от нашите кандидати в изборите. В продължение на 2 1/2 часа той проследи икономическото развитие на страната от Освобождението насам, като посочи причините, които са докарали сегашната стопанска и финансова криза. Присъстващите работници, занаятчи и дребни търговци, на брой повече от 200 души, за пръв път чували да им се разкриват тъй лесно и верно причините за тяхното лошо положение, и през всичкото време вниманието им беше приковано към сказчика. Понеже часът минаваше 12, др. х. Сотиров обяви, че ще продължи работата подир обед. Присъстващите разгласиха, че в градския салон ще се говори за сиромашията, и подир обед събранието вече броеше не 200, а около 500 души. Др. х. Сотиров посочи нежеланието на буржоазните партии да направят каквото и да било преобразование в данъчната система и икономическия живот. По-добрене на работническата класа иска само Социалистическата пар-

Георги Д. Паничаревски
1871—1948

Балканската война (1912 г.), като „се провежда предизборно събрание в работническия дом, където присъствуваха над 200 души, говори Т. Данаилов. Вечерта, срещу събранието, е уредена вечеринка с беседа върху „възпитателната“ дейност на буржоазните партии от Х. К. Също в работническия дом е проведено отчетно събрание пред избирателите от депутатите на нашата околия. Кварталните събрания са били нещо обикновено в Горна махала с оратори Г. Радков и А. К.“ Провеждани са публични събрания и из селата Рила, Бобошево и др. В резултат на тези големи предизборни борби работническа Дупница извоюва победа, като изпраща през 1912—1914 г. първия си общински съветник в градската община — Георги Д. Паничаревски, избран с 207 гласа. В същия съвет изпращат съветник и широките социалисти — Георги Мартинов, избран със 167 гласа. Така социалистите навлизат в местната капиталистическа крепост — общината. С това се подчертавала силата на социалдемократията в града.

Безспорно, има значение популярността на кандидатите, какъвто е случаят с първия общински съветник на тесните социалисти Георги Д. Паничаревски, (1871—1948 г.), който се ползува с известност още от първите години на социалистическите наченки в града. Роден е в с. Паничарево, Дупнишка околия. Семейството му се изселва в града, където той завършва начално училище и прогимназия. Завършва Кю-

тия, но затова и против нея се сипят най-низки клевети от всички народни изедници, изложи след това нашата крайна цел и минимална програма. Когато той свърши речта си, ние поканихме присъстващите да вземат думата, за да поискат пояснения или да възразят. Но макар и да беха всички местни главатари на буржоазните партии, никой не се обади, всички бяха омърлушени и немаха куража да кажат своите възражения. Събранието се разпусна при общо задоволство и до вечерта из града се говореше за социализма. На 14 того се свика второ такова събрание, на което др. Иван Димитров разви някои точки от нашата програма във връзка с общото положение на страната. Присъствуваха около 600 души. Нов успех.“

Социалистическите партии — тесни и широки — са вземали редовно участие в изборите за парламента, общината и училищното настоятелство. Широка предизборна дейност са показали в навечерието на

стендилското педагогическо училище през 1890 г. Учителствува в Дупница до 1899 г., когато е уволнен поради участие в учителската стачка. Активно участва в културно-обществения живот на града. Дейна проява дава в социалистическия кръжок и по-късно в Социалдемократическата партия. Пламенен участник е в македонското революционно движение, съратник на Гоце Делчев, Димо Хаджидимов и Гьорче Петров. През 1895 г. с четата на Кочо Муструка и Борис Сарафов участва в обсадата и опожаряването на Мелник. Дълго време ходи с четите из Пирина, Боздаг и участва в нападението на с. Радулево, Беломорието. Събира средства за въоръжаване на македонските комити и пр.

Уволнен е като учител от Дупница през 1900 г. Продължава учителствуването си в с. Тополовец, Ломско, до 1909 г. Същата година напуска учителството и следва зъболекарство в Лозана, Швейцария. Завръща се и се настанява зъболекар в Дупница през 1911 г. Участва активно в политическия живот. Същата година е избран за общински съветник. Неотлъчно продължава политико-партийната си дейност в преизграждане на партията на тесните социалисти в комунистическа ведно с д-р Коста Петров, Станке Димитров и др. Дълги години е член и секретар на градския комитет на партията. Участва в Септемврийското въстание 1923 г. в Ломско с център с. Тополовец. Той е един измежду водачите на въстанието. След поражението на последното укрива се из околните гори. Хванат, той е заведен в обществената безопасност в София, оттам в Централния затвор. Освободен от затвора с дадената аминистия 1924 година.

Настанява се зъболекар в София. Връща се в Дупница и продължава зъболекарството в съдружие с Крум Ив. Войнов. Политическата си дейност не прекъсва. Активно участва в организирането на народната власт — 9 септември 1924 г. Умира през 1948 г., погребан при стичането на цяла работническа Дупница.

Политическата си дейност партията на тесните социалисти води непрекъснато до началото и през Първата световна война, през който период тя е ръководена от Олга Ставракиева — Стоянова. Първомайските събрания и манифестации още от образуването на Социалдемократическата партия са били мощно средство за пропаганда — разкритикуване вътрешното и международно положение, издигане на лозунги и др. Особено се подчертава първомайското празнуване през 1905—1906 и следващите години. Голяма е била манифестацията през 1914 г. с проведено публично събрание, на което е говорил Георги Паничаревски. Манифестацията е имала музика, 4 знамена, 5 плаката и пр. при участието на 250 души, цифра, значителна за това време. Манифестацията завършва с митинг, на който говорили Станке Димитров и Тодор Атанасов. Митингът е бил против подготвяната империалистическа война, за балканска федерация. Това са предвоенните години от 1907 насам, когато на активна политическа дейност се отдава Станке Димитров, напълно подготвен за това.

След разцеплението на Социалдемократическата партия (1903 г.) в града тесните и широките социалисти започват усилена дейност чрез просвета, пропаганда и др. за спечелване на работничеството. Предно

Станке Димитров Тодоров — Марек
1889—1944

място сред организаторите на тесните социалисти взема Станке Димитров. Благодарение на организаторските си способности той се издига до положението на признат водач на работничеството не само в Дупница, а и за цялата страна.

Роден е на 18. II. 1889 г. в Дупница. Произхожда от занаятчийско семейство. Баща му Мите Тодоров, папукчия, имал работилница на чаршийската улица още от годините на турското робство. Голямото семейство мъчно се издържало от занаята, който се намирал в упадък. През тези детски години Станке се намирал под влияние на брат си Иван Димитров, учител в града. Още от детските си години Станке посещава социалистическия кръжок, а 15-годишен е вече член на Социалдемократическата партия — тесни социалисти. Завинаги се свързва с пролетарската партия. Завършва началното училище и прогимназия в града. Общувал е с момчета, но често с момичета. С последните беседвал, работил ръкоделие и пр. Продължава следването си в Кюстендилското педагогическо училище.

Поради членуване в ученическите социалистически кръжоци, в работническото просветно дружество „Класово съзнание“ и участие в забележителната стачка на пернишките рудничари през 1906 г. бива изключен и завършва Педагогическото училище в Шумен през 1907 г.

От 1909 до 1912 г. е учител в с. Тополница, Дупнишко, и с. Лютиброд, Врачанско. Развива усилена социалистическа дейност сред учителството и става един от ръководителите на учителската социалдемократическа, а по-късно комунистическа организация. Следващите години (1914—1919 г.) завършва Софийския университет по право. През всичко това време непрекъснато е партиен деятел, организира работниците, ръководи стачки, кръжоци, урежда партийни конференции, делегат на партийните конгреси.

Неуморим пропагандатор е против Първата световна война преди и по време на същата. Заради активната си антивоенна агитация е наказан и изпратен в 26 п. п. в Радомир. Възторжено посреща Октомврийската социалистическа революция през 1917 г. Активно участва в бунта на войнишките маси през 1918 г. Изключителен организатор, бележит га-

ботнически трибун и оратор, сърдечен другар и обаятелен човек — такъв бе Станке Димитров. В годините на следвоенната революционна криза селската и градската беднота от Дупнишкия край се отнася с искрено уважение и дълбока любов към този безупречен, скромен и безпределно честен комунист.

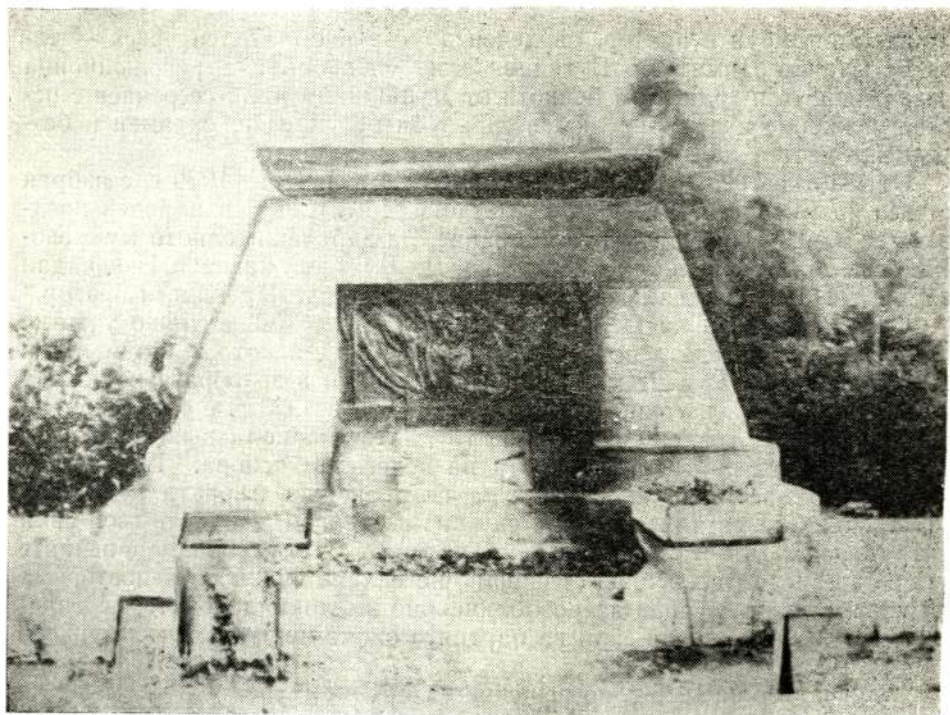
От 1919 до 1923 г. той е член на ОК на БКП. През 1920 г. е избран за член на Висшия партийен съвет. Станке Димитров е и народен представител на БКП в Народното събрание. За забележителното му революционно-парламентарно майсторство Д. Благоев казва: „Изненадан съм просто. И се радвам да имаме такава сила Прекрасен оратор.“

След решенията на ЦК през август 1923 г. взема активно участие във военно-техническата подготовка на Септемврийското въстание. При масови арести на 12 септември обаче той попада в затвора и не успява да участва във въстанието. След последното в 1923 г. е орг. секретар на ЦК на БКП. Това е един от най-трудните периоди в историята на партията. Слага партийната работа на нелегална основа. Под негово ръководство през 1924 г. на Витоша се провежда първата нелегална конференция на партията. Целия си опит и енергия, всичките свои сили той отдава за възстановяването на партията, за укрепване нейните връзки с народните маси, за създаване на единен фронт. С неповторима страст и енергия се бори за разобличаване на ликвидаторите, за сплотяване на всички здрави сили на партията около нейното септемврийско ядро.

В началото на 1925 г. по решение на ЦК е определен за делегат на партията и изпратен на петия разширен пленум на ИККИ в Москва. Тук той приема нелегалното име Марек. Тези години са изпълнени с огромна революционна дейност за възпитание и сплотяване на кадрите на БКП, преодоляване лявото сектанство и пр. През 1925 година става член на ВКП (б). Преподавател е в Комунистическия университет за нац. малцинства от Запад. От следващата година до 1932 г. завежда сектора на слушателите българи. След седмия конгрес на Коминтерна се завръща от СССР в България, за да проведе новия болшевишки курс на партията. Този курс побеждава, укрепва и свързва партията с масите. В началото на 1936 г. под негово ръководство се провежда VI пленум на ЦК на БКП, където развива ясно платформата за единен работнически и народен антифашистки фронт. С умение и находчивост, в условията на дълбока нелегалност, като секретар на ЦК провежда осъществяването на решенията на този пленум. През 1937 г. е отново в СССР и продължава работата си в ИККИ, извършва огромна работа по провеждане и редактиране на трудовете на К. Маркс и В. И. Ленин, по изследването на редица икономически, социални и политически проблеми на България и др.

Известна е пропагандаторската му дейност чрез радиостанция „Христо Ботев“ и „Народен глас“ на немски език за офицерите и войниците от германската фашистка армия. Той е отличен публицист, сътрудник на нелегалния печат, автор на редица статии.

В дългоочаквания ден за завръщане в България, за да вземе участие в предстоящите грандиозни политически събития, намира края си при самолетна катастрофа на 26 август 1944 г. при гр. Брянск. Издиг-

Братската могила край гр. Брянск, СССР

Паметник на Станке Димитров в гр. Станке Димитров (Дупница)

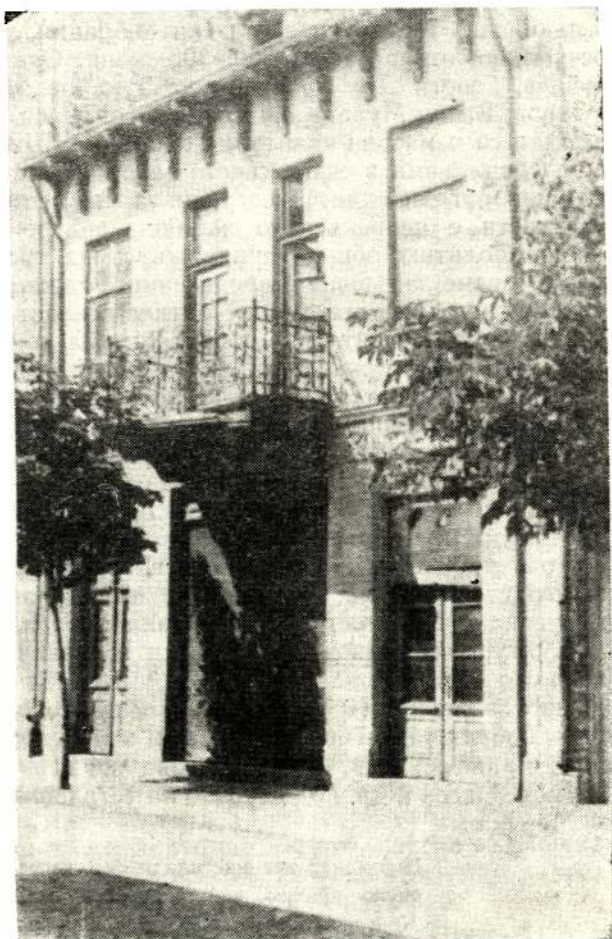
патият там паметник-братска могила ще напомня на поколенията за пламенния трибун на работническа Дупница и България.

Признателното гражданство от родния му град го прие за свой патрон и нарече града на негово име. Величественият паметник, издигнат посред града, ще напомня на идващите поколения за голямата любов и обич, с която е окръжен от дупнишкия пролетариат.

В годините преди Балканската и Първата световна война партията продължава непрекъснато своята активна дейност. Изпраща делегати на XIX конгрес (1912 г.) в гр. Русе; провежда партийна конференция в 1914 г., урежда общоградоки митинг през 1915 г. против разгрящата се Първа световна война, за която в работническата преса се пише: „Двехилъден митинг акламира

речта на др. Георги Димитров в полза на мира, против войната.“ През м. август 1915 г. се състоя втората редовна конференция на работническата социалдемократическа младеж. Секретарят на същата — Ламби Каѝдев, изнася доклад на тема „Войната и работническата младеж“ В тази конференция като делегат участва и Станке Димитров. Той представява дупнишката работническа младеж и изразява нейния протест против българската буржоазия, която подготвя участието на България в пламналата война.

Изобщо в годините преди Балканската война и насетне дейността на тесните социалисти е била обширна, задълбочена, обхваща целия политико-обществен живот. В резултат на това са постигнати не малко

Къща-музей „Станке Димитров — Марек“

успехи. Работническият дом в града бил средище на социалистическото движение. Публичните градски събрания, уреждани от партията, са посещавани от повече от 250—300 души. Оратори са били Христо Кабакчиев, Георги Димитров, Тодор Луканов, Никола Габровски, Васил Коларов, Васил Мулетаров, Станке Димитров, Антон Иванов и др. Провеждани са и масови квартални събрания. Широко е било настъпление на социализма в село, където са провеждани събрания, изградени партийни организации. Всестранната политическа дейност на тесните социалисти е непрекъснато наблюдавана и преследвана от властта. Изобщо политико-общественият живот на града за разглеждания период от време завършва с предвоенните години 1907—1912—1915.

Политическият и административен живот в града е по-интензивен. Подготвят се работите за мобилизация на хора, добитък, реквизиции и други. Културният живот на града става по-целенасочен. Провежда се агитация от страна на буржоазните партии във връзка с освобождението на Македония. Чувствувала се е далечната подготовка на Балканската война (1912 г.), която откриваше възможност на балканските държави да разрешат историческата задача — ликвидират остатъците на средновековните феодални порядки на Балканите. Местните буржоазни партии преследват по-скоро политика за териториално разширение вместо политика за национално освобождение на потиснатите от турско иго сънародници. Възщност е провеждана политическа агитация за укрепване на династията, за външни пазари, територии и т. н.

Културният живот на града се изразява по-оживено сред и чрез юнашкото д-во „Македонски юнак“ в полза на македонското освободително движение. През тези предвоенни години това дружество е най-дейно. Привлича масово към себе си младежта и много възрастни. Провежда манифестации, събрания, юнашки игри, посещения на гр. Горна Джумая, Одеса и др. под звуците на тогавашния много популярен марш на Морфов:

Ний макар сме още млади, бой, награди не видяли,
смело крачим ний напред и все напред.
Че и ний, когато порастем и сили мъжки развием,
като лъва страшно разярен с врага храбро ще се бием.

Тук трябва да отнесем и сценичната дейност на читалищната трупа, която многократно е изнасяла пиесите „Иванко“ и „Борислав“ при масово посещение. По този начин е провеждано гражданското патриотично възпитание, което често идвало до изблик на радостни чувства към поробените българи оттатък Рила и Осогово.

Видните социалистически дейци от града, тясно свързани с македонското революционно движение, за което става дума на друго място, са на позициите за балканска федерация, като Димо Хаджидимов и др. Социалистите съсредоточават дейността си в партийното и синдикалното движение. Със зорко око обаче следят и разволя на събитията в подготовката на войната.

Единствена Българската работническа социалдемократическа партия (т. с.) не се поддава на войнственото настроение. Гласът на противниците на войната е малко чул. Партията взема по този повод решение на XIX конгрес през м. август 1912 г., в който има делегат и от дупнишката партийна организация на тесните социалисти. Изясняват на трудещите се, че освобождението на Македония може да стане само в рамките на балканската демократична федерация. Тя е, която може да разреши противоречията между балканските държави и националния въпрос на Балканите. Дупнишките тесняци са изяснявали на гражданството, че зад апелите на местната буржоазия за освобождение на поробените се криели „вълчите апетити на българската буржоазия и монархизъм“ „На 15 септ. 1912 г. дупнишките организирани и неорганизиран работници, на брой повече от 100 души, са имали протестно събрание против военното положение.“ Солидаризират се с протеста на Общия синдикален съюз. Това се съобщава с дописка от града до работническия печат и ясно изразява недоволството от подготовката на предстоящата война. Въпреки всичко, местната буржоазия широко съдействува за увеличаване на населението във войната.

Разрушаването на турския феодализъм на Балканите и националното обединение на балканските народи е дело на самите тях. Тогава „освобождението би било постигнато с неизмеримо по-малка цена и би било неизмеримо по-пълно. Работниците, които добре разбираха положението на нещата, искаха балканска федеративна република.“ На тази позиция застава и дупнишкото работничество, водно от тесните социалисти, която подчертава в проведеното протестно събрание.

На 17 септ. 1912 г. българското правителство решава войната. На този ден из чаршийската улица на града общинският глашатай с биене на барабана съобщава обявяването на обща мобилизация за освобождението на Македония. Рядък ентусиазъм обхваща гражданството, което се отдава на веселие из чаршийската улица с викове, песни, хора и пр., и то предимно от тези мъже, които ще вземат участие във войната. Около глашатая се извиват народни хора. Изразяват шумно радостта си, че ще вземат участие в освобождението на брата-роб.

На 18 октомври 1912 г. започва войната с Турция. Провеждат се първите сражения при Бараково от 50-ти и 14-ти пехотен македонски полк. Пада първата жертва на нашата армия — запасният поручик Борис К. Змиряев от Дупница. Докаран с лека кола в града, погребан е в двора на черквата „Св. Георги“ при участие на цялото гражданство.

Тръгват от града или минават през него прословутите за тази война ешелони от стотици волски коли, карани от възрастни войници — опълченци. Те са натоварени с храни и бойни припаси и вървят след настъпващите войски по долината на р. Струма към Солун. Населението от града и цялата покрайнина се увелича във вихъра на освободителната война. „Българските войски проявиха висок патриотизъм и храброст. Знамената на българската армия се покриха с неувяхваща слава. Балканската война имаше обективно прогресивен характер. Победите на

съюзническите войски разрушиха поддържаното от Турция средновековие в Македония и Тракия. С това войната разчистваше пътя на развитието на капитализма на Балканите.

4. УПРАВЛЕНИЕ НА ГРАДА

Турска администрация. Дупнишката покрайнина, отбелязахме, е била присъединена към Константиновата държава, която била продължение на Душановата държава и устроена по сръбски образец.

Балканският полуостров при установяване на тюрското господство бил разделен на две самостоятелни административни части — Босна и Румелия. Втората имала главен град София, седалище на Румелийския бейлер-бей и била разделена на 26 окръга, наричани санджахи. Кюстендилският санджак обхващал бившите земи на последния християнски владетел Константин (княз Константин) и от своя страна се разделя на 16 каази, между които спадала и Дупница.

Обществената организация на Дупнишката покрайнина постепенно минава от Константиновото княжество към общата турска феодална система. Заварената форма на управление и стопански живот са приспособени към бита и законите на завоевателя. Започват да се прилагат и нови за българското население форми на стопански живот. „Всеки град или жупа от държавицата са били поверени на кефалии⁶⁷, войводи или прониаре⁶⁸. Градът се управлявал от войвода. Дупнишката покрайнина е представлявала „воеводство в румелийския вилает, отстъпено като частен имот на везира⁶⁹“.

За града, като център на Дупнишкото войводство и частно владение на везира, не се намират сведения за дадени правдини и привилегии на населението. Настанява се тюрската администрация със своето обществено устройство. Имало е спахийски началник. Еничерски сердар, сметководител и баждарин, както го описва Евлия Челеби (1660 г.) с много аяни благородници. В 1739 г. се пише пак за началници на еничерите — „с е р д а р и е н и ч а р я н“⁷⁰.

За Дупнишки кадилък се съобщава в тюрски документ от 1498, 1578, 1660, 1742 г. и т. н. Нарича се още „Дупнишки окръг“ 1750 и 1755

В документ от 1498 г. освен кадия пише се още за местни спахии и други видни личности, които буйствували и вършили разни злодеяния върху монасите от Рилския манастир. Кадията нарежда да се прекратят тия злини. В тюрски документ от 17 август 1508 г. се съобщава

⁶⁷ КЕФАЛИЯ — административен и военен управител на град или област в средновековната българска държава.

⁶⁸ Йордан Иванов — ц. с., с. 130, 131.

⁶⁹ Пак там, стр. 185. Дупнишкият административен управител се нарича „войвода“ и през XIX в., пише Ами Буе, 1836 г.

Пашите управлявали област, мюсюлманите били техни наместници в по-големите градове на пашалъка, а войводите — малките градове

⁷⁰ Д. Ихчиев — ц. с. с. 35.

за „Дупнишка кааза, Самоковски санджак“⁷¹. Следва да приемем, че Дупница от края на XV в. и началото на XVI е вече кааза.

От края на XVIII и началото на XIX век турската държава е била подложена на големи вътрешни борби — размирните кърджалийски години, когато силата на централната власт в Дупнишката покрайнина е била незачетена приблизително за около 20 години (1793—1814 г.). Това са годините на всеобщи размирици в Турската империя. Водач на кърджалиите из днешната югозападна част на България е бил Кара Феиз⁷², който идва откъм Гюмюрджинско, преследван от султанските войски. В една височайша бюрултия, издадена на 3 май 1793 г., се казва: „От сведенията, които имаме, се установява, че разбойниците сега се намират в пловдивската котловина, с намерение да нахлуят в околностите на селата на Самоков и Дупница.“⁷³ Настанява се в Трън, а Билял ага — в Радомир. Довежда със себе си Кара-Али Сюлейман спяхия, Каргалията, когото оставя за свой заместник в Дупнишко. Същият става войвода на Дупница и „бег“ на Струмица.⁷⁴ Каргалията по народност е албанец от Шкода. Тези трима кърджалийски водачи се съюзават и извършват нападения над санджакския град Самоков, с. Слокощица (Кюстендилско) и др.

Безвластието започва да господствува. Идването на посочените кърджалийски водачи и настаняването им из тези покрайнини е ставало на тайфи, възседнали на коне, облечени в потури, двуръкавни салтамарки, обшити с гайтани, препасани с широки зелени пояси, с натъкнати ножове, ятагани, пишови, сатъри, куки, боздугани. На главата си носели чалми, а някон — високи калпаци със звънчета на върха. Повечето били окъсани, дрипави, голи, гладни, грозни, със страшни физиономии, с кървясали очи и засукани мустаци. Внзсяли страх и трепет сред населението. Прах се вдигал из пътищата от тропота на тази сган. В ужас изпадало цялото население. Започват да издигат свои бейски кули и конаци посред селищата, символ на неограничената им власт.

В тези размирни кърджалийски времена административната независимост в града не се признавала. „Войвода“ на Дупница и бег на Струмица е бил Сюлейман спяхия — Каргалията, неограничен господар на града и цялата покрайнина (1793—1813). На 15. VIII. 1813 г. е ранен „с топ у ногата“ във войната със сърбите при Делиград. От тази рана умира и го „постигнала казънъ божия, защото беше голям злодей“.⁷⁵

Размириците се ширели из цялата покрайнина.⁷⁶ Водил постоянни битки със съседните аяни. В един рилски пролог от 1805 г. е отбелязано, че „се биха на Дупница агите, после оплениха всичкия виляет, се бия от Димитровден до Петрови пости“.

⁷¹ Лак там, с. 9, 331, 333. Еничери в град се отбелязват още през 1502 г. — Еничарин Киновах; 1595 г. — Ревак бей, еничария; Акмед бей, еничарин; Илмас бей, еничарин.

⁷² К. Иречек — История на българите, 1886 г., стр. 610, 627, 515.

⁷³ Трънски край. София, 1940. с. 110, 111, 127 и др.

⁷⁴ Турски документи, преведени от Д. Ихчиев, СБНУ, кн. 22--23, с. 24.

⁷⁵ К. Иречек — ц. с. с. 612.

⁷⁶ Дупница до Освобождението. 1935 г., с. 82.

След отминаването на това размирно време Кюстендилският санджак бил разделен на три части, с което става разширение на Скопския санджак. Ами Буе в 1836 г. бележи, че към Скопския санджак се причисляват „войводата на Дупница и мюселима на Джумая“. По-късно, към 1845 г., Кюстендилският санджак се възстановява и към него се връща Дупница. По това време се създава Самоковски санджак (1848 г.),⁷⁷ към който за късо време е причислена и Дупница, „Дупница, Самоковския муххасилък, санджак, 1846 г.“. На следващата година се бележи: „Дупница, Нишки санджак, 1847 г.“ През тези години в града станали бързи административни промени. Със създаването на новото вилаетско управление през 1866 г. Самоковският санджак е закрит и Дупница наново е върната към Кюстендилски санджак. През 1870 г. спада в Софийски санджак, в който я заварва Освобождението. Следва, че в административно отношение Дупница постоянно е менила подчинението си към Кюстендил, Скопие, Самоков и София, а през 1847 г. и към Ниш.⁷⁸ Дупница току преди Освобождението е била обявена за отделно каймакамство наред със София и Кюстендил.⁷⁹

В последното десетилетие на турското робство⁸⁰, напр. в 1874 г. управлението на града е имало следните учреждения:

1) хокюмат — административна полицейска власт, 2) беледие — градска общинска власт, 3) моахкеме — съдилище, 4) тапиджия — нотариус, 5) алмюндюрн — финансово управление, 6) сандъкемени — ковчежничество, 7) гюмрук-хани — акцизно управление, 8) балканмемурн — лесничейство, 9) менафесандън — земеделска каса, 10) егимсандък — сиротска каса.

Самоуправление през годините на османското робство. Властта в града се намирала под контролата на кадията и шернетския съд. Обществения ред се поддържал от хокюмата, който контролирал реда със заптиета, въоръженн с тояга, не с пушки. Заптиетата се движили сред гражданството, посещавали вечер сватбите-алашми и подканвали хората да се веселят, без да буйствуват, без побоища и пр.

Съдилището налагало и много строги наказания, напр. смърт.

Осъдените на смърт ги бесели вечерно време на елип бряст, наречен „Кръстия бряст“, който се намирал в двора на черквата „Св. Никола“, пред входа.

Имало и общински градски съвет — беледие, в който било представено и българското население. Наред с беледието имало и българска община, на която турската власт запазвала значителна самостоятелност и независимост. Начело на българската община стоял коджабашия (кмет). За българската община като значителен обществен ин-

⁷⁷ Д. Иханев — ц. с., с. 566.

⁷⁸ Там там, с. 562.

⁷⁹ Иван Кеков ц. с., с. 164.

⁸⁰ Никола Лазарков — Спомени, 1924 с. 8, 10

ститут се пише още през 1846 г., а в една „мазбата“ от 8 май 1874 г. се съобщава за „Христо Димитров, коджабашия на града Дупница“.⁸¹

Самоуправление са имали и градските еснафи, които разглеждали и решавали вътрешните си еснафски въпроси чрез кондиката и българското обичайно право. Обстоятелството, че градските черкви вършили венчавки, кръщения, погребения, разрешавали семейни спорове и пр., говори за съществуването на ако и неписано българско черковно право. Безспорно всичко това е тясно свързано с народните традиции. Правата на българската черква в града не са нарушавани от турската власт. По-скоро тя е страдала от самоковския гръцки владика. По надлежен ред са издавани разрешения за поправки на старите и издигане на нови черкви, за строеж на владишки конак и пр. Изглежда, че общественият и личен живот на българите се намирал под общия контрол и съдействие на българската община в града. За последната се срещат много съобщения от средата на XIX в. (1846 г.)

В много случаи еснафът представлявал българската общественост в града. Към еснафските устабашии и градските коджабашии се приобщавали останалите градски първенци и цялото гражданство. Несъмнено, ръководството на българската община в града е било поверявано в ръцете на състоятелни и авторитетни граждани — търговци и еснафи, учени — учители и свещеници⁸². Това се потвърждава и от членовете на първата градска временна управа през 1878 г. по време на Освобождението. Не ще съмнение, че в нея са избрани първенците на града с влияние и авторитет. Тяхната професия подсказва средата, от която изхождат. Тези и други градски първенци чрез добро съжителство с турците са имали ръководството и отговорността за живота на българите. Градското управление е било в ръцете на една добре поставена политически и стопански част от населението, която поддържала добри отношения с градските турски първенци, като известният Бекир ефенди, под чиято влияние се намирало управлението на града въобще. Достатъчно е да отбележим, че той спаси наши съграждани, участници в Априлското въстание, след неговия разгром, възпря Кел Асан паша да опожари и оплени града след същото въстание, подкрепи свободното проявление на християните в черкуването им, училищата и т. н.

Българската община, еснафските сдружения, черковните настоятелства (епитропи) били единствените обществени институти, които поддържали българщината в нейните борби за независимост, свободен живот, в отпора срещу асимилаторските стремежи на работодателя и гърцизма. Тези три обществени институти са имали за оръжие българското обичайно право, българския народностен бит, българския начин на живот. През целия XIX в. в града те водили съвместен живот, в съседство и сътрудничество. За свои радетели тези институти посочвали и избирали „градските първенци“, които в повече или по-малко били надхвани с либералните идеи на своето време, които със своята дей-

⁸¹ Д. Ихчиев — ц. с., с. 669.

⁸² Не давам описание как е станало освобождението на града от турско робство, защото това е дадено на много други места. Най-достоверни са сведенията, които дава в спомените си Георги Даскалов (син на даскал Ристо) непосредствен зритель на това събитие. Те са отпечатани в местния вестник „Рилски ек“, 1940—1941 г.

ност поддържали народната традиция на самоуправление и запазване от „безбожних агарян“.

Същият състав и дейност са имали и българските селски общини. Селските кметове се наричали мухтари или коджабаши. Такъв през 1849 г. е бил „Христо коджабаши на с. Рила“; на с. Фролош — Николчо Спасов Портарски; на с. Джерман — Боце Цолков; на с. Сапарева баня — Коте Георгиев Коларски; на с. Дяково — Христо Коджабашияски и др. Помнят се коджабашиите на селата Червен бряг, Пастух, Цървище, Крайници и др.

Заплатите на коджабашиите се определяли според броя на къщите в селото. Ето една такава заповед:

„До Управителя на Видин, Русе и Дупница

Въз основа на танзимата, издаден с царско ираде, според което на селските кметове ще се пада заплата според големината на селата и работата, която ще вършат, а именно мюхтарите и коджабашиите. В селата от 40 до 50 къщи заплата 60—70 или 100—150 гроша, от 200—300 къщи до 500 гроша, от 700—800—1000 къщи до 500—600 гроша, с по-малко от 40 къщи 30—40 гроша за една година.“⁶³

Черковна подчиненост. През XVI в. е съществувала и Дупнишка епископия, която се явява ту самостоятелна, ту подчинена на самоковския митрополит. Бързото разрастване на града го издига до положението на епископия, време, когато Германия и Стоб не съществували. В хуждет от 27 януари 1578 г. съобщава за „митрополит Йосиф, който бе назначен за такъв на християнското население, живеещо в епархиите Самоковска и Дупнишка.“ Тези епархии се числили към Ипекската патриаршия и плащали данък, нареден ресумимитрополитлък, определен на 50 златни жълтици, наречени флорини-алтъци.⁶⁴

За „митрополит дупнишки и самоковски“ се съобщава и през 1645 г., който е имал седалище и в Самоков, и в Дупница.

В живота на гражданството не е помръкнал спомена за дупнишка епархия, за която напомнят дупничани и в изложението си по време на черковния въпрос до цариградските българи от 2 януари 1862 и 1864 г. Не случайно дупничани отправят молба до цариградския гръцки патриарх с искане градът да бъде „митрополія. Цариградските българи ги поканват да се откажат от това „искане“, въпреки, че „Ваш и-тъ градът от преди 150 години е билъ Митрополія“.

Начело на черковната борба застава Самоков. Към Самоковска епархия е влизала и Дупница. В тези два града се води смела и жестока черковна борба срещу гръцките владици, срещу гърцизма, за независима българска черква. Гражданството на двата града се обединило в тази борба срещу гръцкия владика Дели Матей, Паиси и Пахоми. Положително влияние в тази борба оказват риломонастирският и хиландарски метоси в града.

⁶³ Документи за българска история, т. III, изд. БАН, превод от Панчо Дорев.

⁶⁴ Д. Ихчиев — ц. с., с. 324 и 325.

Иван Келов — ц. с., с. 217 и 218.

По черковния въпрос сред гражданството е съществувало известно разцепление. Създадена е била гръцка партия. Започналата борба достига своя победен край. На 17. I. 1871 г. Дупница изпраща Христо Тодоров Димитров (даскал Ристо), водач на града в тази борба, за делегат в народния черковен събор в Цариград.⁸⁵

Единната епархия на двата града — Самоков и Дупница, е продължавала да съществува до разрешението на черковния въпрос и след това до 1907 година, откогато минава под ведомството на Софийска епархия.

След черковния събор в Цариград (1871 г.) дупничани посрещат с радост учредената независима българска черква. Изпращат адрес до Екзархията, в който дават насърчение и обещание, че ще подкрепят нейното дело. Тази обществена проява е публикувана в нарочна дописка до в. „Турция“, брой 56 от 26. VIII. 1872 г. Цялото гражданство урежда тържествено посрещане на 14 ноември 1872 г. на новоназначения вече след голямата черковна борба български митрополит Доситей Самоковски, когато за първи път обикаля епархията си. Радостта за това посещение се изказва с дописка до в. „Право“, г. VII, бр. 43 от 19 декември 1872 г.

След разрешението на черковния въпрос и заемането на Самоковската епархия от митрополит Доситей, ентузиазмът на гражданството се насочва в друга посока: черквата, със своите задачи, отстъпва място на борбите за политическа независимост. Това се потвърждава и с дописка до в. „Турция“, бр. 22 от 13. VI. 1873 г., в която се съобщава за ушадъка на черковно-обществените работи в Дупница.

Отклонението от източноправославната черква е било твърде слабо. През 1886 г. в града се създава протестантска група. Българска свободна черква просъществува от 1910 до 1922 г. с пастор Андон Н. Топлийски.

Организиране управлението след Освобождението. „Освобождението на България от турско иго играе роля на буржоазно-демократична революция. Ликвидирането на феодалните отношения, дава широк простор за развитие на капиталистическите отношения.“⁸⁶ Това е пътят, по който тръгва общественото и стопанското развитие на цялата страна и конкретно на Дупница. Първата грижа е била да се сложи началото, основата на местното управление, което ставало под контрола и съдействието на окупационните руски войски. Безспорно е, че то вече ще отговаря на изменилите се политически условия.

Окръжен съвет. След Освобождението Дупница остава окръг, както през робските години казалийски (околийски) център. Така е било от края на XV в. до освобожденските дни. Съществуването на „Дупничко окружие“ продължило около две години. От 23 май 1880 г. влиза в сила Законът за административното деление на страната и с указ № 317 от 12 юни 1880 г. се създава Кюстендилски окръг, в който се включват околията: Кюстендилска, Дупнишка, Радомирска и Изворска. С указ № 287 от 20 юни 1880 г. се закрива окръжният съвет в Дуп-

⁸⁵ Дупница и бележити дупничани. 1940 г., с. 190.

⁸⁶ История на България, БАН, 1954 г., т. I, с. 334.

ница. Същият се превръща съответно в околийски. Така започва функционирането на Кюстендилския окръжен съвет — Кюстендилски окръг. С указ № 252 от 12 юни 1880 г. за председател на Кюстендилски окръжен съвет е назначен Христо З. Грънчаров от Дупница. Член-секретарят на Дупнишкия окръжен съвет Димитър Я. Бисеров от Дупница и председателят на Радомирския окръжен съвет Трайчо Батановски от Радомир са назначени за секретари, които провеждат организирането му. Преназначенията продължават. Така с указ № 113 от 18 февруари 1881 г. за секретар на окръжния съвет е назначен Димитър Я. Бисеров от Дупница с председател Алексю Караманов от Кюстендил.

На 18 март 1884 г. се произвеждат окръжни избори. Избрани са следните окръжни съветници: Димитър Грънчаров, Алексю Караманов, Ненко Хранов, Димитър Смочевски, Стоян Сария, Димитър Хр. Кознички, Димитър Я. Бисеров, Иван Маринов, Алекси Михайлов, Боян Пешерски, Антон Кърчачов, Димитър Косовски, Наки Църношенски, Трайко П. Изворски, Георги Мотикарски. Това е първият изборен окръжен съвет (Д. в., г. VI, бр. 68, стр. 1, 1884 г.). С указ № 73 и доклад З. 113 от 22 април 1884 г. за кюстендилски окръжен управител е назначен Христо З. Грънчаров от Дупница.⁸⁷

Околийско управление. Административно-полицейската служба на града и околията първите месеци след Освобождението е била в ръцете на руските окупационни войски с „Началник Штабсь Капитанъ Гартнера“⁸⁸ Българската административна власт отначало е била поверена само на един полицейски пристав, който е имал на разположение „няколко жандарми“.

От средата на 1880 г. се установява окончателно околийската административно-полицейска служба, поета само от българите. С указ № 339 от 26 юни 1880 г. се назначава първият околийски началник Н. Панов.

Селски общини. След Освобождението районът на Дупнишка кааза е бил напълно запазен. На 18 ноември 1882 г. (Д. в., г. IV, бр. 132, стр. 1061) се публикува Закон за определяне границите на околните в княжеството. С този закон към Дупнишка околия са прехвърлени селата: Овчарци, Мацакурово (сега Гюргево), Сапарево и Сапарева баня, която дотогава се числила към Самоковска околия, както е било през робските години.

На 12 юли 1883 г. се публикува списък (Д. в., г. V, бр. 73, с. 686) на градските и селските общини в княжеството. С това се урежда окончателно административното деление на страната — окръзи, околии и общини. Административно се урежда Дупнишка околия с околийски център Дупница⁸⁹ (в турско казалийски център) и първите селски общини, които са били съставни.

⁸⁷ Следван е от Алекси Караманов, 24. VII. 1884 г. (Д. в. г. VI, брой 66, стр. 2, 1884 г.). Постоянната комисия се състояла от 4 души, избрани от окръжния съвет.

⁸⁸ В. „Марица“ (Пловдив), Д. в. г. II, бр. 12, стр. 4, 25. I. 1879 г.

⁸⁹ Финансовият контрол е упражняван от „Финансови нагледници“ какъвто за Дупнишка околия е назначен от 24. IV. 1883 г. К. Бобаров. Това е първият представител на фин. власт в околията.

(Д. в., г. V, бр. 44, стр. 372, от 28. IV 1883 г.).

1. Дупнишка градска община, състои се само от града;
2. Рилска селска община — Рила, Бозовая, Пастра, Падала;
3. Кочеринска селска община — Кочериново, Стоб, Крашево, Помориново;
4. Слатенска селска община — Слатено, Смочево, Бадино, Гьоклемез, Джерман, Крайни дол, Мурсалево;
5. Бурановска селска община — Бураново, Боровец, Драгодан, Текия;
6. Бобошевска селска община — Бобошево, Фролош, Доброво, Сопово;
7. Скринска селска община — Скрино, Цървище, Пастух;
8. Високомогилска селска община — Висока могила, Вуково, Каменик, Грамаде, Блажуево, Циклово, Герен;
9. Големоселска община — Големо село, Мало село, Долистово, Баланово, Палатово, Мламолово, Крушовица;
10. Бабенска селска община — Бабено, Бобовдол, Голема Фуча, Мала Фуча, Новоселяне, Коркина, Шатрово;
11. Големовърбовничка селска община — Голям Върбовник, Мали Върбовник, Блато, Мръводол, Долна Козница, Горна Козница, Паничарево;
12. Дяковска селска община — Дяково, Креник, Ново село, Кърнул, Гьол чифлик, Пиперово, Тополница;
13. Цървенобрежка селска община — Цървени бряг, Крайници, Яхиново;
14. Ресилловска селска община — Ресилово, Самураново, Бистрица, Овчарци;
15. Сапаревобанска селска община — Сапарева баня, Мацакурово, Сапарево.

Същевременно се определят и границите на посочените селски общини на брой 15. С указ № 174 от 3 март 1882 г. (Д. в., г. IV, бр. 25 от 9 март 1882 г.). Рилският манастир с цялата негова територия се обявява за отделна община, присъединена административно и съдебно към Дупнишка околия.

През 1887 г. с указ № 157 се утвърждава нов Закон за селските общини (Д. в., г. IX, бр. 55, стр. 9 от 23. IV. 1884 г.), с който става ново преразпределение на общините в Дупнишка околия, които от 15 стават 23. Седалища на новите селски общини стават селата Баланово, Крайници, Сапарево, Драгодан, Смочево, Фролош, Вуково и Каменик. Към Дупнишка община е присъединена м. Стари дол. В 1902 г. се установява ново административно деление на околията без особени промени, което е оповестено в Списък на населените места в България, издание на Министерството на вътрешните работи, 1902 г., стр. 35. Това деление заварва започването на войните 1912—1918 г. Общините са следните:

1. Балановска община — Баланово, Голямо село, Крушовица, Мало село, Палатово;
2. Бобовдолска община — Бабино, Бобовдол, Голяма Фуча, Мала Фуча, Мламолово;

3. Бобошевска община — Бобошево, Доброво, Солово и махалите Кърчино и Въртен камък;
4. Буковска община — Висока могила, Вуково, Циклово;
5. Големовърбовнишка община — Блато, Голям Върбовник, Долна Козница, Малък Върбовник, Мърводол, Паничарево, Шатрово;
6. Горнобанска община — Горна баня, Гюргево (бивше Мацакурово), Овчарци;
7. Драгоданска община — Боровец, Бураново, Драгодан, Текия, Лисия и махала Крумово;
8. Дупнишка община — гр. Дупница, с. Стари дол;
9. Дяковска община — Гьол-чифлик, Дяково, Кременик, Кърнол, Ново село, Пиперево, Тополница;
10. Каменишка община — Блажуево, Грамаде, Каменик (тук е спадало и с. Герен, жителите на което се преселили в с. Грамаде);
11. Коркинска община — Горна Козница, Долистово, Коркина, Новоселяне;
12. Кочериновска община — Кочериново, Крашево;
13. Крайнишка община — Крайници;
14. Рилска община — Бозовая, Падала, Пастра, Рила;
15. Рилмонастирска община — Рилски манастир;
16. Самурановска община — Бистрица, Ресилово, Самураново;
17. Сапаревска община — Сапарево;
18. Скринска община — Пастух, Скрино, Цървише;
19. Слатинска община — Гьоклемез, Джерман, Крайни дол, Слагинно;
20. Смочевска община — Бадино, Мурсалево, Смочево;
21. Стобска община — Стоб, Пороминово;
22. Фролошка община — Фролош;
23. Червенобрешка община — Червен бряг, Яхиново.

След напускането на турците до идването на русите градът и околните имали 5 дни междинно управление. Населението е обхванато от несигурност. Градските първенци съставят временна управа, която ръководи града до влизането на руските войски.

В тази временна управа влизали следните граждани: Христо Тодоров (даскал Ристо), авторитетен учител и гражданин, общественик; неромонах Никифор, старейт на рилмонастирския метох, х. Гавраил — старейт на хилендарския метох — двама монаси, които представлявали тогава най-авторитетните народни институти и център на българщината; Захари Аргиров — градски чорбаджия, член на административния съвет, търговец, ханджия; Димитър Чуков — учител, просветен и черковен деятел, член на градския съд, водач на свободолюбивото движение в града; Величко Хаджиангелов — чорбаджия, ханджия, участник в свободолюбивото движение; Васил Р. Мазников — чорбаджия, първогражданин, джелел; Оджа Моше Асеов, Исак Израелов и Ляиче х. Давид — еврейски първенци в града, търговци и откупчици на данъците, лихвари; Махмуд Алач — представител на турците, останали в града. Всички тези първи избраници на града са известни в стопанския и културно-политическия живот на града от години.

те на турското робство. Не случайно на много места се срещат имената им.

Този комитет е действувал „като временна управа“ Организирал временната охрана на града за запазване реда. Организирал и временно съдилище, което заседавало в хилендарския метох под председателството на иеромонах х. Гаврил и членове: Христо Д. Тодоров (даскал Ристо), Димитър Н. Чуков, Захари Аргиров, Васил З. Мазников. Този съд разглеждал възникналите недоразумения сред гражданите през тези дни. Евреите от своя страна уредили свое съвещателно тяло.

Временната управа работила в обстановката на несигурност предвид закъсненнето на руските войски. Решават да изпратят делегация начело със Захари Аргиров при руските войски, които се намирали на Диканите, която да им уясни създаденото положение и ги покани да завземат града. Тази управа е ръководила живота на града до подписването на Санстефанския мирен договор, след което постепенно се установява редовно управление. Тя изиграла важна роля за града и цялата покрайнина в онези напрегнати времена.

Освобожденските руски войски влизат в града на 2 януари 1878 г. ст. ст. сутринта начело с майор Иван Павлович Орлински, починал същата година в гр. Горна Джумая и погребан в двора на градската черква. Започва административното уреждане на града.

Руските окупационни военни власти запазват административното деление на покрайнината, както е било до Освобождението. Дупнишката кааза се нарича вече „Дупнишки окръг“, който се управлявал от „Дупнищката окружна совета“, както се вижда от съответния кръгъл печат. Христо Грънчаров е назначен за и. д. председател, а Захари С. Бобошевски — за секретар (30 май 1878 г.). Следващата 1879 г. Дупнишкият окръг се управлява от „Дупнишки окръжни управителни съвет“, както гласи запазеният кръгъл печат, с назначен титуляр председател Георги Николов и членове: Димитър Я. Бисеров и Захари С. Бобошевски. Последните двама са изпълнявали „чл.-секретар“, както се подписват, а касиер е бил К. Хр. Мишайков. Запазеният портрет от този пръв за града околийски, градски и съдебен съвет е значително избледнял от времето, но дава относителна представа.*

* Отминали са 90 години от Освобождението и животът на няколко поколения от града е покрит вече с праха на забравата. Теглили са малка или по-дълбока бразда на народната обществена нива. На някои се знаят имената, за други са запазени и снимки, а за трети и едното, и другото са изчезнали.

Няма вече живи хора от тази епоха, които да възстановят, свържат имената с ликовите от тази снимка. На нея пише: „1878 година Дупнишки Окръжен, Градски и Съдебен съвет. Фотографиран в ст. София“. Друг е прибавил: „Пръв управител след освобождението“. Униформният е „Негово Благородие Дупнишкият Окръжний Началник г. Штабсь Капитанъ Гартнера“ от руските окупационни войски, назначен да организира административно-обществения живот в града. Той е подбрал за свои сътрудници градските първенци и такива от околията, повечето от имената на които се знаят, и организира първия окръжен (околийски), градски и съдебен съвет: тук са: 1) Иван Зографа от Кочериново, 2) Георги Николов от с. Рила, 3) Величко Хаджангелов, 4) Христо Грънчаров, 5) Димитър П. Чуков, 6) Димитър Я. Бисеров, 7) К. Хр. Мишайков, 8) Захари Ст. Бобошевски, 9) иеромонах Гаврил и други градски първенци, чиито имена остават на снимката неизвестни. Това са първите обществени дейци, които провеждат живота на града от вскопното робство към свободна и

Георги Николов Пастурков (1839—1899 г.) е известен с името Самоковецо, защото е роден в гр. Самоков.

След приключване на войната руските окупационни войски назначават Георги Николов за пръв председател на окръжния съвет в Дупница и народен представител в Учредителното народно събрание в Търново, като имали предвид патриотичната му дейност и сътрудничество, дядо на руските войски при завладяването на Горна Джумая.

Захари Стоичков Бобошевски (1848—1919 г.) е интересна личност в обществено-политическия живот през епохата на Възраждането и освободенските години. Роден е в с. Бобошево, Дупнишко, откъдето прикача и прякора си Бобошевски.

Установилите се в града руски окупационни власти го назначават за секретар на новоучредения Дупнички окръг (1879—1882 г.).

Първата задача на Дупничкия окръжен съвет е била да организира окръжната администрация, което било твърде трудна работа, поради липса на подготвени грамотни хора. През няколко следосвободенски години много от селските кметове са били неграмотни. Продължавали да събират данъците с рабош, за което е дума на друго място.

Съществената работа на този съвет е била да приведе в известност и отдале под наем безстопанствените (на изселниците турци) имоти. Още от първите дни на свободното управление, през май 1879 г., за тази цел са били уреждани нарочни „Временни комисии“, които са просъществували около 2—3 години до окончателното уреждане на изоставената от турците собственост.

Съставена е била нарочна „Окладна книга“, опис-номерирание на изоставените имоти, които отдавали под наем за две години.

Хронология на общинската управа. Подреждане и характеризирание на общинската управа от първите дни след Освобождението е трудно поради липса на материали. Възможно е неволно допуснати пропуски и грешки.

През годините 1879—1880 в града се установяват следните служби: Околийско административно полицейско управление, Градски съвет, Околийски съвет, Съдебен съвет, Държавно ковчежничество, Акцизно управление, Земеделска и сиротска каса, Временна специална комисия за отдаване изоставените турски имоти под наем.

До приключване на освободителните военни действия и уточняване на постоянната граница при Бараково отбелязахме, че градът е ръководен от временна управа с председател:

Захари Аргиров (1826—1886 г.). Той е роден в Дупница и ръководил временната общинска управа до установяване в града на окупационната руска войска. По имотно състояние е причисляван към градските чорбаджии от последните предосвободенски години. Надъхан е бил с либерални идеи, привърженик на борбата за свобода и независимост. Бил е с влияние и уважение сред управляващите турци в града. Защищавал е българщината. Турците го наричали Защо Гяуро. Бил е член на градския административен съвет, 1874 г. Изпратен е

независна България. На тези и други знайни и незнайни дейци на града и околията от освободенските години дължим почти, уважение и признателност.

от гражданството начело с делегация да посрещне и покани руските войски, намиращи се при Диканите, да дойдат и заемат града, изпразнен от турските войски и население.

Занимавал се с ханджийство.

С настаняването си окупационните руски войски поемат управлението на града. През 1879 г. образуват комитет за управлението му. Към него е имало подкомитети. За техен председател е назначен щабскапитан Гартiera от окупационните войски, който слага началото на общинската организация и администрация.

Величко х. Ангелов (1827—1912 г.) е първият кмет на града през 1879—1880 г. Баща му се казвал Хаджи Ангел (1790—1862 г.) от с. Баланово, Дупнишко. Там е роден и Величко. Бащата е бил национално осъзнат, участник в културния живот, заможен. Той е един от инициаторите за изграждане на селската черква „Св. Никола“ (1843 г.), където е записан като ктитор. Следващата година се заселва в Дупница и участва (1844 г.) в изграждането на градската черква „Св. Никола“ Закупува имоти. Взаема под наем манастирския хан в махала Мърджина, който е наеман следващите години от сина му Величко. Същият след Освобождението го откупува.

При тази обстановка на обществена деятелност на бащата израства Величко, който в предосвободенските години и до края на XIX в. е виден обществен деятел в града. Завършил е трето отделение на местното училище. Включвал се в освободителното движение и не един път е подгонван и арестуван от турците. Надъхан е с либералните идеи на своето време, широко подкрепял културния живот и участвувал в политическите борби на града.

Не случайно руските окупационни власти го слагат кмет на града, а след това по право става член на Учредителното народно събрание в Търново и участва в изработването на Търновската конституция. Имал е тежката задача да организира първото свободно управление на града. Кои са били първите му сътрудници, остава неизвестно. Организира първите общински служби. Занимавал се е с ханджийство, откупуване на общинските данъци, лихварство, чифликчийство.

Величко хаджи Ангелов, 1827—1912
Първият кмет на гр. Дупница през
1879—1880 и жена му баба Сета

Още от 1879 г., с първата дейност на Учредителното народно събрание, се създават политическите партии, които проявяват обществено-политически живот и установяват представителната власт в общинския съвет. Първата градска управа е взета от хората на Либералната партия, към която принадлежал и Величко х. Ангелов. И по-нататък управлението на града се държи дълги години все от същата партия, но вече разделена, както това виждаме в политическия живот на града. Редуват се кметове и общински съвети, чието уточняване за първото десетилетие след Освобождението е много трудно, като имаме предвид, че кметуването първите години е продължавало само една година.

Христо Младенов (1840—1909 г.) е роден в Дупница. Той е вторият кмет на града, назначен с указ № 554 от 8. X. 1880 г., с пом. кмет Георги Я. Чомаков (Д. в., г. II, бр. 81 от 25. X. 1880 г.). Отбелязана дейност няма освен провежданата по това време общинска организация. Кметувал е през 1880—1881 г. Принадлежал е към Либералната партия на Драган Цанков, русофил.

За годината 1881—1882 на третия поред общински кмет името е неизвестно. Обаче пом. кмет е бил Стоимен хаджи Ангелов (1846—1899 г.), либерал, русофил. Виж глава — Политически живот и Български Алманех, 1896 г., стр. XV.

Георги Я. Чомаков (1849—1895 г.) е роден в Дупница. Участник е в народното опълчение по време на Освободителната война и взел участие в боевете при Шипка и Стара Загора. Награден е с бойни отличия. Принадлежал е към Либералната партия на Др. Цанков русофил. Обичан и уважаван от гражданството. Той е четвъртият поред кмет на града през 1882—1883 г. (Д. в., г. IV, бр. 52, от 20. V 1882 г.). Принадлежал към първите общественици и управници на града в следосвобожденските години.

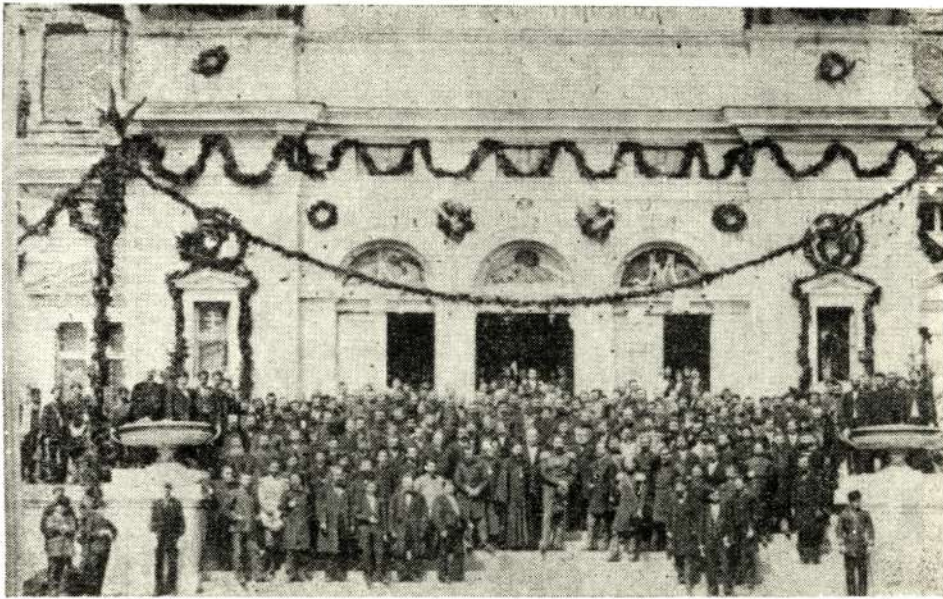
Христо Младенов е за втори път и петият поред кмет на града през 1883—1884 г. (Д. в., г. V, бр. 50, стр. 434, 14. V 1883 г.). По време на първата управа е изработен „Семейни списък на гр. Дубница, 1879 г.“, допълван, поправян и уточнен от „кмет Хр. Младенов, 7 май 1884 г.“. Това е първото уточняване на българското население за града, без турци и евреи.

Георги Я. Чомаков е за втори път и шести поред кмет на града през годините 1884—1885. Назначаване се с указ от 10. IV. 1884 г. (Д. в., г. VI, брой 33, стр. 1, от 12. IV 1884 г.), в който пише: „От получившите най-много гласове при изборите за градски общински съвети на 19 и 20. II. т. г. (1884) назначавам кметове и техните помощници следните лица: За Дубнички — Георги Я. Чомаков, а за негов помощник Костадин П. Павлов“

Никола Шейтанов (1855—1939 г.) е седми кмет на града през 1885—1886 г. Роден е в гр. Горна Джумая (Благодеевград) и заселник в Дупница по време на освободенските години.

Участва в народните тържества в София по случай 1000 години от смъртта на св. Методий като представител на града.

През 1887 г. при настъпване на стамболовия режим градската общинска управа е разпусната и назначена „Общинска комисия, членове: Чомаков, Казак, Динков“, която на 7 ноември с. г. от името на общи-

Народното събрание 1885 г. по случай 1000 год. от смъртта на св. Методий.
 Делегат от Дупница е кметът Никола Шейтанов. На снимката са княз Ал.
 Батенберг, Драган Цанков, Петко Р. Славейков и др.

ната изпраща поздравителна телеграма до княз Фердинанд по случай чествването Деня на победата при Сливница (Д. в., г. IX, брой 129, стр. 2 от 14. XI. 1887 г.).

С указ № 417 от 5 дек. 1887 г. утвърждават се за членове на Дупнишкия общински съвет избраните на 4 окт. с. г. Димитрий Казак, Заре Трайков, Васил Мазников, Динко Георгиев, Андон Мициев, Станко Лямпаров, Янаки Баждавелов, Васе Стоянов, Хаим Асеов, Димитър Горов, Димитър Грънчаров, Иван Радев, Иван Димков и Георги Ш. (Шишков, б. м.) касап. Избраните от новия съвет в заседанието му на 22 ноември с. г. избират постоянно присъствие: Димитрий Казак — кмет, а за негови помощници — Димитър Грънчаров — Митруш и Андон Мициев. (Д. в., г. IX, брой 112, стр. 2, от 15 дек. 1887 г.)⁹⁰ секр. В. Абаджиев, бирник Ник. Лазаров.

Димитрий Михайлов — Казак (1835—1902 г.) е роден в с. Коркина, Дупнишко, заселник в града като изоставено момче-сираче.

⁹⁰ През същата година е разпуснат и Бобошевският общински съвет и назначена временна общинска комисия: Никола Шаров, Никола Йончов и Хр. Г. Бояджиев (приказ № 131 от 28. II. 1887 г. Д. в. г. VIII, бр. 29, с. 4).

Утвърдени са за кметове на селски общини, напр. на с. Кочериново с приказ № 691 от 5. XI. 1887 г. се утвърждават за кмет Иван Зограф и помощник Стан. Бизов. За кмет на с. Крайници е утвърден Коле Алексов и помощник Миле Лазов (Д. в., г. IX, бр. 135, стр. 2 от 28. XI. 1887 г.)

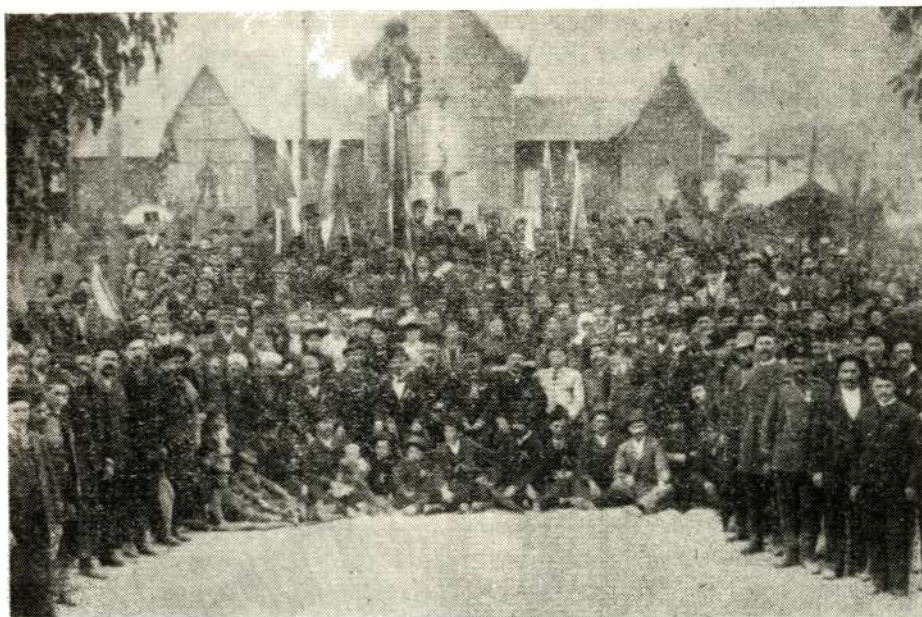
Постоянното присъствие на общинския съвет, 5 декември 1887 година.
Кмет Дмитрий Казак (1835—1902 г.)

Кметувал е през 1887—1892 г. по време на целия стамболов режим, поради което е известен с най-дългото си кметуване.

Останал сираче, като юноша 12—15 години, напуска селото, идва в града и слугува из разните ханища. Към 1855—1860 г. служи няколко години в турски кавалерийски отряд в Анадола под командата на Садък паша (Чайковски). За това говори и прозвището му „казак“ За връща се в града, облечен в хубава кавалерийска униформа, поради която гражданството го нарекло Дмитрий Казак.

Още от първите следосвобожденски години участва в политико-партийните борби в града. Подчертава се като активен либерал-стамболовист. Предприемчив, практичен, с обществен усет, той ръководи града, когато започва архитектурното му преизграждане, планиране, прокарване на главната улица и др. През тези години се определя границата на градското землище. Започва училищното строителство с изграждане на училището „Св. Св. Кирил и Методий“ (1887 г.). Слага началото на първите грижи за бедното градско население със събиране помощи и др.

Със знамена, песни, цветя и фенери с украсени волски коли повежда гражданството за масово посещение на Първото Пловдивско изложение, 1892 г. Повече от 500 граждани и селяни от околията посещават изложението.

Делегатите от Кюстендилски окръг на Първото земеделско промишлено изложение в гр. Пловдив, 1892 год.

Андон Д. Мициев (1850—1912 г.) е кмет на града от 1892 до 1894 г. и народен представител в XIII об. Народно събрание (1906—1907 г.). Заселник от Горна Джумая, дошъл през първите освободенски години. Избран е за либерално-стамболовистката партия.

Димитър Радев (1853—1916 г.) е роден в Дупница. Завършил е трети клас на местното училище. Избран е за кмет на Народната (народняшката) партия и остава такъв през цялото ѝ управление (1894—1899 г.). Избран е няколко пъти за народен представител от Народната (народняшката) партия.

През юношеските си години учил в пловдивското гръцко училище, което не му харесвало, защото трябвало да повтаря: „Аз съм грък“. Изгорен от училището, озовава се във Влашко сред българската емиграция. Последната го препраща в Сърбия и той взема участие във войната с Турция. През последните предосвободенски години се озовава в Русия, когато се подготвяла Освободителната война. В гр. Кишинев се включва в Българското народно опълчение (III дружина). Започва войната и взема участие в целия боен път на опълчението. При Стара Загора взема геройско участие в спасяване на Самарското знаме, за което е награден с най-голямото руско военно отличие „Георгъвския кръст“, произведен в чин сержант. Оттогава е известен с името „сержанта Радев“. Участва в боевете на Шипка. Награден е с много бойни отличия.

Андон Д. Мишев
(1850 — 1912)

Димитър Я. Радев
(1853 — 1916)

Петър Г. Димитров
(1858 — 1942)

Христо Янков
1862—1923

По време на неговото кметуване са направени двете големи училищни сгради — Централното училище и „Евлоги Георгиев“, 1898 г., а изплащането им е продължило много години. Тогава се засажда борова-та гора при м. Кулата.

Също, когато той е бил кмет, започва разпространението на социализма в града, на който бил непримирим враг. Схващал е опасността, която представлява социализмът за буржоазията и нейния обществен ред. Жестоко е преследвал учителите-социалисти, разпространители на прогресивните идеи. Това отбелязва учителят социалист. Алекс. Младжов в дневника си от тези години. Вражеско отношение е имал и към младежкото д-во „Младост“, което било център на социалистическото движение в града. Кои са били помощник-кмет, общински съветници и пр. е неизвестно.

Димитър Н. Чакъров (1860—1906 г.) е роден в Дупница. Кметувал е през годините 1900—1901. Произхожда от партията на либералите-радослависти. Организиран е в града известните радославистки изборни шайки, които са вършели издевателства над евреите. Участвувал е в македонското революционно движение — четата на Дончо войвода.

През тези години е оформявана главната улица (чаршия) и е разрушена красивата Ески джамия (сега ДНА).

Помощник-кмет е бил Апостол Крантов, от същата партия, и общински съветници: Христо Г. Меджидиев, Арон Исак, Димитър С. Грънчаров, Тодор Тетимов, Михал С. Джаджов, Никола Чомаков, Андон Божков, Никола Лазарков, Георги В. Дикански, Васил х. Димитров, Т. Илнев и Илия Манолов.

Петър Годжов Димитров (1858—1942 г.) е заселник в града през първите следосвобожденски години от с. Сърбиново, Благоевградско. Кметувал е през годините 1901—1903. Принадлежал е и избран от партията на прогресистите либерали (Драган Цанков). Занимавал се с чиновничество и лихварство. През тези години се провежда само административна работа. Не са отбелязани обществени инициативи.⁹¹

Помощник-кмет е Тодор х. Ташков, съветници: Иван С. Чапрашъков, Никола Ив. Бадински, Никола Икономов, Стоимен Цветков, Никола А. Близнаков, Христо Г. Меджидиев, Александър Я. Чомаков, Васил Аргиров, Атанас М. Султов, Яне Милев, Нако Д. Скрински, Костадин Михалчев.

Христо Янков (1862—1923 г.) е роден в Дупница. При този избор е кмет на града само един месец през 1904 г. и ни напуска, защото е назначен за кюстендилски окръжен управител. Баща му е бил ханджия в м. Варош. Завършва местното класно училище и след това Пловдивската гимнази. Учителствува в местното класно училище 1883—1886 г. По убеждения е либерал-стамболовист. След убийството на Христо Грънчаров възглавява стамболовата партия в града до края на живота си. През 1904—1905 г. редактира местния в. „Съобщител“ Уп-

⁹¹ През 1902 г. на места се подписва кмет Никола Икономов от същата партия на Др. Цанков. Сведения в протоколна книга на общината не се намериха.

ражнявал е професията просбописец. Високо издигнат и културен гражданин, уважаван от всички без разлика на политически убеждения. Широка народна душа, посветил целия си живот само в работа на културното и стопанското преуспяване на града. След смъртта си оставя жена си в пълна мизерия, записана в списъка на бедните в града.

Помощник-кмет е бил Никола Лазарков и общински съветници: д-р Георги Василияди, Андон Божков, Владимир Г. Икономов, Алекс. Манов, Христо Казаков, Стоимен Цветков, Вангел Янков, Атанас Султов, Васил х. Димитров, Кост. Михайлов, Никола А. Близнаков.

Този общински съвет започва подготовката за строеж на училищата в махалите Мърджина и Горна махала. Тази дейност Христо Янков прекъсва поради напускането на общинския съвет. Замества се от Владимир Г. Икономов (1869—1916 г.). Той е роден в Дупница, син на известния възрожденец Г. Икономов, дупничанин. Завършил е III отделение на местното училище, изучава занаята кожухарство (кюркчийство) и открива занаятчийска работилница. По-късно изоставя занаята и се занимава с тютюнева търговия, като лично изнася малки партиди тютюн за Мюнхен, Лайпциг, Дрезден и Румъния. Търгувал е с дървен материал.

Кметува през 1904—1905 г. и се числил към стамболовата партия либерал. Отначало е помощник, а след това кмет, когато Хр. Янков отива за кюстендилски окръжен управител.

На 2 дек. 1904 г. общинският съвет разделя града на осем отделения (участъци) Орлинско, Александрово, Николаевско, Крумово, Полицейско, Борисово, Самуилово и Башик. С това се изоставят и забравят имената на махалите и улиците от годините на турското робство.

През тези години се отчуждават места за строеж на казарми. Става сменяване на общински места от м. Вуча поляна с такива от м. Живата вода. През 1905 г. се построяват Горните казарми и настанява 14 п. Македонски полк. Общината е поела вече изплащането на лекарствата в аптеките за бедните болни граждани. За 1904 г., първата година, е заплатила 2132,21 лв., сума, значителна за своето време. В града през тези години е върлувала епидемия тифус. Все по това време се отчуждават места за строеж на низше земеделско училище. Прилагането на градския план продължава усилено: отчуждават се места за улици, подменят се общински места за обществени строежи, отстъпват се общински места (17 април 1905 г.) за строеж на читалище. Изобщо този общински съвет е показал много инициативи, които реализирани, следващите години допринасят за изменение стария вид на града.

Васил хаджи Димитров е роден в Дупница. Известен е сред гражданството с името Васе Аджимитев. Кметувал е през годините 1905—1907. Избран е от стамболовата партия — либерал. Завършил е местното трикласно училище. Занимавал се с ханджийство и земеделие.

Помощник-кмет е бил Иван М. Марков, кожухар, и съветници: Андон Мициев, Хаим Асеов, Христо А. Николов, Веле Мицов, Иван Хр. Попов, Иван Чапрашъков, Васил З. Райчин, д-р Георги Василияди, Христо Д. Казак, Вангел Янков, Иван Н. Китов, Андон Божков.

Владимир Г. Икономов
1869—1916

Васил х. Димитров
1859—1939

Тодор Попов
1872—1954

Славе А. Мицев
1882—1941

През тези години продължава безплатното даване лекарства на бедните болни граждани. Продължава строежът на училищата в махалите Мърджина и Горна махала. На 21 окт. 1905 г. „проектират градски парк при градския часовник“, до „Дренски хрид“. Слага се началото на днешната градска градина. Разглеждат нанесеното поражение от р. Джерман, поради паднали „проливни дъждове“, причинила загуба, оценена на 15 000 лв. Отнесени са всички 7 моста на р. Джерман. Искат 6000 лв. помощ от държавата. На 29 дек. 1905 г. решават да сключат заем от 200 хил. лв. от БНБ за срок от 30 години за строеж на градска канализация и водопровод. По искане на щаба на 7-ма п. Рилска дивизия отпускат място за строеж на „военно офицерско събрание“ (сега ДНА). На 6 март 1906 г. общината отпуска място край р. Бистрица, в центъра на града, за строеж на читалище. Произвежда се тръг за проучване местностите, през които да мине градският водопровод. Сечат градската гора „називаема Бистричка гора“. Общината продължава строежа на низшето земеделско училище и иска помощ от държават 20 000 лв. Закупва добитък за същото за 3000 лв. Разходите на общината се увеличават, бюджетът непрекъснато расте.

Тодор Попов е роден в Дупница. Кметувал е през годините 1908—1909. Избран е от Демократическата партия. Завършил е местното трикласно училище. По занятие е бил налбант, но занятът запада и той го изоставя. Отдава се на службогонство. Става един от дейните членове на Демократическата партия.

Престоява и няколко години като околийски началник, помощник-кмет е бил Георги Зашев и общински съветници: Крум Чапрашъков, Никола Падарев, Димитър Мануилов, Александър Манов, Георги Христов, Коте Ив. Кацарски, Михал З. Велин, Тодор Попов, Георги п. Митов, Станке Н. Чавдаров, Георги Зашев и Захари К. Джермански.

През тези години се обръща внимание върху чистотата на града. Организируют реквизирането на добитък в случай на война. Усилено се прилага градоустройственият план с прокарване на нови улици. Открива се обща градска месопродавница и се забраняват пръснатите такива из града, с оглед запазване чистотата на продаваното месо.

Крум Чапрашъков (1883—1934 г.) е роден в Дупница. Кметувал е през годините 1909—1911. Избран е от Демократическата партия. Става реконструкция в общинската управа. Тодор Попов отстъпва кметството и става помощник-кмет, ведно с Георги п. Митов. Общината вече поради разрасналата работа има двама пом.-кметове. Завършил е местното трикласно училище, гимназия в София и право в Париж. Продължава прилагането на градоустройствения план. Откриват се много нови улици. Старият вид на града, от турското робство, бързо изчезва. Очертава се оформен градски център. Продължава работата по проучване и изграждане градската канализация и водопровод. Произвежда се тръг за направа на градския водопровод и започва строежът му.

Продължава водената от чичо му Иван. С. Чапрашъков тютюнева търговия. Участвува като четник в четата на Яне Сандански — изобщо е бил сторонник на македонското революционно движение. С мно-

го молби от страна на граждани и читалищни дейци дарява място за строеж на читалището.

Христо Янков за втори път става кмет на града през годините 1912—1914, с помощник-кметове: Петър Годжов и Георги х. Ангелов. Съветници са: Андон Божков, Христо Близнаков, Славе А. Мициев, Нисим Б. Алкалай, Георги Мартинов, Горги Д. Паничаревски, Крум Чапрашъков и Йосиф Хаимев.

Характерното за този общински съвет е, че в общинската управа навлизат представители на работническата класа, от Социалдемократическата партия (т. с.) Георги Д. Паничаревски и от Социалдемократическата партия (ш. с.) Георги Мартинов. При конструиране на общинската управа, 4 април 1912 г., съветниците от буржоазните партии гласуват за предварително определени лица за кмет и пом.-кмет, коалиция между либерали-стамболовисти и прогресисти-либерали. Съветниците социалисти пускат една бяла бюлетина и друга с лозунг „Да живее Работническата социалдемократическа партия“ От този общински съвет нататък работническата класа непрекъснато има свои общински съветници и упорито атакува тази най-малка предна крепост на буржоазното управление до окончателното ѝ превземане.

Този общински съвет е имал тежки задачи през Балканската и Междусъюзническата война. Срещал е трудности, които съобразно военната обстановка преодолява благополучно. Подпомагани са материално бедните градски семейства, чийто домоначалници участвуват във войната: храна, дрехи, въглища и др. Особено тежки са били дните на холерната епидемия през 1913 г., за които става дума на друго място, която обхваща целия град и взема много жертви. Прибавим ли към това и настъпващия неприятел в края на Междусъюзническата война, който наблажава „старата турска граница“ и нашата покрайнина, ще добием ясна представа за тревожното време, що е изживяло гражданството и неговата общинска управа.

Първите две войни отминават. Градът минава в мирна обстановка с всичките ѝ последици. В промеждутъка на следващата война, приблизително само две години, съществена общинска дейност е завършването на започнатия преди войната градски водопровод. Градът е вече снабден с хубава вода за пиене. Произвеждат се нови общински избори и се съставя нов общински съвет.

През 1915 г. се произвеждат общински избори. Кмет става Славе А. Мициев с помощник Георги х. Ангелов. И двамата произхождат от Либералната партия — стамболовисти. Новият кмет е юрист. Общински съветници са: Христо Кашукеев, Георги Д. Паничаревски, Георги Мартинов, Никола Икономов, Сотир Н. Демиревски и др. Продължава местната политика на либералите, лекуват раните от прекараните две войни и подготвят друга още по-страшна империалистическа война. Съветниците на тесните и широките социалисти са пак преизбрани. Партията на тесняците предупреждава за настъпването на нова война. Градът и околията бавно възстановяват своята икономика. Ентузиазмът за Балканската война отдавна е отминал. Социалистите провеждат събрания, митинги и пр., подканят работниците да бъдат нащрек на своя пост, за предотвратяване на новата война. Оратори са местни

социалисти, а нарочен митинг провеждат с оратор Георги Димитров. Чувствуват се неспокойни дни сред работническа Дупница. Буржоазните партии мълчаливо посрещат и изпълняват нарежданията на централната власт.

Съдебно дело. Още през първата следосвобожденска година окупационните руски войски съставят българско съдилище под ръководството на руския комисар, наречено „Дъбнички окружни суд“ (така пише на призовка № 273 от 2. X. 1879 г., Д. в., бр. 10 г. 1, от 6. X. 1879 г.). През годините на турското робство само рилските монаси са съдени от „компетентен за тях съд в Цариград“ или „особен цариградски съд“ (ферман от 27 X. 1782 г. и 5. X. 1841 г., Д. Ихчиев, ц. с. с. XVI и XIX). Изграденият съдебен съвет е имал председател, двама членове и един секретар. За председател е назначен Димитър Н. Чуков, съдийствувал през 1879–1886 г., и за членове Петър Рафаилов от с. Рила и Т. Траянов, родом от гр. Велес, търговец и член на турското съдилище във Велес „Девие-меджлиси“, и секретар Иван М. Козаров, родом от гр. Калофер, заселник в града (Д. в., от 6. X. 1879 г.).

Още през първата освободенска година в съда са застъпени съдебни заседатели. Такива е имало и в турския съд в града преди Освобождението. С указ № 78 от 22. X. 1880 г. „назначават се почетни членове на окръжния съд в Дъбница: Гоге Лазов, Захари Павлов, Иванчо Петрунчев, Алекси Михайлов, Даскал Ристо, Иванчо Стефанов, Никола поп Величков, Коте Пороснев, Христо Иванов Лукарски, Васил Мазников, Стойчо Карталски, Васил Захариев“, общо 12 души.

Този съд е разглеждал граждански, търговски и углавни дела, като се ръководил от турските граждански закони, от новосъздаваните български закони, по съвест, свидетелски показания и решителна клетва. Първоначално молбите са приемани писмени от съдещите се, завеждани са във входящ регистър, без да се образуват дела, а издадените решения са вписвани в протоколна книга, които са приподписвани от съдията и секретаря. Решенията са изпълнявани от един от членовете на съда. Призовките са връчвани от разсианите в съда, които били двама конни за селата и един за града.

Заседанията на съда били публични. Присъдите са произнасяни в името на закона от председателя на съда, като цялата публика е ставала на крака. Недоволните от страните са могли да обжалват присъдата пред по-горния съд в София — губернийския.

Държането на публиката е било коректно към съда, защото е била още под впечатлението от турските съдилища. Впоследствие започнала да се отнася лошо, за което е спомогнало обстоятелството, че са назначавани съдии, хора, нямащи минимум правна подготовка. Иностранните малцинства се отнасяли с боязън към съда. Турското население е гледало с недоверие към съда, особено при въвеждане имотите им във владение — по заграбени имоти, добитък и пр.

Съдиите били назначавани от губернатора в София по представяне от окръжния (околийския) началник, тогава руски офицер от окупационните войски. По-късно назначенията стават от Министерството на правосъдието. Заплатата са получавали от общинската каса; 100 руб-

ли на председателя, 80 рубли за членовете и 60 рубли за секретаря⁹²

Отбелязахме, че първият председател на местния окръжен (околийски) съд е бил Димитър Николов Чуков. Той е бил известен градски учител, общественик и член на градския турски съд. Назначението му не е станало случайно. Имал е потребната съдебна практика и средно образование. Това е първият гражданин със средно образование. При Освобождението в града само петима граждани са били с таква образование: Димитър Н. Чуков, Христо Г. Меджидиев, Христо З. Грънчаров, Васил З. Разсолков, Захари С. Бобошевски. Той слага началото и организацията на българското съдебно дело в града, което провежда от 1879 до 1886 г., след което става адвокат.

Димитър Н. Чуков
(1838 — 1904)

Димитър Николов Чуков (1838—1904) е роден в Дупница, кореняк дупничанин. Дядо му поп Йовчо е от с. Бобовдол, наричано тогава Гребикъл, заселник в града първите години на XVIII в. Той имал двама сина — Никола и Атанас. Първият е бащата на Димитър Н. Чуков, прибавил си последното име (Чуков) от това на чичо си Атанас, черковен клисар, който чукал на черковната дъска-клепало из махалата Варош и подканял махленците рано сутринта на черква. През тези предосвободженски години и еврейския клисар чукал по вратите на еврейските къщи викайки „ . имаха . имаха . “ (на молитва на молитва). Баща му Никола бил кюркчия и дребен земеделски стопанин. Живял в горната махала — Тахта махала, зад черквата „Св. Никола“ По майка Димитър Н. Чуков произхожда от рода на Христати Павлович. Тя се казвала Елисавета — баба Манка, будна жена, дъщеря на Иван Пламчин, брат на Павел Пламчин, бащата на Христати Павлович. Павел и Иван Пламчини са синове на Георги Павлов (1718—1804), заселник в града от гр. Кочени с родоначалник дядо Павел. Далече в рода на Христати Павлович и поп Йовчо трябва да дирим ученолюбивото на Димитър Н. Чуков. Неговият дом от годините на тъмното робство и Възраждането е запазен и за своето време от първата половина на XVIII в. е бил значителна постройка.

Завършил е местното начално училище при Даскал Ристо. Престоява две години помощник на учителя Георги Икономов, дупничанин, 1853—1855, при когото получил учителския си стаж. След това учи-

⁹² Сведенията за съдебното устройство на града са дадени от Христо Г. Меджидиев, адвокат от тези години. Други данни са взети от публикувани такива в „Държавен вестник.“

телствува три години в Самоков, 1855—1858, като същевременно държал изпити и завършва класното училище. Такова училище през тези години в Дупница не е имало. През 1859 г. е ученик в Софийското българско петокласно училище при известния учител Сава Филаретов. Следващата 1860—1861 г. с един кираджия от с. Бобошево се озовава в Белград. С голяма молба получава помощ от крал Милан Обренович и завършва Белградската гимназия. С голяма упоритост, труд, страдания и пр. успява да стане първия дупничанин със средно образование. Прибира се в Дупница и учителствува от 1863 до 1868 г. Поради недоразумение с колегата си учителя Димитър Янакиев Бисеров напуска Дупница и отива учител в Горна Джумая. Поради кавгата между двамата учители гражданството се разделя на две враждуващи групи. Ставало въпрос, кой да пее от дясната страна в черквата „Св. Богородица“ Чуков бил отличен певец. Каймакаминът, комуто е било възложено да разреши този въпрос, отговорил — който отиде по-рано в черква и заеме мястото, той ще пее. Учителствува в Горна Джумая през 1869 и 1870 г. Джумалии били много доволни от него, като учител и черковен певец, защото пеел много хубаво и черквата се посещавала. По настояване на негови привърженици от града се завръща и продължава учителствуването си до 1875 г.

Следващите три години, до Освобождението, е член на градския турски съд Азра до идването на руските войски. С учредяване на редовна българска градска администрация става председател на градския окръжен съдебен съвет.

Принадлежал е към Либералната партия на Драган Цанков, бил голям политически деятел, несъкрушим русофил. Член е на Учредителното Народно събрание в Търново, 1879 г., като председател на съдебния съвет. Избран е за народен представител в VIII об. Народно събрание, където упорито е защищавал интересите на тютюнопроизводителите, за което пишем на друго място.

Преди Освобождението в града е имало турско съдилище, наричано Де в и е м е д ж и л и с и, в което участвували като съдебни заседатели българи и евреи. За същото се пише във ферман от 20. VIII. 1493 г., като най-старо писмено сведение, и в худжет от 30. V. 1502 г. за „Дупнишки шарнатски съд“ (Д. в., ТДРМ, 1910 г., стр. 5 и 330). За българите прилагали турските закони: граждански, закон за заемите и търговски закон. За турците — шернето-духовен съд, под председателството на кадията. Имало и адвокати в по-големите съдебни институти, т. е. където имало мютесерифи и валли.

Адвокати. Съдебното дело в града се укрепва, допускат се и защитници на подсъдимите, но в града не е имало хора подготвени за адвокати. Със закон са били признати права на адвокати на лица, които са заемали длъжност съдии др., административна длъжност или са били народни представители.⁹³ Така станали адвокати и Димитър Н. Чуков, Христо Г. Меджидиев, Костадин Змиряев, Андон Мициев и др. Първите трима са имали завършено средно образование, а послед-

⁹³ Български алманах, 1895 г., стр. 66 и 1491.

ният трети клас. През 1895 г. в града се набелязват 7 души адвокати: Костадин В. Змиряев, Вуче Младжов, Димитър Н. Чуков, Никола Падарев, Христо Г. Меджидиев, Тодор Богоров, Станке Лямпаров и Иван С. Ташев.⁹⁴ Много по-късно, 1911 г., в града е имало 11 адвокати: д-р Ст. Чомаков, Христо Близнаков, Станислав Мициев, Тодор Хаджиев.⁹⁵ Всичките били с висше образование. Продължават работата си и старите адвокати: Вълчо Младжов, Яким Попов, М. Карамфилов, Костадин В. Змиряев, Стефан Цонев, Андон Мициев, Христо Г. Меджидиев. Отбелязват се имената и на просбописци, прошенписци: Славе Вучев, Ст. Богословов, Георги Манов, Димитър Попов, Димитър Г. Меджидиев и Михал Василев.

В заключение ще кажем, че управлението на града е отражение на културно-политическия живот, който е бил значителен, и в него са вземали участие предимно политическите първенци и културно издигнати граждани. Те и техните сподвижници са полагали усилия за общественото, стопанското, културното и просветното издигане на града. Съобразно политическата обстановка, подготовката на обществените дейци и материалната възможност на гражданството е проявено потребното желание и старание по-бързо да се изведе градът от робските години по широкия друм на свободния живот. Това обаче е било значително трудно и бавно. На всички общественици труженици от тези години дължим благодарност и възпоменание.

5. ГРАДОУСТРОЙСТВО

Възникване и разрастване на града — махали. Градът, както го описват пътешествениците от XVI в., е възникнал и разраснал по двата бряга на р. Джерман, където се образува красив и тесен пролом. За това месторазположение дава първата положителна преценка италианският пътник, минал тук на 13 юли 1559 г., който пише: „Дупница, място сгодно и добро“.⁹⁶ Представлява естествено укрепено място. Тук минава главният път по долината на Струма — Джерман, около който селището остава да се развива и след като средновековните крепости изгубили своето значение. Определят го като ориенталски град, каквито са били преди и късно след Освобождението повечето от нашите градове: с джамии, бани, тесни и криви улици, едноетажни паянтови сгради, сгъстени и надвиснали над улицата, посред широк потънал в зеленина двор.

Възникването и разрастването на града е започнало с махалата Хисарлък или както населението я нарича Исарлък. Това са „множество наименования от турски произход — хисар, исарлък, кале. Обикновено Хисар се наричат по-големите и отчасти добре запазени крепостни стени и кули. Изглежда, че от по-рано, гръцкия и старобъл-

⁹⁴ Български алманах, 1911 г., стр. 300.

⁹⁵ Виж закон за адвокатите, Д. в. г. V, брой 55, стр. 484 от 28. V. 1883 г.

⁹⁶ Йордан Иванов, ц. с. 1906 г. стр. 184.

Цифуњо — нај-тесната част на града, отбранявана от
Дупнишката крепост

гарският пирг е било заместено с арабска кула, което между българите добива широко разпространение.⁹⁷

Разположена е под м. Кулата, на която се е издигала средновековна българска крепост (кула-пирг). Това е Дупнишката крепост, ограждана от р. Джерман. Под думата Хисарлък разбираме крепост, а по-късно махала, възникнала под самата нея. В крепостта са пребивавали защитниците ѝ, а населението оставало вън от крепостната стена, с което се сложило началото на селището. При нападение населението се укривало в крепостта.

За най-стара обществена сграда в тази махала се посочва черквата „Св. Архангел“, отбелязана в 1634 г., а началото ѝ, безсъмнено, трябва да дирим по-отрано — XVI в. Тя е била еднокорабна черква, изградена от камък и тухла с варов разтвор, полуразрушена и запазена до 1909 г., когато е разрушена при прокарване на уличната регулация. В

⁹⁷ В. Миков — Произход и значение на имената,

Изградените на почти непристъпни места крепости наричали заград. Места с такива имена има край селата Скрино, Вуково, Пастух и др. из теснините на Струма. Хисар е персийска дума и значи крепост, а кула е гръцкото пирг.

двора на училището „Евлоги Георгиев“ се е намирал и впоследствие изграден параклис, който сега не съществува.

Тази черква е имала размер 4 x 6 м, висока 3 м. Над свода е имало сложен кръст, обкован с тенекия, висок 4 м. В черквата се влизало по две приземни стъпала. Лицевата част на черквата била закрыта от едно „голямо миризливо дърво“ с малки бледозеленикави миризливи листа — миризлива върба, която я има из Беломорието. Тя била среднище на махалата, възникнала и разраснала се току под градската крепост. Около черквата е имало гробища, които и сега се разкриват. В общинските регистри това място е записано като вакъфско. В двора на тази черква (1898 г.) се изгражда училището „Евлоги Георгиев“, пред входа на което същата е била запазена.

Центърът на махалата, а с това и на развивашото се селище, се изгражда към брега на р. Джерман, от лявата страна на чаршийската улица — главния път. Тук в началото на XIX в. се изграждат черквата „Св. Богородица“, училището, манастирските метоси — рилски и хилендарски, читалището. До края на същия век се очертава културният център на града. Населението на цялата махала било компактна маса българи със само няколко турски къщи. Последните били едноетажни, с приземен етаж, с наддадени широки сачаци (стрехи), с лицева част, обърната към двора. Това било махала, от която произхождали мутафчиите, поради което е наричана и Мутафчийската махала.

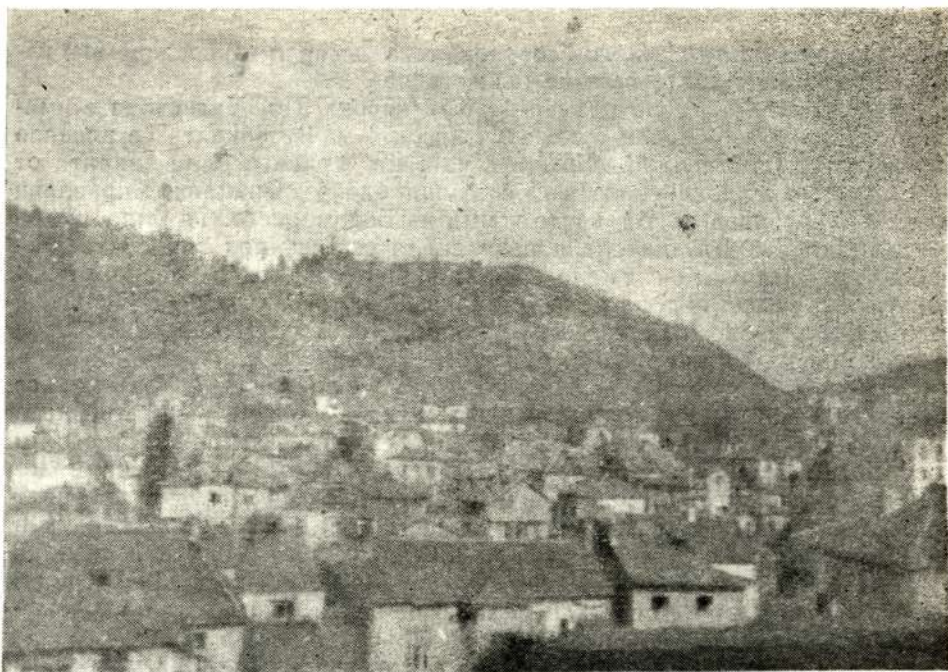
По-късно, от началото на XVII в. и насетне, се създава разраства и оформя махалата В а р о ш. Интересно е, че в днешни дни всички стари части на градовете, които в миналото са били въвн от укрепление-го, са известни с маджарското, а може би и с прабългарско название В а р о ш, което в съвременен смисъл има значение на малък град⁸⁹. Тази махала възниква върху левия бряг на р. Джерман, ограничена от от мястото, където образува най-тесния си пролом, наричан от населението Ц и ф у н ъ о. На този пролом върху ограждащите го височини са се издигали две защитни крепости — Кулата и Бруц, за които говорим на друго място.

Тази махала през XVIII и XIX векове е представлявала стопанският център на града. По средата ѝ минава чаршийската улица. Същевременно е била и център на българщината. Тук са живеели само българи. След Освобождението напълно изгубва търговския си облик, понеже икономическият център се оформя на запад, по същата посока на града.

Двете начални махали на развиващия се град — Хисарлъка и Вароша, — разположени срещуположно по бреговете на р. Джерман, са свързани с Беговия и Малканевия мост, които, изградени на същите места водят началото си от XVII в. Разположена посред най-тясната част на града, м. Варош не е могла да разрасне освен по склоновете на съседния бряг, където е вгнездена нейната малка част, наричана и сега Герено.

Разрастването на града продължава по главния път (чаршийската улица) в северозточна посока с Т а х т а м а х а л а, по-късно наричана още Горната махала (кв. „Спартак“). Из нея е продължавала чарший-

⁸⁹ В. Миков — Произход и значение на имената.

Махалата Хисарлъка с Кулата, където се намира Дупнишката крепост

ската улица с ханища и дюкяни, край черквата „Св. Никола“ Из тази махала минавали много язове с взета вода от р. Отовица, с множество воденици и разливащи води из бахчиите (градините). Из близката ѝ част до м. Варош са били предимно къщите на коюмджиите, следвани от тези на кюркчиите с широко отворени кепенци на занаятчийските работилници. Техният брой бил значителен. Тахта махала се разраства към р. Джерман, където живеели значително много турци, с център една малка джамия, която част от квартала и сега се нарича „Джамията“ Същата е разрушена още през първите следосвобожденски години. В тази част е имало само три български къщи: Йовевата, Колчаковата и Петре Табачката. До края на XVII в. жителите тук са били предимно турци.

Край р. Джерман, от баира Кършия до чаршийската улица, още от началото на XVI в. е била разположена Еврейската махала. Реката я разделяла от българската махала Хисарлък до „еврейския мост“ Състояла се от къси, криви, тесни и мръсни улички. Къщите били предимно приземни, схлупени, ниски, с малки дворове, калдъръмлини, измазани с бяла бадана и цокъл със син цвят. Чувствувала се специфична миризма. Цялата махала била заселена с компактно еврейско население. До Освобождението въвн от тази махала евреите не са живели. През годините на турското робство е наричана Я х у д и М а х а л а. Има-

Някогашната Еврейска махала

ла е своето „еврейско гето“, от чаршийската улица до р. Джерман, с център днешната еврейска баня (хамам) и околните места, Гетото свързвало непрекъснато еврейски къщи през дворовете и сградите с тесен и дълъг вход. Представлявал е добре ограден квартал, предпазен от нападения. Това гето просъществувало до към 1907 г., разрушено с планирането на града. Тук евреите са водили своя прикрит живот, далече от погледа на друговеца. Обикновено привечер старите еврейки сядали край брега на реката в големи групи на интимна приказка. Те твърдели, че с течението си реката им занасяла и лошите мисли и спомени от годините на гонения и страдания.

Турската махала е обхващала сегашният градски център, оградена от р. Бистрица, р. Джерман, площада „Развесена върба“ до Каменния и Синджирлийския мост. Влизането на българите в тази махала е било затруднено и забранено по политически и етнически причини. Синджирлийският мост на р. Бистрица е наричан така, защото вечер, след заход слънце, е завързан, преграждан със синджири — забрана на гяурите да влизат в турската махала. Опазвано е спокойствието на турското население. По средата на тази махала се издигал Карагалийският конак. На площада „Развесена върба“ имало шадраван (водоскок с басейн) до него — турското училище, в съседство — Ески джамия (сега ДНА), а на сегашния централен площад е имало красива градска баня

Махалата Бешика, свърталище на македонските харамии.

и пр. Тук били къщите на богатите и управници турци, на държавните и обществените учреждения. Цялата сегашна централна площ на града била заета от Турската махала. Тя била в съседство с Еврейската махала. Отделни, малко на брой турски къщи имало и из останалите части на града — в Хисарлъка. Мърджина и пр. В западната част на Турската махала се включвала малка българска махала, наричана Табана та, през която протичал яз от р. Бистрица и се вливал в р. Джерман. По този яз е имало воденици и главно са били разположени табакчийниците за преработване на кожи, откъдето е получила и името си. И сега тази част на града носи това име.

Циганите са живеели в махалата над някогашния Конски

пазар (градината пред банята) и образували Циганската махала (сега кв. „В. Демиревски“). Тук те представлявали компактна маса сред българското население. Постепенно се разселват из крайните части на града — Горната махала и Аркчийския мост, като са подбирали слънчевите места. Ниската част на тази махала е била заета от голям площад, който служил за житен пазар допреди Балканската война (1912 г.) и заменен с конски пазар. Много късно последният е преместен в Горната махала в изградено за целта пазарище.

Махалата Бешик, което ще рече люлка, е съществувала от далечните години на турското робство. Намира се на ляво от р. Бистрица до притока ѝ Боклуджа. Цялата махала била потънала в зеленина, заобиколена от ливади и ниви. Населението ѝ било българско. Живели са и много турци. Имотите на последните са откупени след Освобождението от заселници от Македония. През годините на турското робство е водила свой самостоятелен живот, откъсната от общия живот на града. В значителна степен това продължава и след освободенските години, тези на македонските харамии.

Махалата Мърджина възниква и разраства от втората половина на XVIII в., когато градът се разширява в западна посока. Това са години, когато се подчертава стопанското надмощие на Долно поле и Разметаница. Жителите на тази махала са предимно заселници от селата на Дупнишката покрайнина и много из Радомирско — селата Дрен, Касилак, Житуша, Кленовик и др. От средата на XIX в. бързо се разраства край чаршийската улица с ханища, жилища, дюкяни и пр. Мал-

ка част от нея, край р. Джерман, е наричана махалата Карабурук, взела името на съседния баир. Обхващала е площ до еврейските гробища. които до Балканската война се намирали в края на града.

Подина и Дюс подина са двете землени тераси, ограничени от р. Бистрица. На тях са били турските гробища. Сега са градската градина с кв. „Девети септември“ и „Христо Ботев“ (Долните казарми). Дълги години тези места били зеленчукови градини и ниви. Застрояването им започва от 1900 г. Сега представляват обширно хубаво разширение на града.

Старите градски махали още от годините на турското робство от своя страна се делили на по-малки улички, които имали свои имена. Някои от тези имена са запазени, например Джемн атик 1753 г. — еврейската махала край р. Джерман; Карга Синан, 1753 г., улица край баира Кършиа; Чавуш, 1840 г.; Валли—един Ходжа, 1840 г.; Иуни-джамн — Шерифи. 1851 г.; махала Хисар 1871 г.; махала Чомлекчи махлеси, 1871 г. и др., чието място се трудно определя.

След Освобождението и изселването на турците с настъпилите политически и икономически промени става вътрешно разместване на населението. Турската махала бързо се заселва с българи, разселени от други махали, заселници от селата и Горна Джумая. Започва бързо икономическото изместване на града от м. Варош към днешния център. Последният се изгражда при днешния централен площад, където е била хубавата турска баня. Около него се нареждат пощата, окръжният затвор, читалището, общината, съдилището с полицейския участък и околнияското управление, училището „Пансиона“, адвокатските кантори, архиерейското наместничество, военният клуб, хотел, хан и др. Оттогава и до днес се чувства утвърждаването на градския център и придвижване на града западно от р. Бистрица по чаршийската улица. Тук започват да възникват модерни ресторанти, бирарии, кебапчийници, хотели, пазар и др. Разрежда се старият център в м. Варош, разрастват се другите махали и започва постепенното архитектурно преустройство на града. На 12 декември 1904 г. общинският съвет пренаименова определените нови квартали (отделения) на града.

Ч а р ш и й с к а у л и ц а. Умелото съчетание на природните условия и човешката дейност определят културно-битовия пейзаж. Природният пейзаж на Дупница, както на всяко друго селище, се оформя от климата и терена. Прибавим ли към тях стопанското развитие, ще добием представа за оформлението на града като селище от далечното минало до днес.

В Дупнишката покрайнина господства полупланинският пейзаж, който се е отразил в разположението и външния вид на селищата. Не случайно селищата са изградени в подножието на планината, по балканските рекички, далече от главния път, върху кържелезнен нанос със свободна обширна работна площ пред тях. Това се отнася за селищата в Горно поле. Селищата в Разметаница са скътани в недрата на околните ниски планини, също отдалечени от главния път. За останалата част, Долно поле, селищата са наредени по съседните на Струма и Джерман тераси. Главните пътища минавали из ниските крайречни места. Такава е изобщо селищната картина из цялата покрайнина.

Чаршийската улица под крепостната стена на местността Кулата в началото на XVII в.

В средата на този природен и културен пейзаж е разположен градът върху кръстовището на реките: Тополница, Гюбрена, Отовица и Бистрица. На същото място се пресичат и главните пътища, които кръстосват цялата покрайнина. Естественото положение на Струма и притока ѝ Джерман са налагали трасирането и разрастването на новия главен път край тях в най-тесната част на джерманското корито, където обитателите са издигали крепост за охрана. Тук възниква градът, който бързо се разраства и насетне непрекъснато играе важна стопанска и политическа роля. Началото на селището са махалите Хисарлък и Варош. Главният път минава през м. Хисарлък, представляващ чаршийската улица. Пресичал е на две места р. Джерман, минавал е по десния бряг под самата крепостна стена на м. Кулата с ханища, дюкяни и пр., работил до края на XVII в., откогато този път започват да изоставят. Крайуличните къщи са били ниски, схлупени, дървено-паянтови стреж. Улицата е крива, тясна, свързвала двата моста на Джерман — Малканския и Беговия, често отнасяни от придонските води.

От средата на XVII в. този главен път — чаршийска улица, се изменя и минава по левия бряг на р. Джерман, в полите на Дренски рид, до гробищата. Тук из разрастващата се махала Варош се оформя новата чаршийска улица. Тогава на този път се изгражда черквата „Св. Никола“, 1609 г. От двете страни на този главен път — чаршийска улица

Чаршийската улица в Тахта махала (Горната махала) през годините на турското робство

се изграждат много жилища: ханища, дюкяни и др., някои от които са запазени. Те датират от 1730 г. и по-рано. Бързо на този път, в махалата Варош, се утвърждава стопанският център на града, наричан Варошката чаршия (1825 г.) която пресича по дължина целия град, криволичеща и широка 4—5 м. Възможно е било преминаването едностранно само на една кола. Достатъчно е било препречването ръчката на лопатата от някоя фурна, за да се спре движението. На този път се намирала действителната чаршийска улица, характерна с разнообразния си стопански живот. По цялото нейно продължение е ставало търговски обмен и със стопанското разрастване на града става изместване „надолу“ към Каменния мост, където, както казахме, се изгражда нов градски център.

По чаршийската улица се извършвало цялото движение от Солун по Струма за София, Самоков, Филибе (Пловдив) и пр. Тя още от далечното минало е била постлана с калдъръм, наклонен към улицната ос, с постоянно течаща вода, с направление откъм м. Варош и Турската махала към площада „Развесена върба“ Ограничена от фасадите на крайуличните къщи, в централната част повечето двуетажни с приземен етаж, с малки еркери на горния етаж и широка стреха

(сачак) над него, се подчертавала дълбоката перспектива, често прекъсвана от напречните улици. По продължение на чаршийската улица към края на града (Тахта махала, Горната махала) къщите край нея са едноетажни, приземни, с големи входни ханджийски врати.

В нея се вливали странични къси, стръмни улички, често с калдъръм и вади, ограничавани от високите градски землени тераси или свършвали с т. н. къор сокак, чикмаз сокак и пр. Понеже става стесняване на строителния терен край чаршийската улица в м. Варош, между р. Джерман, от една страна, и баира — от друга, дворовете са ограничени, а къщите и хановите са изградени на самата улица. Задънените улици край нея били нещо обикновено, създавани за излизане в останалите дворове.

Такава е била уличната сборна фасада от отделни сгради, живописна и подвижна, из чаршийската улица от към 1820 г. и насетне до Освобождението. Това е епохата, когато приземният етаж е широко отворен, с големи прозорци, с дъсчен корниз и украси, дъсчени кепенци и издадени на улицата тезгяхи на разтворените занаятчийски работилници. Над тях се издиг етаж с много наредени един до друг прозорци. Еркерите били неразделен спътник. Занаятчийските работилници на казанджииите, палукчиите, мутафчиите и др. огласявали живота на чаршията от ранна сутрин до късна вечер. Фурнаджиите, с изгасващите главни във вадата пред фурната, осветлявали пробуждащия се ден. Това е давало живот, динамика на чаршийската улица с приветливия архитектурен вид. Тази широка отвореност на строежите, с многопрозоречните фасади, големите ханджийски порти и пр. на единствената чаршийска улица отговаряли на променящата се психика на гражданството през годините на народното ни възраждане. Чаршийската улица представлявала най-добре завършената част на града от началото на XIX в.

В освободенските години в архитектурата си тя е оформяла стопанската физиономия на града, което се вижда от ханджийските сгради.

Естествено разширение били местата, които обикновено се намирили на пресичащите се две или повече улици, наричани м е г д а н и (площади). Такива на чаршийската улица са били Грънчарският площад (сега ДЗС) и „Развесена върба“. На първия са били грънчарските работилници, с излагани на показ за продаван грънчарски изделия, а на втория е имало дебела, висока 12 м вековна развесена (плачуща) върба, с големи развесени клонове, отсечена през 1909 г., наоколо и по продължение на чаршийската улица били занаятчийските работилници, турското училище, къщи на първенци турци, водоскок-шадраван и др. Тук било средището на турската чаршия, на турските кафенета и събирания. Мегданите възникнали от времето, когато постепенно се е изграждал градът. Такива е имало из всички махали, които служили за сборища, пазари, събиране на кравите за паша, народни хора по време на празници и др.

Сегашният главен, централен градски площад е възникнал през първите години след Освобождението. На неговото място се намирала главната градска баня, така добре описана в спомените на Никола Ла-

зарков. Между нея и р. Бистрица е ставал известният градски седмичен пазар, наричан Чаркчи пазар. Същата баня след Освобождението с новото планиране на града е разрушена и се очертава площадът. През средата му протичала голяма градска вада, в южната му част имало воденица с голям яз, който минавал под втория отвор на Каменния мост и движил воденици из централната (сегашна) част на града. Площадът имал изход към Каменния мост, където се намирала централната търговска част на града след Освобождението, за която пишем на друго място. Този площад и досега не е претърпял никакви особени градоустройствени промени, освен разрушаването на моста и десетките около него търговски дюкянчета.

Архитектурното устройство на града от предосвобожденските години завършва с доминиращата над всички постройките часовникова кула — сааткула, и издигащите се минарета на тринайсетте джамии, градския покрив на кервансарая, високите и дебели укрепителни стени на Каргалийския конак. Така градът със своите дървени едноетажни и двуетажни постройките, очертана чаршийска улица, тесни улици (сокаци) и мегдани, с широки, потънали в зеленина дворове с течащи вади язове, с кръстосващи града реки, зеленчукови и цветни градини е имал напълно типичен ориенталски вид.

Икономически по-стабилните граждани, които живеели на чаршийската улица и имали имоти на нея и площадите, произхождали от занаятчийско, ханджийско, кръчмарско и земеделско съсловие. Културният им уровень бил еднакъв, поради което и битово-архитектурното устройство на отделните сгради по чаршийската улица малко се различавали. Едва първите десет години след Освобождението, когато стопанското преизграждане дава възможност за замогване чрез бавно изместване на занаятчийството и земеделието като основен поминък, започва и новото архитектурно преизграждане на града. Безспорно за това допринася и повдигане културното ниво на гражданите. Чаршийската улица придобива нова физиономия. Нараства търговията, старите занаяти започват да изчезват, да се усъвършенствуват или подменят с цови, слага се начало на промишлеността — фактори, които се отразяват върху сградостроителството. Изработва се и прилага градоустройствен план. Дребният просторен мащаб на старите строежи се заменя с ново сградостроителство — двуетажни полумасивни сгради, с хубави фасади, балкони и др. Така за годините 1880—1900 чаршийската улица и значителна друга част от града получават известна архитектурна промяна, като нарушават хармонията, архитектурния стил на града и чаршийската улица, оформени от предосвобожденските години. Получава се ново сградостроителство, модерно за своето време.

В заключение за общия външен вид на града през освободженските години може да добием представа от описанието, което ни дава професор К. Иречек 1880 г.

„Влезохме в града Дупница. Целата поселища собствено не е друго нещо, освен една предълга улица, която, със своите 1619 къщи и 7479 жителъе се вие близу три четвърти часа между високи рудини покрай криволичещото джерманско корито. Дървени, наместени безугледни къщья, се редят по двата брега, като са често съединени с много-

Къщата на Тоне Бендерев, коюмджия в Горната махала, от началото на XVIII в.

бройни мостовци и препречни греди. Тука се съглеждат много стари турски конаци с просторни дворове и градини, които за увардяне харема от палави зрак на непосветените са оградени с превисоки стени от камен, клади и керпичи, зер, сега много съсипани. Големият брой джамии сведочат засилно некогашно турско влияние. Средището на града се намира там, дето из гората дожда през дълбок живописен дол буйната Бистрица от ребрата на Рила, главната улица се пренася през шумните нейни вълни по стар каменен мост с един отвор, до който стои стародавна джамия, от чието минаре (викало) в подирно време преди войната двамина ходжии по неznайни причини самоубийствено се хвърлили във водите, пенещи се долу в падината под мюсюлманската божица. Който върви по страшната настеля на улиците в долината, той само надве-натри си съставя мнение за града, обаче огледът от часовниковата кула (саат-куле) и от мохамеданските гробища въз терасата над града открива не само целата ситуация, най и прелестята на безкрайните градини, които най-бече пролет чинят приятно впечатление с белоснежния цвет от сливи, череши, вишни, ябълки, круши и с разкошния червеникав цвет на праскови, дюли и миндали. Голям преврат произведе в Дунища последната война (Освободителната война). Градът стана средище на погранична околия с 38 121 д. жите-

лъе, подчинена на Кюстендилски окръг С положението на границата се преобърнаха всички досегашни условия.“⁹⁹ Последните дават насока на новото архитектурно преизграждане на града в периода до Балканската война (1912).

Сградостроителство. Строежите в града, като съдим от запазените сгради (началото на XVIII в.) и употребените строителни материали, може да ги разделим на четири групи. Така ще отговарят и на съответните исторически епохи.

1. Строежи от падането на Дупнишката крепост (1382 г.) до края на XVIII в. За строежите от годините преди идването на турците свидетелствуват разрушените основи на Дупнишката крепост. Те са блок-ва каменна зидария. Случайно са още запазени няколко къщи от началото на XVIII в., например Тоне Бендеревата къща.

От началото на същия век е и Чуковата къща — със стара част от 1730 г. и по-нова възрожденска, издадена над улицата, от 1865 г. Къщите по времето на този строеж — началото на XVIII в., са били обвърнати с гръб към улицата, с разкрита много проста дворна фасада. Това е била подчертана откъснатост от улицата с живот, битов и стопански, към двора. Безспорно с това се осигурявала и домашната охрана.

Дворовете са ограждани с високи каменни зидове, повтарящи се входни дървени врати — за дворовете и къщите, поставени на уличната линия по желанието и нужда. Капеджиците на вътрешните дворни органи свързвали съседните дворове, през които могло да се отиде далече из махалата. Такива капеджици просъществували до късно (1918 г.). Това е било потребно поради робското положение на населението, което се свързвало по такъв начин закрито от погледа на улицата. Тези строежи са ниски, едноетажни, приземни, с напълно дървена конструкция, със стени плетеница (чатма), изманаза с кал върху дървен скелет, белосана с вар. За града от тези години, първата половина на XVII в., Хаджи Калфа бележи: „Дупница (Дупниджа, Дупнидже), южно от София е в едно равнище (?); има една джамия, една баня и малко пазарище; по средата протича река.“ По-обширно описание прави Евлия Челеби, който минал през града също в XVII в. (1660 г.). Той описва града така: „Дупнишката крепост: тази крепост е била завладяна от везира на завоевателя (Мурад) — паша Лала Шехин, който я взел насилствено от сръбски и български велможи и съборил от корен. Върху северните хълмове се виждат стари останки от сгради. Градът, който е разположен по двата брега на реката, има 2000 едноетажни и двуетажни къщи, обиколени с градини и цветни дворове. Тази река, наричана Джермаб (Жермаб), изтича от шаркойските (шаркой дагларъндан, пиротските?) планини, дохожда към тия краища и минава през града под голем мост. По-нататък реката тече на юг, минава под моста на града Верне, през Димир-хисар, и се влива в големата река Вардар (авторът смесва р. Джерман със Струма, а тази последната поставя като приток на Вардара). Населението на тази страна пие от тази вода и е телесно здраво. Дупница е войводство в Румелийския вилает, отстъпено като частен имот на везира. Каазата плаща

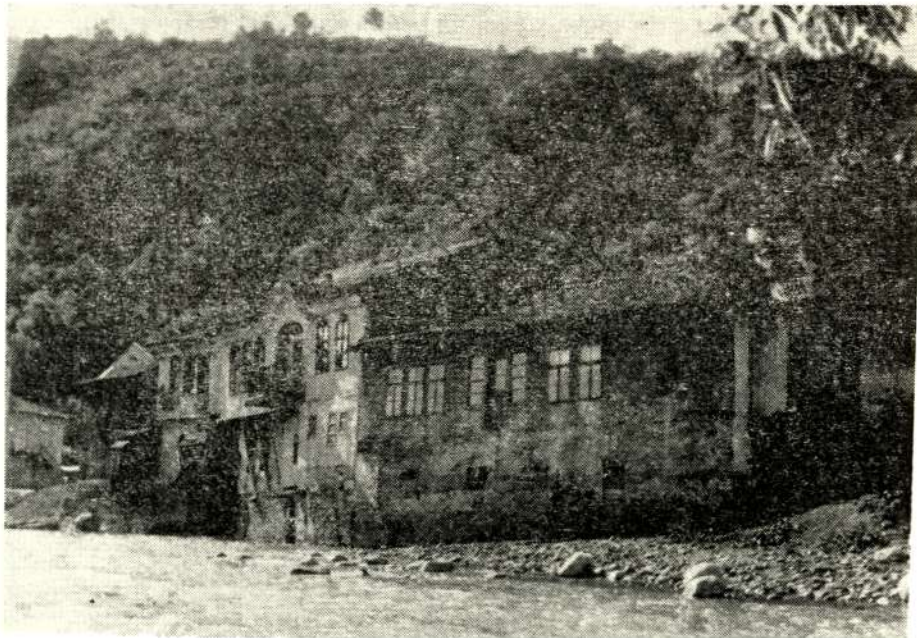
⁹⁹ К. Иречек — Рилски манастир, Поп, кн. XVIII, стр. 372 и 375.

150 акчета. Има спахийски началник, яничарски сердар, сметководец и баждарин. Много са аяните и благородниците. Има джамия, медресета, основни училища, два хана и хамами. Хамамът до моста е малък. В хамама се кварва вода от Джерман с един чарк. Градът има 100 дюкяна, кафенета и две текета. Текето, що е край града, е бекташиинско; там е погребан благородният старец Хусам-деде. От него от тези текета се минува през дървен мост и се отива на пазарището. По задните (северните) височини на града има хубави лозя. Понеже климатът и водата са добри, тука има много красив свет". Това са най-старите, по-обширни описания на града. От тях и запазените строежи може да приемем, че е запазена традицията на дървената архитектура, която просъществувала през годините на турско робство.

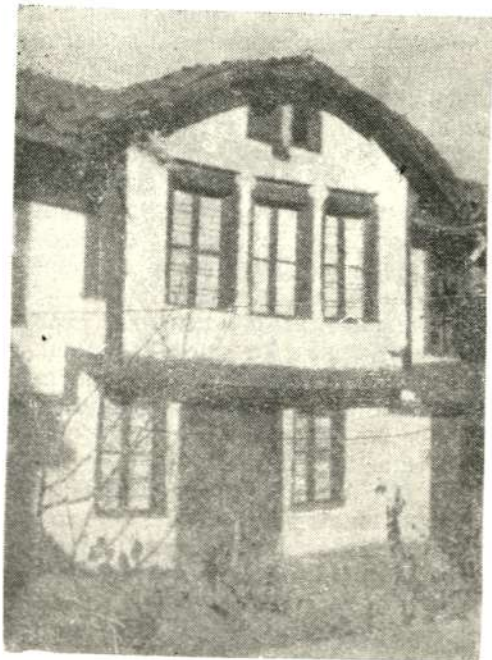
Дървено-паянтовият строеж е господствувал със столетия наред в нашата архитектура. Той е давал голяма архитектурно-художествена възможност за нашите майстори, за задълбочаване и замах в сторителството. Съществувало е сходство в градския строеж от XVII в. насам с усъвършенствуваното строителство от първата половина на XIX в., както ще видим по-нататък. Такъв е строежът в Дупница до Освобождението, в който се подчертава силата на традицията в дървената архитектура.

2. Строежите от началото на XIX в. до Освобождението (1878 г.) са в стил от епохата на Възраждането и последните предосвободенски години. Тези строежи са извършени след преминаването на размирните кърджалийски години (1813 г.). Следват възрожденските години на стопански подем и замогване на града. С повишена възискателност към живота се идва и до нуждата от по-уютно и подобро жилище, отговарящо на новите изисквания, на преуспяващо през това време занаятчийство и разрастващ се обществен живот. Нараснало е и самочувствието на забогатяващи търговци и еснафи в града. Гражданството излиза постепенно от рамките на домашния живот, с повече интерес към народностните прояви и разширяващ се мироглед. Изгражда се **възрожденската къща**, която разкрива лицето си към улицата. Типичен пример е преизграждането на Чуковата къща, за която вече отбелязахме. Това е пак старата българска къща, но значително подобрена, с нова изразна форма. Тук имаме свързване на два строежа от началото на XVIII в. и Възраждането. Последният, възрожденският строеж, като се вижда на снимката и плана, е обърнат, отворен към улицата с три прозореца и малък еркер. Вътрешно е украсена с резба-таван, корниз, полици, юклуци, ниша, миндери и т. н. Типичен пример на дворно разширение е къщата на Георги Хр. Чомаков, кюркчия, в Горната махала, съседна на Чуковата къща, комбинация на строежа от началото на XVIII в. и Възраждането (1879 г.). Има 4 красиви прозореца, корниз, красив кован резба-таван, юклуци, хамамче, оджерчета, полици, миндери и пр. Това са изобщо двуетажни и обширни едноетажни къщи с повече удобства, с красива фасада, по-кокетна и привлекателна, с отразена по-висока култура и благосъстояние.

Тези строежи, както ще видим по-нататък, са отражение на възрожденската епоха, когато се разраства, замогва чаршийската улица в м. Варош, когато се изграждат нови къщи из останалите части на

1. Двуетажни сгради край р. Джерман, в гръб на чаршийската улица в махала Варош.

2. Сапунджийската възрожденска къща

града. През тази епоха се проявява оживена архитектурна дейност, става усилен строеж на български обществени сгради, каквито са черквите „Св. Богородица“ (1816 г.), „Св. Никола“ (1844 г.), училище (1842 г.), ханища и др. Черковният строеж е усилен из повечето села на покрайнината. Повечето от селските черкви са строени през шестдесетте години на XIX в. Този строеж обхваща и няколко години след Освобождението. Това сградостроителство е дело на местни майстори-строители, които са и дограмаджии, с познания да вършат значително сложно домашно резбарство. Таванската украса изчезва ведно с изчезването на строежите от тези години. Резбарски и стенописни композиции е имало само в къщите на Раде Мазник и Гоге Лазов. Това са били богатски къщи, предлагащи комфортна за времето обстановка, което виждаме и от фасадата на Гоге Лазовата къща и входната врата на Раде Мазниковата.

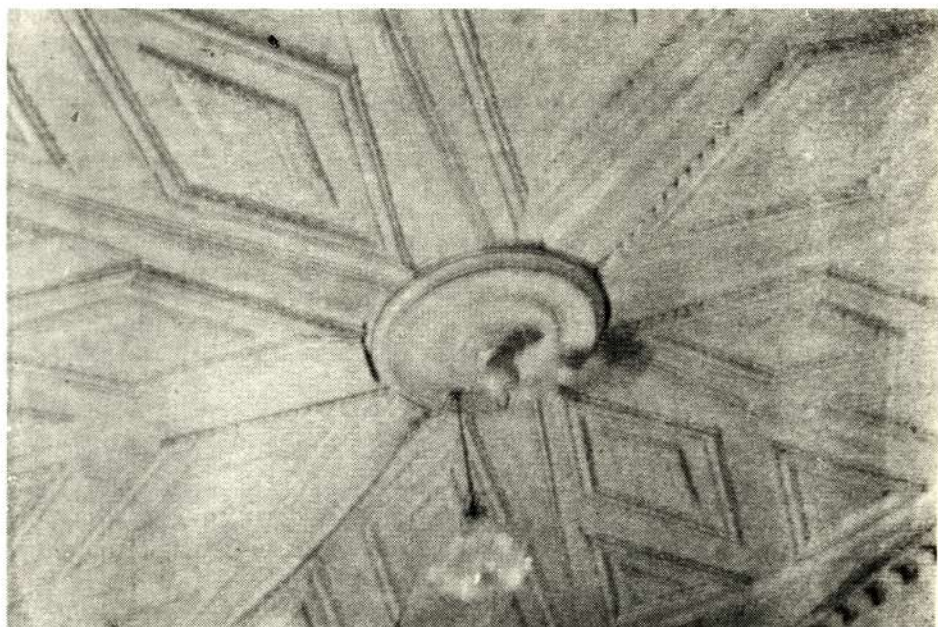
Интересен кът в битовата възрожденска къща (средата на XIX в.) е хамамчето, неотменен участник из турските и богатски български къщи, възрожденски строеж.

Интересни са уличните фасади през възрожденските години във чаршийската улица, из тогавашната централна част на града-български център, махалите Хисарлъка и Вароша с много прозорци, еркери, балкони и др.

Малко са запазените едноетажни дворни къщи. Етажът е прекрасно нагоден за живеене, а долу е зимник. Входовете са прости, свързват се направо с открита софа на етажа. Пред къщата е обширна цветна градина с овощни дървета, бунар, чимшир, оградена с висока стена, закрита в повечето случаи с бръшлян. Входната врата е двойна на каменна ограда, затваряна с желязно резе. Най-хубавата възрожденска къща, красиво устроена, с широк квадратен (6x6 м) салон, наредени около му хубави, големи, светли, удобни с много прозорци стаи, мутвак, хамамче, стреха, широка, хубава, над задната част на къщата, неофициалния вход, под който е зимничната врата и красива фасада на официалния вход, е Гоге Лазовата къща (разрушена 1960 г.).

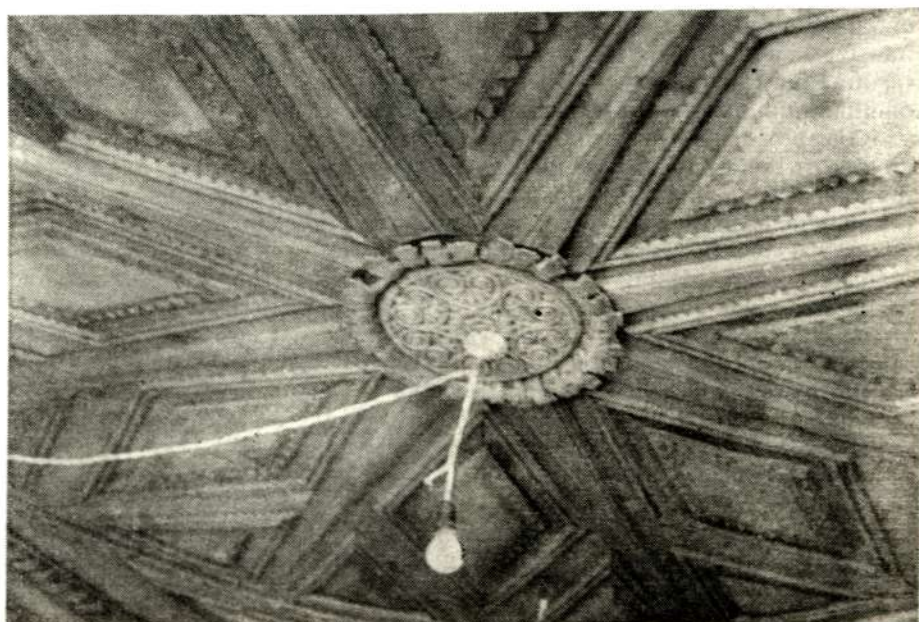
Възрожденската къща, с красива открита дворна фасада, се предхожда от голям цветен двор. Уличната висока каменна ограда е имала широка входна порта, двойна с малка вратичка, с покрив, чукче и две странични седала. Отвътре е затваряна с желязно резе. Дворната пътека от пътната врата е покрита с калдъръм — красив, подреден и ограден от двете страни с вечнозеления и неотменен чимшир или цветя. Тази пътека е водила към къщата, която обикновено е била в дъното на двора. Запазена е до към 1912 г. Чукчето (пестикът) на входната порта е било задължително, защото вечерно време е добре затваряна. Само с него се известявало на домакиня. Красивите входни порти с още по-красиво чукче-пестик било отличителният белег на градската чорбаджийска къща от освобожденските години.

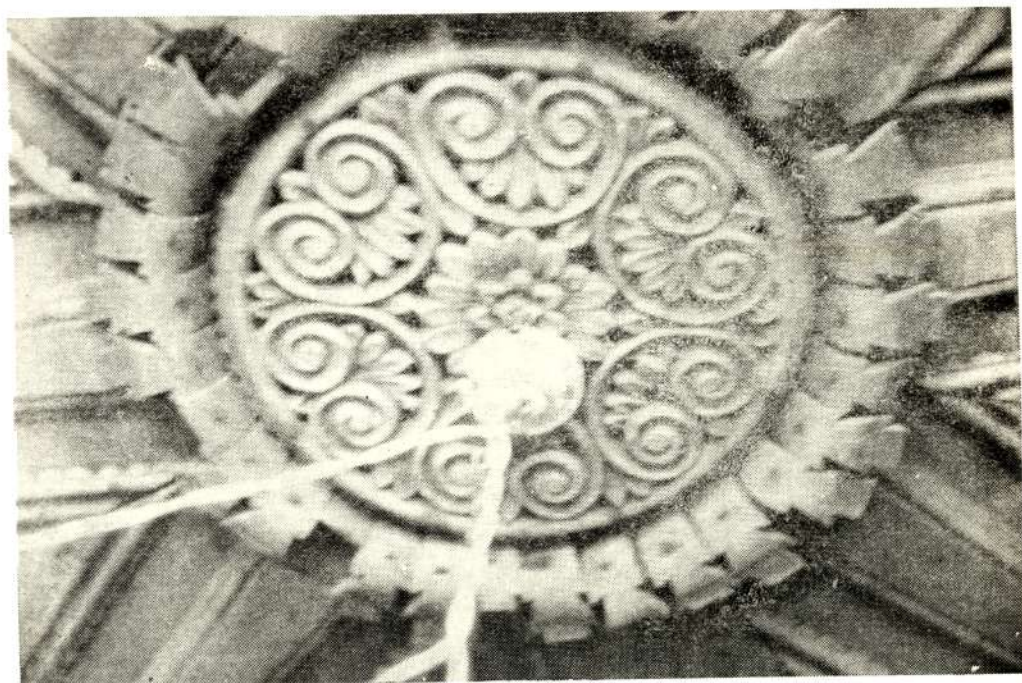
В заключение ще кажем, че градоустройството на Дупница през годините на турското робство се ясно разграничава. От една страна, е строителството до и през кърджалийските времена, от друга — след тях до Освобождението. Първото носи отражение на примирение към настъпилото робство, уплаха и страх от кърджалийските размирици и

Таван на голямата одая в Хаджимитевата къща

Таван на Поппавловата къща

Таван — розетки в Поппавловата къща

тъмното робство преди това. Всичко е обърнато с гръб към улицата, към света. Слабо се разкрива и дава на показ вътрешния домашен живот. Уличният живот е безшумен. Къщите са притворени, ниски, повечето схлупени, „стари останки от сгради“, пише пътешественикът от втората половина на XVII в.

Отминават тъмното робство и размирните кърджалийски години на политическа и стопанска несигурност. Започва духовното пробуждане, начало на училища, черковно и училищно строителство, читалища, черковно-политически борби. От първата половина на XIX в. започва стопанското замогване. Преизгражда се и градската къща, която разкрасена, се разкрива с поглед към улицата, към открития, широкия свят. Градът материално и духовно се възражда. За това свидетелствуват пътните бележки, дописки до царигардските вестници, търсене на българската книга, летописните бележки на учителя Димитър Я. Бисеров, наличното сградостроителство и т. н. Освободителната война слага край на вековното турско робство и начало на нов стопански и културно-политически живот на града.

3. Следва сградостроителството от първите години след Освобождението до към 1900 г. Първоначално сградите продължават да са леки, дървено-паянтови: едноетажни, с изнесен напред вход, който се

Входната врата на Раде Мазникова-
та къща, 1820 г.

включва в общия покрив, под-
пряна на две дървени колони.
Сградите са сложени ниско, на
земята, без зимник.

Следват по-уютни и предста-
вителни дървено-паянтови къ-
щи — едноетажни, с общ кра-
сив изглед на фасадата, с цве-
тна градина отпреде. Имат зе-
мничен полуетаж, висок над
земното ниво до един метър.
Входът е по средата на лице-
вата част. Това е характерният
жилищен строеж от годините
на Съединението (1885 г.).

Жилищният строеж след
Съединението значително се
подобрява, става по-солиден.
Дървено-паянтовият строеж ве-
че се изоставя. Сградострои-
телството продължава да бъде
из дворовете — къща, двор,
градина. Градът започва бързо
да се украсява с красиви сгра-
ди, признак на материално за-
могване и свободен живот. Те
са добре запазени с външен
изглед модерни сгради за свое-

то време, които и сега не отстъпват по план, височина на таваните, об-
ширност на стаите, външна украса и пр. Внася се новост в градското
сградостроителство.

През същите години построените улични къщи са едноетажни, с
повдигната земнична част. Имат еркер с балкон.

До Освобождението жилищният строеж из селата е бил много
прост. Това са били приземни, плетени, с лека дървена конструкция къ-
щи в повечето случаи покрити със слама. Така К. Иречек (1880 г.)
описва с. Пастух, с неговите „глинени къщи със сламени стрехи от вън
по стените свършено укичени с тютюневи листа за сушене, което не-
що по-долу се вижда във всички села“ За селата Слатино и Смочево до-
пълва, че това са „селата с колибите, накичени с тютюнови листа, и с
кулите на чифлиците изглеждат бедни“.¹⁰⁰

Катедралната черква в Дупница е изградена през последното де-
сетилетие на миналия век. На същото място, както описва Димитър
Я. Бисеров (1867 г.), разказано от дядо му Радонца, е било покрито с
„растлак (кория) непроходима“ с големо дърво пън, при който имало
българска черква или манастир, посветен на св. Георги. Тук турският

¹⁰⁰ К. Иречек — ц. с., 1899; ч. II, с. 607 и 626.

1

1. Улица край р. Джерман при Риломонастирския метох

2. Официалният вход на Гоге Лазовата къща, стил „Барок“

2

калугер Хадъ Баба изгражда турско теке, при което ведно с учениците си преминава живота си в постничество. Болнижави хора от различни народности идвали да се провират през клоните, оставяли конци, парчалчета от дрехите си, чупили клечници и се кадили на тях за оздравяване. За това черквище или теке при проучванията си професор Йордан Иванов заключава: „Благодарение на запазените спомени от старобългарското име на това светилище — св. Георги, след освобождението, в града дупничане издигнаха на туй място хубава черква „Св. Георги“¹⁰¹

Строежът на тази черква започва на 20 юли 1888 г., извършван от майстор Саве от радомирските села. Той я строил по „свой план“ По този начин строежът е продължил две години (1888—1889). Следващата (1890) година окръжният инженер съобщава на самоковския митрополит, а той на дупнишкия архиерейски наместник, че трябва да се изработи съответен план. Започнатият строеж на майстор Саве е оформен с потребния план от инженер Матей Коттель (януари 1890 г.). Строежът продължава, черквата е изградена и осветена на 10 септември 1895 г. от самоковския митрополит Досштей. Така майстор Саве изгражда тази красива триабсидна, трикорабна базилика.¹⁰²

4. Строежите от 1900 г. до Първата световна война съставят по-голямата част от градинския къщен строеж. През първите следосвобожденски години са изработени два градоустройствени плана от архитект Абдулах, турчин, и архитект Мусити, италианец. Първият планира града с две успоредни улици, а вторият — с една. Възприет е вторият план, прилаган от инженер Йосиф Керекаш, чех, наричан в протоколите на общинския съвет „планоснимач“ При изпълнението му планът е значително изменен. Главната улица, по отношение на ширината, предвидена на 16 м, не била одобрена от тогавашните градски управници. Последните намирали, че нямамо толкова големи превозни средства, които да се нуждаят от нея, освен „да се разминат две коли, натоварени със сено“ И действително, по тази причина оставили главната улица в сегашната ѝ ширина. От 1904 г. започва усиленото приложение на градоустройствения план и градът в архитектурно отношение се бързо преустройва в сравнение с първите години след Освобождението, както го описва Иречек или го помнят възрастните вече граждани. Старият вид на града бързо изчезва. През 1911 г. започва регулацията на града около квартал Дюс подина (сега кв. „Хр. Ботев“), свързан с водопроводната мрежа, наричан тогава в протоколите на общинския съвет „Казармен район“.

Разраства се строежът с печени тухли, варово-пясъчен разтвор, ломен гранитен камък, наричани от населението „гевгирени къщи“ Започва употребата на желязото като градивен материал. Изграждат се дву- и триетажни къщи. Градът започва коренно да се преизгражда.

Обществени сгради. Български обществени сгради в годините на турското робство, освен черкви и училища, не е имало. Поправки или строеж на нови обществени сгради в града, Рилския манастир и села-

¹⁰¹ Йордан Иванов — Ц. С. 1906 г., стр. 189.

¹⁰² Майстор Саве построил новата черква в с. Крайници, поправял е черквата в с. Бобошево и др.

Димовата къща в м. Хисарлък, 1885 г

Шейтановата къща в Синджирлийската махала. Типична дворна къща от съединенските години, 1886 г.

та на покрайнината е ставало само с нарочни султански разрешения — бюрултия. Много от селските черкви имат такива разрешения, запазени и сега, например Сапарева баня. Имало е обаче случаи, когато поправките са забранявани, например бюрултия от 1806 г. забранява поправки на Рилския манастир, а друга от 1789 г. разрешава строеж на черква в Дупница. Тези разрешения и забрани са провеждани чрез „кадията на Дупница“. През годините на турското робство поробеното българско население из покрайнината се нуждаело от такива строежи — черкви и училища. Те били израз на устремения български дух към свободен духовен и политически живот. С това, доколкото е имало възможност, давало се е материален израз на общонародния подем.

В архитектурния вид на града турският поробител внася специфични промени, съобразно своя бит и общественно-политическа организация. Въмъкват се известни строежи, несъответстващи на българския народен бит. Започват строежите за нуждите на турската администрация, за духовните и военни нужди, в резултат на което се внася турският специфичен елемент в общия архитектурен образ на града. Това са били по-големи обществени сгради, масивни каменни и тухлени постройки. Издигащите се минарета на тринадесетте джамии, пръснати из всички краища на града, трите хубави бани, красиви сводести каменни мостове на реките Джерман и Бистрица, величествено издигащият се конак на Сюлейман спахия Карагалията и градският конак сред турската махала допълват архитектурния вид на града от годините преди Освобождението. Те били масивни обществени сгради. Турските училища и медресета били малки обикновени паянтови къщи. И понеже турският народностен елемент не се закрепил в града, а бързо избягва с отстъпващите турски войски, не е имало кой да защити техните национални интереси по-късно при новото сградоустройство. Трябва да прибавим и неотживялата още омраза към всичко създадено от поробителя. Те бързо са разрушени, с което изчезва и характерното в архитектурния стил на града от времето на турското робство.

Монументални сгради. Първите монументални сгради в града са отбранителните кули. Те са строени откъм XIV в. Изграждани са на високи стръмни, естествено укрепени места, сред тесни проходи. Служили са за обща отбрана. В случая крепостта на м. Кулата е български строеж, заварена от завоевателя. Тя имала правоъгълна форма, издигната над самата пропаст. Обхващала площ 60x80 м, с отбранителни кули на четирите ъгли, големи 3x3 м, със стени, дебели един метър. Всичко е изградено от местни материали — каменноблоков строеж с варово-пясъчен разтвор.

По-късно, вероятно през XVII в., турците са строили крепостни кули наричани бурч, например в махалата Хисарлък, Табаната, Вароша и др. Те били високи 8 м, квадратни — 10x10 м, с дебели стени 1 м, изградени от речен камък, ъглите с дялан жълт пясъчник, варово-пясъчен разтвор. Строени са и кули за лична отбрана, например Карагалийският конак. Всички те представлявали масивни сгради, с внушителни крепостни стени, с ъглови кули, господстващи над околните места. С тях се осигурявало спокойствието и сигурността на владетеля, вдъхвали страх и уважение сред поробенния народ.

Радевата къща в Сипджирлийската махала, 1886 г

Къща, покрита със слама, в с. Бобовдол от преди Освобождението

Из селата сред турските чифлици се откроявали дву- или триетажни бейски кули, например в Усойка, Кочериново, Голямо село, Яхиново и др., някои и сега запазени. Приземният етаж е изграден от речен камък с варово-пясъчен разтвор, горните един или два етажа са с дървена конструкция, издаден встрани балкон-чардак за наблюдение. В тях живеел боят със семейството си, когато прибирали реколтата. Повечето от тези бейски кули имали внушителен вид над селищата сред илските дървени от греди и плет, измазани с кал селски сгради. Около кулата били разположени чифликчийските сгради, в които живели селяните-изполдзии, момци и др., обори, плевни, хамбари. Бейската кула заемала централно положение, господствувала над цялата околност. Имотната състоятелност на турските бейове, издигащите се бурчове сред града и около тях, минаретата и пр. подчертавали материалната мощ на поробителя. Всичко това респектирало райата да изпълнява ангарията, да не вдига бунтове и въстания, да мирува, кротува и робува.

Първите паметници от начало на нашето възраждане са часовниковите кули — сааткули. Още през 1772 г. султан Мустафа III издал нарочен ферман, с който определял работното време за дюкяните по чаршиите. Вероятно това е породило идеята за въвеждане на градските часовници, наричани тогава сааткула. Още от края на XVIII и целия XIX в. възникнали почти във всички по-големи градове часовникови кули. Първите такива са били обикновените бойни кули, приспособени за целта. Към тях отнасяме и дупнишката сааткула. По-късните градски часовници са изработени по проекти от архитекти.

Дупнишката бойна кула, приспособена за часовникова, е била разположена в местността Подина, тогава турски гробища, а сега градска градина. Господствувала над цялата околност, четириъгълна е, изградена от речен камък с варово-пясъчен разтвор, измазана с мазилка. Имала четири мъзгала-бойници, по един на всяка страна, за отбрана и осветление. Над каменните стени, дебели в основата до един метър, издигнали нов етаж от дървен градеж. В него е инсталиран часовниковият механизъм. Изобщо това е най-старата форма на пригоден пирг, кула, бурч за нуждите на градския часовник. По тези причини може да отнесем този градски часовник между първите построени в България въобще.

Развитото рударство из покрайнината, за което се бележи за града още от 1660 г., 1681 г. и свързаното с него ковачество, което изработвало разнообразни земеделски сечива, железни части за воденици, оков за сгради, художествено изработени различни железни предмети, като брави, свещници и др., говорят за ловкост и сръчност в занаята по това време, за изкусни местни майстори, способни да изработят часовниковия механизъм за градската часовникова кула. Не случайно пътешественикът Хюц, от първата четвърт на XIX в., бележи града като „индустриален с 6000 жители“ Железен, часовникът не е издържал на влагата. Зъбците на зъбчатото колело често се чупили и наново правяни. Колелото се навивало всеки 24 часа с въже, на което имало завързани големи камъни, спусками дълбоко в избената част на кулата при работене на часовника.

Градският часовник — Сааткула

Главният градски площад преди Балканската война (1912 г.)

Над покрива е издигнато павилионче във форма на четириъгълна пирамида, в което е сложена часовниковата камбана. Тя е малка, хубава изработка, има немски надпис „Виена 1782 г.“ Следва и славянски надпис с означение черквата „св. Димитър из место Црепое“, откъдето я заграбил дупнишкият аянин Сюлейман спахия Каргалията (1792—1813 г.), участвувал във войната на Турция със Сърбия през тези години. По негово поръчение бойната кула е приспособена за часовникова такава през последното десетилетие на XVIII век. Камбаната има чудно хубав звън, който се разнася далече из околните баири на града. С този звън гражданството е отчитало времето от изграждането на кулата до 1938 г., когато часовниковият механизъм след усърдно служене в продължение на близо 150 години отказва да работи.

Още с изграждането на сааткулата строителите са сложили на връхната част на павилиончето красиво изработен от дебела дъска орел с разперени криле, в размер 1,50 м, с красива голяма глава. Той е бил неподвижен, много оригинален и занимателен. Строителите българи са сложили този орел не без замисъл и значение. С разперените си крила е имал величествен изглед, символизиращ силата и борбата за свобода. Свален е от ловците през 1907 г., които стреляли по чавките, що кацали там. В продължение на близо 125 години този орел е напомнял на българите за силата и свободата.

Гражданството обаче е свикнало да живее с този камбанен звън, отмервач на времето, на часовете за работа и почивка на търговската и занаятчийската градска чаршия, символ на културния живот от времето на този ран период на нашето Възраждане, когато и Дупница се устремява в общия народен патриотичен подем за всестранен възход и напредък. То поисква от ИК на ГОНС да бъде възстановена неговата дейност. Градският изпълком изпълни това желание през 1958 г. Новият часовников механизъм е изработен от стария 72-годишен прилепски майстор Димитър Бадев. И така „Градския часовник“, както гражданството е свикнало да го нарича от далечните години на турското робство, след 20 години почивка, е извикан към нов живот.

Синагога. Към монументалните сгради в града, от годините на турското робство, с обществено значение е била и синагогата (еврейски молитвен дом), строена през третата четвърт на XIX в.

Настаняването на евреите в града е станало през първите десетилетия на XVI в., дошли от Испания през Солун. Към 1599 г. построяват свой молитвен дом-синагога. Това е първата еврейска синагога, която била дървена конструкция. Опожарена е през кърджалийските времена и възобновена в днешния вид през 1859 г. За нея съобщава учителят Димитър Я. Бисеров в записките си от 1867 г. С възстановяването ѝ се заели еврейските първенци Давид Ешкенази, Давид Бохор Йосиф Габани и управители в дома. На синагогата има старинен надпис. Ето староеврейския текст в превод на български език:

*„Поставям господа срещу мене винаги.
Красива и божествена е светата голяма молитвени
сграда на Дупница, домът на дарителите, големците и чле-*

Фасада на срейската синагога

Старинен надпис над входа на синагогата

новете издигнаха този дом и бе завършен в годината 5620 през време на свещенослужителя рав. Йеуда Арав първенеца на сградата и при съдействието на почитаните господи Давид Ешкенази и Давид Бахар Йосиф Габаим и управители на домът."

Относно годината излиза, че сграда е строена през 1859 г., която се равнява на тогавашната еврейска 5620 г., тъй като 1963 г. е равна на днешната еврейска 5724 г.

Фасадата е с начупена конструкция, по-красива. На нея има заден вход с шест прозореца един над други. Постройката е ъглова, на две улици. Северната и източната част са обърнати с гръб към улицата. Тези две стаи са гладки, без прозорци, със засводен тухлен покрив. Това напомня местния — и въобще в България — строеж от XVII в., когато къщата е обърната към двора, с гръб към улицата. Такива къщи има още запазени. За този строеж става дума на друго място. Останалите две стаи, южната и западната, са обърнати към двора, затворени за открития свят. На западната лицева част е входната врата, облицована с камък, красиво засводена с шест прозореца в два реда (12) и един над вратата.

Аракчийският мост, началото на XV в.

Аракчийски мост. Аракчийският мост е изграден на р. Джерман, западно от града. Изграждането му трябва да търсим в далечните години на турското робство. Френският пътешественик Ами Буе, който минава през тези места през 1836 г., пише: „По левия бряг на тази речичка мост или брод 1/2 ч. преминаваме през един хълм Бинек-таш, 1/4 ч.“ и т. н.¹⁰⁴ Отнася се за същия мост. Този мост е съвременник на съседните му, като Кадиин мост (1470 г.) на Струма, Каменния мост (преди 1551 г.) на р. Бистрица и Еврейския мост на р. Джерман. Всички те са строени на един и същи главен път.

На населението, живяло из тези места, му е разказвано от далечни времена, че мостът е изграден от доброволния данък а р а к. Може да се допусне, че името произхожда от този данък — Аркчийски, с изпускане на хвука „Х“, типично за местния говор — харач-арач. Не е изключена възможността името да произхожда от турската дума о р а к, което значи сърп или оракчий-жътвари. И в двата случая край моста от „незапоменени времена“ имало ковачи за клепане, точене, направа на ковани мотики, лопати, палешници, резета и др. земеделски сечива. Също за направа на сърпове, коси и остренето им. Към това може

¹⁰⁴ Йордан Иванов — ц. с. 1906 г., стр. 153.

да прибавим, че тук е ставало сборище на жътвари, които работили из околните турски, а по-късно български чифлици. Съществуващите тук от далечни години ханчета, воденици, турски чифлици, ковачници и др. поддържали и жътварското сборище. Няма съмнение, че е заплащан и данък бродина. Мостът е осемсводест в края и в двете страни започва с по един полусвод. Дългът е 60 м и широк 6 м, висок 5,50 м. В основата си сводовете са свързани с триъгълни контрафорси, които цепят водата. Средните четири свода са свързани на четири места с жезла. Основата е сложена върху дъбови скари, сега „вкамениени“, естествено импрегнирани. Мостовите парапети са от изгладени блокове жълт пясъчник, високи 70 см, прикачени с железни скоби. Сводовете са също от жълт пясъчник.

След построяване на моста се разраства нов селищен живот. Селището през годините на турското робство се наричало **К а р а м а н л и к ъ о й**. До 1910 г. на същото село са били запазени гробищата, голямата черква „Св. Димитър“

Каменият мост. С това име и днес гражданството продължава да нарича моста над р. Бистрица до читалището. Преди построяването на сега съществуващия бетонен мост имаше друг, направен през годините на турското робство, както разказват в преданията, с ангарията и майсторлъка на поробените. Изграден беше само от камък-жълт пясъчник, арки, сводове, караулници, парапети и пр. и само основата във водата от гранит. И с право гражданството му е дало това име от далечните години на изграждането му. Каменият мост е наричан преди стотици години, така го наричат и сега, ако и да е заместен с нов, плод на неразумно новаторство. Разрушиха го през 1932 г.

Кога е построен този мост, който ведно със съседната сега запазена джамия представляваха чудно красива комбинация, няма запазени сведения. През 1551 г. ходжа написва на вътрешната стена на джамията един стих, в който изказва възхищението си от красотата на моста. Това е най-старото съобщение. Трябва да приемем, че е строен в края на XV в. или началото на XVI в. Понеже се намира на важен за времето път, Адриатическо море — Одрин — Цариград, върху който са Аракчийският и Кадийн мост (1470 г.), може да допуснем, че са връстници. Евлия Челеби през 1660 г. пише: „Тази река, наричана Джерман минава през града под голям мост.“ Понеже главният път минава през Камения мост, трябва да приемем, че се отнася за р. Бистрица, за която въобще никога и никъде не се пише.

Каменият мост представляваше камънен градеж от жълт пясъчник в блокови форми, споен с варово-пясъчен разтвор (хоросан). Състоеше се от два свода, събрани на обща ракла, две караулници — открита и покрита. При разрушението на моста остана неразрушен само източният свод, който се намира запазен под нисото на улицата. Общо този мост се отличаваше от другите такива из страната с двата си високи свода — отвора, открита и закрыта караулница, каквито в другите такива въобще няма. Комбинацията — мостът и джамията — представлява чудна красота.

Върху моста, дълбоко от двете страни, по чаршийската улица бяха изградени много дюкяни: бирария, бакалница, стъкларница, касап-

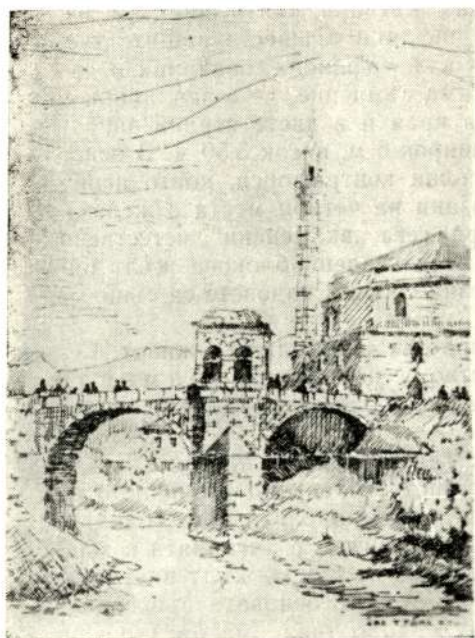

Аракчийският мост, началото на XV в.

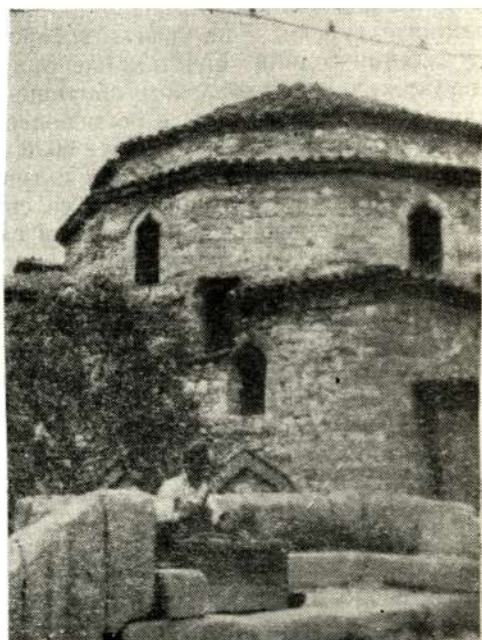
Аракчийски мост. Аракчийският мост е изграден на р. Джерман, западно от града. Изграждането му трябва да търсим в далечните години на турско робство. Френският пътешественик Ами Буе, който минава през тези места през 1836 г., пише: „По левия бряг на тази речичка мост или брод 1/2 ч. преминаваме през един хълм Бинек-таш, 1/4 ч.“ и т. н.¹⁰⁴ Отнася се за същия мост. Този мост е съвременник на съседните му, като Кадин мост (1470 г.) на Струма, Каменния мост (преди 1551 г.) на р. Бистрица и Еврейския мост на р. Джерман. Всички те са строени на един и същи главен път.

На населението, живяло из тези места, му е разказвано от далечни времена, че мостът е изграден от доброволния данък а р а к. Може да се допусне, че името произхожда от този данък — Аркчийски, с изпускане на хвука „Х“, типично за местния говор — харач-арач. Не е изключена възможността името да произхожда от турската дума о р а к, което значи сърп или оракий-жътвари. И в двата случая край моста от „незапоменени времена“ имало ковачи за клепане, точене, направа на ковани мотики, лопати, палешници, резета и др. земеделски сечива. Също за направа на сърпове, коси и остренето им. Към това може

¹⁰⁴ Йордан Иванов — ц. с. 1906 г., стр. 153.

Каменният мост с караулницата и джамията

Общ изглед на джамията

ница, опинчарница, сиренарница и др. Представляваше една теснина посред града, която свързваше двете му части, разделени от р. Бистрица. Мостът представляваше важно пазарно място. Около него, на сегашния главен градски площад, още от далечното минало е ставал голям седмичен пазар, наричан ч а р а к ч и п а з а р.

Това е турски каменен мост на р. Джерман в еврейската махала, откъдето е получил и името си. Строен е през същата епоха (XVI в.), а може би и по-късно. Това съдим от подобие на строежа. Състоеше се от три свода: два, високи към 4 м, и още един в лявата страна, с половин метър по-нисък. Сводовете са в пълен полукръг, с отвор 5 м. Общата дължина е 20 м. Между сводовете има две арки с контрафорси.

В предосвобожденските години в града са наброявани 13 джамии. Сега е запазена само една. Джамии е имало и из селата: например Сапарева баня, Върбовник и др., където е живяла по-компактна турска маса.

В града не е имало много монументални за своето време турски строежи, макар че турците се настанили в града още през първите години на поробването. Такива големи турски обществени строежи са изградени от първата половина на XVI в. насам, като кервансарай, бани, джамии, конаци, мостове и др. За тях съобщават пътешествениците и някои запазени летописни бележки. От запазените остатъци на та-

кива строежи може да правим изводи за техния план, начин на строеж, украса и въобще за архитектурата на града от началото на XVI в. насам.

Сега е запазена само една джамия, името на която не се знае. До нея се издигал хубав кокетен двусводест мост с караулница и наблюдателница. Тези два строежа представляват сполучлива комбинация на съвместен строеж с красива външна форма. Надписът в джамията за моста (от 1551 г.) свидетелствува за съществуването ѝ по това време. Този строеж може да отнесем към първите години на XVI в. Това е образцово произведение на ориенталското строителство изкуство, което правилно впечатление по обем и съдържание на пътешественици, имам и др. В архитектурно отношение тя се състои от две части — правоъгълна основа 10X10 и кубе с кръгла форма, сложено върху осмоъгълник и шестонадесетоъгълник с красиви корнизи от жълт пясъчник. Огромният купол е изграден от тънки тухли. Северозападната част има три кубета, сложени върху големи цилиндрични гранитни колони. Строителните материали са от местен произход. Обърпата е на югоизток. Върху северната стена е имало зазидан голям кръст от жълт пясъчник. Предание и други факти подсказват, че джамията е построена върху старо християнско черквище, наричано „Св. Хараламби“, както е отбелязал към 1850 г. даскал Ристо, комуто е разказвано от деди за това черквище. Обръщат внимание каменният кръст, квадратният тухлен строеж, ориентировъчното положение на джамията, запазено предание.

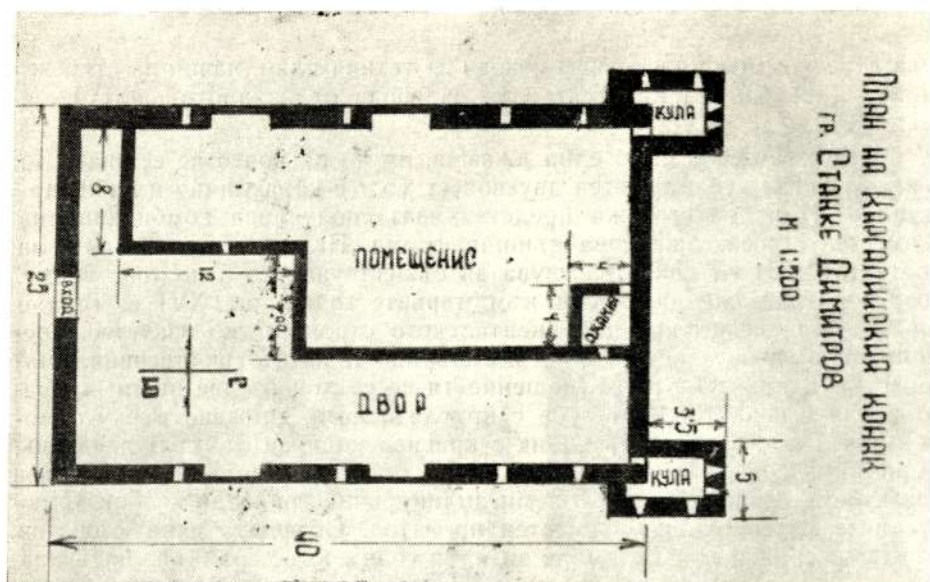
Каргалийският конак. Намирал се в западната част на града, сред турската махала, на мястото на Учителския институт. Дълги години населението е наричало с това име през робството и след Освобождението крепостните сгради на кърджалийския водач Сюлейман спяхия Карагалията (1792–1813 г.), чиито кули и оградна стена са били запазени до 1912 г.¹⁰⁵ И сега е запазена само едната кула. За изграждането му е отбелязана датата 1809 г.¹⁰⁶ По предание, в изграждането му българското население е вземало участие. За тази ангария се разказвало дълги години и след Освобождението.

Заемал е площ 40x40 м, форма на квадрат със стени, високи 6 м и дебели 1,50 м. Цялата постройка е била обърната на юг. Северните зъгли са завършвали с квадратни бойни дули 5x5 м, покрити с каменен и тухлен свод, с вътрешен вход за тях и по две бойници-мазгали 1,50 м над пода, сложени на северната и западната страна.

Кервансараят. Видно място сред турското строителство от годините на робството са заемали и големите търговски ханове, наричани кервансарай, девехани и марети. Те са били най-значителните обществени сгради. В един запис от XVII в. на ръкопис в Белградската народна библиотека четем: „Да се знаят коначите цариградски: „Прищина, Пасиан, Страшин, Игри деве, Кюстенил, Дупница, Самоков“ Следва, че още в началните години на робството е бил изгра-

¹⁰⁵ Дупница до Освобождението. 1935 г., стр. 80.

¹⁰⁶ Йордан Иванов — и. с. 1906 г., стр. 187.

План на Каргалийския конак

ден кервансараят-конак, предвид важния път, на който се намирал градът, като станция за Одрин и Цариград. Населенито от по-далечно минало разказва слушаното за него. Основните две странични стени на този кервансарай-конак са запазени. Това е било мястото, където са спирали конски и камилски кервани, поради което по-късно, средата на XIX в. е известен с името *Деве хан*. Под името *Кервансарай* и *Деве хан* е работил непрекъснато от годините на изграждането му (XIII в.) до 1890 г. Той е имал красива архитектура и здрава конструкция. Разположен е бил в центъра на чаршийската улица, в съседство на Турската махала. Разкрсявал е тогавашния централен градски мегдан (сега „Развесена върба“), където е било ежедневното сборище на градските турци — посрещане на керваните, търговците, пътниците, търговския обмен и пр.

Кервансараят е представлявал голяма, масивна и кубична сграда, която е съзерничала на Каргалийския конак. Имала е призматична форма 41x34 м и обширен калдъръмен двор.

По-късно, когато започва упадъкът на Турция, кервансараните и ханищата били занемарени и пътешествениците пишат с ужас за тях. Те предпочитали да ношуват в колите си, отколкото в тия заведения.¹⁰⁷ Навярно е станало такава изоставяне и запустяване на кервансарая в града, че е могло да бъде откупен от турците. Откупвачът в случая е Кузман Михов (1825—1895 г.), заселник цинцарин, към средата на XIX в. Той разширява двора, преправя вътрешността му, създава удоб-

¹⁰⁷ Жак Натан — Стопанска история на България, 1954 г., стр. 117.

ства, прави го приятен за посещения. Същият вече е известен с името Деве хан, т. е. камилски хан, посещаван твърде много от камилски кервани и през годините след Освобождението. През 1890 г. голям стихен пожар унищожаваше всички сгради, след което започва ново преизграждане в повечето случаи върху стените на стария кервансарай.

И всички тези строежи дават простор на въображението, за да си представим онова, което отдавна е изчезнало. Изникват хиляди въпроси, които чакат своето изяснение и разрешение, за да се вдигне колкото се може по-високо завесата на далечното минало и изпъкне пред нас родният град все така стопански мощен, кръстовище на търговия и материална култура, на духовен възход, свързан с далечни страни и градове — Анадола, Цариград, Измир, Дамаск, Пеша, Виена, Солун, Дубровник, Драч, Венеция, Марсилия, Букурещ, Москва, Киев, Одеса. Подчертават се културно-стопанските връзки с широкия свят на свободни и независими народи. Всяка епоха минава и занася със себе си това, що е създала. Това е пътят на прогреса. Историята се създава с поглед към бъдещето. Към него е обърнат с лице и родният град, който преизграждаме наново по пътя на светли социалистически хоризонти.

Заклучение. Описаните обществени турски строежи в града са изградени от XVI в. до първото десетилетие на XIX в. Това са години на пълно безправие за поробеното българско население из Дупнишката покрайнина и цялата страна. Ангариата е била широко използвана за нуждите на личния живот на сплахите и изграждане на тези обществени строежи. Срещу ангариата населението из покрайнините започнало открито да негодува още от първите десетилетия на XIX в. — след смъртта на Сюлейман спяхия Каргалията.

Ангариата в обществените турски строежи е била прилагана с голямо насилие и жестокост спрямо поробеното българско население из цялата покрайнина. И не случайно спомените за тези строежи, например Каргалийския конак, са така свежо запазени в паметта на населението. Век и половина са отминали, а се предават от поколение на поколение думите на Каргалията към работната рая при строежа на конака, който трябвало да бъде здрав и величествен: „Стройте, да изкара хиляда години, после пак ще строя!“ Нея и всички подобни повинности населението из покрайнината е наричало с общото име р о б и я. Последната е отразена в редица още разказвани сказания, гатанки, заплахи и пр. И днес из покрайнината се пеят много народни песни, в които населението изказвало своите страдания при изграждането на тези строежи. Ето една такава песен:

Дивна Юда град градила

Стенопис и дърворезба. Това са две изкуства, широко застъпени в битовия живот на населението в града и цялата околия още от първата половина на XIX в. Те са израз на нараснало благосъстояние и духовна издигнатост на населението.

Стенописът и дърворезбата в Дупнишката покрайнина дружно украсяват не само черквите и манастирите. Те оставят трайни следи и в домашната битова украса. Те са широко застъпени из всички черкви на

града и покрайнината от времето на народното ни възраждане. Предхождат се и от стенописи преди падане на покрайнината под турско робство.

За времето от XII в. насетне има запазени стенописи в черквата „Св. Никола“ — с. Сапарева баня и „Св. Тодор“ — с. Бобошево; не по-късно, от XVI в., в черквата „Св. Никола — с. Сапарево, „Св. Богородица“ и Св. Троица“ — с. Пастух; следват стенописи от XV в. в черквата на Бобошевския манастир (1488 г.), черквата „Св. Петка“ — с. Вуково (1598 г.), черквата „Св. Иван Рилски“ — с. Вуково, (1557 г.), черквата „Св. Никола“ — с. Баланово (1843 г.), черквата „Св. Никола“ в Дупница (1844 г.) и т. н., в с. Крайници (1856 г.), Гюргево (1841 г.) и др.

Известни дупнишки зографи от времето на Възраждането са: Никола иконописец, 1823 г., Коте иконописец, 1843—1900 г., Димитър Христов Даскалов, 1850 г., умрял след Освобождението, Лазар Петров иконописец, 1826—1909 г., и други неизвестни. Зографи е имало от с. Кочериново Иван Д. Зограф, от с. Бобошево Георги Ив. Зограф. И сега в тези села има родове Зографски. Всички те са работили из черквите на покрайнината, Дупница, Самоковско, Радомирско, Софийско, Тетевенско и др. Дупнишките зографи са имали връзка със самоковските в обучение и работа, например много самоковски зографи са работили из черквите на Дупнишката покрайнина — с. Крайници, Дупница и др. Самоковският зограф Никола Иванов Образописец е женен за дупничанка, дъщеря на даскал Ристо — Кераца. При него е учил занаята шурей му Димитър Христов Даскалов, дупничанин.¹⁰⁸

В последните години на турското робство и след Освобождението до 1890 г. живописиста навлиза в домашната стенописна украса, в домашния бит на Дупнишката покрайнина, обаче сравнително късно. Живописиста става реалистична, изразена вече не в иконопис, а в пейзажни картини, свързани тясно с живота, например картината „Баташкото клане“, изобразена на тавана при входа на черквата „Св. Никола“ от неизвестен художник, който в нея е показал народните мъки и страдания за свобода. Същата е замазана с блажна боя от безразсъдни новатори. Стенната украса най-напред я срещаме на фасадата¹⁰⁹ и върху дъсчениния главен иконостас на черквата „Св. Богородица“

Майсторите-строители на черкви, джамии, сгради и др. от началото на XIX в. не са избягвали и декоративната скулптура като възможна украса, особено в обществените строежи. Това са каменари-скулптори на стенна украса, с която са изразявали пожелания, приветливост, радост и др. Такава скулптура намираме на черквата „Св. Никола“ (1844 г.), която изобразява тракийския конник и грифон, красиви мраморни кръстовете от 1860 г. в Дупница, 1834 г. с. Сапарево и др.

Сборът от декоративните стенописи и скулптура, богатата вътрешна и външна резба и др. дават външна представителност на къщата или обществена сграда, предлагащи привлекателна домашна и обществена обстановка.

¹⁰⁸ Дупница и бележити дупничани, 1940 г. стр.

¹⁰⁹ Дупница и бележити дупничани, 1940 г.

Целият този декор се свързва с красотата на цветната дворна картина, медальонния орнаментален фронтон, декоративната с резба стреха, красиво начупения покрив, пъстрите саксии с цветя по прозорците, вечнозелени чешмири, покрити с бръшлян дворни огради, шуртещи чешми, течаща и вечно румолеща вода на яза или водата, минаваща през двора, украсените входи и др., които правили общата домашна обстановка приветлива и романтична. Внасяло се повече живот, красота и уважение към личното достойнство, към собствения дом, към обществените нужди.

Преходът от иконописно и черковната стенопис към декоративното бояджийство е бавен. Това наблюдаваме в предаването на занаята от баща на син. Настъпва епохата на капитализма, с ново устройство на личен и обществен живот, на домашен бит. Старото изографство се изоставя и трансформира в новото, модерното художествено бояджийство. Майсторите приспособяват, нагаждат своето художествено изкуство към съвременното, към новите изисквания на живота.

Дърворезбата е важна и съществена украса из църквите в града и покрайнината. Отначало е практикувана само из градските и селските черкви и постепенно минава в домашния бит. Докато черковната дърворезба я намираме от началото на XIX в., то из къщния строеж се явява от средата на същия век и продължава до Освобождението. Изобщо домашната дърворезба за града е продължила към половин век. Тя е провеждана в града и покрайнината в по-едра форма и малки размери. Най-добре е застъпена в чреkwата на с. Гюргево след 1841 г. Във всички черкви тя заема местата, свързани с богослужението — главния иконостас, царските врати, владишкия престол, малките иконостаси, амвона за проповед, рамки на икони и др. Застъпена е предимно с фантастични животни, гълъби, розети, плетеница или гроздове с лозови листа, рози и клончета, плетеница във форма на ленти и др.

Дърворезбата на градските и селските черкви из покрайнината принадлежи на самоковската школа. Тя е застъпена от Стойчо Фандъков в черквата „Св. Богородица“; Мите Шерденкъв от Дупница в черквата „Св. Никола“; Коте Гюви¹¹⁰ от с. Сапарева баня в същото село, Гюргево и др. Последният е работил също из самоковските села. Работата на тези резбари се отнася към годините, когато е украсяван Рилският манастир. Колко пари е заплащано за резбата не е известно, но виждаме, че в с. Гюргево на една икона пише, че Стойна е „дала 55 гроша“ Последният резбар от селата е Васил Николов Никлин (1874—1907 г.) от село Червен бряг

След разрешението на черковния въпрос (1871 г.) чувствувало се е упадък в религиозното настроение, липса на средства, нямало вече дарително-ктитори за скъпа украса с дърворезба и стенопис.

Стенописът навлиза в домашния бит от средата на XIX в. Застъпена е в украса на фронтове, челни дъски, капители, дървени колони, корнизи, прозорци, парапети на стълбарници и чардаци и др. из по-богатите къщи. Този орнаментика и нейният стил се пръска във всички черкви в домовете с живописна декорация, резби по врати, тавани и

За Коте Гюви виж Дупница — белажити

1940 г.

Илия Йосифов Петров, 1867—1943

др. Така се оформява със зараждащия се през тези години български капитализъм, оформя се нов мироглед, с по-реален поглед на нещата. Представена е от едроизработената дърворезба. Това е времето, когато дърворезбата се обръща в груб занаят, вършен вече не от резбари, а от дограмаджии.

Последният представител на дърворезбата е града, който я привежда в съвременното мебелно строителство, е Илия Йосифов Петров (1867—1943 г.). Роден е в с. Каракьой, Серско, Македония.

Градският цветен двор е имал различни размери, в зависимост от местоположението и постройките. Къщите, разположени в ниската част на града, край реките Джерман и Бистрица, са имали обширни дворове. Значителна част от тях е отделина за градинарство (бахча).

Последната е задоволявала нуждите на домакинството със зеленчуци. С нея се занимавали възрастните домакини. В далечния край на двора били изградени ламбарът, яхърът, навесът и др., свързани със земеделското стопанство, което повече или по-малко вземало участие в поминъка. Входната дворна врата била широка, двойна за влизане на коли и товарни коне. Градът е бил потънал в зеленина, сред множество овощни дървета-черници, ябълки, круши, джанки, сливи, дюли и др., из които непрекъснато се чувало гугукането на гугутките, отглеждани и пазени от незапомнени времена.

Смятало се за задължително дворът да има и своя цветна градина с възможност за напояване. С нея се занимавали предимно момите и невестите. Протичащите се през целия град буйни и многоводни реки с техните язове и вади през дворовете огласявали с шепота си и ромоленето цветните дворове на всички домове. Прибавим ли към тази картина здравия климат, ще си обясним защо Евлия Челеби (1660 г.) пише: „Понеже климата и водата са добри, тук има много хубав свят“.¹¹¹ Цветните дворове са уреждани не само заради хубавите цветя за радост на момите, за красотата на дома и пр., но са използвани поради тяхната вековна връзка с народните обреди, обичаи, традиции, лекувания, празници и пр.

¹¹¹ Пърдан Иванов — Северна Македония, 1906 г., стр. 185

От векове насам пътешествениците съобщават за големи дворове, „оградени с високи каменни стени“, които били характерни за града, пише професор К. Иречек (1880 г.). Същият съобщава за „хубавите моми, закнчени с червени китки“ Много години след Освобождението е продължавала традицията деца, майки, невести и баби, отивайки празничен ден на черква, да се окичат „ако ще би с едно листо здравец или ифтир“, разказва една съвременничка-баба. И какъв възторг, каква радост блестеше в очите ѝ при разказа за безвъзвратно отминала младост. Също, посещавайки хората из градските мегдани или тези на сватба, задължително девойките и младите булки е трябвало да бъдат окичени с цветя. „Колко пъти дойде годеникът у дома, толкова пъти китка с цветя ще му се даде“, разказва същата баба, спомняйки си за своя годеник-избраник, за младостта, за хубавите китки из нейния двор.

Цветните дворове са били поддържани с много вода от вадите, отклонени из съседните язове на градските реки, чешмите или бунарите каквито е имало почти из всички дворове. При захождането на слънцето момите и девойчетата задължително са се прибирали дома. Тогава тяхната работа е била да поливат цветните градини. Това било вековна традиция, завещана от майки и сестри. Багрите и формите на градинските цветя, наричани момински цветя, са били отразени дълбоко в домашния бит — бродерия, тъкани, домашна украса и наредба.

Неотменен спътник на градския цветен двор е била лозницата (асмата.) Тази лоза е била червеният пармак с хубави през есента (червенонинени) гроздове, една от големите красоти на градския двор. Свързана с хубавите лозя, тя е възпята в народната песен, която гражданството пеело на сватби и шипимни семейни вечери:

На вино пие пармака,
а на ракия първака...

Не е имало двор без лозница. Тя представлява съществена украса, основен елемент на градския цветен двор. Под нея са разстинали софрата с миндерлъци, застлани с вълнени черги, възглавници и др., където при вечерна прохлада на празничен ден родители, деца, роднини и близки прекарвали часове на отмора, приказки, обсъждания и веселня. Под светлината на закачения фенер с виделето, при изпечено агне и руйно домашно вино, налято в бяло котленце, се пеела популярната тогава старинна народна песен:

Отдавна ли си, Сусанке моме, калугерница?
Не сам отдавна, байчо ми Кольо, не сам
отскору, това е лето, лето девето,
а иде зиме, зиме десето...

Много са били тези дворове, като на Захари С. Бобошевски, д-р Георги Василяди и др. посред с големи кръгли гранитни корита за шадравани, цветни фенери и пр., които правили силно впечатление.

Широко около лозницата се простирала тревна площ, наричана обикновено „тревата“. Местата, изложени на слънце, са засадени с много разновидни цветя. По средата на двора е минавал калдъръм — път за къщата от хубави обли речни камъни, чисти, изметени, измити. Край тях най-често протичала вадата, постоянно ромолеща и поддържаща романтичната обстановка на хубавото старо време. Централно място в двора заемал бунарът, около който обикновено се намирала най-хубавата цветна част на градината. Из дворовете на богаташките къщи имало и чешми с постоянно течаща вода, с красиво каменно корито от гранит. Извисилите се черници, дюли, сливи и др. допълвали общата картина на градския двор.

Цветната градина с пъстрите цветя, вечнозелените чешмири и градската трева представлявали уютен кът за отмора и почивка. Те били похвалата за момите и девойките. Моминските цветя били неотменен спътник на младостта и момата не може да бъде без китка на главата, белег на нейната жизнерадост. Тези цветя били много и тясно свързани с хубавите момински години. Всяко цвете е имало и своето значение, време за садене, късане и китене. Цветната градина с много шарени цветя и зелена моравка е била домашното огледало на момите и невестите. По хубаво подредените дворове в значителна степен се съдило за тяхната спретнатост и работливост, за уредбата на този дом. Старият битов цветен двор се отличавал с чистота и подреденост, през който въвеждали като през преддверие в гостоприемния дом. Новаторството обаче и тук е сложило своя отпечатък. Сега тези старинни дворове не съществуват.

Идвала есен, падала слана, моминската градина погрознявала. Настъпвала зима, люта и студена. В дома има моми, на които предстои женитба. Цветята са наложителна необходимост. Годежът продължава 6 до 9 месеца. При всяко идване на годеника трябвало да се дава китка. Нея набавяли от цветните саксии, наредени по прозорците — обечета, карамфили, сакъече, лимба, слезен, ифтир и др. В двора правили „ровник“ със заимени цветя, от които откъсвали зелени листчета, ярки цветове и др. Тях подавали с трепет на годеника при изпращането му на пътните врата.

С преустройството на града още първите години след Освобождението старите къщи се рушат, старите дворове бързо се изменят, цветните градини започват да изчезват. Неми свидетели за тях, за кичестия цветист радостен градски двор са големите чимшири, някои останали още от годините на турското робство, а други — садени след Освобождението. Останали са на места бръшляновите покриви върху старите вече и полуразрушени оградни зидове. Това е общата картина на градския двор отпреди 80—100 години.

Прави впечатление, че в годините след Освобождението започват да слагат имена на деца от тези момински цветя. Това са българските имена — Ружа, Невяна, Треандафила, Лиляна, Цвята, Здравка и др., които не се срещат от преди Освобождението. Дотогава широко са били разпространени гръцките имена: Марийка—Маца, Спасуна—Сета, Елисавета—Сета, Клевтерия, Фона, Екленица—Еленка, Любича—Люба,

Катерина—Катена, Александра—Санда, Анастасия—Сика, Христина—Ристена, Тена, Василка—Васка и др.

Цветя. Предно място в цветния градски двор заемали пролетните цветя: бапки (кокичета) рубинци, ежубюли, момина сълза, иглика, замбък и др. Най-разпространени и зачитани момински цветя из цветните градини били:

Здравец — планинско цвете, но намерило широко разпространение в дворната цветна градина. Садил го заради миризмата му, и то само от стари хора. Млад човек здравец не садил, защото му отнемал здравето. Това е най-възпяното моминско цвете по седенки и хора. Употребявано е не само за момински накит, но и в много религиозни и битови обреди и обичаи. Гodeжната китка задължително трябвало да има здравец. Венецът на невястата не може без него. При раждане седевчето и здравецът задължително вземали участие в къпането. Той е и белег на радост и здраве, всякога весел и зелен. Здравецът е възпят от населението в народната песен още от далечните години на вековното робство, съперничил е на босилека и лозата. Това е било най-разпространеното цвете в градските цветни дворове, силно обичано и търсено от населението. За засаждане е донасяно от съседната Рила планина. На него населението е посвещавало много песни. Още от далечните години на турското робство е пята песента:

Провикна се зелени здравец из гора зелена:
— Няма цвете по-хубаво от мене, от мене
Като мине сиво стадо през мене, през мене.
размерише цела гора от мене, от мене.

Или хороводната песен:

— Здравче, венче, цвете миризливо,
берат ли те моми и ергени,
кичат ли те по русите коси?

Трендафил: „Не било двор без трендафил“, разказва една баба, прекарала детските си години през турското робство. Бял, розов, червен, жълт е украсявал цветния двор със своя храст, цвят и миризма. Засаждали са и дребен трендафил из калдъръмената част на двора, който го правил „чудно красив“ Засаждали трендафил, който цъфтял седем пъти през годината. От листата на неговите цветове правили сладко. Срещу първи март майките слагали бели и червени конци върху трендафиловия храст, който на сутринта връзвали на децата за здраве „да е бело и царвено като трендафил“ Той бил символ на хубост и младост. Употребявали го момите за накит, както и в китка при раждане, гodeж и сватба. Възпявали го предимно в хороводните песни като „гюл трендафил“ Тези песни се пели още през годините на турското робство и особено първите години след Освобождението.

Легнала мома заспала,
под бел, под царвен трендафил

Непрекъснато след Освобождението в града са се пели много хоровадни песни, които възпяват гюла и трендафила. Последният е отразен из шевиците и бродерията по даровете на момите, из резбарството, стенописите в домашния бит. Украсявали обредните хлебовете при годеж, релефно представяли гюл по средата и около него „галабета“. Употребяван е при благославяне: „Да е бела и царвена като гюл трендафил“.

Божур. Това е старо градинско цвете, символ на здраве и възторжено изказване „царвен (царвена) като божур“ или „стана алена като божур“ Запазвал е от уроци и магии. В цветните градини е имало бял и червен божур. Първият е пренесен от Кюстендил. Из баирите край селата Горна Козница, Долна Козница, Каменик и др. е широко разпространен литат червен божур. Още от годините на турското робство същият божур от същите места е донесен за виене венци за народния празник „Кирил и Методий“. За него всяка година отивали ученици с магарета и кошове за деня на просветния празник. Тази традиция идва от далечното минало. „Иконата на светите братя всякога е обвивана с букети от литат божур, отпреди аз да бех ученичка през 1882 г.“, разказва една баба. Учениците са правили от него и други цветя-букети и венци, които на този празник при шествието хвърляли в р. Джерман, за да ги занесе „като поздрав на поробена Македония“ С него кръщавали децата: Божура, Божурка. Населението из Дулнишката покрайнина не е изпуснало и божура из своите песни.

Разцафте се Ружица в градина,
пресегна се божур от планина,
да откисе Ружица в градина.
Согледа го ружината маля
и на божур по тлом говори:
„Мируй, мируй, божур, от планина,
не ми кини Ружица в градина,
Мене ми е Ружа още маненка,
ипто ми е Ружа поодила,
10 ипто ми е Ружа поносила,
поносила свилена кошуля,
на кошуля тая бела сая,
на саята тоя ален скутач,
на скутачо тоя пребраи пояс,
на поясо тоя сърмен колаи,
на колано тоя златни пафти,
на пафтите тия ситни синджирчета,
на синджирче това руско пожче.

Перуника. Неразделна дружка на божура при правене Кирилометодиевите венци и букети. Винаги до червения божур се слагала синята и бяла перуника. Засаждана е твърде много из цветните градински и селски дворове. С големите си листа и цветове е лъзнила местат край градинския зид.

Чимширово дърво. Това дърво е засаждано извънредно много из всички дворове поради трайната му зеленина. Има много стари засаждения от годините на турското робство. Имат хубава извита корона. Следващите засаждения са от първите следосвобожденски години. Много рядко чимширът е липсвал от стария градски двор. С него са ограждали и калдъръмените пътеки. Правили са цветни фигури, наричани „ресим“, сред които подреждали пъстри цветя. Заемал е видно място в обичаите и обредите. Годож или сватба не могли да минат без „китка чимширова“ — чимшировото стръкче превързвали с пъстро цвете и червено шекерче във формата на медальон. Възпявали са го в народната песен, като „чимшир порти отворете“ във връзка с домашния бит или селското стопанство:

Оре мома у гора зелена,
Ралото ѝ дърво дафиново,
остено ѝ дърво чимширово.
Изорала, изорала тия равни ниви,
тия равни ниви у гора зелена.

(Слушана в с. Цървище, 1959 г.)

Високите оградни стени били покривани със зеления бръшлян, който имали като символ на вечността, на вечната младост. В дни на големи семейни радости — годож или сватба, на жените закичвали бръшляна, а на мъжете карамфил и чимшир.

Босилек. Това е било най-старото и широко разпространено моминско цвете из зеленчуковите и цветни градини из цялата Дунавска покрайнина. Садено е от „незапоменени времена“. С него се китили момии и невести, а бабите го носили в пазвите или пояса, за да им морише. Само когато цъфне с дребни бели цветчета е могло да се бере. На кръстопоклонната неделя свещениците давали на богомолците босилек. Ръсенето се извършвало само с босилек. Зелен го употребявали три месеца, а останалото време сух. Възпяват го в народната песен като „бели ран босилек“ В града не се срещат деца с имена Босилка. Босилекът е бил задължителен в китката за Петровден и Кръстовден.

Невена. Това е уважавано и хубаво моминско цвете, засаждано из всички градски цветни градини — китат и лит. Със своите жълто-оранжеви цветове е бил центъра на цветята. Широко е възпяван в народните хороводни песни. Без песента за невена не е могло да стане хоро, такмеж или сватба. В първите следосвобожденски години много момичета са кръщавани с името на невена — Невена, Венка. С това име е огласявано предсватбеното моминско хоро:

Невено, мари, Невено,
Проклети да са, Невено,
твоите стари кумове,
шо те кръстиха Невено,
да вехне свето по тебе

ЅЛИ

Невенуга . Невен . сади,
ем го сади, ем го гради.
Некој и . го ношкем бере,
ношкем бере, дедем носи . .

В миналото невенът е бил засаждан тврде много из цветните градски градини и селата. Неизвестно зашто по-късно е изоставен и сега се среща само из старите дворове и извънредно много из градските гробища.

Ш и б о й. От далечни години е широко распространено цвете из цветните градски градини. Предпочитано и търсено заради неговите пъстри цветове и свежа миризма. Събирали семената му за пролетно засаждане. Различават летен и зимен, литат и китат, бял, жълт, менекшен, червен, виенен и пр. Распространен е и зимен шибой, който издържа на студа. На буйни коренища изпълва централните места на цветните дворове. С много златожълти-кафени цветове рано украсява цветната градина. Търсен е заради силната му и приятна миризма. Служил е само за дворна украса, не е намесван в народниот бит.

К а р а м ф и л. Това е цвете на почит. Винаги от един век насам е украсявал слънчевите прозорци на градските и селските къщи. Така е било из далечното минало, така е и сега. По-зачитан е китатиот карамфил — червен и бял. Той е задължителен участник в сватбениот ритуал. Възпят е в народната песен, особено в хороводната.

Кога се жениш, мене да ме земеи, Карамфилчето.
Карамфилчето, трендафилчето,
китка китена, недокитена,
китка носена, недоносена

Крџавани са деца с името Карамфила.

И г л и к а. Распространено пролетно цвете, което се намира из старите градски цветни дворове— ниско, дребно, с широки листа и малки цветчета: сини, червени, бели, жълти — единични. Има къси рџки и се коренно различава от горската иглика. Правена е на китки и е възпята в народната песен. В миналото няма деца крџавани с името Иглика.

В о с џ ч н и к. Старо саксийно цвете, много отглеждано в миналото, а сега е голема рядкост. То е дълга гирлянда, обвивно нежно като венец цвете, с малки восџчни дебели листа. Цветът е букетче от множество малки цветни, нежни бели петоџгълничета, в три размера едно над друго и свџршват с червен цвят. С него са правили некога и сега виеща се украса по високите части на софите, чардаците, дворните стени и др. Поради „восџчниот“ му характер се отнасят към него с някаква особена „религиозна почит“

С е д е ф. Това цвете, с дребни цветчета, е засаждано из дворове от момите, които се кичили с него „очи да не фащат“ При носене за први път децата на черква „седефче им затнат, очи да не фащат.“

При сватбената украса седефчето заемало предно място. Чрез него населението се „борило срещу уроки и зли духове.“ Употребявано е твърде много от местните евреи при всички техни обреди и обичаи, например счукват го, изтискват го, получават „капки“, които давали на бебетата за сън и да не плачат. Кръщавани са децата с името Седефчо.

Т а к у л а. Старо градско градинско цвете с белезникави листа на големи коренища. Много разпространено и отглеждано в миналото, а сега е забравено и неизвестно. Има хубав мирис. Употребявали го в народната медицина, варено със захар срещу кашлица.

П е л и н. Разпространен из градините, но има и див пелин — саморасъл. От далечни времена го употребяват в домашната медицина — срещу треска пият варена от него вода, също за апетит. Счукан с него правят компрес, „налагане“ при сипаница и главоболие. Слагали го между възнените дрехи срещу молци. Името му е много разпространено в разговор за сравнение, например „горчи като пелин“ или „зет—мед, син—пелин“ но от „мед корем боли, а от пелин минава“ и др.

С т р а т у р. Червен стратур, моминско градинско цвете, носено като китка на главата. Много засаждано и отглеждано в миналото, сега е изоставено и почти забравено. Запазено е твърде много из селата.

Л ю л я к. В града и цялата покрайнина го наричат лиляче, Дървесинно цвете, храст, зачитано и засаждано из цветните дворове незапомнено откога. „Не е могло двор без лиляче“ разказва баба Миря Бадинска, 87-годишна. Бял, червен и само литат е украсявал дворовете като вестител на пъстрите момински цветя. Задължително „лилячето“ е вземало участие в моминските венци и китки. Възпявали го в моминската песен „Гора лилякова“ Широко е разпространен из срещния баир Кършия от незнайно време. Незапомнено откога до него е расло из дворовете дървесинното цвете б и с е р и ч е. Китно, стройно дърво, хубави листа розета и между тях нежни, бели, гроздообразни цветове с малки цветчета, подобни на момина сълиза. В народната медицина употребяват водата от варени люлякови листа срещу треска (малария).

П р о л е т н и ц в е т я. Много разпространени са из стария градски цветен двор и били на голяма почт. Засаждали: бапка (кокичета), зюмбюли, рубийци, карамфили — ситни, бели наричани пбришим, замбък—червен и бял, латинка или латин, лалета — бели, червени, кремови, ружа — бяла, червена, розова, жълта, менекшена, винена, морава, лита и китата. Те са възпели от населението в народната песен.

Р у ж а т а е цвете, което с високото си стъбло от незапомнени времена е украсявало градския и селския двор. С високото си стъбло се издигало над всички останали цветя. Корените и цветовете употребявали за лекуване на кашлица, а като китка била на уважение. Кръщавали децата си с името Ружа. Възпята е в народната песен:

Цъфти, Ружо, мене ме не жали,
дака сам се млада оженила,
колку млада толку на зло место.
На зол свекор и на зла свекърва.
Два девера като два змея,

Две етърви като две кучки.
Две золви като две лютн змии.
А либе ми върла кесаджия...

Саксии на слънчевите прозорци слагали разнообразни слезни и сакъзче, които цъфтели през цялата година. Употребявали ги за украса, китене и в народната медицина. Обечета, червени и морави, украсявали къшната фасада и до тях ненагледната лимба, сложена посред прозореца с чудно хубавите червени цветове. Какви ли не още други цветя са украсявали китния двор на града и къшните фасади, по прозорците и др. Това е било из далечното минало като извор на хубост, радост и обич към родното, към бащино огнище, привързаност към бащин дом.

Край цветята на обширния двор е имало винаги тревиста площ, зелена морава, поливана от градската вада, служила за белене на моминските платна. По вадите са нареждали цветни треви, употребявани за украса и народната медицина, окръжени от религиозно уважение или предоставяни като билки на билярите, които „могат да разделят или съберат младите.“ Също да се запазят от уроки и зли очи. Това са моминските и полски магеснически цветя, широко застъпени в някогашния романтичен и цветест градски двор.

Не трябва да изоставяме по-известните полски магеснически цветя — билето — „омайно разделно“, с което са правили маггии, и толкова търсено от млади и стари. От него носят името си магесничките. Създадени са и цели родове из селата, например Билярски в с. Висока могила, твърде много са разпространени из града и покрайнината песни за билари и билки, например:

Да идем, либе, при майка,
там има жени билярки,
те знаят билки секакви,
та ще магия развалят.
Чула е мома билярка,
сгоди се света недела,
немаше било набрано.

(СБНУ, кн. XXVIII из Дупнишко)

Омайничето засявало се неразделно с пшеницата, наричано от населението делидже-пиявец. Смяно с пшеницата в топлия хляб, омайва-упойва хората. Много често явление е било в миналото из покрайнината да употребяват топлия хляб с делидже, например с. Каменик и др., вследствие на което се замайва главата и предразполага към дълъг и дълбок сън. Между другите вредни свойства на омайничето народната вяра му приписва и това, че с неговата сила може един момък да бъде „омаян“ дотолкова, че „да лудее по някоя мома.“ Ето защо се пее:

Рада ходи по санца,
Рада носи кован гердан,

кован гердан, плетен колан.
У пазвата дребно биле,
дречно биле, омайниче...

(СбНУ, кн. XXVIII, из Дупнишко)

Ч е м е р и к а. Планинско отровно цвете с магесническа сила за раздяла. Брано е из Рила планина, където е широко разпространено. Разнася се от билкарите. Търсено е от населението.

Т и н т я в а — синя и жълта, употребявана в домашната медицина. Расте из високите части на Рила планина и доставяно от билкарите.

К у к у р я к — зелен, вестител на ранна пролет. С радост го търсели из полупланинските места. Момите го варили във вода и след това са топили косите, за да им растат.

В е л и к д е н ч е — саморасло из градските дворове, вестител на Великден. С потопена в него вода се миели момите, за да са бели и червени през цялата година.

Е н ъ о в ч е и много други, които се срещат саморасли из градските дворове, градини, полето, гората, изнасяни за продажба от билкари срещу Еньовден, Гергьовден и др. Населението в повечето случаи само ги познавало и търсило. Такава продажба на лековити и магьоснически билки на градския пазар пред посочените празници е ставало от далечно време.

Г р а д и н с к и т р е в и, които гражданството е чистило из дворовете като непотребни, но са оценявали на някоя от тях лековитите свойства. Те широко са използвани в народната медицина, например за лекуване на бъбреци, кучешко грозде за лекуване на червен вятър и др. Особено много употребявали л а й - к у ч к а. Това е широко разпространено саморасло цвете-трева на градския двор. Населението я ценило като целебна билка и я делило на два вида: ситна и едра. Пред почитали дребната и събирали цветовете ѝ през май и юни. Употребявали я за лекуване на бебета, стомашни болки, рахитизъм, „костобол“, болки в ушите, очите, циреи, прочистване на стомаха, за родилки и т. н. Употребявали я чрез пиене — отвара и налагане.

К о п р ч в а — нарочно засаждана из дворовете за храна и лекуване, еднакво за хората и птиците. За нея отделяли изоставената част от градината. Употребявали корените и листата — зелени лете, сухи зиме.

К о и л о (полски хвош, змийска хурка) или обикновено населението го наричало коил. Разпространен бил твърде много из сухите места, особено из местата на Кършия и Кулата. Децата го брали за вази—сухоцветна зимна украса. Възрастните го употребявали за лекуване на стари рани, чрез компрес, за очистване на стомаха, против хранене на кръв и срещу „каменната болест.“

Ч у б р и ц а т а е друго цвете, интересно по своята миризма, засаждано из зеленчуковите градини за цвете и храна. Правили пиперница. Употребявали я при лекуване на главоболие чрез „налагане“, за ободряване, стомашни болки, мирис на устата и пр.

Ягодата е засаждана из дворовете и градините за чай, отколкото за храна. Употребявали „ягодения чай с мляко и захар за засилване, прочистване на кръвта, против циреи, кожни болести“.

Тринина. Била широко употребявано лекуващо средство, събирано из плавните, „отлаканите“, каквито е имало всяко домакинство във връзка с отглеждания домашен добитък. Тя е представлявала сбор от отпадъци на всички полски цветя. Употребявана е в народната медицина чрез „налагане“, потопена в гореща вода — „попарена“, налагали тялото при „вкоченяване“, болки в корема, краката, при скруфоли, за забременяване и пр.

Природни бедствия, наводнения и пожари. Природните стихии и бедствия са били неотменен спътник в живота на населението из цялата покрайнина. Обяснимо е защо те са правили впечатление. Не е имало обществени и частни летописи, в които да не се описват те, както и изживяното от населението. Все пак ученолюбиви хора са се задоволявали да отбележат тези необикновени стихии и бедствия, постигнали града и цялата покрайнина. При това прибавяли и лошите последствия за народното стопанство и тежките изживявания на населението. Поради произведеното силно впечатление те са се отразявали дълбоко в народната памет и предавани от поколение на поколение, например: „разправя баба ми“ „слушал съм от дядо ми“ и т. н. Природните бедствия са били много, като стихийно падане на град дъжд, слава, недостатъчен сняг голям студ, и т. н. Следвали наводнения. Оставените летописни бележки за разни селища на покрайнината се отнасят и за града. В тях са вписани и последвалите промени в живота на населението във връзка с поскъпвания, недоимък, болести и др. Най-стари се оказват летописните бележки, издраскани върху амвона на старата сапаревска черква „Св. Никола“ от втората половина на XIV в. Различни летописни бележки са писани из страниците на много книги отнасящи се за годините 1819, 1843, 1864, 1865, 1866, 1867, 1874, 1875 г. и др.

Чести са били тежките и гладни години, за които възрастните селяни още разказват, слушано от бащи и деди. Например в с. Червен бряг се разказва за „злата зима“ (1868 г.), когато се продавала една кола сено за един бивол, една кола жито за 70 жълтици, сламата от покривите на къщите изгорели за отопление. Да оставим спомена за своето страдание, което населението безпомощно е понасяло. „Да се знае“, това е било неговото съкровено желание.

Тези природни стихии и неурожай се отегчавали и без това тежкото положение на населението, когато феодалната турска държава е покровителствувала само спахиите, бейовете и др. поробители, които безжалостно се били впили в снагата на поробения народ из цялата покрайнина.

Наводненията били най-големите природни бедствия, които много пъти разорявали населението. Те се извършвали от „людия Джерман“, както съобщават летописните бележки за минаващата през целия град река. Лошите последствия от тези наводнения били толкова големи, че много години наред спомените за тях се предават от поколение на поколение. Най-старото отбелязано наводнение, за което още се при-

казва сред възрастните граждани, е това от 1812 г. То е направило силно впечатление с това, че е отнесло Каргалийския конак, най-голямото здание в града тогава. Друго голямо наводнение, за което още се говори, а има много живи съвременниците, е това, станало през 1897 г. През тази година въобще паднали проливни дъждове, които не престанали от май до октомври. Прииждат водите на р. Джерман и отнасят половината от Аркчийския мост. Кишата унищожила реколтата. Житото останало „празно“, не могло „да залеби“. До тази година житото на градския пазар е продавано на крина, а след това на килограм. Цената се качва от 20 на 60 стотинки килограма, която цена е смятана за много висока. Населението не могло да се изхрани. Настъпило паника. Лозовата реколта също била, напълно унищожена. Това продължило до 1900 г.

Следващите години урожайт се подобрява, населението се успокоява и отдава на творчески труд. „През 1901 г., а особено през 1902 г. и 1903 г. реколтата излезе много изобилна и цените на храните високи и възнаградителни за населението, вследствие на това постепенно захвана да се подобрява общото финансово положение на страната“.¹¹²

За Дупнишката покрайнина също реколтата била отлична. Зърнените храни в изобилие. Тюгюнът бил отличен, а изкупуването му станало на високи цени. Работната площ се веднага увеличила. Населението се ободрило и трудностите били превъзможнати.

Пожарите били друго бедствие, което често сполетявало града. По-неже един от основните поминъци е било земеделието, то във всички дворове имало плевник. Така е било еднакво из крайните улици на града и чаршийската улица, където били ханищата, кръчмите, плевни, обори и пр. В съседство били и жилищата за живеене. Освен това казахме, че градът в архитектурно отношение е представлявал дървенопаянтов строеж, който лесно се поддавал на запалване. Всичко това е давало благоприятни условия за разрастване на стихийни пожари, които през всеки няколко години унищожавали значителна част от града.

По-значителни пожари, които по своите размери представлявали общо бедствие за града, се помнят от далечни години и впечатленията за тях се предават от поколение на поколение. Те се помнят и описват. Не случайно са изпращани дописки за пожари в цариградските български вестници, например в „Дунав“, г. II, бр. 118 от 19 октомври 1866 г. отбелязва „пожари в Дупнишко“. На 31 март 1873 г. станал голям пожар в града, за който има пак дописка до в. „Дунав“, г. IX, бр. 768 от 22 април с. г.

След Освобождението също са станали големи и стихийни пожари, които обхващали голяма част от чаршийската улица. Ще отбележим някои от тях. През 1890 г. е горял Кузмановият хан (Кервансарая, Деве-хани). Пожарът обхванал редица нови сгради, центъра и някогашния Деве-хан. Тук къщите били в близко съседство с еркери, обори, плевни. Пожарът бързо се разнесъл от сграда на сграда. Обхванал всички къщи около площад „Развесена върба“ и мутафчийската чаршия до

¹¹² Юбилей на БНБ, Сп. на бъл. школ. д-во, г. VIII, кн. 6, стр. 391 и 393.

ул. „Мусала“ Гражданството, безпомощно да угаси огъня, покривало къщите с мокри черги, за да ги предпази от искрите, които били достатъчни да се разпространи огънят. Изгорели са два грамадни хана

Младжовият и Кузмановият, много къщи, плевни и пр. Огнената стихия в три редици опустошавала всички сгради. През 1892 г. в центъра на града избухва пожар, който обхваща градските касапски дюкяни, десетина дървени постройки (днешния зеленчуков пазар). Този пожар заплашвал целия център на града. След няколко години (1902 г.) пак в центъра на града избухва грамаден пожар. Опожарен е бил грамадният Цинцарски хан (сега ресторант „Република“). Обширни сгради, странноприемници, обори, плевни и пр. били обхванати от стихийния пожар. Гражданството било ужасено. Пожарът продължил няколко дни. Ханът ведно с много околни сгради бил напълно унищожен. И през следващите години върху града е връхлитала огнената стихия на пожарите.

Срещу пожарите гражданите мъчно се борили. В такъв случай цялото гражданство се чувствувало задължено да участва в угасването му. Това обаче ставало много трудно. Била създадена към 1887 г. градска пожарна команда. Тя имала пожарен командир, а пожарници били градските метачи. Разполагала само с една малка ръчна помпа, носена на ръце или на обикновена кола. Пълнена е с вода от хората, донасяна с тенекии. Имала няколко малки маркуча. Водата пренасяли с 2—3 бурета-двуколки, теглени от коне, а в бързи случаи и от хора. Граждани-доброволци се изкачвали по горящите сгради и с тенекии, котли и пр. хвърляли водата върху огъня, подавана от много хора, наредени във верига. Чешмите били рядкост. Вода вземали от съседните реки, язове, вадн, бунари и др.

Още през първите следосвобожденски години в града са правени застраховки против пожар от д-во „Дачия Романия“, което например заплатило за опожареното здание на гражданина Маню Янчев 4400 лв., за което е отпечатана „Явна благодарност“ в „Д. в.“ г. VIII, бр. IV, стр. 8 от 1. II. 1886 г. Това нещо направило силно впечатление на гражданството, защото при други случаи пострадалите граждани били материално разорявани.

За природни бедствия са смятани и земетръсите. Такива из покрайнината са ставали много пъти. Вестник „Время“, г. II, бр. 17 и 18 от 3. XII. 1866 г. отбелязва „земетръс в Дупница“, който бил значителен. Силен земетръс станал през 1903 г. за цялата покрайнина, когато били попукани и порутени много солидни сгради, каквито представлявали черквите. Вследствие на това пропукване за предпазване от срутване са пристягани с железни скоби, както е в селата Шатрово, Цървище, Вуково и др.

Водоснабдяване. Благодарение на обстоятелството, че градът се пресича от няколко реки, могло е да се поддържа сносна чистота. Горната част на града се пресича от р. Отовица, а централната — от Бистрица и притока ѝ Боклуджа. Двете се вливат в р. Джерман, която кротича по цялата дължина на града. Тази речна мрежа, от която се отклонявали множество воденични язове, пръснати из целия град, а от

тях в нескончаема дължина вади, почти из всички улици, съставяла просторна градска водна мрежа. Ако прибавим към нея множеството бунари, каквито е имало почти във всеки двор, ще добием по-ясна представа за изобилието от вода, с каквато се е снабдявал градът. Съчетана тази вода с хубавия здрав климат, ще си обясним, защо е отбелязвано от много стари пътешественици, че е „хубав град“ и имал „хубав свят“ Околната красива природа и изобилна балканска вода са съставяли винаги най-голямото природно богатство на града.

Градският водопровод е съществувал от годините на турското робство. Устройството му е било същото, както го заварваме след Освобождението до 1911 г. Водоснабвяването на Горната махала (кв. „Спартак“) в града ставало от р. Отовица, а останалата част — от р. Бистрица. Водата от тях е вземана чрез язовете, които протичали почти през целия град. От тях с калени и дървени тръби водата се отвеждала из града. Калените тръби били правени от местните грънчари, както и сега, но са били различни по размери, в зависимост от количеството вода, която трябвало да пропускат. Една за друга ги слепвали с нарочно направена непропусклива за водата смес от вар, кълчища и шарлаган, наричана люкюм. Дървените тръби били правени от провъртени със свредели по дължината им борови трупи, плътно скачени един за друг. Обикновено те служели да изкарват водата на повърхността. За разклонение на водопроводните тръби правили тъй наречените т а к с и м и (разпределител или днешния резервоар), изградени от хоросан и тухла в кубична форма 1,50 м. Вътре оставала празнина, която се пълнила с вода от главната водопроводна тръба. Там имало други тръби, чрез които водата се направлява в съответна посока. Покривали ги с дъсчен капак, затворен с катинар. От време на време съответният служител почиствал утайката. Такива таксими имало в кв. „Девети септември“ за водата от р. Бистрица, в Горната махала — за р. Отовица и т. н. В ниската част на града таксими не е имало. Най-голям е бил таксимът на площад „Развесена върба“, който се състоял от три дървени тръби, издигнати високо. От тях водата падала във форма на шадраван в нарочно положени корита, откъдето се направлявала.

Правени са отклонения за дворни чешми, каквито имало из богатските къщи. Водата до тях отивала по дървени тръби, сандъче за разпределение, красива пиринчена шопка, голямо гранитно (каменно) корито. Чешмата, сложена в красива дъсчена опаковка, сред цветя и трева в известни дворове, с постоянно шуртяща вода, била действителна красота. Обществени чешми е имало твърде малко. Известна е била тази при риломанастирския метох—Метохската чешма, обикновено вода се наливало от частни чешми.

Служителите, които се занимавали с поддържането на водопровода, се наричали ч е ш м е д ж и и, оттам и някои градски родове Чешмеджиеви. Обикновено това са били възрастни хора, които разкопавали потребните места, сменявали счупените тръби, разширявали водопроводната мрежа и т. н. Известни градски чешмеджии са били Атанас Чешмеджията, който живял и работил през турското робство, и Хри-

сто Лалев, който десетки години след Освобождението ръководил градския водопровод.

За пиене гражданството използвало и изворните геренливи води. Известен бил изворът, наречан *Живата вода*, при работническите жилища. Също чешмата, наречана *Герено*, до р. Джерман при поликлиниката. На тези чешми се събирали много хора. Кой се е занимавал с водоснабдяването на града през годините на турското робство, не знаем. Не може обаче да има съмнение, че това било работа на общината (турска.)

След Освобождението направата и разширението на градския водопровод от страна на общината е отдавано на предприемач. Обикновено такъв е бил дядо Ставраки Георгиев, заселник от Горна Джумая. И тогава водоснабдяването на града е продължавало да става от р. Бистрица, като „главата на чешмите“ се намирала в местността, наречана *Савако* над днешната баня. През 1894 г. общинският съветник Стоимен Атанасов Чешмеджиев и една лекарка определят и преместват началото на водопровода в м. Орехите по р. Бистрица, между града и с. Бистрица. Така изместват „главата на чешмите“ вън от града. Вземани са били пръв ред редица хигиенни съображения. Водата почиста и „предпазена“ от зараза, както се смятало тогава, била доведена в града с нов водопровод, направен от дървени тръби. Това е първият водопровод, строен след Освобождението. Той е обслужвал нуждите на града до направата на днешния водопровод.

Бунарите играли също важна роля за водоснабдяването на града. Почти във всеки градски двор е имало бунар. Имали са различна дълбочина. Например в центъра на града дълбочината им е достигала до 5—6 м. Дълбочината зависела от нивото на подпочвените води. Ограждали ги кръгово с каменна зидария, а в основата — дървен сантрач. Водата изваждали с котле, а по-късно с кофа, завързана с въже и порядко с верига. Много късно (1905 г.) из чорбаджийските дворове са слагали дървени или железни ръчни помпи. Водата от тях била чиста и в достатъчно количество. Употребявана е за поливане на дворовете — цветя, зеленчуци и др., за пране, водопой на добитъка и много рядко за пиене. И сега още някои бунари са запазени. Те имат началото си от турското робство. Из града никога не е продавана вода. Не се знае да е имало резервоари, които да събират вода за непредвидени нужди, особено при наличността на толкова много бунари и протичащи през града реки.

Построяването на днешния градски водопровод се извършва през годините 1911—1914. С този въпрос се занимавали много общински съвети, докато се дойде до изграждането му. Това се отбелязва при разглеждане на общинските съвети. Гражданството е посрещало с одобрение изграждането на водопровода. На 29 ноември 1910 г. градският съвет отдава на публичен търг построяването на водопровода. Министерството на вътрешните работи не одобрява този търг. На 3. I. 1911 година се внасят известни поправки, промени в поемните условия, като изграждането на водопровода да стане с манесманови тръби. На 21. II. 1911 година се произвежда нов търг. Състезавали се 6 фирми. Общинският съвет в заселанието си на 22. II. 1911 г. утвърждава търга и го

възлага на немската фирма „Хингер Горгас С-ие“, 3% под девизната цена, за 400 000 лв. Материалите са доставени от немската фирма „Манесман“ — гр. Дюселдорф. Водопроводните тръби са широки 75—100—125—150—175—200 мм. Общата дължина на водопровода е предвидена и изпълнена 34 км. Поради настъпилата Балканска война (1912 г.) строежът е прекъснат и продължен след свършването на войната. Пуснат е в експлоатация на 10 май 1914 г.

Срещани са много трудности при строежа, особено от обстоятелството, че не е била още прокарана уличната нивелация. Трябвало да се копае из дворовете, пресичане на къщи и пр., с което е бил засегнат главно кв. Бешик. Кварталите протестирали, недоволничели, обаче това съвсем не попречило на реализирането на голямото обществено дело. Главният техник по строежа на водопровода бил Васил Рангелов от гр. Лом, който след свършване на строежа се заселва в града и остава негов ръководител в продължение на 50 години.

Градска канализация. Такава в града въобще не е съществувала, ако не се смята тази от къщите до съседните реки, направена чрез геризи. Това били подземни вади, изградени с камени плочи или с кадени тръби, които отвеждали водата от домашните хамамчета до общите градски геризи. Последните се изливали в р. Джерман по средата на града и пълнили с нечистотии и миязми коритото на същата. Миризмата и различните зарази се разнасяли навсякъде. След Освобождението бил направен главен гериз из чаршийската улица до реките. Сравнително гъстата речна мрежа из града позволявала да се правят геризи от съседните на реките къщи. Всички нечистотии са извърляни по бреговете на реките в центъра на града, например пред сегашната поликлиника. Това е било най-боклукчийското място в града. Името на р. Боклуджа идва от турското бок—лайно. Повечето от домовете си служили с ями.

Така разгледаните градски водопровод и канализация давали възможност за върлуването на епидемии — например тифусната е била нещо обикновено. Въпросът за градската канализация е занимавал общинските съвети от 1905 г. насам, което е отбелязано в протоколите им. Строежът на сегашната градска канализация започва в 1935 г. със слагане циментови тръби из главната улица. До Девети септември е вършено мудро и недостатъчно.

Улично осветление. Преди Освобождението улично осветление е имало само из чаршийската улица, поддържано от общинската управа — беледието. През кои години на турското робство е сложно това начало, не е известно. По предавани сведения може да го отнесем към последните предосвободенски години. То се състояло от лоени свещи, слагани в тенекиени фенери, набучени на дървени стълбове на разстояние 100—150 м. Тази служба била поверявана на служители-турци. Това улично осветление е продължило и през първите следосвободенски години. През тези години изобщо и домашното осветление е било със свещи. През първите години след Освобождението газта е била неизвестна на гражданството. От 1887 г. започва употребата на газта за домашно и улично осветление.

В нарочно направени широки тенекиени стъклени фенери слагали конусообразни тенекиени лампи. Фенерът е бил набучен на кол. Така пригответните фенери са нареждани на чаршийската улица по кръстовищата. Всяка сутрин минавал нарочен фенерджия с малка стълба и тенекиен гюм, пълен с газ. Облягал стълбата на кола, покачвал се и изваждал лампата, напълвал я с газ, избърсвал шишето и слагал лампата във фенера, готова за вечерното осветление. Привечер минавал отново, запалвал лампата и я оставял да свети докато изгори всичката газ, сложена в нея.

Уличното осветление се отдавало на предприемач чрез търг-малонаддаве. За това ни говори запазен акт от 1 януари 1892 г., от който се вижда, че градското улично осветление е било отладено на предприемача Атанас Г. Скриниче, който го уреждал през 1891 г. Общината е дала на предприемача фенерите, лампите, стълбовете, така също и други принадлежности. „За използване на същите и връщането им в изправност след изтичане на определения срок предприемачът е оставял депозит в общината. При наемането на търга предприемачът се задължавал да изпълнява редица „пунктове“ от „контракта“, сключен между него и общината. Подробности няма запазени на каква сума е възлизало уличното осветление. Гражданството е плащало обаче данък, наричан „фенер-парасъ“

Първото електричество в града е употребено от открития кинематограф през 1911—1912 г., получавано от локомотив. След Първата световна война братя Н. и Д. Топлийски (1919—1923 г.) с доставени машини от чужбина и турбина на яз от р. Бистрица произвеждат електричество за двигателна сила на дърводелската си фабрика. Осветляват и улицата от м. Бешик до центъра на града и някои заведения. Едва през 1926 г. градът е електрифициран от акционерното д-во „Гранитоид“ — Рилските централи. От тази година започва редовното електрическо осветление на града — улично и домашно.

От 1904 г. започва прилагането на градоустройствения план. До Балканската война усилено се рушат сгради и прокарват улици. Най-напред е уредена главната — чаршийската улица. Бързо край нея се издигат модерни и масивни за своето време сгради. Старата чаршийска улица, по която прекарват главната улица сега, с малки изменения, в посочно отношение идва още от възникването на града. Покрита е била с калдъръм, наклонен към средата — вада, по която протичала постоянно вода за напояване на дворните градини. Постепенно калдъръмът е изваден и улицата е настлана с чакъл и пясък, валяна с „валяк“ от голям цилиндричен камък (диам. 1 м) теглен от три чифта биволи. От голямото движение постоянно се разваляла, покривала се с дупки, локви, камъни и пр. Останалите улици продължавали да са криви, тесни и пр. Първата паважна настилка е сложена през 1940 г. по главната улица от Камения мост до гарата.

Всички улици по време на дъжд се покривали с кал, често на места били непроходими, а при слънчево време прахта се носила като облак над града. От към 1909 г. започва да се полива главната улица при заход слънце, през лятото за утихване на прахта. Нарочна двуколка с буре, пълно с вода, с решетъчна тръба, теглена от кон. поливала улица-

та около централния градски площад. Останалите улици били поливани напръсквани от собствениците пред къщите или дюкяните с вода, вземана от вадите.

В заключение трябва да кажем за архитектурния вид на града, който, както казахме по-рано, е претърпял четири преизграждания. С Освобождението до 1912 г. големи обществени строежи са военният клуб, училищата и казармите. Много бавно е протекъл строежът на водопровода (1905–1914 г.) Канализацията до 1912 година, ведно с осветлението остават крайно примитивни. Причините за тази изостаналост на града са много — неподготвени управници, обществени, политически, стопански и пр.

Глава III

СЕЛСКО СТОПАНСТВО И БИТ

I. БИТ

Битът на населението от града и цялата покрайнина е тясно свързан със съвкупност от условия, привычки и народни традиции. Последните са неизменен спътник във всички негови прояви, в духовния и материалния живот. Водят началото си от далечното историческо минало, плод на дълго общуване и опитност. През годините на многовековното турско робство те са съхранявали положителното в неговия живот. Крепили са го през тежките дни на страдание и борби за свобода и независимост.

Домашно огнище. През годините на турско робство българите в града са съставяли 1/3 от цялото население. В „Семейни списък на гр. Дубница, 1879 г.“ са отбелязани 660 домакинства, без власи и евреи, включително цинцари и гърци. По брой на членовете на домакинствата се разпределят както следва:

брой на домакинствата	брой на членовете
15	1
163	2
120	3
120	4
101	5
62	6
40	7
22	8
8	9
4	10
4	12
1	16
1	17

Тези 660 домакинства са имали 1312 мъже и 1265 жени.

Битът на населението от града и цялата покрайнина се изгражда около семейното огнище — баща, майка, деца. В повечето случаи е имало и баба и дядо. Домашният бит ги е тясно свързвал, който достигал до близки и роднини. Башата е ръководил домашния начин

на живот винаги във връзка с наследените привычки — от близко и далечно минало. Основата на взаимоотношенията между членовете на домакинството са изградени върху почитта към по-възрастния.

Надзорът и грижата над живота на децата са продължавали и при значително висока възраст, например родителят е получавал паричното възнаграждение, давано на детето като чирак или калфа от майстора, сключването на брака на син или дъщеря е ставало само с безусловното съгласие и избор от страна на родителите, предимно бащата. Те извършвали редица проверки на рода, от който вземат снаха или на който дават дъщеря, по отношение на домашния бит, здравословно състояние, характер, роднинство и т. н. Бракът е предхождан от годеж, наричан „армаз“, при участието на свещеник, кум, родители и др. Неговото разваляне ставало трудно и продължавало до една година. Строго е спазвана родовата връзка до „седми пояс“, което се равнява на $2\frac{1}{2}$ родство — „да няма кръвосмешение.“ Силно се зачитало родството.

Много късно в своята напреднала възраст бащата е отстъпвал правата си на по-големия син като бъдещ домоначалник.

Религиозните обреди лежали в основата на градския и селския бит на покрайнината. Черкуването празничен и неделен ден, молитви преди хранене и спане, в дни на домашни затруднения и пр. са лежали в основата на домашния и обществения начин на живот. Чрез религиозното възпитание в домашния бит са утвърждавани много неправдини.

През турското робство махалите Хисарлък и Варош рано сутрин на празничен ден били огласяни от ударите по пътните врата или по дървеното клепало, което вършили черковните клисари-занаятчици поред, с което подканяли богомолците на черква.

Зачитан е празникът на някой светия, който имали като патрон на своя дом, или даване курбан за защита при болест, домашно нещастие и пр. Това празненство се е придружавало с домашно тържество и някои черковни обредности. Много е зачитан св. Иван Рилски.

По най-различни пътища се е проявявала привързаността към домашното огнище. Запазване името на бащата и неговия дом се смятало за нещо свято, особено за мъжката челяд. И не случайно в едни и същи домове, под една стреха, са живели редица поколения още от началото на XVIII в., а може би и по-рано, например Темкини, Латини, Достини, Гергиневци, Шалдуповци и др.

Имало е родове от далечно минало, които носят името на майката, когато тя е останала вдовица или е била по-мъжествена натура, например: Сребровци, от името на баба Сребра, която оставя името от средата на XVIII в., вдовица, отгледала с труд и умение много деца, баба Лата (1842—1904 г.), дала името на рода Латини и пр. в м. Хисарлък.

Домашна наредба. Възникването, изграждането на града и градоустройството му разгледахме на друго място. Там посочихме къщното разпределение, което е тясно свързано с домашната наредба. Последната е основната част на градския домашен бит. Тази домашна

наредба, която може да проследим от XVII в., почти не се изменя до края на XIX в., когато в града започват да нахлуват новости, пренасяни чрез пътувания, посещения на близки и далечни градове, повишение на общото културно ниво и т. н. Освобождението дава ново направление в домашната наредба. В основата си тя остава дело на домакинята, която приемала по традиция нейното изграждане от далечното минало. Всичката наредба излизала от сърчните ѝ ръце.

Чистота била основната задача на домакинята при домашната уредба. Ежедневното почистване на къщата и основното есен и пролет били изключително нейно задължение.

Украсата на домашното огнище, в големи или малки размери, зависело от материалното състояние на домакинството. Винаги обаче проличавало старанието на домакинята да създаде украса, „излязла от нейните ръце.“

Централната част на къщата се замала от одаята. Прозоречната ѝ част, обърната към цветния двор през XVII в. и XVIII в. и към улицата през XIX в., е обиколена с широки миндери и полици. Те са припокрити с домашна вълнена тъкана черга. А възглавниците и презглавниците върху тях са също от домашна вълнена тъкан. Последните в долната част са украсени с дантела. Тази стайна украса през лятото е от памучна тъкан.

Средата на одаята е застилана през XVII в. с рогозка. По-късно, през възрожденските години — с красива козинява черга. Последната е изтъкана от козината, с чудно красиви шарки, съчетани във форми, които имат различни имена. В предосвобожденските години предно място заемала вълнената шарена черга, съчетана от различни цветове и комбинации, отговарящи на вкуса на домакинята, но общоприети от много домакинства.

Вътрешната стена е закрита с юклуци, долапи и одерчета, където са слагани постилките, върху които са спали и се завивали децата. Те спели върху пода. заслан с рогозка, а по-късно с черга. Покривали се само с „шарената черга.“

Мутвакът, или къщата, е друго къщно помещение, свързано с домашната уредба. Намирал се в съседство на одаята, като в ъгъла ѝ е сложено хамамчето. Уредбата на мутвака от XVII и XVIII в. се отличава от това през следващите години.

Централната част на къщата е украсена с открита или закрита софа-еркер, къоши, която има своя наредба с миндерлък, шарена черга, красиви възглавници, парапет, широк поглед през прозорците към околните баири или зелената градина. Къшкът е присъщ на възрожденската къща като място за отпочивка, посрещане на гости и др.

Храна и хранене. Приготвянето на храната е заемало важно място в домашния бит, което било дело на домакинството. Изхранването на населението още от далечните години на робството може да разделим на домашно и обществено.

Домашното изхранване, безспорно, е заемало по-предно място от общественото. Хранителните продукти можем да ги разделим на растителни и месни, на постни и блажни. Тяхната подготовка и консумация е била тясно свързана с черковните празници или въобще с рели-

гията. Това е внасяло известна икономичност в консумацията, не без значение и за здравеопазването.

Постната храна е заемала важно място в изхранване на населението. Тя е била диктувана преди всичко от религиозната обрядност. Достатъчно е да отбележим продължителността на различните по дълготрайност „постни дни“, наричани от населението „пости“.

Постната храна от растителни продукти била твърде еднообразна. Трябва да прибавим, че само благодарение на тази голяма икономия в храната и облеклото — при примитивното земеделие и занаятчийство — е могло да се отглеждат големи домакинства. При постната храна най-скъпа е била запръжката — зехтинът, който е доставян от Гърция. Употребата му се смятала за „лукс“ и бил достъпен само до по-богатите домакинства.

Зехтинджи и наричали дребните подвижни продавачи, които до освобождениските години и след това до към 1912 г. из града и селата разнасяли зехтин за продажба. Поради скъпата цена и несвикналост с употребата му населението много малко го е консумирало. Затова подвижните продавачи подканяли към купуване и употребление. Продажбата му давала значителна печалба. Единствено с него, и то само при по-тържествени домашни случаи, е „облажвана“ постната храна. Продавачът слагал зехтина в толум от добре изработена овча кожа, „натоварвал го на кон и разнасял из града и селата с викове: „Зайтин зайтин“ и т. н. Подканвал клиентите, продавал и източвал из предното „нодже“ (краче) на тулума.“ Така описва продажбата на зехтина един съвременник.

Блажната храна имала своето особено важно значение за изхранване на населението. За нея мъжете-домакини имали предварителна грижа за осигуряване през зимата. Тази храна е тясно свързана с местното животновъдство. Месото заемало важно място, особено свинското чрез отглеждане на домашната свиня, за изхранване.

Пастърма е изсушено на слънце или на вятъра солено месо или пък само насолено в каца, наречено саламура, приготвено да изтрае около една година. Освен за домашни нужди големите скотовъдци или тамазлъкчи са правили и такава за продажба. Тя е правена от тлъсто овне или козе месо. Козята пастърма за местното население е била неделима част от битовата храна. Боб, сготвен с козя пастърма през зимата, се смятало за луксозна храна. Готвенето ставало в нарочни гърнета на фурна.

Говеждото месо заемало също важно място в изхранването на населението. Планинското скотовъдство осигурявало през лятото особено търсеното месо „чукан овен“ — тлъсто и вкусно. То се смятало като привилегия на нашата планинска покрайнина. Производството му и консумацията са тясно свързани с джелепчийството още от средата на XVIII в.

Млечните храни заемали също важно място в битовата храна на населението. Почти всяко домакинство през следосвобожденските години е имало крава. Домакинството е разполагало с много млечни продукти — мляко, масло, извара, мътеница. Овцевъдството, застъпено широко из покрайнината, е доставяло на населението бито и яглия си-

рене, извара, налагана в каче със зелени пиперки. Снабдяването ставало направо от производителите. Много години след Освобождението в града е имало дюкяни за млечни продукти, наричани сиренарници. А джелепчийството било тясно свързано с мандраджийството, пръснато из полупланинските и планински селища на покрайнината.

Във връзка с природните условия, бита, храната и храненето не безинтересен е въпросът за гущавостта сред населението из селата Гюргево, Сапарева баня, Овчарци, Самураново, Бистрица и Пастра — въобще из подбалканския район на Рила планина за Дупнишката покрайнина. Гушавостта тук има началото си от далечни времена, но за това не са оставени сведения. За същата пръв отбелязва професор К. Иречек от 1880 г.

Пестеливост. Домашният бит на градското и селското население от покрайнината е протичал при големи икономии. Стремехът е бил всяко домакинство да се самозадоволява. За това подпомага земеделието, макар и често в малки размери, но присъщо за всяко домакинство. Бахчите, нивите, лозята и др. били важен източник за домакинството на хранителни суровини. Много граждани могли да натрупат повече богатство или станат „заможни“ благодарение на своята пословична пестеливост и трудолюбие.

До Балканската война (1912 г.) обикновено нещо е било всички членове на домакинството да се обличат в домашена тъкан.

Спестовността често е довеждала и до скъперничество.

Обществено хранене. Както и през годините на турското робство, общественото хранене се извършвало из многобройните ханища на града, където се готвило за странници, за които имало и нарочни стаи с отураци, застлани с рогозки за преспиване. За общественото хранене ни говори летописната бележка за „Иван Янак. ахчи, 1836 г.“ Това е за сега запазена най-стара бележка за ахчия — гостилничар. В какво се изразявало общественото хранене преди Освобождението, не знаем. С него са се занимавали много градски ханища.

След Освобождението, дори до Първата световна война, тези ханища имат фирми с надпис „Хан и странноприемница.“ Това са същите ханища от времето на турското робство, но преобразени с ново име и нагодени вече към новосъздаващите се условия. Хан — стара странноприемница, преживяла робството и работила до Балканската война (1912 г.).

Старите ханища-странноприемници се заменят с хотели едва десет години след Освобождението. Хотели и ханища продължават да съществуват едновременно дори до Девети септември. Хотелите се създават бавно. През 1894 г. в града има три хотела: „Джумая“, „Търговски“ и „Македония“ с гостилници. След 1894 г. с разрастване на общественото хранене, освен откриването на ахчийници към хотелите и хановсте, откриват се такива и като самостоятелни заведения. И в тях готвили храна за посетителите и особено за „пазаргакето“ в пазарен ден.

През същите години се набелязват появилите се вече гостилници. В превоенните години (1910 — 1911) се сочи гостилница „Средна гора“ на Иван П. Шопов — бай Иван Клинката.

Към общественото хранене трябва да отнесем и бозаджийниците. В тях се сервираше предимно боза на чаша или полюка (половин литър). Бозата била слагана в нарочни бозаджийски стомнети.

Сладкарниците са нововъведение в общественото хранене на града. Те възникват заедно с по-културното издигане на гражданството с продажба на сладкиши, баклава, сладолед (дондурма) и пр. През 1894 г. в града е имало само една сладкарница със съдържател Коста Христов (1857—1914 г.), а през 1911 г. — две със съдържатели Коста Христов и К. Хаджидонев.

Провеждано е и амбулантно хранене из улиците, предимно за закуска. Това са били мекичари, симитчии, баничари, салепджии. Тук се отнася и уличната продажба на лимонада, производството на която започва сравнително късно.

След Освобождението турските кафенета били заместени с български, като по свестни били тези на Райчин — Райчиновото кафене, „Двата бели гълъба“ на Стойчо Благодумни в м. Варош с градинка на стръмната част на баира. Тук се събирали много граждани. В това кафене за пръв път в Дупница (1888 г.) се продава бира, доставяна от София. Изобщо кафенетата са били като неразделна част от общественото-битовия живот на града. До Освобождението турските кафенета били подредени с миндерлъци, върху които клиентите сядали кръстат и сърбали с шум топлото каймаклия „турско кафе“. Такъв тип кафенета продължавали да съществуват до 1907 г. — Кукуличовото кафене.

Едновременно с общите промени в битата на града настъпват промени и в кафенетата. През 1897 г. се открива модерно кафене с голям салон и 20 маси, което се намирало на Каменния мост на р. Бистрица.

Кебапчийство. С него общественото хранене в Дупница е известно от много години. Широко е било застъпено още през годините на турското робство. Пренесено е в града от дупничанина Христо Иванов Юскиселички (1807—1893 г.), който е изучил кебапчийството в Цариград като печалбар. Завръща се в града със 100 кесии пари, откъдето е получил и името си. Отваря кебапчийница на „чаршийски дюкян“. Посещението на кебапчийниците ставало масово особено сутрин за закуска и вечер за вечеря. От един килограм кайма приготвяли 40 кебапчета. Дреболиите на скара се явяват след Балканската война (1912 г.).

След Юскиселията кебапчийството се подема от други. Това е дядо Пиро, който учил занаята при Юскиселията и след което го предава на Христо Д. Шерденков (1852—1929 г.), който работи кебапчийство до 1922 г. Той е бил кожухар. Дълги години се занимава с кебапчийство и е един от неговите последни истински представители. Предава кебапчийството на сина си Димитър Хр. Шерденков, който го модернизира. Това е стар градски род, отдал се на този занаят, който практикуват почти един век. Друг типичен представител на кебапчийството е Лазо Величков (1841 — 1933 г.), заселник от с. Житуша, Радомирско. След като скитал из Света гора, дето копаел манастирските лозя като печалбар, се настанява в града и отваря дюкян — бозаджийница, която по-късно прераства в кебапчийница. Упражнява за-

Христо Д. Шерденков, кебапчия,
1852—1929 г.

Лазо Величков, кебапчия, 1841—1933 г.

наята от първите следосвобожденски години до 1924 г. По-нататък го подемат сиювете им до Девети септември. Шерденкьо и Лазо, наричани така от гражданството, са били типични представители на една отминала епоха с потури, долама, емении, калпаци, едри, снажни хора.

Кебапчийските дюкянчета били на чаршийската улица в централната част на града, в съседство. Непрекъснато те взаимно си съперничали. Скарите били сложени на прозореца, пушекът и миризмата заливали цялата улица. Обстановката в дюкяните им била напълно примитивна.

През годините на турското робство е правсно и чеверме-скара, което продължава и след Освобождението.

Амбулантни кебапчийски скари са уреждани на пазарни дни на чаршийската улица или на пазарния площад за селяните, идващи на пазар. Всичко е било на открито, изложено на вятъра и уличния прах. Такива са били и скарите в бирариите, кебапчийниците и пр., сложени на прозореца, докато късно, 1935 г., медицинската власт нарежда скарите да са на закрито. През годините на турското робство и след Освобождението (1880—1925) половин век кебапчийството е било примитивно тясно свързано с градския народностен бит. Модернизирването му нанесе удар и никога след това съвременните бирарии, ресторанти, и скари в града не можаха да пресъздадат патриархалното кебапчийство с вкуса и аромата на някогашните дупнишки кебапчета на Лазо и Шерденкьо с любезния отговор: — Готови ли са кебапчетата, дедо Ристо?

— Саа, мило, саа, печат се!

Облекло. Поради постоянно настъпващите промени в живота на населението старинното народно облекло бързо изчезва. Може да кажем, че на много места из покрайнината е отдавна изоставено. Дупнишката покрайнина по отношение на облеклото се намира на границата между белодрешковци и чернодрешковци.

Мъжко облекло. Облеклото на градското население винаги е било еднакво с това на жителите от Долно поле. Едновременно са претърпявали и настъпващите му промени, като най-напред е било за сегната облеклото на градското население, още откъм средата на XIX в. и постепенно се разпространило сред населението от Долно поле. Старата градска носия потури е била запазена в единични случаи до 1927 г., носена от Христо Д. Шерденкъв. Масово е изоставена в града още първите следосвобожденски години. Носени са и дънесте потури от сукно или домашно тъкано платно, черно, широко 20 см. До под коленете са тесни, притиснати в коленете, а нагоре твърде широки и на кръста набрани. Тези т. н. дънесте потури са носени от стария градски еснаф и чорбаджии до към 1900 г., например майстор Мануил Николов; кюркчия и бояджия (виж занаята кюркчийство) ги е носил до „умирачка“ (1908 г.). И едните, и другите потури се пристягали на кръста с пагачник, който бил неразделна част от чеиза на невестата. Зимно време е носено джубе — подплатено с кожа палто, от домашно бало, в кафен или синьо-морав цвят, дълго до глезените. От средата на XIX в. в града вече започват да се явяват „френски дреи“, което особено се засилва през последните предосвобожденски години и след Освобождението те окончателно се утвърдяват. Те са носени от създаващата се интелигенция. Изготвяни са от домашна вълна тъкан, високо прибрани фасони на яката и пр.

За шапки продължават да се носят калпаци, изработвани от местните кюркчии. През първите следосвобожденски години започва носенето и на астраганените калпаци, което е било привилегия на побогатите. Последните се сменят с корави бомбета, а при официални случаи — цилиндри. Бомбетата са носени до Първата световна война, подменени с меки шапки и каскета. Балтонът, като горна дреха, се явява след Сръбско-българската война (1885 г.). Към 1899 — 1900 г. са носени балтони в три четвърти дължина, направени от кадифе. Покъсно дългите палта — балтони са имали само кадифени яки. След 1900 г. става модернизирание на мъжките дрехи.

Женско облекло. Това облекло от далечното историческо минало не е запазено. За цялата покрайнина е било еднакво — сукманът. За Горно поле остава в сила и днес, а за града и Долно поле се изменя във възприемане на фустана и полчето. Ставало е и приспособяване под влияние на турската носия. Ризата е основното облекло, направена от домашна памучна тъкан, широка, дълга, без яка, разцепена на гърдите с кенар, ръкавите и полите се показват под горните дрехи. В отделни случаи до 1907 г. възрастни жени са носили шалвари, нещо обикновено за предосвобожденските години. И след Освобождението са носени от някои баби. За такава носия пише и граф Ферие-ро де Совбоф от края на XVIII в.¹¹³ Шалварите били правени от бас-

¹¹³ 1000 години България. 295

1. Семейство Младжо Пенев, джелел-ханджия и мутафчия, 1806—1883 г

2. Семейство хаджи Мите Яръков, ханджия, 1814—1883 г.

3. Градско облекло от края на XVIII до края на XIX в., баба хаджи Мария хаджи Георгиева, 1789—1889 г.

1

3

2

ма „на перя“, наричана „юн басма.“ Върху тях опасвали цветни вълнени или памучни фусти. След Освобождението върху тях обличали фустан и ги прикривали. Тази носия бързо изчезва сред българското население.

Старата градска женска носия е имала „граждански вид“, каквото добива още първите години след Освобождението. За 1879 г. професор К. Иречек пише. „През неделните и празнични дни градът, със своята оживеност, прави впечатление. Живото красиво население, чернооко и чернокосо, има южен характер, много отдалечени от флегматичността на планините и близките краища на север. Бият в очи пъстрите женски носии, момичетата с червени китки на главата, с черни дрешки, със златни обшивки и в зелени сукмани, притиснати със златен пояс.“¹¹⁴ Пъстрите женски носии зелени или червени сукмани, някои плисирани (с. Бистрица, Сапарева баня и др.) без ръкави, с талия, направени от домашно тъкано тънко бало, и сега са съставна част от женска носия за младите жени от Горно поле — селата Самураново, Бистрица, Ресилово, Червен бряг, Крайнищи, Сапарево, Гюргево. Сукманът, с всичката си гайтанска украса, е носен от старите жени из цялата покрайнина, сега запазен в селата Червен бряг, Самураново, Ресилово, Яхиново, Сапарево, Гюргево и др. Под сукмана зимно време обличали антерни, препасвани с пояс. Най-старата горна женска дреха се наричала кортея.

След Сръбско-българската война (1885 г.) настъпва бързо модернизиране в женското облекло. За венчалните рокли бабите казвали на внучките си: „Гледай ме, па че ти оставя наследство булчената си рокля.“ Те са правени само от коприна на перя. Платът им се наричал джамфез. Върху тях обличали елече, направено от червено или мораво кадифе, със сърмена бродерия, която се смятала за най-изтънчена работа. Същите шивачи-сърмаджии правили черковните одежди със сърма.

Дамските шапки и капели проникнали в града късно след завръщането на гражданите, посетили освещаването на българската черква „Св. Стефан“ в Цариград.

До 1889 г. жените в града не са носили балтон. Продължавало да се носи полчето. Последното се поменя с жакет — дълги, къси, черни.

От 1900 г. насетне е модата на мъжките и дамските колосани дрехи. Жените колосвали дантелените фусти, а мъжете — горните ризи, ръкавели и яки. Цялата интелигенция — чиновници, учители и пр., се носили „шик“ — хубави костюми, колосани горни ризи, яки и ръкавели, всичко в бяло. Модните мъжки лачени обувца вземали предно място. Бялата връзка и коравото бомбе били неотлъчен спътник на хубавото облекло. В домашна обстановка са колосвани хасените покривки на миндерлъците, дантелите по тях и пр. Женската украса завършвала със златни и сребърни обеци, гривни, пръстени, брошки, а за мъжете ланец за часовник и пр., в повечето случаи изработвани от местни майстори-коюмджии златари.

¹¹⁴ К. Иречек и. с.

1

2

1. Градско женско и мъжко облекло,
1888 г., семейство Георги Сарафов,
първия фледшер в града

2. Същото семейство Георги Сарафов
след 10 години, 1900 г. Ясно подчер-
тана промяна в облеклото

3. Семейство Васил Хаджиатанасов.
Мъжко и женско облекло, 1911 г.,
преди Балканската война

4 Семейство д-р Георги Василяди,
1905 г., (бащата, майката, дъщерята
и зета полковник Тополов, убит през
Балканската война 1912 г.)

4

3

В годините преди Балканската война (1905—1912) настъпва нова промяна в женското облекло — модата „шантиклер“ Тя нарушава коренно основния консервативен характер на народния бит, замествайки дългата широка рокля фустана, в която виждали една от границите за обществен и личен морал. Модата шантеклер, къса и тясна пола, била подигравана от гражданството. И въпреки всичко тази мода се наложила, като нарушила из основи редица предубеждения в личния и обществения живот на града. Жените от средна възраст носили само черни копринени дувалета. Момите решили косите си на плитки, а по тях сини, червени и пр. панделки.

Всичкия ченз момите изработвали на ръка, с възможност да бъде виден, за да се рекламира, че е работна. Мъчно са възприемали за ченза машинно изработени неща.

Мъжки обувки¹¹⁴. От далечното минало населението носило опинци от волска, биволска или свинска кожа. Папукчийският занаят е изготвял първите обувца още от началото на XIX в., наречени емении. В предосвобожденските години се заместват с ковани обувца (с клечки). Папукчийският занаят се заменя с по-усъвършенствуван — кондурджийство. Носят се обувки яръм потини — половинки с ластик. Следват цели обувца, наричани шивали (от немското щифел) с ластик. Тези обувца са в общо употребление до към 1905 г., когато започва заместването им със съвременните половинки обувца. Емениите и кондурджийските обувца са носени от по-богатите и интеллигентни хора, беднотията дълги години е носила опинците.

Женски обувки. Те също са били проста изработка и претърпели значителна промяна. И жените през робските година са носили опинци, а по-късно емении и шити пантофки. В следосвобожденските години са били модерни кованите папуци. Горната кожена част по-късно е шарена чрез пресоване, а токовете слагани по-високи. Луксозни смятали лачените, роганлините папуци, направени от кожа. Те се лъскали, „като се мета фустано“ След 1885 г. носят обувца шивали, с ластик от двете страни, високи над глезените и повдигнати токове. Следват ковани пантофи, отворени. Моралът по отношение вземане мерка бил значително консервативен. Неморално било жена да отиде в обуварска работилница да ѝ вземат мярка за обувца. Това майсторът вършел лично само в дома на клиентката. Не било морално жена да повдигне роклята си на публично място за вземане мярка и да ѝ гледат работниците краката.

Шушоните се въвеждат за носене в града към 1900 г.

Из далечните забравени години на турското робство, а може би и по-рано, са носени дървени обувки, наричани палъми. Употребявани са за икономия из дворовете, съседите и пр. особено при поливане на цветята. Споменава се името на майстора Иван Недялков налъмджи, 1831 г. Те са широко употребявани от населението.

Домашно отопление и осветление. Това са съществени страници на народния бит за покрайнината. От далечните години на турското робство до Балканската война (1912 г.) са настъпвали през зимата голе-

¹¹⁴ Виж отдел занаяти — папукчийство

ми студове и обикновено нещо е било водите на р. Джерман да замръзват 2—3 месеца. Особено големи са били студовете от Никулден до Богоявление, „около Божич и Богоявление“, за които винаги се отбелязва в летописни бележки. Хвърлянето на богоявленския кръст във водите на р. Джерман е ставало при черквата „Св. Никола“ преди и след Освобождението. На Водици (Богоявление) реката е била толкова замръзнала, че масата за извършване на черковната служба е правена от лед.

Къщите са отоплявани от огъня на огнището в мутвака. Одаите са отоплявани с калени мангали, изпълнени с фролошки дървени въглища. Това в някои градски домове е продължавало и до 1928 г.

След 1892 г. в града започва употреблението на каменните въглища, докарвани от мина „Бобовдол.“ Към тях гражданството се приспособявало трудно.

Преминаването от мангали към печки за отопление, наричани „кофтор“, е ставало бавно. Кофторите били употребявани само от по-заможните домакинства през последните години на турското робство, при това били нещо рядкост. Градската болница при откриването ѝ 1879 г. е била снабдена с такива. Следва, че кофторът е бил познат на гражданството още от предосвобожденските години.

Още от годините на турското робство за домашно осветление си служили с огъня от огнището в мутвака, борина или лосна свещ. По тази причина таванът на мутвака е бил винаги силно опушен. След Освобождението е имало в града и свещарски работилници. Свещите са продавани из бакалниците и пазарските сергии. Служили си със свещници, които били важна част от домашния бит. Правени са от градските ковачи (от ковано желязо) за една или няколко свещи с хубав статив, красиви рамки, украса и пр. Особено красиви са били пиринчените лети свещници, употребявани из богаташките къщи при тържества, празници и пр. Единични или няколко свещи хвърляли слаба мътна светлина сред голямата одая. По-бедните семейства, вместо свещник, нареждали малки клещици борина върху широк кръгъл железен статив — светилник.

В годините преди Освобождението и след това, според някои съвременници, газта е била неизвестна на местното население. Масовото ѝ употребление започва от към 1887 г., с малки изключения дори до 1894 г. От начало в домакинството си служили с „виделето.“

Много късно започва употребата на ламбите със стъклено шише „ламбено шише.“ В началото ламбата била привилегия за богаташките къщи. Към 1890 г. започва по-широкото употребление на ламбата. Газта е доставяна от бакалите и продавана из дюкянните им. Налагането на газта в домашния бит ставало бавно. Смятала се за скъпа и липсвало навик за употреблението ѝ. Само така може да се обясним защо разнасянето и за продажба из градските махали е ставало до към 1912 г. от старци евреи, облечени в дълга горна дреха, с дълги бради, ниски черни шапки. Трябва да имаме предвид печалбата, която се получавала. Предлагали газта на гражданството с викове — покани. Носили тенекията с газ, спирали на кръстопътните улици или движейки се, се провиквали: „видело .о. .о .о видело .о. .о .о.

Нуждаещите се граждани излизали и купували газ в шишета обикновено по 1/4 или 1/2 л. Така много трудно и бавно се е налагала употребата на газа в градския бит, да не говорим за селата, където това става още по-бавно и по-късно.

Кибритът в града е употребяван още от към 1868—1869 г., разказва Христо Д. Шерденков (1852—1929 г.)¹¹⁵ Донасян е в кутии по 50—100 клечки. Те били мукавени, цилиндрични, какакът на които бил намазан с „черна смес“, от която ставало запалването на кибритените клечки чрез драскане. Запалвали се чрез драскане и от твърди предмети, като камък, подметките на обувката и др. Към 1905 г. започва употребата на кибрит, наричан „каф-кибрит“, запалителна смес

Празнувания. Празниците и всички свързани с тях обичаи и обреди се провират като червена нишка през цялостния бит на градското и селското население на Дупнишката покрайнина. Интимният и обществен живот на града и селото от далечните години на турското робство е тясно свързан с всички черковни празници в зависимост от културното ниво на населението. Чествуването на различните празници е дълбоко и еднакво свързано с бита, труда, облеклото, храната, домашната уредба, взаимоотношенията, почивката, народната песен и др. Всичко това е претърпяло промени в зависимост от станалите такива в материалния живот.

Най-рано чествуван обществен празник в града е този на Кирил и Методий. За пръв път при участието на цялото гражданство е отпразнуван на 24 май 1860 г. Свързан с народната просвета, това първо чествуване е направило силно впечатление, за което намираме сведения в дадената дописка до в. „България“, излизаш в Цариград, от Димитър Я. Бисеров, тогава учител в града. Чествуването на този празник на просветата е плод и символ на укрепващото национално съзнание и разрастващо се учебно дело в града. Това е празник с голямо обществено, културно-просветно значение, чествуван ежегодно в града от един век насам.

Все по това време този празник на народната просвета е чествуван и из някои села на Дупнишката покрайнина, например в с. Бобошево за пръв път през 1861 г. е уредено такова празненство от учителя Ненов. Пак там през 1871 г. се открива новопостроеното училище, кръстено на името на братята Кирил и Методий и било проведено празненство, на което произнесъл реч учителят Никола Чомаков от Дулица.¹¹⁶ В с. Рила за пръв път през 1870 г. се чествува този празник въпреки опозицията на рилския духовник Паисий.¹¹⁷ Засега не се намират сведения, че този празник е чествуван до Освобождението и из други села на Дупнишката покрайнина.

¹¹⁵ От незапомнени години населението в града и покрайнината е получавало огън от „трат и огнило“, с което и сега си служат някои възрастни селяни. За кибрита посочените години се виждат пресилени, защото „в 1883 г. е бил изнамерен фосфорният кибрит, който се запалвал от драскане“ (Проф. Лаунгардт — История на културните победи на човечеството.) „Библиотека за самообразование“ — Ст. Атанасов, няма година на издаване.

¹¹⁶ в. „Право“, г. VI, бр. 17, 21. VI. 1871 г.

¹¹⁷ в. „Турция“, г. VI, бр. 19, 27. VI. 1870 г.

Дупничани-учители са въвеждали чествването на братята Кирил и Методий като всенароден празник из различни краища на поробеното отечество. Достатъчно е да отбележим, че Георги Икономов, дупничанин, като учител в Самоков урежда за пръв път това чествуване из трите училища на града през 1862 г.¹¹⁸ Пак същият като учител в гр. Велес урежда първото чествуване и произнася прочувствено слово.¹¹⁹

Още от първите години след Освобождението общоградски празник става 2 януари — освобождението на града от турското робство. Празнуван е тържествено с молебен в черквата „Св. Богородица“ при стичането на цялото гражданство и учащата се младеж. Културно-просветните организации идвали под строй със знамената си, например младежкото дружество „Младост“. Не са забравяни на този празник и руснаците-освободители. Така на 2 януари 1884 г., петата година от Освобождението, изпращат телеграма до министъра на вътрешните дела в Русия, с която изказват благодарност „на победните руски войски, първи от които са встъпили в (Дупница) храбрите солдати от Гуссарский Маринополски полк“. Молят министъра да поздравя командата на този полк и войниците, „храбростта на които историята на града ще запише в първите страници, кмет Х. Младенов“.¹²⁰ И признателното гражданство непрекъснато до сега ежегодно чествува този ден с беседа, литературно-музикална забава и пр.¹²¹

Еснафските празници, свързани със стопанското издигане и укрепване на града, безспорно са оказали голямо народностно въздействие. Те са свързани с деня на някой светец, патрон на сдружението, например Илинден, Никулден, Димитровден, св. Спиридон и др. Замогващото и укрепващото занаятчийство в града още от първата половина на XIX в. чрез еснафските организации урежда еснафски тържества — празненства; близо век и половина обединява усилията на стопанските дейатели в града за материално подобрене и преуспяване, за заможен личен и обществен живот.

Еснафските сдружения в града били твърде много, оттам и честото уреждане на такива тържества-празници при активното участие на цялото гражданство.

Животът на училищата е също така тясно свързан с проявите на гражданството във връзка с изграждане на училищни сгради, откриване на нови училища, записване и откупване на нови книги за нарастващите културни нужди, които намираме от годините 1816, 1835, 1856, 1863 и др. Уреждането на годишните училищни тържества по случай завършването на учебната година са били забележителни. За тях намираме дописки в цариградските вестници, в „България“, сп. „Читалище“ „Български книжици“ и др.

¹¹⁸ в. „България“, г. IV, бр. 17, от 6 август 1862 г.

¹¹⁹ П. сп. г. VIII, кн 6 стр. 568.

¹²⁰ Д. в. г. VI, бр. 6, стр. 15, от 19. I. 1884 г.

¹²¹ Ежегодното чествуване на този хубав традиционен освободителен празник прекъсано от 1958 г., когато тържествено беше чествувана 80-годишнината от освобождението на града от турско робство. Доклад за това изнесе председателят на ГОНС и беше изпълнена хубава литературно-музикална програма. Сега се чествува през 10 години.

Черковните празници също са допринасяли за изграждане на народния бит и единство в града и цялата покрайнина. Уреждани са много домашни празненства, които са допринасяли за укрепване и изграждане на домашното огнище, поддържане на родовите връзки, единство в цялата обществено-

Посрещането и чествването на обществените и семейните празници са имали дълбок смисъл и значение.

Съсловия. Съществувала е съсловна делимост сред градското и селското население на покрайнината от далечните години на турското робство. Тя, съсловната делимост, е била резултат на материалното състояние, духовната издигнатост и поминък (професия). Тези качества, взети в тяхната съвкупност, разграничавали гражданството в съсловия. Последните се отразявали в родови ограничения, прекорни имена и звания, които се предавали от поколение на поколение със сказания, летописи, записки в документи, занаяти и най-много с родовите имена. Особено голямо внимание се обръщало върху материалното благосъстояние, поминъка, родовия произход, ученост и др., за да се създаде съсловната ограниченост. Това е пронизвало целия обществен и битов живот, участие в него, взаимна дружба, посещения, призната подчиненост едни на други според икономическата зависимост и културно превъзходство. Съсловната делимост в града продължава и първите следосвобожденски години, когато при развиващия се капитализъм започва да се подчертава класовата принадлежност.

При разлагане на спяхилъците и възникване на чифликчийството се изгражда чорбаджийското съсловие, с обръщение „чорбаджи!“ То се отбелязва още от XVIII в., например Милчо, Лазо и Ризо чорбаджи... от Дупница, Павел чорбаджи от с. Долно Яхиново, 1784 г., Янаки, Тренчо чорбаджи и др. от с. Рила, 1849 г., и т. н. Това са материално добре и културно издигнати хора. Още от XVIII в. се създава хаджийското съсловие със звание „хаджи“, „хаджий“. Обикновеното обръщение е „Дядо хаджи“ или „Бабо хаджийке“ например хаджи Лазар поп Константинов, 1751 г. Интересно се ставало хаджия при участието на цялото гражданство и посещение на хаджилък — Ерусалим. Предно място заемало и попското съсловие с попско звание, слагано

Хаджи Михаил Икономов, гавазии на ерусалимския патриарх

пред името, например Хаджиниколов, Пспниколов и др. още от края на XVIII в. Може би е заемствувано от Запад и е замествало „фон“, „маркиз“, „лорд“ и др., каквито в нас не са се създали поради загиване на българската държава в тези години. Поп и хаджи са били звание на просветени, по-културно издигнати хора, нещо рядкост, достойно за отбелязване. Тук отнасят учителското съсловие. Даскалското съсловие от края на XVIII в. има обръщението „даскал“, „даскале“ и пр. Това обръщение се предава като родово. Занаятчийското съсловие се укрепва с централно място в обществения и стопанския живот, минава с родово име с широк обществен кръгзор.

Чумави години. Това са интересни години от живота на града и цялата покрайнина. Те са тясно свързани с бита му. Залегнали дълбоко в неговата памет, спомените за тях се предават от поколение на поколение в продължение на две столетия. За тях намираме записки из страниците на старите книги. Пътешествениците са отбелязвали достатъчно много в дневниците си за чумавите години из нашата покрайнина. Разпространението на чумата е ставало стихийно, епидемично. Поражението е било жестоко, което действувало силно върху въображението на населението. „Посещавала“ всички къщи и вземала много жертви. По причина на това ѝ прибавяли името „черна“, защото „почернявала много свят.“ В летописните бележки се нарича „морията“. Представлявали си я като „мор“, който унищожава всички хора, „мор по народо“ Дълбоко е залегнала народната клетва: „ега те чумата удари!“ или „църната да те удари!“ или „каква си чума!“ Тези клетви винаги са придружавани с подходящи ръкомахания.

Чумавите години населението ги разглежда по време, по редуване. Набелязват се пет чуми. В летописните бележки се редуват неправилно според знанията на летописеца. Разделят ги на „първата“ и „втората“ чума, колкото са минали през живота на едно поколение. Към тях са ориентирали по-важните лични и обществени събития, защото намирали, че тези нещастни за населението години не може да се забравят, например отбелязват раждания, станали „по време на първата чума“ и т. н.

Най-старите сведения, кога е „била“ чумата из нашата покрайнина, ни дава дубровнишкият пътник Марин Кабога 1706 г., който минава през града на 13 август и в дневника си пише: „У Дупница преспахме у хана и едва на утрото узнахме, че тук бие чума, кога дойде при нас един венициански еврсин по име Паче да ни поздрави и да ни послужи и ни каза, че тук се занимавал с лекуване на ударени от чума.“¹²² Повече сведения за тази чумава година няма запазени. Вероятно тази чума е взела големи размери, за да се настани лечител. След това, в продължение на един век, чумава година за покрайнината не е отбелязана.

Върху един октиох, който се намира в черквата „Св. Георги“, пренесен тук от черквата „Св. Никола“ след пожара, станал на 28. XI. 1852 г., изваден, според бележките на клисаря Христо, „из огино“, бла-

¹²² Дупница и бележити дупничани, 1940 г., стр 87 и 88.

гословен от Софрония Букурецки на 12. II. 1827 г., на корицата си имал записано: „Първата мория е била в 1813 г., а втората 1836 г. юлий 24.“ За същата чумава година в самоковския препис на Пансиевата история след бележките за смъртта на Каргалията (1813 г.) има и втора такава, в която се казва, че същата година „започна морията в Дупница“, която траела през цялата есен.¹²³ Следва, че трябва да приемем, че втората поред чума е била през 1813 г.

Следва бележка, че „първата чума е била в града през 1831 г.“ Повече за чумата през тези години не се пише. Вероятно летописецът не е знаел, че и преди тази година чумата е спохождала града и покрайнината. Така 1831 г. е трета поред чумава година.

Друга летописна бележка съобщава, че „втората мория се яви през 1836 г. 26 юлий“ Върху един молитвеник е отбелязано, че „чума е имало през 1836 г.“ В пътните си бележки Ами Буе пише: „През м. август 1836 г. един чумав татарин на минаване през Пупница се поминал в града. Дрехите му били продадени, та чумата се разпространила из този град, дето траяла до другата година през летото и преминала в Джумая.“ Сведенията за тази вече четвърта чума са били по-обширни.¹²⁴

За пети и последен път чумата е посетила града и покрайнината през 1857 г. За нея летописецът пише: „Втората чума е била през 1857 г.“

Баба Нена Гергинева (1791—1893) разказва на своята внучка Райна К. Златкова, сега на 82 г., че преживяла две чумава години, едната, когато била още мома, и другата като женена с две деца. (Тези две чуми са през 1831 и 1836 г.) Населението през дните, когато била чумата, било обхванато от страхотен ужас. Всички с торби хляб и други продукти бягали из лозята. Градът запустявал. Там престоявали, докато „отминала чумата“ Представлявали си я като някакво чудовище, което „удряло“ хората. Ударените от чума „отичали в гушата, падали и умирали.“ Заболените при бягство падали и умирали по пътищата. Здравите се предпазвали, като ядели много чеснов лук и пиели вода през „ягула риба.“ Болестта върлувала късо време и след отминаването ѝ се прибирали по домовете.

Това е било страшна епидемия, която обхващала града и цялата покрайнина. Не отминавала и полупланинското население, отдалечено от главните пътища, например с. Цървище, където също са запазени спомени за чумава години. Пролъжжавала е едно лято, а често е „траяла до другата година“, поради което хората не са смеели да се приберат по домовете си. Получавало се вътрешно за покрайнината разместване на населението. Жителите на цели села се пръскали из полупланинските места, например жителите на с. Слатино през 1831 и 1836 г. избягали към с. Бадино в полите на Рила планина, подсилили това село и изградил друго при манастира „Св. Петър“ След „отминаване“ на чумата една част от хората се върнала, а друга останала завинаги в новото си селище. През чумавите години бобошевци бягали край манастирчето „Св. Илия“ и пр. Градското население е бягало из лозята на

¹²³ Йордан Иванов — 1960 от стр. 186.

¹²⁴ Дупница и бележити дупничани, 1940 гр., стр. 87 и 88.

Петро банр, Караболюко и др. Изселниците се връщали обикновено есен, когато заслудявало и епидемията от чума стихвала или въобще преставала.

Чумата се явявала в Дупнишката покрайнина през месец юли или август, както отбелязват летописците. Това е времето на най-големите горещини. Пренасяна е чрез пътници, които идвали от юг, от по-топлите места, където върлувала, Населението се разпръсквало и стопанският живот замирал. След 1857 г. когато е „биела“ петата и последна, чума в града и покрайнината не се е явявала.

Чумавите години са влезли и в народната песен из Дупнишката покрайнина. В тях майките изплакват сълзите и мъките си по изгубената челяд. Момите жалят за своята младост и пр.

Поболял се Дона от църната чума...

Здравеопазване. Известията гласят, че през годините на турското робство за здравеопазването не са полагани грижи. През 1706 г. населението се лекува от чума по частен почин. В съдебен акт от 20 март (лекар) в Дупница, в друг акт от 20 март 1810 г. се съобщава за „Ма-1788 г., издаден от дупнишкия кадия, се съобщава за „Хеким баши“ (лекар) в Дупница, в друг акт от 20 март 1810 г. се съобщава за „Мариям хекимът“ от с. Рила.¹²⁵ Какви са тези хекими, каква е тяхната „лекарска“ дейност, сведения не се дават. Следва, че в края на XVII в., населението е обслужвано от хекими. Други сведения не са запазени. В предосвобожденските години в града не е имало „нито болница, нито аптека“, пише в спомените си дядо Никола Лазарков.

Лекарите са наричани хекими, хеким баши. Изготвяли лекарства от билки, мазнини и др., бъркани в хавани. С лечение се занимавали гърци и евреи. Отбелязва се името на хаджи Лазар Барбута, хекимин, по народност грък, заселник от Мелник. Имал хан — Хаджибарбутовия хан в махалата Варош, където посрещал и лекувал болните. Отбелязва се името и на Костадин хекимина, грък. Много се разказва за Манол хекимина, грък, заселник от Мелник. В градския семеен регистър от 1879 г. се пише за „Манол доктур, 1808 г.“ (рождена дата), умрял след Освобождението. Населението го наричало „доктур“. Неговият род в града е известен с името Икимски, вече изчезнал, но в махалата Хисарлък се още помни и разказва.

През същите години с медицина в града се занимавали и евреи. Освен венецианския евреин Паче (1706 г.), който като проходящ лекувал „ударените от чума“, е известен и Яко Леви (вероятни години 1755—1845), роден в Дупница и учил медицина в Италия... Умрял в „дълбока старост“ и преминал живота си в града, като се занимавал само с лекуване. Предава, изучава на занаята сина си Исак Яко Леви (1795—1880 г.), който „имал много работа.“ Неговият внук, който го помни, разказва, че имал лекарски шкаф, прибори, лекарства и пр.

Друга група „медицински работници“ от средата на XIX в. са тъй наречените ахтари, които имали нарочни аhtarски дюкяни за прода-

¹²⁵ Д. Ихчиев — ц. с. 1910 г. стр. 371 и 525.

ване билки, лекарства и даване указания за начина на употреблението им. Известен ахтарин е еврейният Рахамим Хаим Арав-Енгюрлията (1860—1927 г.) Баща му е заселник в града от Ангора в края на XVIII в., откъдето идва прякорът му Енгюрлията. Занимавал се с медицина. На същия знаят изучил сина си Рахамим. Последният овладял много добре занаята на баща си и станал известен лечител в града за дълги години. Населението прибягвало твърде много към неговата помощ, ако и да е преследван от медицинските власти. Изучил сина си за лекар — д-р Хаим Арав, бивш околийски лекар в града, но болните предпочитали баща му, стария Енгюрлия. Същият имал дюкян-ахтарница на чаршийската улица с голяма витрина, широк тезгях и зад него рафтове с наредени нарочно дървени кутии с различни лекарства, дроги-цветове, листа, корени, прахове и др., стъкла с лечебни течности и мехлеми. Лекарствата раздавал след разпитвания, преглед на гърлото, езика, устата, опипване на пулса и т. н. Смятали го специалист по очни и кожни болести. Гражданството го уважавало и търсило като почтен, услужлив, отзивчив и полезен за нуждаещите се болни. Друг еврейн-ахтарин с дюкян и бакалница е Рубен Нисим (1832—1912 г.)

В спомените си Никола Лазарков казва, че в града практикували медицина и двама турци — Дауто и Салията, фелдшери от турската армия с „хирургически познания“ През същите години на частна практика е бил австрийският еврейн Малако. Пак тогава в града идва държавният лекар Зомера, цариградски еврейн.

Самоуците лекари правили много поражения, срещу което населението недоволствувало. Изпращани са и дописки до в. „България“, че в града се явили разни биляри (народни врачове), срещу които трябва да се вземат мерки, съобщава даскал Христо Тодоров. През робските години е изучавал медицина в Хайделберг известният дупничанин учител и общественик Васил З. Расолков, който печатал различни медицински статии в сп „Учител“, 1874 г.

Б и л к а р с т в о. От далечни години населението е прибягвало към билкарството. Известен бил родът Билярски от с. Висока могила, заселник от Македония, който се занимавал с билколекуване от предосвобожденските години. Пак тогава известна билкарка била Ката Костова Старидолска Велкова (1857—1942 г.)

Първият дипломиран лекар в града е д-р Георги Василияди, по народност албанец, заселник в града през 1877 г., завършил медицина в Италия — гр. Пиза. Открива лекарски кабинет за прегледи, като приготвял и лекарства. Неговият кабинет бил „нещо като аптека“, разказват съвременниците. Възседнал на кон, обхождал болните по домовете им. Два дни през седмицата преглеждал всички нуждаещи се граждани безплатно. Раздавал медицинска помощ на гражданството в продължение на 40 години. Същевременно ръководил градската болница и околийската санитарна служба в продължение на 27 години. При лекуване застъпвал вътрешни болести, гинекология и хирургия. Обличал се модерно и изскано в редингот и бомбе, а при официални случаи — с фрак и цилиндър.

Д-р Георги Василияди
1844—1916

Следващите години се настанява в Еврейската махала в зданието на Акито, където престоява до 1905 г. и се пренася в новопостроената нарочна болнична сграда.

Вторият управител на градската болница е д-р Янаки Башавелов (1906—1909 г.), умрял през същата година. През същата 1909 г. болницата става второкласна и е обслужвана от седем души персонал. Четвъртият управител е д-р Панайот Василев от гр. Сливен (1909—1910 г.) следван от д-р Иван Неделчев (1910—1915 г.)

Отбелязахме, че в началото градската болница е имала десет легла и обстановката е била много примитивна. Населението е свиквало мъчно с болничното лечение. Това е било нещо свършено ново за бита му. Следващите години числото на постъпилите на болнично лечение се увеличава, например 1889 г. — 197; 1892 г. — 229; 1901 г. — 273; 1905 г. — 324, годината, когато се нанася в днешната сграда.

Околийската служба е създадена веднага след Освобождението. Първият околийски лекар е д-р Никола Василияди от гр. Габрово, следвал медицина в Атина, Берлин, Париж и Пиза. Престоял е на тази служба една година. От 1880 до 1906 г. тази служба съвместно с управлението на болницата я ръководи д-р Георги Василияди¹²⁶ Следва-

Болница. В началото на 1879 г. се открива в града трето-класна правителствена болница с 10 легла. Ръководена от болничен съвет с управител д-р Атрутин от окупационните руски войски през годините 1878, 1879 и 1880 г. В началото на 1880 г. е назначен втори лекар — д-р Георги Василияди, който едновременно е и окръжен (околийски) врач. През същата година поема управлението на болницата, която ръководи до 1906 г. Негов помощник и пръв фелдшер в града е Георги Сарафов (1850—1908 г.), заселник в града от Кюстендил. Завършил е медицинска школа в Цариград и бил фелдшер в турската армия по време на Освободителната война. Имало е и околийски фелдшер.

Болницата е настанена в турското училище Руджия мектеби, което се намирало в центъра на града, до Каменния мост. Премества се следващата година в г. н. „Стара болница“ (където сега се намира милицията).

¹²⁶ През 1895 г. се отбелязва лекар в Дупница д-р Ефмбаун, по народност евреи. Други сведения липсват.

щите години (1907—1909 г.) околийски лекар е д-р Янчулев от гр. Прилеп с помощник фелдшера Димитър Пищийски от Дупница. През 1910 г. околийски лекар е д-р Панайот Василев.

Санитарните участъци се разкриват през 1905—1906 г. — в Дупница 2, Бобошево 2, Бобовдол и Рила по един. Имало е една санитарна околия Дупнишка, която през 1906—1907 г. се разделя на 2 части, на две санитарни околии: Дупнишка с 11 общини, 38 села, 37 000 жители, която се разделяла на 3 участъка: Дупница, Сапарева баня и Коркина, и Бобошевска с участъци в Бобошево и Рила. 1908—1909 г. Дупнишка санитарна околия се разделя на участъци в Дупница, Баланово, Коркина и Сапарева баня, а Бобошевската с участъци в Бобошево, Църквище, Рила. През 1909—1910 г. се създават Дупнишка, Бобошевска и Рилска санитарна околии.

Георги Сарафов
1850—1908

Градската санитарна общинска служба се създава през 1907 г., ръководена от д-р Никола Павлов, руски емигрант от революцията 1905 г. Отначало е бил на частна практика. Следван е от д-р Михал Илиев, който по-късно престоява дълги години околийски, болничен и градски лекар. Карантинен лекар на границата — Бараково, е д-р Горанов (1908 г.).

В началото на Балканската война (1912 г.) градът е обслужван от следния медицински персонал: д-р П. Василев, околийски лекар; д-р М. Илиев, градски лекар; д-р Петров, военен лекар; д-р Ив. Неделчев, управител на градската болница; д-р Г. Василяди, частна практика. За медицински преглед се заплащало по 1 лев. Бедните в градската болница се ползвали с намалена такса. Градът е имал 11 601 жители, околията — 65 030 жители. На 2320 жители от града и на 13 006 ж. от околията се падало по един лекар. Подпомагани са от четирима фелдшери: К. Тодоров, Д. Пищийски, П. Начев и В. Дръндаров (1826—1944 г.) в града и други из околията.¹²⁷

Аптечно дело. Дълги години лекарите сами си изготвяли лекарствата независимо от отворената аптека през първата следосвобожденска година. Първият списък на аптекарите в княжеството е обявен

¹²⁷ На граничния пропускателен пункт Бараково имало уредени карантинни бараки, 1905/1906 г., където пътниците престоявали 15 дни с карантинен лекар д-р Горанов.

Георги Томов
1829—1932
първият аптекар в града

на 16 февруари 1883 г. В него се съобщава, че аптеката в Дупница се управлява от аптекаря Георги Томов. Общо тази година в България е имало 36 аптекари (Д. в., г. V, брой 29, стр. 250 от 15 март 1883 г.). Първата аптека в града е открита от поменатия Георги Томов, по народност грък от с. Узун кюпрю, Източна Тракия. Завършил е фармация в Цариград, дипломиран. Участва в Освободителната руско-турска война като аптекар-офицер от турската армия. След свършване на войната остава в България. Настанява се в Дупница и открива аптека през 1879 г., като работи до 1930 г. През 1893 г. се открива втора аптека от Георги Христов, завършил в Загреб, роден в с. Селище, Благоевградско. След убийството му работата продължава брат му Михаил Христов, завършил в Мюнхен. През 1905 г. е открита „една филиална аптека в Бобошево, клоп от нормалната аптека в гр. Дупница на аптекаря Георги Христов“, пише в доклада на Кюстендилския

окръжен съвет. В навечерието на Балканската война (1912 г.) в околността има четири аптеки, включително и тази в Държавната градска болница, открита през 1906 г., която е завеждана от помощник-аптекаря Илия Манчев. Последният през 1907 г. е заместен от Иван Н. Бадински, който завежда тази служба до 1955 г.

Акушерство. През годините на турското робство и след Освобождението в града и селата до към 1905 г. акушерството се е извършвало само от бабите — „бабуване.“ Всяка баба си имала свой район на действие — негласно определена махала. От средата на XIX в. се посочва баба Риза с дълголетна известност в махалата Варош. Заместена е от баба Стоименка, която „работила“ през освободенските години. За нея Еленка Льолюва, от същата махала, разказвала, че и „бабувала на 14 деца“, което говори за „дългогодишна акушерска дейност.“ В циганската махала (сега кв. „Демиревски“) била известна баба Бабковица и т. н. се помнят и разказва за много баби и техните „методи на работа“ из различните градски махали и селата.

През 1905 г. е назначена Анета В. Бобошевска като първа квалифицирана акушерка към градската санитарна служба. Тя работила до 1917 г., заместена от Елена Ставракиева (1877—1938 г.), завършила акушерско училище в София през 1909—1910 г. След Първата све

товна война тази служба се заема от Марийка Сакелариева, заместена от Щиляна Топлийска, дългогодишна акушерка в града.

Зъболекарство. През годините на турското робство и първите следосвободенски години до към 1908 г. със зъболекарство се занимавали само налбанти и бербери, които само изваждали зъби. Известен със зъболечение и изваждане на зъби бил Георги Константинов (1851—1917 г.) от махалата Варош — Дупница. Неизвестно при кого е изучил този занаят в Цариград, откъдето при идването си в Дупница донася клещи и други инструменти. Имал кръчма и бакалница в м. Варош, където упражнявал и зъболечението. Изваждането на зъби вършил с голямо умение и сръчност. Лекувал болни зъби с „модър камък“ и др. Извадените хубави зъби нанизвал на гердан и слагал като реклама на дюкянския джамлък. Занимавал се и с лекуване на „сипаница“, обикалял селата и го наричали „сипаничаро“ Имал клиенти от града и селата.

Околийският лекар му издал нарочно разрешение да се занимава със зъболечение. До Балканската война (1912 г.) през пазарен ден градът бил посещаван от „зъбари“, които шумно рекламирали занаята си. Движели се из града с фойтон, бели звънци и подканяли гражданите и селяните да си изваждат болните зъби, което вършели по средата на улицата.

През 1895 г. за пръв път в града се настанява дипломиран зъболекар, който работил в кабинета на д-р Г. Василяди. Подробности няма. Зъби изваждал в градската амбулатория фелдшерът Васил Дрънчаров (1871—1944 г.), който се занимавал с медицина в града повече от 50 години. През 1909 г. в града се настанява зъболекар — Крум Ив. Войнов (1883—1945 г.) от Дупница, завършил в Одеса. Той слага началото на зъботехниката, като изучава на този занаят Александър Петрунов. Следващите години (1911 г.) се настанява зъболекар Георги Д. Паничаревски от Дупница, завършил в Лозана. Същият самостоятелно и в съдружие упражнявал зъболекарство в града дълги години след Първата световна война.

З а к л ю ч е н и е. Благодарение на здравеопазването през годините на робството с народната медицина и организиране на здравната служба след Освобождението, съгласувани с хубавите природни условия — вода, климат и др., гражданството е могло да се радва на добро здраве.

Иван Н. Бадински
1891—1962 г.

Половин век завежда болничната аптека

2. СЕЛСКОСТОПАНСКИ ОТНОШЕНИЯ ПРЕД И СЛЕД ОСВОБОДИТЕЛНАТА ВОЙНА ДО 1912 Г.

Условия, които предхождат възникването на чифлиците. Основният поминък на населението от Дупнишката покрайнина е земеделието. Реформите обхващат предимно упадащата спахийска система. Премахването ѝ води към унищожаването на редица феодални повинности и засяга изоснови владението на земята. При разпадането на спахийската система мирийските земи трябвало да се върнат в собственост на предишните им владетели — селяните. Последните успели в известна част на покрайнината да си възвърнат някои заграбени от спахиите земи. „Турските феодали узурпирали правата на селяните върху мирийски земи в началото на XIX в. Спахиите не искали да отстъпят завладяваната земя, а селяните единодушно заявявали, че земята била заграбена с насилие. И само тия селяни, които по един или друг начин успели да запазят тапиите си, запазили земята си.“¹²⁸

Така в по-голямата част на покрайнината стопанската карта по отношение владението на земята става смесена. Многобройните чифлици, предимно из полските села, се преплитат с дребните полски имоти на селяните, които се намирали предимно из полупланинските и хълмисти места. А в известни села, в близко съседство с Кюстендилско, „влиятелни спахийски владетели са запазили владенията си като свои и продължавали да ги експлоатират по старому чрез местното християнско население, което е работило през определени дни на годината на господаря често ангария или пък си оставало предишното положение на кесимджии, изпелджии и момци. Такива отношения са се запазили и в 4 села в Дупнишка околия: Малка и Голяма Козница, Мърводол и Блато. Там реформите за унищожението на спахийските владения, а именно с това и освобождението на селското население от владетелите на земята, не могли да се реализират. Затова след политическото им освобождение както в Северна, така и в Южна България правителствата се принудиха да вземат мерки за премахването на доживелите дотогава феодални отношения“.¹²⁹

Села без чифлици. Във всички села на Дупнишката покрайнина селяните са имали винаги своя работна и друга земя. Това особено се отнася за селищата, които водят началото си още от годините преди завладяването им от турците. Българщината през всичките години на робството из покрайнината се е чувствувала и е отстоявала своето съществуване чрез привъзраността си към земята. В тези селища не е имало турци-заселници, като собственици на земята. Достатъчно е да посочим селата Фролош, Цървише, Буково, Сапарево, Овчарци и др., където прякото влияние на поробителя не е прониквало. Из тези полупланински селища не се срещат турски имена на местности, които да говорят за турска собственост или ако случайно има някое име, то е голяма

¹²⁸ Из доклада на анкетната комисия по уреждане аграрния въпрос в Кюстендилски окръг след Освобождението. Държ. в. г. II, бр. 12 и сл.

¹²⁹ Н. Константинов — Земеделието в България преди Освобождението, СБНУ, 1910 г., кн. 26, стр. 31.

рядкост и се намира във връзка с отдалечено владение на земята или е свързано с някое събитие.

Типичен пример в това отношение представлява с. Сапарево, стопанският живот на което е еднакво свързан и с полето, и с планината.

Проникване на турци в селото и доброволно овладяване на земята не е имало и в малкото селце Овчарци. Това е чисто българско село, някога разположено в м. Селището, 1 км северно, на главния път, сред полето. Обкръжено и притиснато някога, както и сега, от съседните села Ресилово и Сапарева баня, които имали компактно българско население, но в тях са проникнали заселници турци. В края на XVII в. спахитите поискали да му вземат земята, която населението пазило и не давало. Тогава то е нападнато, опожарено, опленено, разграбено, за което говорят много развалини из м. Селището. Населението му се разселило, избягало в с. Селище, Благоевградско. Останалата част се заселва на днешното си място, в полите на планината.

Това може да се каже и за с. Буково, пръснато из планината. Поглед, далече от погледа на поробителя. Земята му винаги е била собственост на селяните. Хълмистият терен не е привличал турците към с. Висока могила. Жълтият пясъчник на с. Долна Козница, неплодородно и гладно, е избягвано от турците, а отивали в съседното село Горна Козница, голям център на турското население и чифлик. В село Сопово, ако и с плодородна полска земя, не е имало турци и турски чифлици — вероятно е влизало в хас Бобошево—Илковци. Селяните от старото село Дяково (отпреди XIV в.) винаги са имали своя земя, въпреки че отвсякъде е било заобиколено от чифлици. Хълмистият терен на земята и суровостта на селяните не се привличали турците. Село Каменик е отбягвано от турците, въпреки че са заграбили хубавата му земя и я вмъкнали в чифлиците на съседните села. Село Новоселяне е полупланинско селище. В него не е имало турци и чифлик, освен двама турци с около 200 дка земя. А в съседното с. Коркина, ако и по-планинско, но с повече обширна, плодородна земя, е имало турски чифлик, без да живеят там турци. Последните са отбягвали планинския терен на селата Голяма и малка Фуча. И по тези места селяните са имали винаги своя земя и свързани с нея, те се чувствували свободни и господари на землището си. В съседното село Бабино имало 10—15 турски къщи — бедни турски селяни, които обработвали малки площи земя.

Друго е било положението в града. Турците и българите имали земя, съседна една на друга, из близки или по-далечни баири, предимно градини и лозя. Турчинът, агата, е живял в града, притежавал хубави градски имоти, а полските били из по-близките или по-далечни места, образувачи чифлици, които ръководили от града.

В крайнините на града също е имало чифлици с работна площ из съседните местности. Още се разказва за чифлик в крайната част на махала Мърджина, което място и сега се нарича с името Чифлико. Заемал е осем декара площ, оградена с висока каменна стена и голяма входна порта. Имал е паянтови чифликчийски сгради без бейска кула. След Освобождението е откупен от Иван С. Чапрашъков с търговска цел. През 1898 г. е препродаден за 100 турски лири на заселници от с.

Бураново. Просъществувал е до към 1905 г., откогато постепенно се превръща в жилищна площ.

Чифликчиите са били богати турци-управници, като хаджи Решид, Осман ага, Бекир ефенди и др. Турците-чифликчии чакали доходите си от тях, от чифликчийската земя. Продуктите от селското стопанство за тях била стока, която изнасяли на пазара. Земята се наследявала, купувала и продавала за поддържане на охолан живот из турските хареми, оградени с високи каменни стени. Голяма турска маса, жители на града и някои села на покрайнината, се занимавала със земеделие, водила беден, песносен живот на беднотия.

Общо за турските чифлици. От първата половина на XIX в. спахийските земи се превръщат в чифлици. Българското население, в една или друга форма, е било принудено да работи в тях. То не било лишено и от своя собствена земя. Общото впечатление е, че турските чифлици из покрайнината били предимно струпани из полето и обхващали най-хубавата плодородна земя. Имали ниви, ливади, градини, бранница, мери, лозя и др. Работната им площ се намирала в повечето случаи накуп, в зависимост от терена или на групи, например Салийският чифлик до Аракчийския мост обхващал земята около р. Джерман и пасрещната височина Гаджаница. От тази чифликчийска земя селяни и граждани откупвали още от 50-те години на миналия век с пари или отработване, което говори за упадък на турското чифликчийство.

В с. Джерман чифликчийската земя била пръсната на много места, на много късове. От много чифликчии това е било предпочитано. В същото село турчин-чифликчия е казал: „Не взимай имот на едно място, да е пръснат, бастра пада из полето и не винаги се ражда.“ Това е слушал дядо Георги Портарски от същото село. Изобщо чифликчиите имали цялостен стопански облик с голям двор, стопански сгради. Бейските кули, каквито имало из всички чифлици, се издигали над общата околност и допълвали чифликчийския характер на покрайнината. Размерите на чифликчиите из различните краища на покрайнината били еднакви — зависели от големината на работната площ, богатството на турчина-чифликчия и др. Из Разметаница достигали до 2000—3000 фекара. Само Каргалийският чифлик в Паничарево достигал 4600 декара. По долината на р. Рилска — Рилското корито, където работната площ е малка, чифликчиите достигали 150—120 декара, например Фератовият чифлик при с. Бараково достигал 250 декара и е смятан за най-големия. В с. Джерман чифликчиите, край долината на р. Джерман достигали 120—150 декара. Само така може да си обясним голямото число на турските чифлици из покрайнината.

Чифликчиите представлявали едри земеделски стопанства, ръководени от турчин-сайбия, без той лично или неговото семейство да работи. Селяните работили като изподжини, кесимджини и момци срещу заплащане в натура или пари, а често и срещу даване земя. Все още, дори и до Освобождението, селяните са работили и известна ангария, разказва дядо Георги Янев, 97-годишен от с. Г. Върбовник. В последното имало 15—16 български къщи, застроени върху съседния хълм. Те работили ангария, но имали и малка своя земя из високите по-неплодородни места. Тук селяните работили „по 10 дни бадява, а надницата им била по

Единствена запазена в покрайнината къща от турските чифлици,
с. Голям Върбовник

20 пари на ден.“ Много селяни живеели и из чифлиците, напр. в селата Джерман, Паничарево, Червен бряг и др. Надницата им била „по 20—30 пари — до един грош на ден, изплащали надницата им и в натура“, разказва дядо Георги Портарски, 96-годишен, от с. Джерман. Из чифлиците на полските села идвали аргати от селата Вуково, Фролош, Цървище, Пастух, Блато, Драгодан и др. Всеки аргатин имал рабуш, на който му записвали сметката. На него му давали „четулата“, след като отбелязвали „изработените дни“ Получената храна или пари били недостатъчни за изхранване. Вземали заем от чифликчията, напр в с. Г Върбовник чифликчията Зайнел в такъв случай казвал, на селяните: „Зимате, ама мислете и за озаран — догодина“, разказва дядо Георги Янев.

Раята работила при тежки условия, под надзора на субашията и пъдаря. Ангарията продължавала все още да съществува. Надниците, казахме по-горе, били твърде малки. Изплащането в натура било много слабо. Получаваното жито не могло да ги изхрани цялата година, напр. чифликчиите в с. Яхино заплащали „30 кутли жито за едногодишна работа“. Селяните били принудени да крадат зърнени храни по време на харманите от чифлиците, където работили, напр. в с. Червен бряг, както разказва Йордан Мавров, 74-годишен, от същото село, слушал от баща му. В стремежа си да бъде собственик на земята селянинът рабо-

тил и срещу земя, отстъпена от чифликчията, който имал твърде много и не могъл да я обработва. Удавало му се възможност да я разпродава срещу работа, раздава дядо Георги Портарски от с. Джерман. Селянинът нямал пари да откупва земя. Селската сиромашия била голяма. Живеели из схлупените, покрити със слама чифликчийски къщи. Вън от бейската кула в най-хубавата къща живеел субашията и въобще ръководителите на чифлика. Даваната им храна била слаба и недостатъчна. Такъв е бил животът на селянина в Дупнишката покрайнина през робските години и първите след Освобождението. „Село Голямо село в него има две турски кули, по къщата висят чушки и тютюн, но навсякъде се показва одърпаност и сиромашия, както във всички села, произлезли от околните турски чифлици¹³⁰ (1880 г.) Тази сиромашия е съпътствувала селяните от далечните отминали робски години. Изобщо феодалният метод на работа в турските чифлици из Дупнишката покрайнина си остава широко застъпен до Освобождението.

Собствениците, сайбиите, на турските чифлици били местни турци, които живеели в града. Те и техните семейства не се занимавали с труд. Само един турчин чифликчия в с. Крайници участвувал със семейството си в работата, което правило силно впечатление на селяните. Субашията ръководил работата в чифлика, живеел в централната къща, покритата с керемиди, разпределял работата и пр. Сайбията посещавал чифлика, предимно когато прибирали реколтата. Тогава идвал със семейството си и се настанявал в бейската кула. Последната обикновено заемала централно място и високо наблюдателно място. В повечето случаи била на три етажа. Верандата била присъща на бейската кула. От нея агата е хвърлял широк поглед върху чифликчийските имоти. Правило се е всичко възможно, за да се подчертае „салтаната“ на чифликчията турчин. Населението му казвало а га, което ще рече завоевател, благородник. Навсякъде — и в града, и в селото — се държал гордо, надменно. На него раята гледала с подчиненост и страхопочитание. Ставала му на крака, когато минавал из улицата. Особено работлепно се отнасяли към него, ако бил от „големците турци“, т. е. управник. Българските майки плашили непослушните си деца с името на агата. Имали хубави и добре уредени къщи. Обличали се хубаво и винаги с препасан ятаган на пояса. Салтанатът му бил голям, независимо че местните турци-управници, като Бскир ефенди, хаджи Решид и др., били „благородни турци“. Имало обаче и лоши турци, като Осман ага и др. Раята пред тях се държала смирено, с наведени глави и скромно облечени. Съвременникът дядо Георги Янев¹³¹ от с. Голям Върбовник помни салтаната на турския чифликчия в селото Хаджията. Същият, когато ходил из селото и полето, един рая му държал високо над земята джубето, друг отстрани му носел чибук, обработвал земята с шест чифта хубави биволи — всичко това респектирало раята.

¹³⁰ К. Иречек — и. с. 1899 г., стр. 613.

¹³¹ Георги Янев 102 г. от с. Г. Върбовник и Георги Портарски 103 г. от с. Джерман са един от малцината ми сътрудници в изследователската работа с напълно запазена памет. С нищо не изменят показанията си, казвани преди години. Разказват подробно за години, имена, случки, събития, видено и чуто. Помнят пещата с най-големи подробности. Това са столетници, напр. бащата на Г. Портарски дядо Николчо, когото и аз помня, умира на 115 години, а дядо му Спас — на 135.

Дупнишката покрайнина, както казахме в началото, във физико-географско отношение се разделя на три части: Горно поле, Разметаница и Долно поле с Рилското корито. Всяка една от тези части си има своите природни особености, които в значителна степен определят възможното стопанско развитие. Така е било в миналото, така е и сега.

Чифлици в Горно поле. Чифликчийските земи из Горно поле обхващат местата на равната част. Само из горното течение на р. Тополница, землището на р. Тополница, се намирал обширният Каргалийски чифлик. Това са били заравнените места в снижената част на Верила планина. Тук е имало само един чифлик. И сега тази част на селото се нарича Чифлико, със запазена от това време чешма. Сега там е настанено ТКЗС. Цялото землище, някога и сега, е голям зърнопроизводителен център. В съседното с. Кърнул (сега Делян) е имало един чифлик.

Махалата, в която е бил чифликът, и сега се нарича Чифлико. Наред с него е имало и един български чифлик. Те са обхващали ниските равни места на селското землище. Високото равно място на с. Кременик е било поделено между няколко турски чифлици: един в махалата Ново село и два в самото село, притежание на някой си „кремаклия турчин“ Блатино, наричано през XVIII в. Горно Яхиново, по-късно Гьол чифлик, с името подсказва произхода си като чифликчийско селище. Център на чифликчийството в Горно поле е било с. Крайници, в което е имало 18 турски чифлика.

Селяните също са имали малка своя земя, пръсната из ниските места на съседната Верила планина. Повечето от селяните били напълно безимотни и живеели из чифлиците като аргати и момци, но имало и такива със свои къщи. Множеството бейски кули, пръснати из всички части на селото, очертавали чифликчийския му облик. Според съвременници, към 1890 г. селището е разполагало с обширна работна площ: 28 000 дека работна земя, 12 000 дека горя, голяма селска мера, ливади и др. Зърнопроизводството е било тясно свързано с голямото скотовъдство.

Развито селско стопанство е имало и в съседното Червен бряг, което също било чифликчийско селище. Още през 1842 г. се пише за турските му чифлици, наричано с името Саръ Яр. Този облик му давали 12-те чифлика и високите бейски кули. Земята им се обработвала от селяните, които живеели предимно из чифлиците, а по-малко в свои къщи. Най-голям е бил Бекирският чифлик, собственост на градския турски първенец Бекир ефенди.

Чифликчийско селище с много заселници турци било и Сапарева бзя. Тук е имало шест чифлика — Болюкбашийски, Шишков, Емирски, Партикошов, Айдаров и Чаушов. В тях е била включена хубавата земя под селото. Големината им достигала от 500 до 3500 декара. Посред селото се издигали две бейски кули. Едната се намирала в Бимбашийския чифлик, и сега запазена. От нея бимбашията командувал селото. Същият разполагал с нарочна група запътета, с които обхождал околностите и безпокоел селяните. Последните работили чифликчийска земя като изподжии, аргати и др. Живеели в свои къщи, а много — и из чифлиците. Кулата, две джамии и множеството чифлици изразявали икономическия и политическия живот на жителите от селото, тяхната

Кулата на бимбашията в с. Сапарева баня

цялостна робска подчиненост. Сапаревобанските турци били богати, имали имоти и в Дупница. В съседното с. Гюргево също имало чифлик.

Много турци живеели в с. Ресилово, в което имало само 10—12 български къщи. Работната земя била разпределена в 5 турски чифлика, всеки от които имал средно по 500 декара. Съседното село Самураново¹³² имало 6 турски чифлика на Мустафа Емин, Бекир ефенди, Дели Бекир и др. дупнишки турци. Българското население в селото било твърде малко. Имало само 5-6 български къщи. Най-големият чифлик е заемал южната част на селото, която и сега се нарича Чифлико. Село Бистрица е било също чифликчийско селище, което се е състояло от 15—16 гурски и толкова български къщи. И сега има махала, наричана Чифлико. Работната земя била разпределена в три турски чифлика с по 100—150 декара. Най-голям е бил Караманският чифлик. Селяните също имали своя земя, за която притежавали и тапни. Част от чифликчийската земя била използвана за чалгъци (оризища).

В акт от 1781 г. се пише за „местността наричаема Пиперево, под ведомството на Дупнишката муката, в землището на с. Долно Яхиново“. Нивите на тази местност били притежание на селяни от същото село.¹³³

¹³² В 1874 г. се бележи с. Ресели и с. Самур хан, 1811 г. Самур хан Атли, Дупн. кааза. (Д. Их. ц. с. стр. 637, 638, 640.)

¹³³ Митре Мартин, Митре Гушерът, Дамян Дългия и др. още пол Стамо от Дупница.

Бейската кула в с. Мали Върбовник

В друг акт от 1848 г. се съобщава за „чифлик Бибирево“ (Пиперево), който се намирал в околностите на града, в местността, наречена Панталеймонови лозя. Този чифлик е просъществувал до Освобождението.

През освободенските години земята му е насилствено заграбена от местните българи, които набили и изгонили собственика турчин.¹³⁴

Селата из Разметаница били чифликчийски. Тукашните чифлици били с повече земя. От разпаднето на Каргалийския спахилък се образували чифлици в с. Паничарево с 4600 дка (един чифлик), в с. Върбовник 3, в с. М. Върбовник 4, по един в с. Мърводол и Блато. Собствениците на чифлиците в с. Върбовник били Хаджията, Веисел и Заниел. Из тези чифлици работили момци от селата: Блато, Мърводол, Вуково Пастух и др. Повечето от селяните из чифлиците имали и своя земя.

От всички села в Разметаница с. Долна Козница имало най-много турско население. Цялото село представлявало един чифлик.

Коркина е полупланинско село, което обхваща ниските хълмисти места на Конявска планина. В него е имало един чифлик с над 1000 декара. Чифликчийята турчин живеел в града. В селото нямало турци. Долистово е разположено по средата на Разметанишкото поле. Имало най-

¹³⁴ Д. Ихчиев — ц. с. стр. 493, 567.

обширната и плодородна земя. Последната образувала само един чифлик с над 4000 декара. Според други сведения чифлиците били три. В с. Бобовдол, което е в полите на Конявска планина, не е имало голяма работна земя. Последната се намирала из ниските места. Тук имало само един чифлик. Жителите на селото в по-голямата си част били турци. Селяните имали и малки късове земя, която притежавали с тапии от далечни времена. Живеели из свои къщи от плет, измазани с кал и покрити със слама, и работили из чифлиците като аргати, изполджии и други. Една част от селяните живеели из чифлика като чифлигари, момци.

Наредените села по шосето Бобовдол—Дупница били всички чифликчийски. Техният бит и чифлигарска сиромашия добре описва проф. К. Иречек в „Княжество България“ В с. Мламолово имало два чифлика. Най-големият бил на Решид бей. Селяните живеели предимно из чифлиците, а по-малко в свои къщи. Много малко от селяните имали своя земя. Мало село е било напълно чифликчийско. Цялата му земя била собственост на Шукри бей. Всички селяни били чифлигари, аргати и момци. Съседното с. Голямо село било също чифликчийско. Много малко от селяните имали по няколко декара собствена земя. Хубавата работна земя на селото била разпределена между 12 турски чифлика. Последните носили имената на техните собственици, като Мутишев чифлик, Алиев чифлик, Бегов чифлик и др. Високо над с. Голямо село се намирало малкото селце Чауш махала, турски чифлик, по-късно, след Освобождението, чифлик Крушовица.

Из южните склонове на Конявска планина се гнезди село Бабинно. Планинският му терен не е позволявал изграждането на чифлици. Тук турците били много, имали по-малко работна земя, занимавали се със земеделие. В селото имало само 12 български къщи. Селяните притежавали малки делове земя, пръснати из по-неплодородните планински места. Същото положение било и в съседните две села

В най-ниската част на Разметанишко поле е с. Баланово, което има хубава работна земя из полето и околните хълмове. Тя била разпределена между 8 турски чифлика. Известен по своята големина е бил Ибраимовият чифлик. Рилският манастир също тук е имал своя чифлик. Землището на с. Палагово било притежание на 2 турски чифлика. И в двете села селяните имали и своя земя, която притежавали от далечни години с тапии. Селяните живеели в свои къщи и из чифлиците. Идвали аргати и от други села, като Читирци, Върбовник, Долистово и др.

Из ниските хълмисти места на Поглед планина е разположено с. Каменик. Въпреки хълмистия терен, ниските места на землището му били разпределени между 4 чифлика още през 1841 г. Във всеки от тях живеели по 9 раятски семейства.

Съседното с. Грамаде, също в полите на Поглед планина, изцяло е представлявало един турски чифлик със селяни, живеещи повечето из него. Те имали и своя земя.

Из високата част на Поглед планина е малкото селце Циклово, което през турското робство представлявало един турски чифлик около

хубав карстов извор. Селяните били напълно чифлигари. Живеели из чифлика като аргати и момци. След Освобождението с разпадането на чифлика земята е откупена от селяните аргати и остава малко село — сега около 30 къщи.

Ниската част на Долно поле също била разпределена между турски чифлици, чийто брой бил значителен. Те заемали работната земя край Струма и Джерман. Големината им била от около 150—200 декара. Селяните притежавали своя малка земя из хълмистите места. Село Джерман било изцяло чифликчийско. В него е имало 12 чифлика със земя 120—150 декара. Земята им била разпръсната. Малцина от селяните са имали своя земя. Живеели в свои къщи из чифлиците. Повечето били безимотни. Турските чифлици били: Садъков, Хаджията, Джебелията, Кумето, Субашчето, Аливчето, Спанята, Амиго, Ибраимо и други трима. За това чифликчийско време разказва дядо Георги Пертарски, 96-годишен, от същото село.

Блажиево е било село на десния бряг на р. Джерман. Имало 20 български къщи. Селяните притежавали и своя малка земя. Хубавата земя била разпределена между два турски чифлика. В тях се издигали високи бейски кули.

Землището на с. Усойка, наричано Гйоклемез, е било разпределено между три турски чифлика. Селяните имали и своя малка земя. Земята на отделен чифлик достигала до 1000 декара. Имало е и бейска кула. Село Бадино, разположено високо в полите на Рила планина, не е имало турски чифлици. Още от възникване на селото земята била собственост на селяните. Село Слатино, разположено в полето, било чифликчийско селище. Землището му било разпределено между два чифлика, чиято площ надминавала по 1000 декара. Най-голям е бил Алиевият чифлик. Село Мурсалево с всичкото си землище е представлявало един турски чифлик, който имал много работна земя и бейска кула, запазен до 1920 г. Село Смочево¹³⁵, високо в полите на Рила планина, е имало един турски чифлик, намиращ се в м. Колник. Дворовете и градежът на същия доскоро са били запазени. И сега на 4 км източно от селото местността се нарича Чифлико. Селяните работили в него като аргати, но имали и свои малки дялове земя. Във връзка с този чифлик още през годините на турското робство със селска ангария е била направена т. н. Смочевска вада от Рила планина, за която е дума на друго място.

Земите край десния бряг на р. Струма били привилегирани като хасс. Село Крумово (Текия) представлявало един турски чифлик. Останалите съседни села Бураново, Драгодан и Боровец били притежание на хасс Бобошево—Илковци. Възникнали са сравнително късно в землището му. Слахните в тази част на покрайнината са били твърде много, както се отбелязва в турските документи за Рилския манастир. Значително са били спахийските земи по долината на р. Струма из землището на селата Скрино и Доброво. По-късно същите се обръщат в чифликчийски земи на градския турски първенец Бекир ефенди. Предава се разказът, че скринските момци били най-хубавите из покрайни-

¹³⁵ Като спахийско село се отбелязва през 1746 г.

ната, защото поради месторазположението на селището малко ги слънце огрявало и оставали по-бледи, нежни и пр. Чифликчийският собственик Бекир ефенди се залюбил и прибрал при себе си една хубава скрииска мома от рода Шушнарци—Шушнаръето. От нея имал син Захари Шушнарски, на когото поради произхода му и приликата населението сложило името Бекир и започват да го наричат Захари Бекир (1858—1912 г.), от който произхожда сега големият род по долината на средна Струма — Бекирци.

Село Кочериново е било център на спахийски земи по долното течение на Рилска река. Разраства се като чифликчийско селище. Работната му земя била разпределена между три чифлика, наричани от името на собствениците — Ибишов (Мулалня), Ибраим ефенди, Тапи, Омер ефенди, Калаканджията и др. Централната част на селото е била турски чифлик, която и сега наричат Чифлико. По средата се издигала бейската кула, красива на три етажа, квадратна 10X10 м, от всички страни с прозорци и къшкови. Има висока каменна основа за двата етажа и паянтова висока част с обширни одаи. Последните са украсени с дъсчени тавани, чардаци, мазгали за светлина и отбрана, баня, в съседство бунар, запазен до 1956 г.

В територията на село Кочериново, западно на 3 км, се намира махала Шарков чифлик с 240 жители и 50 жилищни сгради. По-рано е била чифлик с 3 семейства, 1 субашия и 10—15 жители, собственост на бей от гр. Горна Джумая (Благоевград). Този чифлик е имал 500 декара работна площ — ниви, ливади, лозя, мера и пр. Край чифлика минавал старият път от Дупница за Горна Джумая. През 1870 г. Христо Ив. Шарков от с. Бобошево купува този чифлик за 45 000 гроша. В него останали да живеят селяните, които го обработвали. Посред чифлика се издигала бейска кула.

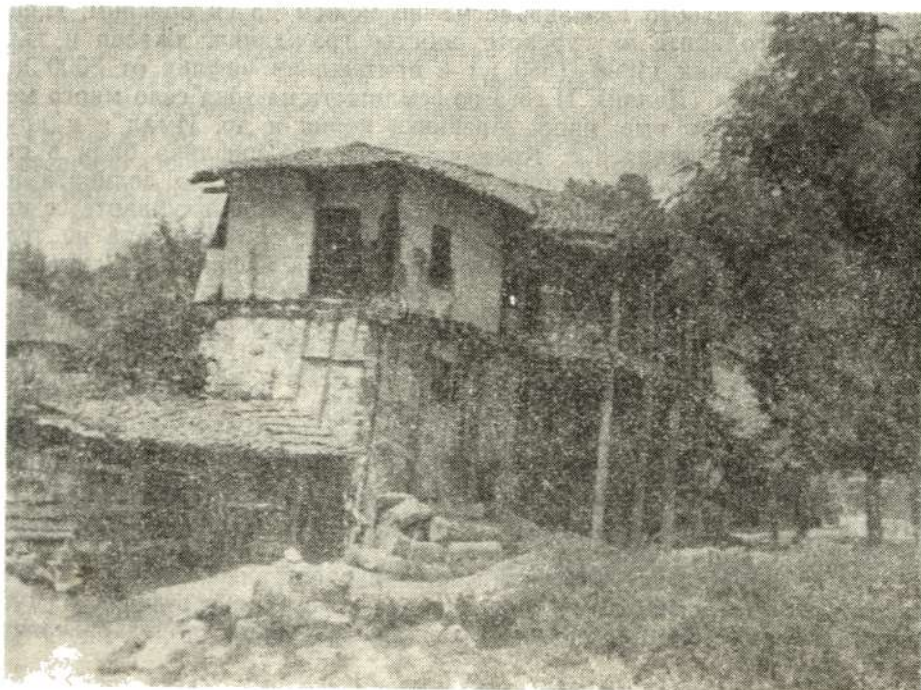
В с. Бараково, което в турски документ се отбелязва още през 1576 г., е имало турски чифлик, наричан Касъм (1841 г.) с две раятски семейства. Старите жители разказват, че по-късно край р. Рилска е бил разположен, може би на същото място, Фератовият чифлик с над 250 декара. Помни се, че българите са ходили да работят в него ангария.

Село Пороминово е старо селище. В далечните години на турското робство е имало 7 български къщи. Работната площ била разпределена между три турски чифлика: Мулатовия, Демишовия и Беговия. Те имали малка работна площ. Жителите му били предимно турци. Българите живеели в чифлиците като аргати. Високо над селото, в подножието на планината, се намира Топалска махала. Тук, в местността Паунковец, е имало голям турски чифлик. Откупен е от джумайския влах Къосето, поради което е наречен влашки чифлик. С това име се помни и сега.

В село Рила не е имало турски чифлици и чифликчийска земя. Всичката работна площ била собственост на селяните и Рилския манастир. Последният в рилско землище е имал воденици, тепавици, ниви, лозя, ливади, градини, метох и др. Такива е имал и из пороминско землище. За тези имоти се пише твърде много из турските документи за Рилския манастир. Из тези манастирски имоти жителите на с. Рила работили безплатно по една-две седмици при прибиране на реколтата.

Бейската кула в с. Кочериново

Бейската кула в с. Усойка

Това е вършено от далечните години на робството до късно след Освобождението. Този труд е даван доброволно. А може да допуснем, че няма връзка с феодалните задължения на населението към манастира, отбелязани в хрисовула от 1378 г., запазени и изпълнявани през вековете.

В село Стоб е имало турски заселници. Хубавата работна площ на стобското землище била притежание на един турски чифлик. Селяните също имали своя работна земя.

Турските чифлици в Дупнишката покрайнина са наброявали към 145. Това се установява от сега събраните сведения. В статията „Нещо за аграрните отношения в Кюстендилско“, печатана в органа на Либералната партия в „Независимост“ (брой 6 от 19 септ. 1880 г.), се съобщава, че в Дупнишко е имало „120 чифлика с 25 000—28 000 дюлюма земя“. Хубавата, плодородна част от работната площ на покрайнината била притежание предимно на чифлиците. Последните се разпределяли приблизително така: 65 в Горно поле, 39 в Разметаница и 41 в Долно поле и Рилското корито. Количеството на работната земя не може да се определи. Трябва да приемем посочената по-горе. За отделните чифлици се движила от 4600 до 120 декара. В чифлиците работили българските селяни, които били почти безимотни. Броят на селяните, собственици на свои дребни дялове земя, е бил крайно незначителен. Само така може да си обясним защо след Освобождението селяните проявяват голям стремеж към откупване на чифликчийска земя.

Български чифлици. Сред това море от турски чифлици из покрайнината от средата на XIX в. се набелязват и някои български. Възможността за тяхното възникване мъчно можем да си обясним. Известният през годините на турското робство гражданин, джелеп и търговец Раде Мазник (1808—1880 г.) е притежавал чифлик от 8000 декара в с. Кърнул (Делян). И сега из землището на това село много места носят неговото име, напр. Мазничка кория и др. Имал е и друг чифлик от 2000 декара в с. Кременик. Тези два чифлика били в съседство. Притежавал е обширни планински пасбища по долината на р. Отовица (Рила планина), където и сега едно от най-хубавите се нарича Мазничка ливада. Горите на вр. Фенерка и пасбищата из тези места били негово притежание. Посочените два чифлика са ликвидирани от наследниците му след Освобождението.

В с. Червен бряг през годините на турското робство е имало и български чифлик с 2000 декара, притежаван от Рада Кожушкова. Този чифлик е стопанисван наравно с турските. Земите на посочените български чифлици са обработвани от чифлигари.

И в турските, и в българските чифлици селяните работили като изполничари, кесимджии, аргати, момци, жътвари и пр. Този начин на обработване на земята по отношение на труда представлявал преход от натуралното към парично-стковото стопанство. Става кръстоване на две форми на изплащане на наемния труд.

Изполджийството е било най-много разпространено. Това потвърждава анкетната комисия при разрешаване на аграрния въпрос за Дупнишка околия (1880 г.), която казва: „В Дупнишко, според разказите

на турчина хаджи паша Сюлейман хаджи Юсеинов от Дупница, който бил дълго време секретар на кадията в този град, агите навред са обработвали земите си (ниви, лозя, бахчи и др.) с изполджии и момци Семето е давал агата, а плода вземал половината агата, половината изполджията, комуто се оставя и всичката слама за неговите животни. Изполджията живеел в къщата на агата, който е бил длъжен и да я поправя. В случай че земеделецът има нужда от животни, агата му давал пари назаем да си купи. Агата е имал право да изпъди изполджията от земята си само после вършитба.¹³⁶

Изполничарството продължавало при същите условия и при българските чифлици след Освобождението.

Дребна частна земя на селяните. Едновременно с разпадане на спахилъците и превръщането им в чифлици голяма част от селяните, почти из всички части на Дупнишката покрайнина, са притежавали малко своя работна земя. В повечето случаи тя е била 1—2 декара, както разказва Йордан Мавров, 74-годишен, от с. Червен бряг, слушал от баща и дядо. Така е било из всички села. Представлявала е дребна селска собственост. Тези селяни имали и свои къщи, работили малки делове своя земя, но отивали аргати и из турските чифлици. Собствената им земя била крайно недостатъчна, а членовете на домакинствата се увеличавали. Мнозинството от селяните били без собствена земя. За наследяване собствена бащина земя от селяните е слушано от бащи и деди, разказва дядо Георги Янев от с. Г. Върбовник, дядо Георги Портарски от с. Джерман, дядо Кръсто Попов от с. Баланово, дядо Стоичко Стамболийски, 92 г., от с. Бистрица и т. н.

За наследявана земя — бащиния — из Дупнишката покрайнина се пише из много турски документи, дадени на Рилския манастир още от средата на XVI в., напр. бащинията на монаха Агамемнон, потвърждавана с ферман от 31. X. 1568 г., за която имал и берат от м. октомври 1560 г.¹³⁷ За бащиния се пише по-късно, в средата на XIX в.

По-късно, от средата на XIX в., собствената земя се увеличава. Постепенно селяните придобиват земя и из полските места, сред турските имоти чрез отработване и откупване. Така из околните хълмисти места на града българите са имали малка земя от ниви и лозя сред турските имоти от далечното минало. Това е отбелязано в турските документи за Рилския манастир от началото на XIX в., напр. Никола Чомаков и Захо Гоцев имали лозя в м. Петро баир още през 1825 г., когато спахилъците още съществуват; Стоимен имал лозе в м. Еллес дереси 1860 г. из м. Караклия и др.

Не всичката земя е била частно притежание на чифлиците. Мерите и горите били ползувани еднакво от турците и българите, напр. над с. Усойка (Гьоклемез) са ползувани еднакво от селяните на Грамаде, Каменик, Баланово, Блажиево, Висока могила и др. Нямаło е установена граница между землищата на селата, което се извършва след Освобождението. Това твърди дядо Георги Портарски от с. Джерман, който лично помни и знае от баща си дядо Николчо Портарски. Така е

¹³⁶ Държавен вестник, г. II, бр. 72 и сл.

¹³⁷ Д. И х ч и е в — Турски документи — ц. с. 1910 г. стр. 17

било и с пасбищата из височините на Поглед планина, Конявска планина, Верила планина, Бобошевски Руен и др. из хълмищата, заобикалящи селищата. Горите били предимно бранища — изсечени, за да не се укриват разбойници, за гориво, пасене на добитъка и др. „Всеки е могъл да пасе добитъка си, където намери за добре“ — заключава този съвременник.

Обществени хамбари. Из летописни бележки се дават сведения за неплодородни години „за да се знае“, когато населението е излагано на глад, недоизхранване на добитъка и пр. През далечните години на турското робство са взимани мерки за изхранване на населението при природни бедствия. Създадени били общински хамбари из селата на покрайнината. Дълги години след Освобождението тези хамбари са били запазени, напр. Цървище, Сапарево, Устойка, Червен бряг, Крайници, Кочериново и др. В с. Сапарево е построен от Земеделското дружество към 1868 г. и след Освобождението е наричан „Царскио амбар“ В село Червен бряг е бил запазен до 1933 година и е обслужвал нуждите през Първата световна война. В Кочериново също е използван през Първата световна война. Изобщо след Освобождението са изоставени.

Тези обществени (общински) хамбари служили за складиране на десятъка от зърнените храни, от които се снабдявало населението. Такива хамбари е имало и в Дупница през първата половина на XIX в. „Складове хамбари се намират в Дупница“, 1845 г., пише в един правителствен акт, от който населението се снабдявало с храни, напр. „600 кутла овес по два гроша всеки кутал — 1200 гроша, 296 кутла ръж по 5 гроша кутела, 345 кутла ечемик по 4 гроша кутела“ Такива храни са закупвани и за нуждите на Рилския манастир.¹³⁸

Откупуване на турските чифлици. Разложението на спахийската система се заменя с чифликчийското земевладение. Турските чифлици в предосвобожденските години се намирали в процес на упадък. Чифликчията-тручин не бил в състояние сам да обработва земята си. Ползувал се е от труда на селяните под най-различна форма. Тази система на стопанисване на земята е била основата на нашето селско стопанство. Селяните дребни земеделски стопани били рядкост. Чифлиците изцялата покрайнина били едри земеделски стопанства с голямо количество земя, в които феодалните отношения са заемали предно място. след Освобождението те са откупвани от богатите хора и селяните. При разпродажбата на дялове земя по-голямата част от турските чифлици се разпадат. Създадените български чифлици са малко. Голямата част от турската чифликчийска земя се заменя с дребни земеделски стопанства на откупниците селяни. Остават и много безимотни селяни, които продължават да работят като момци и аргати из българските чифлици. Тяхното икономическо положение остава същото, както през годините на турското робство. Живеят из чифлиците, получават надница, храна, квартира и пр. Стремещът на всеки селянин е бил с труд, със заеми срещу големи лихви и пр. да се отскубне от положението на наемник и да стане дребен собственик. Споменът за тези турски чифли-

¹³⁸ Д. Ихчиев — ц. с. стр. 220, 221, 531, 561.

ци е още пресен в съзнанието на населението, свързан с годините на тежкото изполичарство, кесимджийство и момщина, които напомнят годините на робството и остатъка от феодалната експлоатация.

При освобождението на града от турско робство турското население го напуска масово и се заселва в Горна Джумая и Свети Врач. Когато след слагане границите на Бараково политическото положение се успокоило, много от избягалите турци се връщат обратно в града, за да ликвидират с имотите си или дадат потребните пълномощия. Започва усилена продажба на турски имоти в града и цялата покрайнина. Ликвидирането на тези имоти е станало твърде спокойно.

Покрити имоти, градини, празни места и пр. в чертата на града са откупвани от местни граждани или заселници от Горна Джумая и др. Бързо се изменя битовата картина на цялата покрайнина. Продажбата се извършва главно в злато — турски лири, френски наполеони, австрийски минчове (62 гроша единия) и сребърни турски бели меджидии (20 гроша едната). Те се смятали за „най-сигурни пари“, защото през тези години в България били в обръщение най-различни чужди монети. Имало е и турски банкноти, които по това време били силно обезценени. Евреите ги събирали на безценица.

В много случаи откупуването на имотите на изселените труци е ставало с търговска цел, за реализиране на големи печалби. Пътищата за постигане на тази цел били най-различни — от редовно изкупуване до ограбване, заплашване, убийства, побоища и пр. „Смутно време“, което давало възможност за бързо и леко забогатяване.

Най-голяма обърканост се получава при откупуване на турските чифлици. Откупчиците може да ги разделим на три групи: едни, които искат да създадат свои, български чифлици, като продължение на чифликчийството от годините на турското робство; други откупват и препродават чифликчийската земя „на дребно“, с цел за печалба, и трети са селяните, които работили из чифлиците; те се мъчили по някакъв начин да присвоят работната от тях земя. Извършва се дълбок преврат в аграрно отношение из цялата покрайнина с преобладаващо значение на дребните и средните земеделски стопанства.

Създаване на българските чифлици. Върху бившите турски чифлици възникват нови български чифлици. Техният брой достигнал към 20. Това преминаване към чифликчийско земевладение и след Освобождението продължавало в значителна степен да обезземява селяните, особено в Горно поле и Разметаница. То попречило на селяните да се снабдят със земя. Значителна част от работната земя останала чифликчийска.

Чифликът в Ново село — Кременик останал да съществува и след Освобождението, откупен от дядо Божил от Мламолово, Владо Бобошевски, Иванчо и Никола Бадински. По тези места селяните останали без земя и продължавали да работят в новоустроените чифлици. Чифликът в Ново село е последният, устоял до Девети септември из цялата покрайнина. Дотогава неговата земя много пъти е продавана на селяните, които не устоявали на задълженията си и им е вземана обратно. Чрез наследяване другите чифлици в Кременик са разпрода-

дени на селяните. Никола Бадински откупва чифлик от 150 декара в с. Гьол чифлик (Блатино), запазен дълги години след Освобождението.

Новите българи чифликчици имали желание да създадат модерни едри земеделски стопанства, но неподпомогнати от държавата, пропадат, напр. в Голямо село се създават чифлици от Никола Чешанков 1250 дка, Ташко и Димитър Шишков 600 дка, Величко Хаджиангелов, Гого Лазов и др. В съседното селце Крушовица турските чифлици са обърнати в български от Христо Г. Меджидиев 2000 дка, Чохаджиев 600 дка, Димитър Яверов 300 дка. В този чифлици са изградени модерни хамбари и изби, жилища за работници, модерно обработване на земята. Имало швейцарски крави, породисти птици и т. н. След катастрофалното наводнение 1897—1900 г., неподпомогнати от държавата, пропадат.

Ставало е и насилствено заграбване на турски чифлици и друга работна земя, напр. братя Димитър и Петър Малоселски от с. Голямо село заграбили тапиите на турчина чифликчия Мутиш, тормозили го и насила го изгонили от селото.

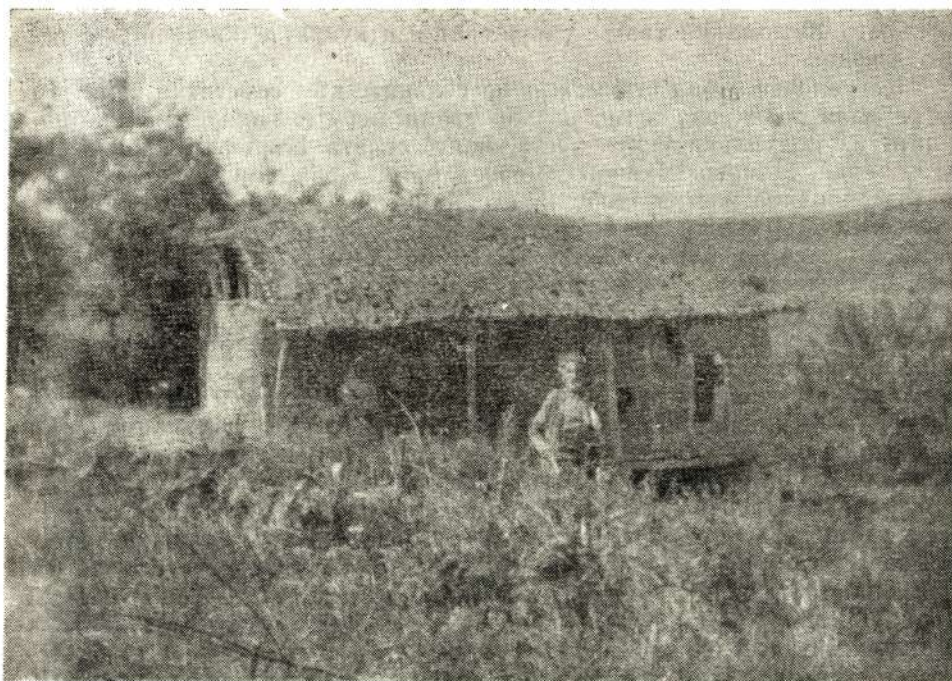
Отначало в откупените чифлици за обработване били направени значителни подобрения и преобразования. Изоставянето им започва от 1897 г., след станалото тази година голямо наводнение, което продължило и следващите няколко години. Падналите големи и постоянни дъждове унищожили реколтата, чифликчиците изпаднали в голямо материално затруднение. Започва постепенното упадане на чифлиците. Чифликчиците не могли да посрещат задълженията си. Ударът им е нанесен от БЗБ, природните бедствия, безсъвестността на земеделските работници — момци и аргати, кражби, ниски цени на земеделските произведения и пр.

С изкупуване и разпродажба на турските чифлици, а след това и на българските се достига до голямото разпокъсване на работната земя. Създават се много дребни земеделски стопанства. За това много допринася и начинът на наследяването ѝ. До Балканската война (1912 г.) работната площ на Дупнишката покрайнина се силно раздробява. През предвоенните години (1912 г.) става разпродажбата и разпокъсването на последния чифлик — Салийския при Аракчийския мост. С това чифлиците из покрайнината минават в историята.

Откупване на чифлиците за препродаване и печалби. По-хубавата земя от турските чифлици минава в ръцете на едрите собственици откупчици. През годините 1880 и насетне много състоятелни граждани и селяни се впускат в откупуване на чифликчийска земя, с цел за препродаване и забогатяване. Продажбата се извършва направо от турците собственици или чрез техните пълномощници напр. „чорбаджи Васе Мазников“ е получавал пълномощия.¹³⁹

Не всички турски чифлици са разпродадени веднага след Освобождението. Някои от тях са стопанисвани посредством други хора дълго след изселването на турците-собственици. Така напр. Салийският чифлик на Аракчийския мост е стопанисван от изселилия се собственик-турчин в гр. Горна Джумая до 1902 г. в с. Г. Върбовник — до 1905 г.

¹³⁹ Д. Ихчиев — ц. с., стр. 806.

Остатъци от български чифлик в Крушовица с последния чифлигар дядо Гроздан

Откупване на чифликчийската земя от селяните. Още през първите следосвобожденски години у селяните съществувал голям стремеж към собствена земя. Със стръв те се нахвърлили към разгромяване на турските чифлици и овладяване на земята им. С това унищожавали остатъците от турския феодализъм и националния гнет. По-заможните селяни закупуват повече земя, стават по-богати и образуват чорбаджийското съсловие в село. Откупниците не давали възможност на бедните селяни да се снабдяват със собствена земя. На места онеправданите селяни се отнасяли с откупниците селяни много жестоко, напр. в с. Червен бряг местният чорбаджия Зане Самодумов ведно с някои селяни от Бобовдол откупват цял чифлик за препродаване. Селяните са възмутени и недоволни от това. „Откупниците били пресрещнати от момците и пребити от бой“, разказвал съвременникът Марко Мавров. Много селяни останали без земя. Изполицата и кесимджийството се засилват. По тази причина става разселване на момците, напр. от с. Тишано, Кюстендилско, идвали в с. Крушовица, Дупнишко, с. Голямо село и т. н.

Отделни селяни със свои средства и взети пари под лихва купували земя направо от турците.

Много селяни се сдружавали и откупвали земята общо, след което си я поделляли според внесената сума. Такъв е случаят в с. Корки-

на, където 40 домакинства се сдружават и откупват единствения в селото чифлик.

Неограничен е бил стремежът на селяните към собствена земя. Те разграбвали държавна земя, разработвали мерите, изкоренявали бра нищата из полупланинските места, напр. селата Цървище, Новоселяне, Коркина, Дяково, Яхиново, Червен бряг, Крайници, Вуково и др. По тази причина изчезват обширните Яхински кории и тези на съседните села, обърнати в орна площ. Същото става и из градско землище. По-късно, към 1899—1904 г., когато се разпадат българските чифлици, тяхната земя е откупена от селяните. Така последните стават пълни господари, собственици на земята.

Раецки села. В Дупнишката покрайнина такива села са били Фролош и Цървище, по десния бряг на Струма, и Вуково, на левия, с частно владение на земята, под надзора на местния спахия. Тази собствена земя била башинии. Според проф. Йордан Иванов¹⁴⁰ тази земя води началото си от средновековните „башинии“ Тези села се намират из високите полупланински места на Югоизточно Осогово — от р. Струма до границата. Земята била притежание само на селяните, които си плащали данъка и били свободни. По месторазположение, владение на земята и свобода на селяните още от далечно историческо време те отговаряли на условията за раецки села. Например дядо Николчо Портарски (1815—1927 г.) от с. Фролош е бил коджабашия на същото в продължение на 5 години. Разказвал, че през негово време турци в селото не влизали. Сам събирал данъците от селяните, отбелязвал ги на рабош и предавал на ковчежника в Дупница.

Село Цървище се управлявало от Бюлюк ага, който не живеел в селото, а в града. В административно и финансово отношение се разпоредил Стоица Иванов Спасов Мутафчийски (1840—1905) който дълги години бил коджабашия на селото. На това положение го заварва Освобождението и остава кмет в продължение на три години. На рабош събирал и отчитал данъците, без да се чувствава турската власт в селото.

Село Пастух, съседно на горните три села, било също раецко. Загнездено сред скалите и теснините на р. Струма, то било продължител на средновековното градище Долна Сътеска. Запазените имена на местности, разположението на селището, останки от водопровода, пръснати из м. Прекопаник, редица указания и сега сведочат за това.

Из кесимджийските села на Дупнишката покрайнина още от средата на XIX в. се пише за „раятски семейства“ Такива сведения намираме в редица турски документи, отнасящи се за Рилския манастир, напр. за село Каменик, 1841 г. пише, че „вн от селото и наблизко живеят 8 семейства раятски.“ В с. Скрино, 1841 г. „са живели от старо време 133 рая-семейства.“ А в чифлика, наречен Касъм, намиращ се в територията на с. Бараково, са живели 9, словом девет семейства раятски“ В същите села е имало „башинии с привилегировани права.“

Аграрният въпрос след Освобождението. За Дупнишката покрайнина и общо за Кюстендилския окръг е сравнително трудно разрешен.

¹⁴⁰ Йордан Иванов, д. с., стр. 227

Ставали много спорове за земята между чифликчиите турци и българите, които твърдели, че земята в миналото им била заграбена. „Селянинът се лишава от необходимата за прехрана земя, а турчинът има на разположение просторни чифлици или цели села“¹⁴¹. Назначената от държавата комисия, която да ликвидира с този въпрос, констатира: „Селяните от Кюстендилска, Радомирска и Дупнишка околия се вече оплакаха на централното правителство, че земята из тези места се намира изключително почти в ръцете на турските бейове и аги и че селяните са принудени за своята прехрана да работят по турските чифлици като арендатори или като прости наемни слуги“. Така създаденият аграрен въпрос в Дупнишката и съседните на нея околии бил разрешен с нарочен закон от 10. XII. 1880 г., който се оказал неефикасен и бил допълнен с такъв от 28. II. 1885 г., като се определяли видът и размерът на земята, който могло да се взема за лично своя от някогашните кесимджии и изполджии на спахийските чифлици.

Задружно владение и обработване на земята. През годините на турското робство в града и покрайнината имало доста многочленни домакинства, които представлявали задружно колективни форми за притежаване и обработване на земята. Такива домакинства-задруги се отбелязват още от средата на XVIII в. из цялата покрайнина, остатъци от далечно историческо минало. През годините на робството те играли положителна роля за национално самозапазване. Просъществуват до първите следосвобожденски години и изчезват с раздробяването на поземлената собственост. Има много такива примери за отделни селища на покрайнината. Например в с. Фролош — родът Портарски; с. Върбовник — братя Пейчеви; с. Червен бряг — Самодумови и Мавровци, с. Шатрово — Кашукеевци и др., те колективно са владеели и обработвали земята за повече от 200 години, до след Първата световна война, 1918 г.

С разпадане на многочленните домакинства — задруги, започва и разпокъсването на земята чрез онаследяване.

Селскостопанските задруги, съществуващи из цялата покрайнина от далечното минало, представляващи народно обичайно правна институция, са вече напълно изчезнали. Ведно с тях изчезва и задружното, колективното притежание и обработване на земята. Бързо започва разпокъсването на земята и пролетаризирането на селското стопанство, на селското население. Законът за наследяването допринесъл за бързото разпокъсване на поземлената собственост и нарушаване на тия семейно-кръвни общности. През годините на робството те са съдействували за запазване на българския селски бит, на нашите нрави, обичаи, традиции и преди всичко на свободолюбивия български дух. Те са развивали домашните добродетели, ограничавали са престъпността, учили на самоуправление, разпределяне на земеделския труд, грижи за общо благоденствие, поддържане традициите на отечестволюбие и обич към родната земя. Този някогашен задружен труд е отразен и в народната песен из покрайнината от времето на патриархалната задруга.

¹⁴¹ „Държавен вестник“, бр. 72, г. II.

Капитализмът допринесе много за изчезването на старата задружност из нашите ссла. Изчезна задружната песен, веселието, увереността в бъдещето с разрушението на народните задруги и разпокъсването на земята в дребна собственост. С това се извежда значителна част от населението към беднотия, недоимък, аргатство. Душата на задругата обаче продължава да съществува, да живее не само в мислите, но и в живота на нашия селянин. Много семейства из селата на цялата покрайнина не дележа имотите си, а продължаваха да ги обработват задружно, ако и в намален размер. Това виждаме силно отразено в желанието, в готовността да се образуват, изграждат кредитно-потребителните кооперации из селата на Дупнишката покрайнина. А те посочваха пътя за изграждането на днешните социалистически земеделски стопанства. Това има началото си още от 1865 г. в с. Сапарево. Историческото минало на селското стопанство из нашата покрайнина подчертава предимството на задружния труд. Проучването на задругите ни показва ценното и мъдрото, което може да допринесе за укрепване на днешните кооперативни земеделски стопанства.

Вакъфски и черковни имоти. В Дупнишката покрайнина е имало почти всички форми на имоти, познати в турската икономика — феодални, вакъфски, десетични, данъчни.¹⁴² Тези имоти представляват интерес, защото водят началото си още от нашето далечно историческо минало. Вакъфите от своя страна се разделят на хасове, турски вакъфи и черковни имоти.

За хасовете писахме по-рано.

Турски вакъфски имоти — това са имоти, завещани на джамията или турско училище с балготворителна цел, за да стане дарителят богоугоден и се увековечи паметта му сред населението. Изобщо вакъфите са религиозни, с благотворителна цел заведение в мюсюлманските страни. Имотите на вакъфите са освобождавани от данъци, не могли да се залагат и конфискуват. Такива вакъфски имоти са създавани и из Дупнишката покрайнина още от настаняването на турците.

Най-старият турски вакъф в града датира от началото на XV в. Хасът Дупнишко войводство и Джебел и Рила, дадени на великия везир Кара Мустафа, според фермана от 1508 г.¹⁴³

За турски вакъфи гражданите смятали и „теке Хадър бала“, сега черквата „Св. Георги“, и друго теке „бакташийско“, което има началото си от XV в.¹⁴⁴ Към тези вакъфи се отнасят и девет текета и тюрбетата, „два имарета и медресета“¹⁴⁵. Тринадесетте джамии в града и тези в с. Сапарева баня населението също смятало за вакъфски. Това се потвърждава с акт от 24 май 1825 г.

Към тези вакъфи се отнасят и трите турски гробища в града, които заемали значително пространство. На турските вакъфи българите гледали с почит, като казвали, че „няма да види хаир този, който разграбва вакъфите“ На пример така са гледали на разграбването на раз-

¹⁴² Йордан Иванов, ц. с., стр. 224, 233.

¹⁴³ Д. Ихчиев, ц. с., стр. 6.

¹⁴⁵ Описани от учителя Димитър Я. Бисеров, 1867 г. Виж И. Иванов, Сев. Македония, стр. 186.

турената турска джамия в Горната махала, банята в центъра на града и др.; посочват имена на граждани, „които не видели хаирм.

Български черковни имоти. Земите по долината на р. Струма, от с. Бобошево до с. Пастух, са осеяни с много старинни черквища и останки от стари крепости (XII—XIV в.). Вероятно на тях са правени дарения от имоти за богуугодна цел от страна на местните владетели. Бобошевският манастир и сега притежава имоти: ниви, гора, пасбища, лозя и др. от далечното минало. Таква имоти са дарявани и на Рилския манастир през същата епоха. Това се отнася и до манастирчето „Св. Стефан“ Село Буково е разположено в недрата на Поглед планина, край десния бряг на р. Струма. В далечното минало е наричано **В а к а в о**. С това име се отбелязва и в стари карти. Във ферман от втората половина XV в. се нарича с името Буково. Някои от жителите отричат името Вакаво, защото тази дума е въобще непозната из долината на р. Струма. В теорията на последната турци не се заселвали, защото няма и следи от турско обществено строителство. Така ще си обясним защо из тези места не се намират турски вакъфи. Имотите край старите български черкви населението нарича с името „черковното“ или „църковното“ Това са нивите, оред които са изградени черквите. В м. Джафер по р. Струма, също има черковни имоти, притежание на черквищата, още от далечни години, вероятно XIV в., когато са изградени.

След Освобождението черквите продължават да притежават тези имоти до наши дни. С ферман от 1575 г. Рилският манастир е признат за вакъфски — „вакъф-монасати“ Градската черква „Св. Богородица“ е имала ниви, ливади и др., също черквите в Овчарци, Сапарева баня и пр., които имоти владеели още от „старо време“ и т. н. из разни места на околията.

Училищните сгради са възниквали, в сравнение с черквите, по-късно. По тази причина на училищата в миналото не са правени дарения. Приходите от черковните имоти са служили за подпомагане издръжката на черквите, а по-късно — и на училищата. Обикновено училищните огради са изградени в двора на черквите, например в двора на градската черква „Св. Богородица“ (1842 г.), „Св. Георги“ (1887 г.), в селата Баланово, Крайници, Блажиево, Коркина, Червен бряг и др. По-късно даренията започнали да се правят общо и в много случаи се наричат черковно-училищни имоти. Общо взето, вакъфските и черковните имоти имали културно-икономическо, политическо и религиозно значение.

Капиталистическо развитие. Освободителната война от (1877—1878 г.) едновременно е изиграла ролята на демократична революция, като ликвидирала феодализма и създавала условия за развитие на нова, свободна държава по пътя на капитализма.

Започва разпадането на задружно владение и стопанисване на земята. Прониква духът на индивидуализма, деление на имотите, раздробяване на земята, а ведно с това и обединяване на селяните. С настъпване на капитализма в селото настъпва и индивидуалното стопанисване на земята из цялата покрайнина. Подчертават се дребните и средни зе-

меделски стопанства. От разпродаваните турски чифлици възникват български чифлици — едри капиталистически земеделски стопанства, за които говорихме по-рано. Продължават да съществуват и изподджийство, кесимджийство и натурално заплащане. В западната част на околията и след Освобождението продължават старите аграрни отношения. Всички тези остатъци не изменят характера на буржоазно-демократическия преврат. Подчертано се явява наемният труд в селото. Необходимостта налага образуването на взаимоспомагателно земеделско дружество в село, напр. в с. Сапарево (1867—1937 г.), прокарва се изкуственото напояване, което се разширява след Освобождението, разраства се земеделската каса в града с набиране на повече средства и отпускане на заеми. Всичко това говори за промените, що настъпват в селскостопанското производство в града и цялата покрайнина от предосвободенските години до края на първото десетилетие на нашия век.

Технологическият преглед на земеделието в Дупнишко показва слаба промяна. Засяваните земеделски произведения показват еднообразие. Качествена промяна не е забелязана. Общо земеделското стопанство се движи по стар утълкан път. Мъчно се налагали новости.

Разпокъсаност на работната площ. Освобождението заварва селяните да притежават малки дялове земя, а повечето били напълно безимотни. Създадените към 20 български чифлици, казахме, не устояват. Към 1900 г. започва разпадането и разпродаването им. Ежегодното разпокъсване на работната земя вземало все по-големи размери, напр. през 1897 г. притежателите на експлоатираната работна земя са 12 714, а 1908 г. — 14 991.

Приложената таблица потвърждава това заключение.

Разпокъсаност на работната площ

Вид на земята	1897		1908	
	парчета	декари	парчета	декари
Ниви	87 624	301 552,4	105 326	382 947
естеств. ливади	18 348	518 271	51 095	123 657,2
овощ. град.	818	980,8	16,384	22 467,5
лозя	23 902	24 299,6	31 752	36 337
пасища и мери	1167	153 790	3869	186 316,3
гори	10 275	501 481,6	14 807	449 681,9
други	403	544	4	—
всичко:	142 537	1 500 919,4	223 233	1 201 406,9

През 1897 г. експлоатираната земя е била 1 500 919,4 декара, разпределена на 142,537 парчета, средно един дял 10,6 декара. Това разпокъсване продължава и през 1908 г. — достига 5,4 декара. Ставало бързо утежняване на земеделското стопанство. Разпокъсаността на зе-

мята на много парчета, разхвърляна из различни краища на селското землище, даже из тези на съседните села, наричани парекендета, губене на време за отиване и връщане, изморяване на добитъка, често недостатъчна работа за един ден и пр. — всичко това се отразявало върху производителността на селския труд.

Селското землище се състояло от ниви, ливади, бранища, гори, мери, празни места, пороища и др. През годините на турското робство селското землище не е било ограничено. Това става след Освобождението. Границите на селските землища били някои реки и притоците им, междуселоки пътища, долини, височини, единични дървета, нарочно побивани каменни знаци — нишани и пр. Такива граници виждаме още от 1378 г., които разграничават владенията на Рилския манастир.

Основните части на селското землище били мерата и орните ниви. Без тях са били немислими земеделието и скотовъдството, основният поминък на нашето село. С намаляване на селската мера (пашата) намалявало и скотоводството, което бавно преминава към оборното отглеждане на добитъка и намалено пасене. Пролет най-добре се виждало разграничението на целината — мера и работната площ. Последната се разграничавала на угар — разорана с дървено рало площ, без да е засята, „почиваща земя“, и друга, засята със зърнени храни. Засятата площ се разграничавала в зимница и летница. Между последните са засети площи с царевича, бостани, боб, коноп, лен и др.

Мерата е била част от селското или градското землище, определена за общо ползуване, например паша за добитъка. С такава е разполагало всяко селище из покрайнината. През годините на турското робство мерата е била държавно притежание, но отстъпена за общо ползуване от населението. Това е била некултивирана част от селското землище. Разделяна е на естествени ливади, които са пасени от добитъка след окосването им, и „запирани“ в определени дни за израстване и събиране тревата — сено. Така са ползувани и зажелявелите гори. Пасбищата, пасени от селския добитък през цялата година, са наричани поляни. „Пладнище“ е мястото от общоселската мера, където добитъкът се води на водопой и пладнуване.

Настъпват обаче години, когато населението на покрайнината се увеличава, напр. 1887 г. — 46 212 жители, 1910 г. — 65 000 жители. В същото време работната площ остава една и съща. Започва да се чувства недостиг от работна земя. Последната се набавяла най-лесно чрез разораване на селската или градската мера и раздавана на населението. Изобщо селските мери оставали в неопределено положение, докато се изработва закон за тяхното разработване и чрез продажба се обръщат в частна и държавна собственост. Законът за разработване на мерите („Държ. в.“, бр. 6 от 1904 г.) позволява разработването на мерите, щом поиска това болшинството от селските стопани, напр. северно от село Крайници има местност, наречена Главите, която е била селска мера, разделена между населението на глава мъжка челяд. На женската челяд не давали земя, защото тя щяла да се омъжи за тези, що имат земя от по-рано или разделена в същата местност. Така селската мера намалявала, а с това се ограничавало скотовъдството. Населението започва силно да оспорва наследяваната земя и идвало до

побоища, съдилища, убийства и пр., напр. източно от село Самураново се намира местността Бити ниви, наречени така, защото населението се било за тях при подялбата им.

Недостигът на земя и увеличаващото се население създава скритата безработица в селското стопанство.

Из цялата покрайнина преобладаващо значение добиват дребните и средните земеделски стопанства, които притежавали 5—10 до 50—60 декара работна земя.

Стоковото земеделско стопанство се разширява. Добър показател за това е тютюнопроизводството. Раздробяването на домакинството водило към разпокъсване на земята, слаба производителност, безработица, недостатъчна работна земя, откупване на земя и задлъжняване пред Земеделската банка лихвари и пр. Въвеждането на земеделската техника ставало бавно, посрещана недоверчиво от населението. Новите методи на работа не се чувствували. Слаби грижи се полагали за повдигане културното ниво на земеделския стопанин. Дребният земеделски стопанин остава господстващ фактор в стопанския живот на покрайнината.

Тази констатация прави и дупнишкият народен представител Христо Г. Меджидиев от VIII об. Народно събрание. Същият на 29 ноември 1894 г. при разглеждане „Закона за изменение размера на общинските и окръжни върхнини“ между другото казва:

„Известно е на всички колко голямо е оплакването както на селското население така и на градското относно разхвърлянето на тия общински и окръжни върхнини. Голямо е оплакването от страна на земеделците да се облекчи тяхното положение. Обремено е и е тежко на земеделците да плащат върхнина върху десятъка. Последните да не надминават повече от 5% върху преките налози и 25% върху всички косвени налози. Там да влязат всички патенти, даже и патентът на коронованите чиновници, които получават по-големи заплати, защото и те се ползват от окръжните и общински съвети, а не само земеделците и само те да носят върхнините, а другите — търговци, сарафи, манифактурджии и чиновници, да не плащат нищо за обществените учреждения. Остават само тия хора да плащат, които имат недвижими имоти, а тия, които правят сарафлък, адвокатство, търговия, аптекарство и др., да не плащат нищо.“¹⁴⁶ В случая Хр. Меджидиев е изхождал от тежкото положение на местните селяни въобще и собственици на открити и покрити имоти, върху които предимно е слагано данъчното бреме. Такива прогресивни изказвания за своето време същият е правил и при други случаи.

Напоиване. Още от робските години напоиването е било винаги важен проблем в развитие на земеделието из Дупнишката покрайнина. По самобитен начин то е разрешавано от населението. Голямата речна мрежа на р. Джерман и Рилска река е тясно свързана с р. Струма. Това е естествен път на разширено напоиване, зависимо от планинския терен, който заобикаля цялата покрайнина. Особено трябва да се подчертае значението на реките в началото на оредното им течение — излизането от планината. От високото разположение на местността

¹⁴⁶ Из дневниците на VIII об. Народно събрание, сесия I.

е ставало и става разклоняване на вади за напояване на полето. Такова използване на речната мрежа е практикувано от далечните рабски години.

Не са полагани грижи от обществената власт за изкуственото напояване.

През летните горещини или сушавите години из цялата покрайнина се е чувствувала нуждата от изкуствено напояване. Още през годините на турското робство е било прибягвано до използване високопланинските води за водоснабдяване и напояване. Оттогава датират Сапаревската и Смочевската вади, които са между първите значителни високопланински водоснабдявания не само за Дупнишката покрайнина, но и за цялата страна.

„Вада“ или „Сапаревската вада“ Така наричат вадата, прокарана почти по билото на планината Русана до с. Сапарево:

разположена в полите на Северозападния дял на Рила планина. Това е дело не на дипломирани инженери, а на трима прости, неграмотни селяни зидари — майстори и земеделски стопани.

Петре Пугъов (1837—1908 г.), Хаджи Иван Велинов (1836—1908 г.) и Мите Божилов (1824—1901 г.) са строителите на тази вада.

Изградена в 1864 г., Сапаревската вада е дълга около 3 часа път. Така я определя населението. Измерена, тя е дълга 12 и половина километра. Направата ѝ е много проста — обикновен изкоп, дълбок до 1 м и широк 0,60 м, достатъчен да задържа водата. На поройните места изкопът е подсилен с дъсчено корито. На места водата е много плитка и при преминаването на добитъка се руши. За охрана на водата още от първите години след Освобождението е наемано водар-пазач, който обхожда цялата вада, поправя разрушените места и пр. Винаги вадата е държана в изправност. Затова всяка къща заплаща на водара годишно един кутел жито и три гроша пари.

Прокарването на „Вадата“ донесе благоденствие на сапаревци. Благодарение на нея се снабдяват с вода за напояване на най-богатата и плодородна част от селското землище, с център кромидовото производство. От един век насам тази вада се опазва и поддържа като съществена необходимост за стопанското преуспяване на селото. „Вада-

Строителите на Сапаревската вада
Вляво — Петре Пугъов (1887—1909),
вдясно — х. Иван Велинов (1886—1908)

та“ е ням свидетел за сговорчивостта и дружбата сред населението при реализиране на обществените инициативи през годините на тежката турска робия.

В знак на благодарност и възпоменание признателното поколение е издигнало сред селото чешма—памятник с бюстове на Петре Пугъов и хаджи Иван Вединов.

Смочевска вада. Смочево е старо селище, разположено високо в полите на Рила планина върху сух и безводен терен. Безводното е душило населението. Затова селото е тясно свързано с прокарването и стопанисването на т. н. Смочевска вада. В далечното минало селището е било разположено в м. Селището западно от сегашното. През втората половина на XIX в. е заплашвано, нападано и разграбвано от турци. Селяните се разбягват из Радомирско и другаде, дори в Цариград. Останалите изграждат сегашното селище.

До същото се намирал чифликът на Мермер бей, който живял в града. Чифликът имал към 1000 декара земя с висока бейска кула. И сега тази част от селското землище населението нарича с името Чифлик. За напояването на чифликчийската земя по инициативата на чифликчията-турчин със селска ангария се прокарва водата, взета откъм вр. Малък Подич Рила планина. Това станало в началото на втората половина на XIX в.

След Освобождението вадата била „бактисала“, разказват същите селяни. Още в първите следосвобождени дни селяните я поправят — 1897 г., пускат я наново и уреждат общоселско веселие, на което заклали бик. Понеже вадата била обикновена, копана вада, неукрепена, бреговете ѝ се разрушили от страничните поройни води. През 1908 г. наново я поправят с дъсчено корито на потребните места. Стопанисвали я с „водари“ до 1930 г. когато започва направата на днешния циментов канал.

Общата дължина на вадата е 3260 м, с наклон 20—30°, с протичане в канала 0,150 куб. м. вода в секунда. Напоява общо 2781,50 декара работна площ, разпределена в 809 декара тютюнища, 478 декара зеленчукови градини, 1397 декара ливади — за 1937 г. При нужда водата се провежда из селското землище, а когато не е нужна, се връща в Кричимската река.

Общо тази вада е изиграла и играе важна стопанска роля за преуспяването на селището в миналото и сега, главният доход на което е тютюнопроизводството. Последното е тясно свързано с тези рилски води. Примерът, който са дали смочевци от далечните години на турското робство, се правилно преценява от народната власт. В случая е достатъчно дапомним, че последните години се взеха и други съседни води от р. Рилица, които се разпределиха във водоснабдяването на селата Смочево, Рила, Слатино и Мурсалево. Това е било пак старата вада, следите на която още личат. Прокарвана е през турското робство до селото.

Зърнени храни. След Освобождението, до Първата световна война, Дупнишката покрайнина остава за дълго изключително селскостопански район. Плошта на интензивните култури показвала непрекъснато увеличение. Това се потвърждава от изказваните мнения в докладни-

те на Кюстендилския окръжен съвет, където четем: „Сеят главно зърнени храни, както из другите околии на окръга, но още тютюн, ориз и резене.“ Първите години след Освобождението произведеното количество зърнени храни задоволявало нуждите на населението из околията. Изнасяло се за продан в голямо количество на градския житен пазар, който съществувал още през годините на турското робство. Житният пазар е просъществувал до Балканската война (1912 г.), откогато изчезва поради преставане да се изнасят за продан зърнени храни на градския седмичен пазар. Зърнената реколта през първите следосвободенски години е била голяма, достатъчна за нуждите на населението. По-късно работната площ на зърнените храни се измества от тютюна и други индустриални растения.

Размерите на засетите площи със зърнени храни:

За 1890 г.	— 126 327 дк
1900 г.	— 119 119 дк
1910 г.	— 147 150 дк

След 1900 г. в града започва да се внася жито от други мест.: за нуждите на мелниците и за задоволяване непрекъснато увеличаващото се непроеизводително население. Произведеното количество зърнени храни е недостатъчно да задоволи местните нужди.

Постепенно засетите площи със зърнени храни отстъпват място на тютюна, конопа, зеленчуковите и овощните градини и др. интензивни култури. Зърнените храни се изместват към по-високите новополучени и по-слабопроизводителни земи.

Механизация на земеделското производство. Едва 20 години след Освобождението Кюстендилският окръжен съвет признава разпокъсаността на земята като пречка за въвеждането на земеделската техника. Същият през 1905 г. твърди, че „обработката е примитивна“ С плугове си служат само по-едрите и интелигентни земеделски стопани.

Земед. сечива	1899/1900	1900/1901	1901/1902	1902/1903	1903/1904	1904/1905
дървени рала	1 155	6 033	6 033	5 867	6 065	10 257
плугове	21	19	11	5	11	293
триори	13	4	—	26	—	28
веялки	14	16	11	69	71	251
кукурузорубачки	6	5	5	11	5	—
жътварки	2	—	—	2	—	2
вършачки	1	—	—	—	—	—
сеячки	1	—	—	4	—	15

За десетилетия след Освобождението дървеното рало си оставало основно земеделско оръдие.

Земеделска просвета. Тя е разнасяна само от околийския агроном. Никъде не се говори за просвета на земеделски стопани из докладите на Кюстендилския окръжен съвет. След като се изминали близо 30 години от Освобождението, подчертава се нуждата от земеделска просвета. За тази цел през 1910/1911 г. се провеждат просветни земеделски курсове в селата.

За подобряване на селското стопанство и повдигане културното ниво на земеделския работник Министерството за земеделието открива в града Държавно низше земеделско училище, което съществува от 1904 до 1912 г. За организирането му общината отпуснала 150 декара работна площ и мера над града (днешният техникум). Построява се нарочна ограда и помощни такива. То е имало за задача да подготви младежи за добри земеделски стопани. Организирано е било опитно поле за зърнени храни, ливади, овощни насаждения, зеленчукови градини, кравеферма с породисти крави, наричани от населението „масърски“, разплоден добитък, птицеферма и др. подобни, въведени за пръв път в околията. Училището е имало двугодишен курс. Приемани са момчета, завършили IV отделение и класове, често значително възрастни: 18—19-годишни. Всички ученици са били на пансион и храна. Изучавали специални предмети. Директорът на училището Вълчев, агроном, бил добър организатор. Училището е закрито при започване на Балканската война (1912 г.)

Земеделски кредит. Винаги е подчертавана паричната безпомощност на селяните, за да се снабдят със земя, добитък и инвентар. Изостанено само на себе си, без ничия помощ, то се е огъвало в мизерията ръцете на лихварите. През 1900—1901 г. Окръжният съвет прави следната констатация: „Докато бе старата организация на Земеделската каса, до 1895 г., земеделското население се ползуваше твърде малко от помощта на касите, понеже и самите те, касите, не разполагаха с достатъчно кредитни средства. След новата организация на касите, особено 1896 г., склучиха се големи заеми и можаха да се избавят от разните лихвари, зеленичари и други експлоататори.“ Така напр. раздаденият кредит от Земеделската каса на 30 юни 1901 г. е 1 591 210,26 лв., а на 30 юни 1902 г. — 1 660 707,16 лв. „Между земеделците обаче имаше, които прибягваха до разни лихвари, вPLITаха се в техните хищнически нокти и през целия си живот им робуваха, като работят само за тях“ заключава се в доклада.

Техническите растения са имали по-слабо значение за селскостопанското производство. Ленът и конопът са застъпени из покрайнината от далечно историчеко време, преди идването на турците, из най-плодородните ниви на Горно поле и Разметаница. Сега са почти изоставени. Оризът е засяван из землището на Бистрица, Слатино, Пороминово, Кочериново още в XVIII в., прекратено е към 1925 г. Памукът твърде слабо е засяван из Кочериновско поле. Слънчогледът като маслодайна култура се въвежда из покрайнината след Първата световна война, към 1924 г.

Най-голямата оризова площ е била тази из Кочериновското поле. Природните условия тук — топла пролет и лято, плодородна почва и много вода от Рилска река — подходжали за оризосеянето, което е обхващало землището при Кочериново и Пороминово край Рилска река.

Към 1925 г. оризовата култура се изоставя. Тя се замества с обширни овощни градини — ябълки, круши, праскови и др. Маларията престава. За период не по-малко от 150 години за известни места на покрайнината оризовата култура е имала своето стопанско значение.

Резене. От най-стари времена у нас са отглеждани редица етерично-маслени култури. Може би едни от първите е анасонът и едногодишното резене, които са имали ограничено разпространение. Резенето се отнася към техническите растения. Никъде в България не се засажда, освен в Дупнишко. Някога в малко количество е засявано в Старозагорско, отдавна изоставено. За историята на резенето нищо не се знае. Из Дупнишката покрайнина е засаждамо от далечно историческо време. Засяването му се ограничавало само из Разметанишко поле, единствено из землищата на селата Голям Върбовник, Вуково, и в по-малко количество в Мърводол и Блато. В миналото е засявано още в с. Висока могила и Слатино. Напоследък се засаждаше и из селата Фучите, Бабино и Бобовдол. От 1960 г. засяването му из нашата покрайнина е напълно изоставено, не се запланува от ДЗС. През 1912 год. е засято 906 дка и е получило 116 619 кг.

Тютюн. Откога е засаждан тютюнът из Дупнишката покрайнина, трудно може да се отговори. Ако възприемем засаждането му наравно с тютюнопушенето, трябва да го отнесем към края на XVIII в. началото на XIX в. Несъмнено е, че тютюнопушенето предхожда тютюнозасаждането. Отец Агопи от Рилския манастир в своята автобиография съобщава, че „дх. Еремия не живееше дотолку по духовно, беше се навикнал на мръснью тутун и не го остави до смъртта си, 1855 г.“ Друаде съобщава, че дх. Памфили „беше го победил тютюнджийскиньо бес, хич не си оставяше чибука. На него се научил от отоманите“ Пушкили са с лула и чибук. Според о. Агапи пушенето на тютюн не се смятало за „духовно“, а за „греховно“. Това е вероятно в началото на неговото разпространение за пушене из нашата покрайнина. По-късно пушенето става нещо обикновено и греховността се забравя.¹⁴⁷

Други изследвачи на този въпрос посочват, че тютюнът за Дупнишката покрайнина „датира не по-малко от 200 години“. Следователно отнасят го пак към втората половина на XVIII в. Свързват го с тютюневи сортове, принадлежащи към *N'tabacum* когато за пръв път започва отглеждането му. В най-ранните години тютюнът, произвеждан из покрайнината, е служил за задоволяване на местните нужди. Едва по-късно започнал да става търговска стока или контрабандна размяна на вътрешния пазар. В тази епоха тютюнът е отглеждан край кошарите, из градините, около нивите, лозята и пр.

Едва стотина години след първото му въвеждане, към 1850—1860 г., тютюнът се изнася вече като другите земеделски и скотовъдни произведения на местния пазар. Започва да обръща внимание на приходящите външни търговци с по-доброто си качество, отколкото е имал тютюнът из другите места. Това превъзходство, което се дължи предимно на почвено-климатичните условия, става всепризнато.

Очертаването на районите по надморска височина става от далечни години. Най-рано е засаждан тютюнът из ниските места на Рилското корито — селата: Рила, Кочериново, Стоб, Поромниново, Баракново, Крумово, Бураново, Боровец, Мурсалево, Слатино до Джерман. По-

¹⁴⁷ Е. Спространов — Материали по история на Рилския манастир, 1900 г., стр. 22.

Подборът на тютюневите ниви, засаждането, сушата и пр. не са нещо ново за съвременните тютюнопроизводители. Голяма роля играе предаването на традицията при изработката на тютюна. Съществувало е старание към производство на качествен тютюн от далечните години на засаждането му, което се потвърждава и от една дописка до в. „Дунав“, г. II, бр. 118 от 19 окт. 1866 г. В нея четем: „Тази година по причина на сушата, ако и да не може да се сее тютюнът, както трябва в Дупнишка и Джумайска кааза, обаче тютюнът, който стана по водните е по-добър от другите години“, щом може да се сравни с просеничкия и енидженския тютюн.“

Още през турското владичество тютюнищата били изоравани по два пъти и след това натрапвани на редове и делници за засаждане. При много треви са изоравани и по три пъти. При кърските ниви засаждането е ставало само при дъжд, който е изчакван до Петровден. При сушава година обикновено нещо било нивите да останат незасадени. Преди 1912 г. е започнало засаждането и с изкуствено напояване, с докарване вода в каци, футии и пр. съдове с коли, коне, магарета. Поливали и едновременно засаждали тютневия разсад.

Засаждането е извършвано с дървени садилта — колчета с дръжки, естествено изрязани от клони. Засаждането на коренчетата извършвали през 10 см. Най-доброкачествен тютюн е получаван от кърските ниви на полупланинските места, напр. село Цървище. Из тези места е имало случаи, когато пролетта изпреварвала, черешата цъфти на Гергьовден (6 май), тогава вършат и засаждането на тютюневия разсад, напр. 1934 г. След засаждането, когато разсадът се е хванал добре, се прекопава два пъти, което се извършва с нарочни малки мотики, наричани тютюнджийски. Изкуствено тютюнът се полива два пъти, а при редовни дъждове и само един път.

Брането на тютюна започвало след определената дата — Петровден, 12 юли, но често и един-два дни по-рано, обикновено между 10 и 15 юли. Узряването на тютюна определяли от пожълтяването на листата от долу на горе. Бере се с двете ръце. През годините на турското робство и първите следосвобожденски години брането е извършвано на един път, на „една ръка“ до 1908 г. След тази година се преминава към „една, две и три ръце“ и по-късно на „шест-седем ръце“, през всеки 6—7 дни. Нанизва се на низи с нарочни тютюнджийски игли, дълги 20 см, които са правени от циганите-ковачи. Служили си с домашен „казъл“, който жените прели от кълчища, а по-късно фабричен. В „ниженето“ участвували всички членове на домакинството, включително по-израсналите деца. За един ден всеки нанизвал 10 до 25 низи.

През годините на турското робство и първите следосвобожденски години сушенето на тютюневите листа-низи е ставало на самата нива, нареждани върху тютюнарките. Тютюнопроизводителите обяснявали, че това подобрявало качеството на тютюна. Съзряването и сушенето на тютюна продължавало сред тютюневите изпарения на общото насаждение на нивата, които облъхвали съхнещите нанизани листа. По-късно държавата забранява това сушене, предполага се заради контрабандата и по-лесната проверка на готовите низи. Изсушаването на низите става

Предлага да се засява от 1 до 3 декември във всяка община. До 1890 г. тютюнопроизводителите не плащали десятък, а от тази година им е наложено по 40 ст. мурие на килограм. Понеже тютюнът не се продавал по 2—3 години, този данък се натрупвал и тежал на производителите. Последните отказват да го засаждат. Това засягало бандерола, патента и други приходи на държавата. Всичко това се отразявало върху производството на тютюна и поминъка на населението. Народният представител заключава: „Уверявам ви, че в нашата околия се произвежда тютюн от 800 х. до 1 млн. килограма, а сега едва 80 х. килограма. И това намаление на производството на тютюна се отразява еле върху домашния живот и поминъка на населението.“ Това предложение се приема от Народното събрание и по-късно се внася законопроект, който прави отменения, но същевременно продължава да предвижда разни ограничения за производителите, напр. засаждане на пространство от 2 декара от един производител, които нямат имот за 1000 лв., гаранции от производителите, че няма да контрабандират и злоупотребяват, забранява засяването на известни сортове тютюн и пр.

Против тези изменения във вреда на производителите пак се изказва народният представител Хр. Г. Меджидиев, че „тютюнът в нашата околия в значителни размери се произвежда от производители, що имат малко земя, сиреч от ония, които нямат крупни земевладения, защото по-богатите земевладелци не пускат своите деца и жени цял ден да ги гори слънцето, за да обработват тютюна. Тютюнът се обработва от бедната класа, която твърде рядко намира ниви, подходящи за тютюн, обикновено взема от заможните селяни под наем и ги обработва. Ние отнемаме възможността на бедната класа да се занимава с тютюнопроизводство, ограничаваме производството и отнемаме нейния поминък.“ Обявява се против забраната да се засяват сортове „богородиче, чечен, кърджали, махорка“, които са употребявани изключително за церене на добитъка от краста. Поканва народните представители да не приемат така представени законопроект, защото ще бъде против интересите на бедната класа. „Законопроектът заплашва селяните, които нямат недвижими имоти, както и ония, които не представят надеждна гарнция.“

Предложението на Меджидиев е подкрепено от другия дупнишки депутат народен представител Димитър Н. Чуков, който в своето изказване допълва. „С това ще създадем един монопол на богатите хора по тютюнопроизводството. Сиромаш човек къде може да си купи един декар тютюнище за 400 лв. Ако приемем тази алинея, ние ще направим тютюнопроизводството монопол за богатите, а ще отнемем хляба на сиромашията, за която ние трябва много да мислим.“

Народното събрание възприема предложението на дупнишкия народен представител Хр. Г. Меджидиев за широко и неограничено засаждане на тютюна. С това се осигурявал поминъкът на бедните тютюнопроизводители и се дава нов подем в тютюнопроизводството в околията.

Сортове. Още от преди Освобождението и първите години след това е отглеждан сортът, наричан „обикновен тютюн“ или „баши балъ“ (наричан още „старо семе“ „дръжкар“, „железничко семе“) Още

преди Освобождението с него са били засети около 500 дка. През 1878 г. този сорт се бил наложил в местното тютюнопроизводство. Това семе българите за пръв път са откраднали от турците в с. Бучино и го разпространили. По-късно се въвежда сортът „Енидже“ За него през 1899 г. в доклада на Кюстендилския окръжен съвет се съобщава, че се култивира тютюн „Енидже“ Този сорт се считал за най-доброкачествен. Състоял се от няколко добре обособени раси „старо и ново Енидже“ Преди 1895—1896 г. е отглеждано семето „стобски гушав“, който често е наричан „старо семе“, понеже го помнили старите тютюнопроизводители като най-стар сорт. „Това семе е известно като най-старото в с. Кочериново. Берат го на две ръце. Щом цъфне, цветовете се откъсват и тютюневите листа узряват наведнъж берат, нижат на тютюнърките. Сушенето на сараци започна от 1896/1897 г.“ Това разказва старият земеделски стопанин Дим. Ив. Зографски от с. Кочериново, 1883 г. Други кочерински тютюнопроизводители го наричат „старото кочеринско семе“, чието най-ранно отглеждане не се помни дори и от няколко тютюнопроизводителни поколения. Този тютюн е отглеждан дълги години. Преди 1880 г. се помни да е внасян сортът „Енидже“. Преди Освобождението в Драгодан и Мурсалево е отглеждано семето „арнаутски тютюн“, в Слатино „околчести тютюн“ и пр.

Окръжният съвет е разпространявал сорта „говежди език“ през 1910/1911 г. като е раздал 5 кг семе. Постепенно засяването на тютюна из околията се районира според това, какво количество и качество дава засятото семе от определен сорт. Така „Енидже“ е засяно в землището на селата Пороминово, Кочериново и др., „гушаво семе“ — Стоб; „гола рачка“ — Рила, Джерман, Цървище Смочево и др. През 1905/1906 г. се внася в околията сорт „кавалско семе“, голодръжчест. Отглеждано е семето „Енидже с ушета“, най-хубавия тютюн в Кочериново, Пороминово, Драгодан и др. „каба-кулак“ — Стоб, Дупница и др. От Гърция е внесено „жълто семе“, разпространявано из Разметаница, където дало долнокачествен тютюн. Търговците отказали да го купуват. Държавата го забранява. До 1894—1895 г. за състоянието на тютюневото производство мъчно може да се говори.

Софийската търговско-индустриална камара за 1894/1895 г. дава следните сведения за засятата площ и производство

години	лекари	килограми
1894	3261	215 862
1895	4225	261400

Същата камара за 1896/1897 г. дава за общините в Дупнишка околия засети хектари, производство на хектар, на община и общо засети хектари и производство. Това са годините, когато тютюневото производство е застъпено само в Долно поле.

Следната година 1898/1899 в с. Бобошево е засадено 25,7 дка с 1773 кг производство. През периода 1904/1914 г. тютюн е отглеждан и из останалите села, с изключение на най-високо разположените, като Бабино, Голяма Фуча, Мала Фуча. Общо взето, добивът на тютюна в

общини	засадени хектари	произв. на хектар	всичко кг.
Дупнишка	311,18	1 237	38 536
Драгодан	332,9	1 246	41 471
Кочериново	655,1	1 634	113 603
Рида	650,8	1 139	74 095
Самураново	32,5	—	3 995
Слатино	415,2	1 110	49 403
Смочево	550,8	—	62 949
Стоб	109,01	—	140 629
Всичко:	3 087,49		524 681

Дупнишката покрайнина за времето към 1912 г. е средно 22 000—24 000 дка с производство 2—2,5 милиона килограма.

През последните предосвобожденски години и първите след Освобождението център на тютюневото производство е било Рилското корито и полето Струма — Джерман. Още от началото тютюнопроизводството тук е било значително голямо, напр. 1897—1898 и 1898—1899 год. са били засети 650 до 750 дка, производство от 113 608 до 115 327 кг.

За Дупница тютюнопроизводството датира още отпреди Освобождението. Може да се счита за едно от най-старите, като се има предвид, че Дупница е била в миналото център, от който се отправяла тютюневата търговия в различни посоки: Кюстендил — Крива паланка, София — Ниш, София — Русе, София — Лом.¹⁵¹

Чистият доход от декар за 1900—1901 г. е 70—80 лв., по-рано 30—40 лв. При най-плодородната година е могло да се добие 150 кг от декар

Засадени площи, производство и цени до Балк. война 1912 г.

годни	декари	производител	килограми	цена, лева
1897/8	—	—	524 381	0,50—0,80
1899	3 869	1 099	604 843	0,40—1,05
1900	3 986	1 256	487 150	0,40—0,85
1901	5 241	1 427	600 000	—
1902	7 576	1 606	847 072	1,20—3,05
1903	20 195	3 716	—	2,00—2,50
1904	—	—	—	—
1905	—	—	1 250 000	—
1906	15 400	—	1 100 000	—
1907	—	—	—	—
1908	11 219	2 684	982 724	0,60—1,50
1909	12 994	2 609	—	—
1910	11 273	—	—	—
1911	12 000	—	—	—

¹⁵¹ Д. Байлов и И. Д. Шопов — Изследвания върху сортовия състав на тютюните в Дупница, 1934, стр. 16, 19, 43.

тютюн, или 250 кг жито, при най-слабия урожай 60 кг тютюн, или 60 кг жито.¹⁵²

Площ. От тази трудно съставена и непълна таблица за засятата-площ, брой на производители, количество на произведен тютюн и цена се вижда, че работната площ, отдавана на тютюна, ежегодно се увеличавала. Това подсказва за значението, което населението отдавало на тютюна като по-доходен от зърнените храни.

Ведно с тютюна бавно се увеличавала и работната площ от другите технически растения. Това води началото си още по първите следобожденски години, когато още тютюнът се търси само за вътрешна консумация. Много предприемчиви граждани, като разбират стопанското му значение и възможността за по-големи печалби, се отдават на тютюневата търговия. Това довежда до първичната му преработка, заангажиране и подготвяне на работници, помещения и др., с което се увеличава търсенето му от производителите. Последните от своя страна увеличават засаждането му, а с това доходите си. Увеличава се работната площ и започва да се засажда из селата, където дотогава не е обработван. През 1899 г. са засадени 3896 дка и през следващите години надминава 10 хиляди. Става преминаване от зърнените храни към тютюнопроизводството, за което в годишния доклад на Кюстендилски окръжен съвет (1899 г.) четем: „В Дупнишка околия освен житни растения сеят доста голямо количество и маслени и индустриални растения, от които населението върти доста добра търговия, особено с тютюна“ През 1901 г. Дупнишка околия има 251 263 дка работна площ, от тях ниви 161 029 дка, на тютюна са отдадени 5241 дка с ежегодно увеличаване за сметка на зърнените храни като по-доходен. Постепенно известни села се очертават изключително като тютюнопроизводители, за което още през 1901 г. окръжният съвет констатира: „До 1901 г. тютюнът се засажда изключително само в Дупнишка околия следващата 1903 г. минава в Кюстендилска. Грижи за неговото отглеждане е проявявало само населението, без указание на сведущи, подготвени лица. Сам производителят от дългата практика се научава да отбира семето, да прави тютюневи лехи, да добива доброкачествен разсад, вземане връх, чистене на филиз, сушене и пр., някои от които работи са изоставени, а други са възприети и подобрили.“

Имало е години, когато производството се е увеличавало и след това бързо намалявало, в зависимост от цените, например през 1908 г. Чувствително увеличение на работната площ за тютюна започва от 1902 г. поради голямото му търсене. Това е годината, когато за първи път в Дупница се настаняват чужди тютюневи фирми, които закупуват тютюн, преработват го в града и изнасят в чужбина. Ето какво пише в доклада на Соф. търг. индустриална камара за тогавашното тютюнопроизводство: „С настаняването на търговски къщи в Дупница

¹⁵² Из доклада до министъра на търговията и земеделието за икономическото положение на района на Соф. търг. индустриална камара за 1902, стр. 155.

настъпва нова ера в това производство. Тия къщи почнаха да дават упътвания на тютюнопроизводителите за създаване на една рационална тютюнева култура. Те са дали и дават постоянно напътствие относно как добре да се сортира тютюнът, върху сушенето, беритбата, промяна на семето и пр. Учат ги да произвеждат тютюн с малки жълти листа и да е мазен. Такъв тютюн се счита за най-доброкачествен. Материалното положение на жителите в Дупнишко значително се подобри. До преди две-три години тютюнопроизводителите много търсеха пари, сега едва 25% търсят. Мнозина вече са се издължили пред Земеделската каса. Селяните са почнали сега да се интересуват повече върху качеството на тютюна и сами дилпят тютюна по качество, като го разпределят на три вида или качества. Кредитът на населението е силно повдигнат. Компаниите им заемат пари под лихва. Зеленичарите и лихварите изчезнаха. Контрабандата с тютюна почти не съществува днес и ако още малко подскокне цената на тютюна, върва се, съвършено ще изчезне контрабандата.¹⁵³

През същата година цената на тютюна в сравнение с миналите се повишава твърде много. Това решително допринася за увеличаване на работната площ и броя на производителите. „До началото на текущата година тютюнопроизводството от околните на Кюстендилски окръг е било само в ръцете на една голяма част от Дупнишка околия. Благодарение на износа за чужбина цените през 1902 г. са били много високи, населението спечелва пари, окуражава се и през текущата година (1903 г.) засято пространство с тютюн в Дупнишка околия е три пъти по-голямо от миналата 1902 г., а също тютюнът започва да се засажда и из други околии на окръга.“ Такава е констатацията на окръжния съвет, отбелязана в доклада. Постепенно засажданата площ до Балканската война (1912 г.) се стабилизира към 12 000 декара, а производството — 1 милион кг.

Г р и ж и. За широкото разпространение на тютюна и подобряване на качеството му окръжният съвет не е предприемал почти нищо. Същото ще кажем и за околийския съвет. Всичко е било предоставено на производителите. Производството продължавало все по еднообразен начин, наследен от миналото. Едва през 1909 г. става въпрос за употребата на изкуствени торове. Първите опити били направени в две опитни полета — къде са били те, не ми е известно. През 1909 г. е имало опитно поле в с. Рила, първо в околията. Подробности за него не ми са известни. За тези опити се пише: „Полученият тютюн превъзхожда натуралния такъв. Стъблото е яко и дебело, листата изобилни, едри, плътни и по-рано цъфнал — и заключава — резултатите бяха отлични.“ През 1910—1911 г. изкуственото торене продължава. Правени са опити с тютюн, житни растения и зеленчуци. Навсякъде резултатите били отлични. Това са първите опити с изкуствен тор из Дупнишката покрайнина. Производителите не са били запознати добре с първичната така

¹⁵³ Из доклада на Минист. на търг. и зем. за икономическото положение на района на Соф. търг. нил. камара за 1902, с. 115 и сл.

наречена селска манипулация. Едва през 1905—1906 г. се обръща внимание на тази преработка и „през това отчетно време имаше длъжностно лице — пътуващ учител, по сортирането на тютюните, плащано от държавата, което обикаляше тютюнопроизводителните места и поучваше лично и нагледно тютюнопроизводителите в сортирането на произведения от тях тютюн“. А това не е било без значение за тютюневата техника, която трябва да измине много път на лутания, проучвания и пр., за да дойде до днешното съвършенство и механизация.

Голяма трудност е представлявала липсата на достатъчни подходящи места за сушене на тютюна. През годините до 1905 това е, както казахме по-рано, ставало по нивите, което държавата забранява. Броят на къщите из селата е бил твърде малък, за да бъдат наредени по техните стени низите тютюн за съхнене. Рамки за сушене, сушилни и пр. били неизвестни за производителите. Всичко това водило към намаляване на производството и качеството. През 1906—1907 г. окръжният съвет прави следната препоръка: „Почитаемото Министерство на финансите да измени чл. 35 от правилника за прилагане Закона за тютюна, който забранява да се суши тютюн на нивите, там, където е посаден, защото тютюнът, изсушен на корените, от които е бран, става много по-добър от този сушен дома, на стряхата или на двора. Много хора имат по 8—10 дка ниви, които искат да засеят с тютюн, но се отказват само затова, защото няма къде да го сушат. Такива хора се задоволяват, въпреки желанието си, да посадят само 2—3 дка. С една дума, сушенето на тютюна да остане свободно.“ Отправяни са грижи и по отношение изкупуването на тютюните, което много пъти е ставало така, че производителите били ограбвани от търговците.

Изкупуване. Как е ставало изкупуването на тютюните от производителите през далечните години на турското робство, не ни е известно. От средата на XIX в., ако и да са оскъдни сведенията, съобщават за търговци, ниски цени, намаляване и увеличаване на доходите и др. В дописка до в. „Дунав“, г. II., бр. 77 от 30 май 1866 г. четем: „Като пристигна равносметката за Марта и Априлия, за доходите от тютюна на каазите Джумайска и Дупнишка, които са присъединени към Софийския мюдюрин за тютюнът и като ся съобрази с доходите на Марта и Априлия от преминалът годинъ видя ся, че са твърде долу от ланските доходи. Причините на това ся понятни от речения мюдюрин, отговориха ни, че понеже ся били разпръснала еднъ лъжливъ прикъскъ между жителите, ушъ че от идушеят юния (началото на годинъът за доходите от тютюнъ) ресимът от тютюнът щял да ся свали на шесть гроша, затуй търговците, които имали тютюнът не си го продавали нъ го държали, от което земањето и даваянето на тази стока ся спряла. Това положенне работътъ била причина, гдето тазьгодишните доходи останъли по-малки и от миналогодишните.“

От тази дописка се вижда, че изкупуването на тютюните от производителите е ставало направо от търговците. Това продължава и след Освобождението. Същите по-късно си служат с калаузи. Първите са местни. За тях говорим на друго място.

Още през 1866 г. тютюнът е определен като най-доходен за покрайнината. В цитираната дописка до в. „Дунав“ изрично се подчер-

това, че „казите Дупница и Джумая ще бъдат най-първи в доходите си от тютунът и от другите стоки“.

Докъм 1908 г. измерването на тютюните при изкупуването е ставало на ока. Това е давало възможност да се ощетяват производителите. За това окръжният съвет препоръчва да се забрани продажбата на ока и се въведе килограмът. „По-лесно се лъже населението, купуват на ока, а го продават на килограм“ Също през 1906/1907 г. препоръчва: „Да се упражни строг контрол вързу Закона за мерките и тегликите, защото търговците за тютюна още пазарят и теглят тютюна на турската ока или теглят кантар на килограм, а после пресмятат на ока. От това става голяма експлоатация с простото население и много пъти се явяват недоимъци, за които има съставени актове от акцизните власти. Във всички села на окръга, където пътуващият учител е минал, населението най-много се оплаква от недоброръководността на тютюноотърговците.“ От това виждаме, че ограбването на тютюнопроизводителите е нещо старо, което води началото си още от първите години след Освобождението; разраствало в размери, с които властта не е била в състояние да се справи. И по разни други причини са ощетявани производителите. Така в доклада на окръжния съвет от 1909 г. четем: „Да се спада действителната дара на харарите, с които се увива тютюна, а не както сега се практикува от тютюноотърговците да се спада за всеки харар по една ока. И най-после да се запрати предварителното спазаряване (един вид зеленица) на тютюна още от есента, а вдигането да стане пролетта. Нека спазаряването, наплащането и вдигането на тютюните да стане еднократно, както е при всички артикули на селското стопанство.“ Из Рилското корито през 1906 г. тютюнопроизводителите са водили упоритата борба, равнозначна на стачка, срещу изкупуване на тютюните на ока и кредит—изплащане цялата година, което ги силно ощетявало.

На какви цени са изкупувани тютюните преди Освобождението и първите години до 1897 г. не знаем. В дадената таблица са посочени за някои години. Значително се повишават през 1902 и 1903 година. „Почти всичкият тютюн е изнесен зад граница, за изнасянето на който в Дупница са отворили складове 2—3 външни фирми“ — се пише в доклада на окръжния съвет. Това е било бързо покачване на цените, което не могло да се задържи: „едва ли беше половината от ония на следващите години и през 1905 г. В Дупнишка околия, макар и цената на тютюна и да е ниска, едва се забелязва намаление в производството.“

Тютюневите фирми, чужди и местни, се увеличават. Търсенето на тютюна нараства. Цената се покачва. Населението се убеждава, че доходите от тютюна са много по-големи от тези на зърнените храни, поради което ежегодно до 1912 г. тютюневата площ се увеличава. Околията се очертава като напълно тютюнопроизводителна. Градът става център на неговата преработка. Ежегодно разрастват тютюневите складове за депозит и манипулация. Тютюневото работничество се увеличава, организира се в свои синдикати и става двигател на класовата борба от деветдесетте години на миналия век насам.

Интересно е да се отбележи, че тютюнопроизводството не е могло да влезе в битя на населението относно обичаи при засяване, бране, сушене и т. н., както това виждаме при лозарството, скотовъдството, жътвата и др. подобни. Има само изградени пердета за сушене, направени по съветите на агрономите, и то твърде късно. Не срещаме тютюна да е възпят в народната песен на покрайнината, в народните обичаи и обреди, народни или религиозни празници, в традициите и пр. Това говори, че е нова култура за покрайнината. Засаждането е започнало като градинско растение и по-късно силно, бързо разпространено поради голямата му доходност само за продаване, без да е свързан с домашния бит за изхранване, облекло и пр., както това става с други отрасли на селскостопанското производство.

Лозарство. По време на траките — преди и след нашата ера — лозарството е било разпространено из покрайнината. Най-старите писмени сведения за лозарството из Дупнишко ни дава Евлия Челеби от 1660 г., който отбелязва, че по западните и северни височини на града има хубави лозя.¹⁵⁴ Из турските документи за Рилския манастир се пише за овощни градини (1733 г.), за лозя (1735 г.) и др. Обръщало се е внимание на лозарството като важен поминък от средата на XIX в. В дописка до в. „България“ от 5 октомври 1860 г. се съобщава, че „през месеците юли и август нема да капне капка дъжд тук по нашите места и от големата горещина, гдето беше през тези месеци, гроздето, което им е главен поминък на дупничани, скапа и колкото останало и то ситно“ Професор К. Иречек от 1880 г. пише, че „винен предел се пада най-сетне в котловините Кюстендилско и Дупнишко“¹⁵⁵.

В Дупнишката покрайнина лозарството е било разпространено из селищата на равнината и южно изложените баири на града. През турското робство е било ограничено и имало за задача да задоволява местните нужди и градското ханджийство. След Освобождението площта му се бързо увеличава, например само през 1897—1898 г. са засадени 2252 хектара. В 1902 г., когато лозарството е било в цветущо състояние, обхващало 28 024 декара, от които е добито 17 915 360 кг грозде. Тогава населението на околията е било 53 496 души; средно на човек се падало по 351 кг

В градското землище лозята са заемали значителна площ. Баирите: Халва дере, Караболюко, Петро баир, Каваклия, Кършия и др. още от първата половина на XIX в. са били покрити с лозя. Това се съобщава в турските документи за Рилския манастир.

През същите години лозарството е било много разпространено из селата по долината на р. Струма — Пастух, Доброво, Скрино, Буково, Бобошево, Слатино, из Рилското корито, Разметаница — Баланово, Палатово и др., из Горно поле — Червен бряг, Крайници, Ресилово и др. — в по-малки размери. Имената на много местности напомнят за лозарството.

По време на гроздобера целите домакинства излизат на лозята — спане, веселие, гърмежи и др. Гроздоберът представлявал радостни

¹⁵⁴ Иордан Иванов, ц. с., 1906, стр. 185, 216.

¹⁵⁵ К. Иречек, ц. с. 1899 г. стр. 615.

дни в живота на града и цялата покрайнина. След унищожаване на лозята от филоксерата този поминък е напълно изоставен от населението на Горно поле. Продължавали гроздоберните дни в Долно поле с подготовката на винарските съдове, коне и коли за превоз, берачки и др. Тези радостни дни продължавали един месец. Обикновено нещо било гроздоберът да бъде заварен от есенната слана, поради невъзможността да се прибере бързо реколтата. На учащите се през тези години давали „гроздоберни ваканции“, които продължавали три седмици, постепенно намалявани на две, една и на три дни, докато най-сетне били премахнати. Такива ваканции е имало и след Първата световна война.

Основна грижа е било за всяко домакинство отглеждането на лозята и дворните лозници (асми). Отношенията към тях били свързани и с известна религиозност като важен отрасъл на поминъка. Гроздето и виното са били на челно място в празничния живот на населението. Към него се отнасяли с религиозно чувство и го свързват с народни песни.

Болести. В далечното минало населението не е познавало болести по лозята. За пръв път след наводнението през 1897 г. то научава за болестта балсара-перноспора. Дотогава тази болест не му е била известна. От същата година агрономите започват да учат населението да пръска лозята със син камък. Правили са демонстрации с лозово-пръскачни машини. Населението обаче отначало се отнасяло с недоверие към тази борба, но след това я усвоява. От 1898 г. започва употребата на лозово-пръскачните машини в покрайнината. През 1900 г. в околията се провеждат 7 курса за начина на употреблението им, приготвяне разтвори от син камък, време за пръскане и т. н. От тази година започват да пръскат лозята и в с. Бобошево. През 1901 г. в целия Кюстендилски окръг е имало 354 пръскачни машини — твърде малко за голямата площ лозя. Достатъчно е да отбележим, че в околията през същата година са пръскани по един път 251 декара, по два пъти 1632 и останали непръскани 20 188. Кроенето на лозята вършили с косери, правени от местните ковачи. Същият тип косери са намерени в манастирчето „Св. Стефан“ от XIV в. Ножицата е била рядкост. Среждала се е само „тук-там“, се казва в един доклад на окръжния съвет. Окопаването на лозите ставало добре. Предлаганата таблица показва цветущото състояние на лозарството в околията преди появата на филоксерата.

години	декара	лобив в кг
1894	21 413	—
1899	23 906	4 385 445
1902	28 024	17 915 360

Филоксерата в Дулиншка околия се явява през 1903 г., а лозарството през тези години е най-важният поминък. „Лозята тук-там би-

Курс по лозарство за българи в гр. Монпелие — Франция, 1912 г.

доха нападнати от тяхния бич филоксерата“, се казва в доклада на окръжния съвет от тази година. Срещу тази опасна болест същият бие безпомощна тревога.

Филоксерата унищожава лозята до към 1911 г. Запазени са били само в района на с. Палатово, из пясъците на пороя, където и сега има стари лозя. Населението изкоренява унищожените от филоксерата лозя и ги обръща в ниви. Препоръчва се засаждането на американски лози, но посадъчен материал (пръчки) не се намирали. Грижите на окръжния съвет останали само на книга.

Лозови разсадници. През 1904 г. окръжният съвет подчертава нуждата от окръжен лозов разсадник, който „да разпродава евтини американски пръчки.“ Това щяло да даде възможност за пресаждане на лозята етапно с унищожението им от филксерата. Но си остава само с пожелание.

Лозарите от града и околията не се прекланят смирено пред настъпващата за тях стопанска катастрофа. Мъчат се сами да разрешат въпроса за бързото възстановяване на лозарството. „Новите лозя се саят бавно, няма материал, а е и скъп, народът няма пари“ Въпреки това засадени са първите 80 дка в Бобошево и Вуково. Сложно е началото на два лозови разсадника през 1909 год. — единият на братя Панчеви в Дупница, а другият на Б. Близнаков в Блажиево.

„Необходим е държавен разсадник“, се казва в доклада на окръжния съвет от 1911 г. Производителите-лозари надминават управниците с личните си инициативи.

Държавата тоже е била загрижена за възстановяването на лозарството. През 1912 г. — в месеците преди Балканската война — изпраща български лозари във Франция за проучване на тамошното лозарство. Значителна група от 21 души посещават Монпелие и Лион през август и септември, когато лозята били готови на плод. Престояват един месец. Виждат американските подложки, единственото средство за борба с филоксерата. Проучват начина на обработване, подреждане, сортиране, пресаждане и т. н. Преминават едномесечен курс. От Дупница са изпратени Димитър Панчев, Андон Панчев и Богдан Петров. При завръщането им започва Балканската война. Това не дава възможност да се започне веднага работа за възстановяването на лозарството в околията.

През 1912 г. братя Панчеви започват риголването на почвата и подготвят засаждането на нови лозя. Междувременно Министерството на земеделието е доставило посадъчен материал. От него вземат братя Панчеви. Същите устройват лозов разсадник. Селяните се подсмиват на това. След разсадника засаждат първите два декара лозя в местата към Аракчийския мост. След няколко години, когато населението вижда действително подновени лозята, започва тяхното засаждане. До 1913 г. в Дупница и покрайнината е имало само „стари лозя“. От 1915 г. из цялата околия започва усилено засаждане на „американски лозя“. Посадъчен материал доставят от братя Панчеви. Те са създателите на първия лозов разсадник, който пуска готови американски лозови пръчки.

Държавен лозов разсадник е създаден от държавата през 1911 г. Отчуждават ниви и лозя на гражданите в м. Дюс баалар, над Аракчийския мост — около 300 декара.

Винарство. Намира се в тясна връзка с преуспяването на лозарството. Производителите, собственици на винарски изби, през 1895 г. ги наричали „виноделци“

През 1902 г., когато лозарството и винарството в града и околията били най-добре застъпени, е било произведено 10 760 616 л вино и 1 506 780 л ракия. Това е статистика, дадена от акцизните власти при измерването, а колко много е било укрито, за да избягнат данъците, знае си само населението. Същата година околията е имала 58 496 жители, средно на всеки жител — от най-малкия до най-големия — се падало по 21 л вино и 3,5 л ракия. Плодородието на грозде и прозиводството на вино е било толкова изобилно, че поливали харманите, преди вършитба, „за берекет“, копаели ями (дупки), в които смачквали гроздето поради препълнени съдове, за да запазят комината за ракия. Тези данни сами по себе си говорят достатъчно много за стопанското значение на лозарството и винарството. Плодородието било толкова голямо, че съдовете се оказвали недостатъчни да го поберат. Конне, натоварени с футии, пълни със смачкано грозде, се движили из града за продаж, а купувачи нямало. Всеки си имал в изобилие. Производителите лозари-продавачи не връщали смачканото грозде дома, а го изсипвали в ре-

ката от Аркачийския или Каменния мост. „Сменявахме един товар грозде за един агнешки дроб“, разказват тогавашни лозари.

Цената била много ниска, например през 1896 г. в с. Бураново виното е продавано по 20 пари (10 ст.) за една ока. През 1906 г. „на търг“ виното се продавало по 24 ст. литъра. Гроздето било сладко, „лепило се“ и давало качествено вино, продавано в кръчмите по 60 пари (30 ст.) оката, а ракията — 3,5 гроша (70 ст.), през 1909 г. виното е 2 гроша (40 ст.) литър и т. н. От 1908 г. започва бързият упадък на лозарството и винарството.

Износът на вино за София вземало значителни размери. Пренасяно е на коне в нарочни дълги и тесни бурета, наричани бурила. Винарският път се очертава през южните склонове на Конявска планина, от Долно поле и Разметаница край с. Блатино. Също е имало винарски път през средата на Горно поле (край с. Овчарци) за Сапарева баня и Самоков. Във връзка с тази търговия са разраствали ханшищата на главните пътища и особено Бинеко, Дяково и др.

Населението от града и околията е консумирало значително количество вино и ракия. През 1890 г. кръчмарството е взело големи размери, например същата година в Дупнишка околия са регистрирани 448 кръчми, 1899 г. — 303, 1900 г. — 401 и пр. В града през 1895 г. е имало 6 склада за продажба на вино и ракия на едро. През 1900 г. в града има 60 кръчми (за целия Кюстендилски окръг в 1890 г. на 135 мъже, жени и деца са падало по една кръчма). Прибавим ли количеството вино, що е изливано по домовете от собствено производство, мъчно ще определим размера на винарството. Не случайно окръжният съвет препоръчва да се води борба с пиянството, „ако не и за изкореняването му“ Изглежда, че последното взело големи размери, за да се правят подобни препоръки. Употребявано е и сладко вино за пиене, правене рачел за храна на децата и пр.

Ракиджийство. Неразривно е свързано с лозарството и овощарството. Практикувано е от далечните години на турското робство. За много земеделски стопани е доставяло значителен доход. В годините преди Балканската война (1912 г.) и по-рано се разраства в значителна търговия.

Повече е било разпространено из селата на Долно поле и отчасти в Разметаница, във връзка със застъпеното лозарство и сливарство (сливови градини-сливарници). Слабо е било застъпено из селата на Горно поле.

По значително производителни центрове на ракии из покрайнината са били Бобошево, Фролош, Цървише, Пастух, Шатрово, Драгодан и др. Това са били предимно лозарските и сливарски центрове. Притежателите на големи площи сливарници са „изпичали“ до 100 казана ракия — по 5—6 тона сини сливи, например в с. Шатрово и др. По-голямо е било производството на гроздовата ракия.

Още в предосвобожденските години ракиджийското производство е било предмет на търговия. Производителите на много вино—лозари, имали обикновено и сливови градини. Закупували към своето производство голямо количество грозде и сливи. Увеличавали производството на вино и ракия. Ставали стокопроизводители.

Овощарство. Още от средата на XVII в. овощарството е било разпространено в града и покрайнината. Така Евлия Челеби 1660 г. пише: „Градът е разположен по двата бряга на реката, има 2000 едноетажни и двуетажни къщи, обиколени с градини и цветни дворове.“ Това овощарство е просъществувало с отделни дървета, пръснати из градини, дворове, баири, лозя и др. Най-обикновените овощни дървета, за които се знае и разказва от далечното минало, са били: черница, джанка слива, местни дребни сортове дюли. Из баирите имало череша, различни сортове — бели, червени, романки, спузници и др., вълчи ябълки, стари сортове круши, рашки круши, скоруши, зарзалии. В следосвобожденските години започва засаждането на овощни градини. Облагородяването на овощните дървета започва сравнително късно. През 1895 г. в Кюстендилското земеделско училище се провежда едномесечен курс по овощарство, пресаждане и пр. Него е следвал дядо Спас Начев (1870—1960 г.), който завършва с отличен успех и бил награден с ножче, ножица и др. Той е първият пресаждач на овощни дървета в града, теоретически и практически добре подготвен. От 1890 г. нататък се обръща по-голямо внимание на овощарството и се подчертава от окръжния съвет неговото стопанско значение. Овощната площ ежегодно се увеличавала.

1890 г.	— 1072 дка
1892 г.	— 1324 дка
1902 г.	— 1576 дка
1910 г.	— 1060 дка
1911 г.	— 1300 дка

Добивът на плодове също ежегодно се увеличавал.

плодове	килограми	
	1899 г.	1902 г.
круши	35 209	400 000
ябълки	12 960	249 000
сини сливи сурови	48 120	1 920 000
сини сливи сушени	500	—

До 1912 г. овощарството е имало предимно местно значение — за задоволяване домакинските нужди със сурови и сушени плодове, наричани „ошав“. В Бобошево е произвеждано и черешово вино. Изготвяне на сушени „печени“ сини сливи е нововъведение за Дупнишката покрайнина. За тях не се говори в миналото.

Годишното производство на печени сини сливи по села е било различно, в зависимост от реколтата, например в с. Църквище за 1938 г. — 14 000 кг и др. Много стопани са изпичали до 1000 кг. Печените сини сливи са много търсени и намирали сигурен пазар. Бавно, откъм 1900 г., започва износът на плодове.

Зеленчукови градини — бахчи. Зеленчуците са били не-обходимост за всяко българско домакинство — от турското робство до наши дни. „Градинарството от старо време е съществувало в Дупнишката покрайнина“ — пише проф. К. Иречек при обиколката си из нашата покрайнина през първите години след Освобождението. Винаги е заемало хубава работна площ около селището, дворовете и дворните градини. Работната площ на бахчите за разглеждания период от време мъчно може да се знае. Тази площ ежегодно се е увеличавала.

1890 г. — 503 дка
1892 г. — 589 дка
1899 г. — 1850 дка
1910 г. — 1739 дка

Отглеждани са различни видове зеленчуци, употребявани в су-рово състояние.

Към отглежданите в града и селата зеленчуци трябва да отнесем и картофите, които населението и цялата покрайнина нарича със славянското име ком пир. Наричат ги още барабой. Служебно картофите са въведени в Кюстендилски окръг като опитна култура през 1898 г. Следващата 1899 г. в Дупнишка околия са засадени 544 декара, от които е получено 83 284 кг. Картофите са вече значителна до-ходна култура и получават широко разпространение из всички селища на околията.

В селата на Горно поле, разположени в полите на Рила планина, картофите получили широко разпространение. В с. Сапарево са пренесени от с. Говеларци, Самоковско. А в последното са донесени от Димитрий Смиркар от Хърватско, два вида — червени и бели. Същите села са известни с голямо и качествено производство на кро м и д — червен лук, за впреенето на който има всички подходящи климатични и почвени условия. Началото на засаждането му става с. Сапарево и остава главният производителен център. Тук се засажда от средата на XIX в., а началото се крие в историческото минало на селището. Кро-мидарски център с. Сапарево става откъм 1865 г., когато е прокара-на Сапаревската вада. Същата носи изобилна бистра вода сред пло-дородната местност под селото, която именно нялога и сега е център на това производство.

От варивата е отглеждан най-много бобът: 1896 г. — 1519 дка, 1910 г. — 1220 дка и т. н., леща 1910 г. 174 дка, винаги на по-малка ра-ботна площ в сравнение с боба. Засажданият боб е под вода и кърски. Най-хубавият боб е произвеждан в с. Сапарева баня, особено из ме-стата с минерални води. Работната площ на боба мъчно се установява, защото всяко селско домакинство и много градски го работили за свои нужди из нивите, градините и др. Бо с т а н и т е са заемали вина-ги значителна площ. 1890 г. — 820 дка, 1910 г. — 1173 дка предимно из селата по долното течение на р. Джерман (Долно поле) и Струма, ка-

то Джерман, Усойка, Слатино, Мурсалево, Бобошево и др. Дини и пълешни са произвеждани за нуждите на домакинствата и износ за местния градски пазар, където са продавани на товари.

Изобщо това са земеделските култури, собствено производство, тясно свързано с бита на населението, като обезпечават изхранването му.

Гори. За горите в Дупнишката покрайнина се пише още от средата на XIX в. Какво е представлявало това горско богатство, не ни е известно. Горите са били частна собственост на турци и българи. Имало е и обществени гори край селата Джерман, Усойка, Слатино и др. След Освобождението става поделяне на горите между селските общини. По това време турците разпродават частните си гори на общините и частни лица.

Турската феодална власт е отдавала голямо значение на горите.¹⁵⁶ За това говори и назначението на пазители на горите в Дупнишко. Във ферман, издаден от султан Селим III, 1807 г., научаваме, че имало нарочни пазачи на горите, наричани куруджини. В същия ферман се говори за куруджини в „Дупнишко, Риломанастирската кааза“ и други градове на Кюстендилския санджак.

Горите страдали твърде много от пожари край маданите — така е опожарена гората край с. Овчарци през 1866 г. Само през 1890 г. е имало четири пожара за създаване на работна площ. След Освобождението става изкореняване за създаване работна площ из планините Поглед, Конявска, Верила и Югоизточно Осогово. Цялата покрайнина е била богата с гори. Иглолистните са били из Рила планина, широколистни — дъб, бук, габер и др. нискостеблени гори — из другите наоколо планини на покрайнината. Сведенията за 1890 год. гласят, че горското богатство на околните е било 1 157 000 дюнюма (приравнени към декари) Тях ги разпределят по възраст и притежание. Това се обяснява със следната таблица за същата 1890 год.

собственост	млади гори до 20 г.	средни гори до 20—45 г.	стари гори над 45 г.
държавни	10%	30%	60%
общински	20%	50%	30%
частни	40%	50%	10%

През 1900 г. Дупнишката околия, без Рилския манастир, е имала 243 802 декара гори. През 1905—1906 г. горите в околията се разпределят както следва:

¹⁵⁶ Извори за бъл. история, IV БАН, 1959. За земите, оставени за общо ползване с. 31, Зак. за земите от 1858 г. Зак. за горите от 1870 г. с. 72 и сл. от 1876 г., 86 и сл.

държавни	75 000 дка
общински	112 000 дка
частни	42 000 дка
Рилски манастир	600 000 дка

По отношение на дървесните видове ги разпределят в 54 породи широколистни дървета. Доходът от горите за някогашния Кюстендилски окръг е разпределен за Дупнишка околия 40% повече от Кюстендилско. Това дава основание да приемем, че горското богатство в околията е било значително. Доходът от горите за 1890 г. за окръга е 9 447,93 лв., по-голямата част се пада на горите от Дупнишка околия.

Какво горско богатство е притежавала Дупнишката градска община от годишните преди Освобождението, не ни е известно. За същите се водило спор за подялба с Бистришката селска община и при един оглед за разделяне на горите (1892 г.) и слагане границата между землищата на двете общини кметът на града Димитрий М. Казак отстъпил гората при условие градското население от мах. Бешик „свободно да бере от Фенерка дърва за огрев“ Така градската община остава без гора, за която по-късно, 1932 г. води процес и я взе обратно с център мест. Самоковище. За охрана на същата се построи сегашния горски дом (1936 г.).

Унищожението на горите чрез редовна сеч, пожари, изкореняване, браконьерство и др. е ставало из всички места на планините в покрайнината. Това се е отразило върху прииждането на реките — пороните. В отчет на Кюстендилския окръжен съвет 1906—1907 г., се казва, че „зад гърба на горската власт населението безмилостно унищожава горите.“ През 1899—1900 г. се урежда „липинерия“ за отглеждане на горски разсад. В този разсадник през 1900 г. е имало 13 000 борови фиданки. За пръв път в околията, 1902—1903 год., са залесени 50 декара гори с 9500 „различни видове фиданки“. За пръв път градската община през 1898 г. започва изкуственото залесяване на околните баири, например боровата гора при м. Кулата, Дренски рид и др. Залесителната работа край града и околията е тясно свързана с името на лесничея Атанас Стамболски, честен народен служител, доброволец от Сръбско-българската война (1885 г.), пазач на нашите гори повече от половин век, награждаван с похвали, ордени и пр. Горската площ около града, до преди Девети септември е негово дело.

Скотовъдство и джелепчийство преди и след Освобождението. Основният поминък на населението из покрайнината е било земеделието и неразривно свързаното с него скотовъдство. Природните условия подхождали за развитието му — обширни мери, ниски, горски и високопланински пасбища из съседната Рила планина, където имената Малко и Голямо пазар дере, Дамга, Върла, Солището и др. напомнят за него.

За скотовъдството се пише още от първите години на турското робство. По-стари сведения няма. В един турски документ худжет от 20 октомври 1517 г., издаден от „благородния кадия на Дупнишката кааза“,¹⁵⁷ се вижда, че раята Раде от с. Лехотица и Стефан от с. Доброви-

¹⁵⁷ Д. Ихчиев — ц. с., 1910 г., с. 323

Атанас Стамболски, десничей
1869—1933

Горският дом „Самоковище“

на, които се намирали в същата кааза, плащали данък харач. „Тези двама християни данъкоплатци през зимния сезон се намирали на паша с овце да зимуват в Солунския вилает и там са къшлували.“ Тези села сега не съществуват. Този документ подсказва за скотовъдството-овцевъдството из Дупнишката покрайнина още в началото на XVI в., стопанисвано „от двама християни“ българи. При това стадата им зимували на юг, а през лятото използвали пасищата из нашата покрайнина. За риломанастирското скотовъдство се пише през 1609, 1612 г. и др.

Само при развито скотовъдство в града и покрайнината са могли да преуспеят мутафчийският и кожухарският (кюркчийският) занаяти, джелепчийството, тъкачеството, търговията със сурови кожи, свещарството и пр. То е поддържало стопанския живот на цялата покрайнина в значителна степен през целия XIX в.

Едрият и дребен добитък е отглеждан из турските чифлици, например в с. Крайници са имали големи стада овце, коне, говеда, биволи, които пасли из селската мера и Верила планина — Манчов дол, Шумнатица, Бял камък и др. местности. Българите още притежавали своя земя и добитък особено от средата на XIX в. Това са били българските селски задруги, за които се говори във Върбовник, Червен бряг, Шатрово, Сапарево и др. Те се издигали до положението на стокови стопанства, ставали стокопроизводители. В старата черква на с. Крайници (1856 г.) намираме богат стенопис. където светиите са придружени със свине, коне, овни, овце, красиво изписани.

Скотовъдството било значителен източник за поминък, силно застъпено през XIX в. и след Освобождението из селата в полите на околните на покрайнината планини. Това е давало възможност за развити-търговия със сурови кожи от втората половина на XVIII в., която върши Георги Лондрата от Дупница, „дори до Лондон“, за което му прикачили името Лондра.

Така се развива богато джелепчийство; известни са имената на много джелепи в града и селата през XIX в.

Джелепчийството давало възможност за забогатяване. Благодарение на него в града се създали богати за своето време хора. Разполагали с много пари и могли да въртят голяма търговия. За цялата покрайнина те са първите представители българи на парично-стоковото стопанство, на паричния капитал. Тази търговия предавали на синовете си, които я продължили и през първите десетилетия на нашия век. Имената на някои джелепи са тясно свързани с най-голямата търговия, с най-големите капитали в покрайнината от далечните години.

Раде Мазник, 1808— 11. I. 1880 г., роден в Дупница, е най-известният джелепчия от това време.

Какъв е бил размерът на печалбите, трябва да съдим от големите кожени „дисаги, пълни със злато“ и „паралията софра“ Продажбата на вълна също донасяла големи печалби.

Това набрано богатство в първите години на зараждащия се български капитализъм говори, че за Дупнишката покрайнина е бил налице процесът за първичното натрупване на капитали.

Друг стар джелепчийски род от града, чието име се съобщава от XVIII в., е Бадинският. Самото име показва, че произхожда от с. Бадино, Дупнишко. Упорито се разнася преданието за произхода на някогашното негово богатство, което така умело и широко е вложено в стопанството на покрайнината от началото на XIX в. до наши дни.

През същите предосвобожденски години желелепи са били Младжо мутафчи — джелеп. х. Христо джелеп, Кръсто polegан-джелеп, дядо Мицо от с. Баланово, който работил с черковни пари, Христо Грахльов, джелеп, от с. Сапарево и др. Последните не са развили значителна търговия и работата им се ограничавала до предосвобожденските години.

Изобщо местните желелепи са влагали парите си в обширна търговия през целия XIX в. Раздвижвали са стопанския живот на покрайнината и поставили същия на капиталистически релси. Ако и малцина, те са първите представители на капиталистическото стопанство в Дупнишката покрайнина.

След Освобождението джелепчийството из покрайнината продължава пак по същия път — Цариград. Освен продължителите на старото предосвобожденско джелепчийство, то се разширява и от арнаутите от с. Крайници.

След Освобождението скотовъдството из покрайнината продължава непрекъснато да се увеличава и подобрява. Застъпен е вече едрият рогат добитък, коне-ергелета и др. За това са благоприятствували мерите и планинските пасбища. Особено животновъдството се застъпвало в подбалканските селища. Разораването на мерите се отразило зле върху животновъдството. То обаче се насочвало към планинските пасбища, които винаги са представлявали неизчерпаем източник на трева за животните.

Животновъдни селища в по-големи размери се очертават в Горно поле с център с. Сапарева баня. Всички видове отглеждан добитък до Балканската война (1912 г.) са показвали увеличение. Това се вижда от следната таблица за период от 10 години:

Добитък	1890-1891	1900-1901	1910-1911
коне	5 116	5 830	7 019
мулета	42	48	88
магарета	957	862	1 470
говеда	16 652	17 476	19 033
биволи	1 358	778	2 302
овце	88 833	95 782	107 774
кози	26 298	35 283	33 529
свине	8 193	7 143	11 190
птици	—	54 630	79 036

Развитието на животновъдството е тясно свързано с размера на общинските и държавни мери. През годините на турското робство те били разграбвани от турците-чифликчи и възможностите на българите би-

ли ограничени. След Освобождението животновъдците отправят поглед към рилските пасбища.

Градът е бил център на търговията с добитък. Основният поминък на земеделското градско население е бил тясно свързан със скотовъдството. За това са спомагали много градските мери и ливади. След Освобождението, до Балканската война (1912 г.), отглеждането на крави из почти всички градски къщи е било обикновено нещо. Всяко домакинство е разполагало с ливади за сено. Събирането и изкарването на паша е ставало на няколко места в града от общоградски говедари, например сборище е имало при гробищата, Грънчарския площад и пр. Овцевъдството е било също застъпено в много градски домакинства. Това дава облик на селскостопански характер на града в неговите покрайнини. С постепенното откъсване на гражданството от земеделието настъпва и отслабване на скотовъдството.

Поради недостиг на работна площ от 1901 г. населението започнало да заграбва и разорава градската и селската мера, която за цялата околия през 1911 г. е била 19 496 декара. Същата започва бързо да намалява. През тези години с общинските полски имоти властващите партии набирали и поддържали партизани. По-късно градската община прави издирване на заграбените мери. В доклада на Комуната от 1922 г. четем: „Комуната откри заграбените от частни лица, повечето богаташи, около 1700 декара общинска земя. Направи всичко възможно да ги върне на общината. Заграбени са от частни лица, дадени им от бивши кметове, 51 декара корни и една гора в Рилския балкан от 2000 декара.“ За тези гори общината е водила дело с бистричани и го спечелила. Дупнишка околия през 1901 г. е разполагала с достатъчно ливади — 49 702 декара, които били „едни от най-доброкачествените в окръга“ Получавало се много сено за зимно изхранване на добитъка. Започва обаче разораването на естествените ливади и обръщането им в ниви. През 1911 г. по тази причина те са намалели на 10 236 декара. Само за шест години са разорани 39 466 декара естествени ливади. Безспорно това намалява възможностите на скотовъдството.

За същата година казват, че „изкуствени ливади има много, макар населението да съзнава ползата от тях“. Те са около 3000 декара. За увеличението им държавата е раздала 300 кг люцерново семе и е получено по 700—800 кг от декар суха храна. Това се отбелязва в дневниците на окръжния съвет със загриженост за стабилизирането на фуражната база. Горската власт забранява пасенето из заклеявелите гори, с което фуражната база се още повече ограничавала.

За пасенето на стадата — едър и дребен добитък — изисквало се и подготвени хора: овчари, козари, говедари.

Значителен брой добитък се изнасял, но също много се изколвал за храна на населението. Цифрите показват, че от 1891 г. до 1901 г. и насетне до Балканската война (1912 г.) броят на добитъка е показал устойчивост и бавно увеличение. Всяка община е имала малки пасбища — мери, независимо от разораването им. Кастренето и граденето на шума-листници е много допринасяло за изхранване на добитъка през зимата. Допълвало е фуражната база особено из полупланинските

села, като Фролош, Цървище, Вуково, Скрино, Доброво, Пастух, Бадино и др.

За поддържане расата на добитъка в града и околнята още от -890 г. се доставят бици айгъри. В това отношение полезно било Държавното земеделско училище в града, което имало добре уредена ферма, с породисти крави и добитък. Също околняската ветеринарна служба е имала разплодна станция-айгър. Общо ветеринарната служба е била добре организирана.

От животновъдството най-голямо значение е имало овцевъдството. За него винаги е имало големи възможности. Залегнало е дълбоко в бита на населението и стопанския живот на покрайнината от далечни времена. През 1911 г., преди Балканската война, броят на овцете достига 108 000 от общия брой на добитъка в цялата околия 160 441. Овцевъдството било дребно притежание, с изключение на някои влашки стада, и задоволявало нуждите на селските стопани. Давало е и значително количество млечни продукти за пазара.

Изработване на млечните продукти — бачия. Още първите следосвобожденски години, с разрастване на дребното овцевъдство, е организирано самотитно кооперативно отглеждане стадата на многобройните дребни собственици, например всички овце са пасли под ръководството на един или няколко овчари срещу натурално заплащане по 2—3 кг жито за овца за времето от Гергьовден до Петковден, като същият е изработвал млечните продукти (Сапарево, Усойка и др.). Собствениците също пасат общо всички овце в определени дни, в зависимост от притежавания брой и други начини, които практикуват и сега.

Обикновено едно стадо се състояло от около 600 брави и 300 ялови. От млякото изработвали саламурено сирене, наричано така, защото престоява в саламура — сол и вода. Приготвяли два вида сирене: бито сирене, наричано още постно сирене, защото е обезмаслено. Второто сирене наричали яглия, маслено. Него правили обикновено за домашно употребление, но изнасяли и на пазара. Масло се изработвало от всички овцевъди, но известно било качественото козе масло от с. Бадино, център на козевъдството. Много овцевъди налагали сирене или извара със зелени чушки. Последните се запазвали добре, а сиренето добивало приятен вкус. Това се още практикува от някои стопани, например Гюна Вучкова от село Сапарево.

Парено сирене са правили само власите в Дупнишката покрайнина, което е тясно свързано с техния бит. Откога е започнало изработването му, не се знае, но при идването им из нашите земи е било известно.

В края на пасищния сезон овчарите прекарвали овцете да ношуват по нивите на стопаните—„кооператори“ за наторяване; на 10 овце една нощ „прелягане“. Това се смятало за „продукт“, придаден към получените млечни продукти. През тези нощи стопаните пазили овцете да не напускат тяхната нива и занасяли храна на овчарите.

Овцете продължавали да пасат в планинските пасбища до падането на дебел сняг. За всички полупланински места на покрайнината използвали пасбищата до крайна възможност. След това стадата до-

докарвали за зимуване дома на оборно отглеждане. И през зимните хубави дни овцете са изкарвани на открито за ободряване.

Овчари ставали само селяни, които имали естествено влечение към овцевъдството. Те били подготвени за всякаква полска и животновъдна работа. Много умения е трябвало да има овчарят, като подреждане — разкриване овцете при паша.

Истинският овчар сам пасе стадото си и отбягва срещата си с други стада.

Пчеларство. Природните условия за развитието на пчеларството подхождат из цялата покрайнина. Може да се смята като старинен поминък. За него се намират сведения във връзка с данъците налагани на Рилския манастир от 1526, 1568, 1612, 1685, 1750, 1841 години, които плащали „от старо време до днес данък на кошерите с пчели“, наричан „ресуми говра“. Кошерите били пръснати на много места, единично или групово до „50 кошера с мед“, наричани „кованлък“ (на български ще рече тулище). Населението из селата също притежавало пчелни кошери например в с. Скрино, 1841 г., данъкът за пчелни кошери, наричан „ресуми кован“, бил определен „на година по 50 акчета“ или „десетък от меда“, който бил произвеждан от домашните пчели, „се вземало по 65 акчета.“ В с. Каменик — „данък от произведенията на пчелните кошери се взема 142 акчета“. Тези сведения намираме пръснати из различни турски документи за Рилския манастир¹⁵⁸. Проф. К. Иречек пише:¹⁵⁹ „По-силно е упражнявано пчеларството около Варна, Русе, Плевен и Дупница.“ Следва, че пчеларството из нашата покрайнина е застъпено още от първите години на турското робство, а несъмнено идва и от по-рано.

Пчеларството е било застъпено, освен в града, и из всички села на покрайнината, но предимно из полупланинските села, като Сапарево, Сапарева баня, Самураново, Бистрица, Гюргево и др. За старо пчеларство се разказва в с. Сапарево. Това пчеларство датира от годините на турското робство и непрекъснато до днес, като кошерите достигнали до 500 за цялото село.

Пчелните кошери за разглеждания период от време са били тулища с конусообразна форма и конструкцията от лескови пръчки, изплатени с павит.

При старото пчеларство не са имали представа за болести по пчелите, особено за гнилец. Умирали са цели пчелници. Не са полагани каквито и да било грижи за пчелните тулища, освен да приберат меда в восъка. В едно тулище се набирало до 25—30 кг мед, в зависимост от неговата големина и благоприятна година. Обикновено е оставяно 12—15 кг мед за храна на пчелите. Имали се предвидливостта винаги пчелите да се запасени с храна.

Няма сведения от стари пчелари, които да се оплакват от липса на паша, защото естествените ливади били твърде много, имало неразорани мери, баири и др. Всички мери били пасбища с много медоносни цветя и треви. Не са засаждани изкуствено медоносни треви и

¹⁵⁸ Д. Ихчиев, н. с., 1910 стр. 246, 249, 251, 335 и др.

¹⁵⁹ К. Иречек, н. с., 1910, стр. 304.

Пчелно тулище в с. Усойка

цветя. Бурените били много медоносни, особено глушинята, грах, синчец и др., които са изпълвали житните ниви. Цялото орно поле се люлеело от глушиня, която била най-медоносната.

Разборните кошери били въведени в покрайнината към 1895 г. Населението обаче е гледало с недоверие на новото пчеларство. От тях към 1930 г. се добивало много мед, например учителят Никола Ковачки от с. Сапарево е извадил от един кошер 90 кг, а средно от всеки кошер по 50 кг.

В града и цялата покрайнина населението намира меда за целебен. Свързан е с религията и за негов покровител имат св. Хараламби (23 февруари) „борец срещу болестите“. В града и селата Бобошево, Скрино, Доброво, Драгодан и др. го наричат „чума на болестите“.

Бубарство. То е стар поминък за населението от цялата покрайнина, тясно свързано с домашния бит. Още от далечното минало на турското робство с него се занимавали само ханъмите. От тях го възприема местното население. „На населението в Дупница и Джумая са раздадени черници и памук за сеене“ се съобщава в дописка до в. „Съветник“, г. I, бр. 1, от 25 март 1863 г. Черницата е била много разпространена из всички градски дворове и заемала видно място, обикновено сред градинската тревна площ. Черничевият лист, добиван в голямо количество, и бубено семе, получавано по самобитен начин, са били

Модерно пчеларство в с. Усойка, Стоичко Хр. Люнгов

основата на това много разпространено домашно занимание. До 1900 година почти всички домакинства в града се занимавали с бубарство. Следващите години намалява отглеждането на копринената буба.

Домакинята сама си произвеждала бубеното семе от добре подбрани „кобаци“. Отглеждането на копринената буба продължавало 40 дни.

С бубарство се занимавало освен градското, още твърде много и селското население. Добиваните кобаци употребявали за домашни нужди. В много случаи то е било предмет и на търговия. Произвеждали за износ кобаци и бубено семе. През 1902—1903 г. е добито 1129 кг пашкули и 740 грама семе, 433 бубари удвоили производството от миналата година.

Източването на коприната извършвали само по-сведущи жени — ръчно точене.

През 1906 г. градският общински съвет изпраща гражданката Райна В. Римска на едногодишен курс във Врачанското копринено-тъкаческо училище на специализация по бубарство. Тя изучава отглеждането на копринената буба, семепроизводство и свилоточене. Изобщо ръчното производство било по-грубо. От 3—4 кг кобаци получавали един килограм копринена нишка.

Коприната е използвана за домашни нужди, предимно за „дарове на момите“.

В по-късни години общината започнала да доставя на населението бубено семе. Бубарството след годините на Балканската война (1912 г.) е постепенно изоставяно с настъпващите промени в домашния бит.

Ловът из покрайнината е провеждан още през робските години от българи и турци. Подробности не са запазени. Несъмнено той има началото си от много по-далечни години. След Освобождението неорганизираният лов се разширява. Главните места за ловуване са били из Верила планина и м. Гюбрена, Сапаревско.

Първото ловно оръжие било едноцевната евзелия пушка, наричана „текърма“, а по-късно ловджийски чифтета. И едните, и другите са правени от местните тюфекчи (виж занаята тюфекчийство). Значително много късно започва употребата на вносни ловни пушки.

Ловното дружество в града е образувано през 1895 г. от 19 ловци с пръв председател Стефан Шишков, учител и свещеник. През 1935 г. по случай 40 години от образуване на дружеството се построява красив ловен дом в м. Дренски рид, съседно на града. Същата година организират стрелбище и три постоянни развъдни станции. През 1938 г. дружеството има 595 организирани ловци. След Девети септември числото на организирани ловци достига 1370, 1961 г. — 1050, разпределени в 55 организации (5 градски и 50 селски). Дружеството е уреждало изложба на убит дивеч, лотария, унищожаване на вредните птици и дивеч и др.

Риболовството е било приятно и полезно занимание на гражданството от далечно минало. Никога обаче то не е представлявало клон от народното стопанство за града и покрайнината. Природните условия и тогавашните разбирания не са позволявали това. Намесил се човек в живота на природата със съвременните познания и техника, несъмнено риболовът може да добие и придобива постепенно местно стопанско значение и чрез изграждане на изкуствени рибовъдни станции още през 1938 г. край града на р. Бистрица, по р. Рилска и при Рилския манастир. Сега в по-широки размери се създават рибовъдни станции към някоя ТКЗС, например Червен бряг и др.

Обекти на риболов били реките Джерман, Тополница, Бистрица, Отовница, Рилска и Струма. В далечното минало за тази цел не са търсени Рилските езера.

Риболовът бил напълно свободен, държавата не упражнявала контрол. Реките били богати с риба. Особено много е ловена из саваците на воденщите

Из Рилските езера, сравнително късно, е ловена риба чрез „отбиване на оттоките“ между езерата, когато рибата хвърля хайвера си. Улагяно е много риба. В езерата рибата е ловена и с дълги мрежи, в „ушите“ на които влизала рибата, без да може да се връща. Из планинската част на реките рибата е ловена с мрежи вечер или денем чрез замъгляване на водата и с отровно биле. Тук обект на риболова е била балканската пъстърва.

По-значителен е бил риболовът по р. Струма, където ловили „всякаква риба“ — даже сомчета, змюрки и др., понеже е „блага водата“.

Така свободно с посочените рибарски уреди е ловена рибата из всички места на покрайнината. През 1914 г. по инициатива на Никола Радков и по-известни рибари, като Никола Карастоянов, Станке З. Петров-Чичаната и др., е образувано рибарско дружество в града, което започва ограничаване на риболова, употребата на ловни уреди, забрана на отровното биле, бомби, браконьерство и др. за масово унищожение на рибата. Чувствувало се вече намаляване на последната из реките на покрайнината поради безразборното ѝ ловене и унищожение на малките рибки.

Първото изкуствено зарибяване с американска пъстърва е извършено от Славе Д. Лалев през 1932 г. в четвъртото (Чифте гьол) от седемте рилски езера, като са хвърлени 4000 рибки. Тя се бързо разпространява и с голямото си лакомство унищожава в езерата и р. Джерман местната пъстърва. Държавата започва строг контрол върху риболова, риболовните уреди, зарибяване, сезонен риболов и др. След Девети септември ловното и рибарското дружество се сливат в обща организация.

3. РУДАРСТВО И ЗАНЯТЧИЙСТВО

Начало на рударството. За Дупнишката покрайнина началото на рударството трябва да дирим в далечно историческо време. Срещаме го из медните мини край с. Бобошево, сегашното разработване на което показва, че са експлоатирани през римска епоха. През същото време е промиван златоносен пясък на деретата на Поглед и Конявска планина. За това ни говори и името на м. Мламолово, което идва от уреда „малама“, с който е ставало промиването му през римската епоха. Събирането на златоносния пясък е продължавало „откак се знае до наши дни“, разказва местното население. А „откак се знае“ — това вековете спотайват в себе си. „Северномакедонският край е бил изобилен със своите мини: в Дупнишко, Кюстендилско, Краището, Паланешко, Кратовско и пр., де повече, де по-малко, рударството е продължавало до Кримската война.“¹⁶⁰

Следва, че из нашите места рударството е било познато от траките и след това на римляните. Преди римляните да въведат построяване на мадани, движени с водна сила, желязото е било топено в съвсем прости пещи, разгорещавани с ръчни мехове. Затова се срещат сгурийни находища по високите и безводни места на планините. Тези примитивни топилни просъществували много години при следващите владетели на нашите земи. Бързо отстъпват място на здрави видни, край които израстват нови мадани около годините, когато султан Баязид II (1481—1512) дарил „Джебели Рила“ на своя велик везир Кара Мустафа (1508 г.) Тогава в Самоковско те наброявали 12, а в Дупнишко 10. Из същите места са и жижиците за получаване на кюмюр, необходим за пещите. Това рударство из нашата покрайнина е продължение от годините на българското владичество.

¹⁶⁰ Йордан Иванов — Северна Македония, 1906 г. стр. 238.

За рударството из покрайнината при падането ѝ под турско робство няма запазени писмени сведения. Имената на някои селища обаче ни подсказват за съществуването му по време на българското владичество. Например името на с. Кърчино—Кръшно, е показано в списъка на селата, дадени на Рилския манастир с хрисовула (грамотата) на цар Иван Шишман, 1378 г., „В рилската грамота срещахме сега изчезналото с. Кърчино, името на което произхожда от Кърчим, Кърчъ или Кърчим, което значи работник-рудар и от там рударство, железарско село“.¹⁶¹ С турски акт от 2 декември 1785 г. се съобщава за ливадите в „местността, наречена Кърчина, в територията на с. Смочево“ откупени от монасите на Рилския манастир и за което им е издаден „тапийски акт“ Вероятно това селище вече е отпаднало от феодалното си задължение към манастира, за да откупуват монасите ливади в неговата околност.¹⁶² Несъмнено това селище съществува още от Второто българско царство до 1923 г., когато е имало последните си 8 къщи. Жителите му са били местни хора. Селището се разселва през 1923 г., като 3 къщи отиват в Бобошево, 1 в с. Сопово и 4 в с. Слатино. Разположено е било в ниската част на долината, едноименната Кърчимска река. Местата по тези река се наричат с общото име Кърчино. Това е весела, китна лозаро-овощарска и зеленчукова долина.

Запазени са развалини от средновековни сгради, основи на черква, наричана от местното население „Св. Илия“ — запазена до 1945 г. Около нея доскоро са били запазени гробища, от които са изкопавали скелети на сравнително едри хора. Намирани са прешлени от пръст за вретена, които жените от разселеното селище и сега употребяват. Изкопавани са множество връчви (кюпове) с вместимост до 500 литра. В м. Градището се намират иззидана площ от 100 кв. м, оградена с разрушена стена-камък, пясък и „едролика“ вар. Разкопан е „старовремски фойтон“ с железна конструкция през 1910 г. и др.

Самото име, казахме, подсказва, че то е рударско селище. От далечни години из Кърчимска река плавачи с корита са плавили златоносен пясък при м. Кърчински мост — Габеро. Около селищните развалини, при м. Ценови кошари, се намира желязна сгурня, която потвърждава името на селото. Жителите му са преработвали руда, вероятно донасяна от другаде. Може би самите жители са отивали на работа другаде, като работници-рудари. Много от селищата, отбелязани в хрисовула от 1378 г., са отдавна изчезнали, но Кърчино продължава да съществува. Не случайно то е просъществувало пет и половина века до наши дни.

Тук трябва да прибавим и името на с. Мърводол, което произхожда от това на „мървачи“ Това са работници, които превозвали руда — „мърва“ — руда. Оттам произхожда областното прекорно име „мървачи“, за нас Мърводол, жителите на което са пренасяли руда, дърва или въглища с товарни коне. Понеже цялата планинска област

¹⁶¹ В. Миков, ц. с., 1943 г., с. 142.

¹⁶² Д. Ихчиев, ц. с., 1919 г., с. 497. На част от гранитна клонка от църквата в с. Скрино, Дупнишко, XIV—XV в. има следния надпис: „Каленов камник князь от кръчина“ (със старобълг. букви), Водач на Народния музей в София, 1923 г., с. 186. Говорихме другаде, че Скрино, Даково и Кърчино са съвременници.

(околност) на селището е гориста, може да допуснем, че са изготвяли дървени въглища за маданите. Въглищният прах се нарича „мърва“. Първоначално наричали мърваци въглищарите, които постоянно ходили изцапани, покрити с въглищен прах „мърва“. И в единия, и в другия случай може да свържем името на селището с неговия поминък от миналото.

Широко е разпространена из цялата покрайнина думата „утман“ — „хутман“, с която наричали началниците-надзирателите в рудната промишленост. Тя произхожда от немската дума Hüttenmann. Същата дума местното население употребява в смисъл на глупав „улав“ човек „каков си утман“. В този смисъл по отношение на рударството населението е смятало за такива всички, що се откривали нови рудници или са работили в новооткритите мадани. С това плащали нови данъци и населението се обременявало с нови тежести.

Рударство — сведения и местонахождения. Следи от старо рударство и останали материални остатъци, както и писмени сведения са тези за железопреработването и маданството, рударството. То е било разпространено из много села, разположени в полите на Рила планина. Кога са били изградени първите мадани, сведения не са запазени. На много места се намират купища от сгурия и имена на местности, свързани с рударството. Те са неми свидетели на една промишленост, която като червена нишка се провира през целия стопански живот на покрайнината от началото на XVII в., откогато има писмени сведения, та дори до освобождението от турско робство. Това е развита местна черна металургия по примитивен, самобитен начин.

Старите пътешественици, отбелязвайки за Дупница, пишат и за железодобивната промишленост. След кратовските, паланешките, кюстендилските и краешките рудници особена група заемат железните рудници в Дупница, по склоновете на Рила планина. Така преценява значението им проф. Йордан Иванов в своя труд „Северна Македония“, който към 1900 г. и насетне им е направил обширно проучване. Хаджи Калфа от първата половина XVII в. отбелязва, че „Дупнишката гора се простира високо на югозапад (югоизток) от града. На някои места в планината се намират стоманени руди“ Евлия Челеби минава през града в 1660 г., и той бележи, че „в Рила има на 40—50 места железни рудници — къркелли йереде димирмаденлери вардър“.¹⁶³ Щом в началото на XVII в. железодобивната промишленост из покрайнината е така силно развита, може да допуснем, че тя води началото си още от по-рано — XVI в., и има връзка със старото българско рударство, за което, казахме, ни напомня името на с. Кърчино.

В турските документи за Рилския манастир от 1685 г. се пише, че той „притежавал от старо време в с. Рила имоти, които били освободени от всякакъв данък и десятък: „един самоков за железни руди на вода“ Малко по-късно, 1695 и 1696 г., в друг турски акт четем, че в околностите на с. Рила има местност, наричана тогава Нови Само-

¹⁶³ Йордан Иванов — ц. с. 1910 — ст. 251, 252.
Д. Ихчиев — ц. с. ст. 33, 210, 240, 464 и др.

ков, в съседство на която се намирала в и н г а т а на Ел-Хаджи-Шахин ага, жител на селото. Това ни подсказва, че рилските самокови са създадени под влияние на тези от Самоков, откъдето са пренесени и получили името си. Същата местност и сега се казва Самоковище. Собствениците на самоковите били турци. За този Самоков, собственост на Рилския манастир, се пише из различни турски документи покъсно, например през 1724 г. (20 юли) във ферман се съобщава за притежавания от Рилския манастир „един самоков и три воденици“ при с. Рила, през 1750 г. (20 септември) „един самоков за железни руди“, 1841 г. „поменатия манастир притежава още един самоков за железни руди в м. Рус и други имоти, които се намират в планината Рила и са подведомствени на с. Неврокоп.“ Става въпрос за два самокова в м. Нови Самоков и Рус.

За старото рударство в околностите на с. Рила още се помни и разказва. И сега в м. Ридо, под училището, са запазени отворите на три галерии. В м. Шлякната има запазени галерии, дълги до 100 м, следни от строежи и др. Над селото, край Рилска река, при м. Маковец, има над 20 дупки-галерии, където е копано руда. Те са дълги до 100 м с различна дължина и посока. Там е м. Вьглишар и Вьглишарски андък, където са правени дървени вьглища, необходими за видните. Край реката има следи от язове, по които е текла водата, където е движила, чрез зъбчати колела, големи кожени мехове. Намират се части от каменни тръби, по които е вкаран въздухът. Грамадни залежи сгурия“; наричани от населението „шлякно“ Schlack: покрива местата край реката изнасяна от последната или заравнявана от населението и обръщана в ниви.

Следи от видните се намират над селото, в местността, наричана и сега Видните. В изобилие следи от желязна сгурия се намира из местностите Шлякната, Самоковището, при къщата на Гаврилови, в градината на Павле Джампадски, в градината на братя Диманини, също братя Хлебарски, в м. Илли дере, землището на Димитър Китов.¹⁶⁴ През 1941 г. сгурия е изнасяна за Унгария, а сега за ДМЗ „Ленин“

В един турски ръкописен тефтер на Софийската народна библиотека от 1690 г., научаваме, че по случай войната с Австрия било поръчано да се работят оси за топовете на турската войска в самоковите на Самоков, Дупница, Етрополе, Татарпазарджик и Крива паланка. Следва, че през тези години маданчеството е било така добре развито, щото могло да обслужва не само нуждите на населението, но и на турската армия. От друг тефтер (1760 г.) научаваме, че по това време в Дупнишко имало 5 самокова за желязо, но само 4 от тях работили успешно. Те принадлежали на турци. Соколи заде ел-хаджи Ахмед ага, Исманл Беше, Ахмед Беше и др. Някои от тези мадани били по левия бряг на р. Джерман. В началото на XIX в. Дупница е била прочута с железните си работилници. През 1836 г. Ами Буе бележи, че града има „6000 жители, които работят желязо, стомана, имали и леярница“ В турски документ от 1841 г четем: „В тази голяма Рила планина работят 11 самокови за железни руди. Тези самокови с всичките

¹⁶⁴ К. Иречек, и. с., 1899 г., ч. II, ст. 628 и 629.

права и привилегии, се притежават с царски актове от Мустафа паша. Всички жители, които живеят в планината Рила, се считат привилегировани и се ползват с права да не плащат на правителството данъци. " (на бр. 5).¹⁶⁵ През 1845 г. В. Григориевич бележи, че в града имало по „холместю страну изобильною железными рудниками.

Маданите из Дупнишката покрайнина са били разположени из лицата в полите на Рила планина във връзка с горите и реките — за дървени въглища и водни сили. Кираджии извозвали дървета и дървените въглища до маданите. Започнали да придвижват видните нагоре из долините на Джерман, Отовица и Бистрица, следвайки секачите до м.м.Езерище,Самоковище,Ресиловски чарк, Малата река и др., където се намират купища сгурни и дребни железни инструменти. Несъмнено брадварите-секачи в гората са правели опустошения.

Над с. Стоб и с. Пороминово, при старата турска граница, се намират колибите Горно и Долно Демирли, името на които напомня за стари железни рудници по гребена на рилския клон Дунава. Това също говори за навлизане на маданите в планината. За работилниците на с. Стоб се знае, че работили до края на XVIII в., когато спрели поради размирните кърджалийски времена.

В навечерието на Освобождението работили маданите при с. Сапарево, м. Старо чарк, сред гористото място. Притежателите на пешите и други инсталации във връзка с претопяването на желязото турците наричали с името чаркове, а въглищарниците, въглещни печи — жижници. Притежателите на чарковете натоварвали събраната чрез ангария руда из Черния Искър и Палакарня, Самоковско, на коне и я занасяли на маданите. Използувани са водите на Черния Искър, докарвани чрез така наречената Старата вада. Това е било към 1864 г. и порано, когато селяните решили да прокарат Сапаревската вада. В съседство са местностите Яньов дол, Каркъмо, Ковашки егрек, Пладнището, Кутлешка падина, Говедарнико, Разсъло и др., където се намират следи от въглищни печи — жижници. Местата, където са били видните и маданите, са покрити с желязна сурия.

По долината на р. Джерман в местността Жълто гьол, Езерището, Самоковище, Човечка глава, Ангелков мост, Модрийо брег, Зла бара и Видните (при манастирчето „Св. Стефан“) над с. Гюргево има настилана много сурия от някогашните мадани. Съседната иглолистна гора се нарича Мадилница. Не далече в м. Кюмюрлука се намирала жижниците. Още се разказва сред населението за преработваната тук някога руда. В Горната махала на с. Гюргево е бил разположен мадан. Из дворовете има дебели пластове сурия, намирани са и железни кюлча в Йоцевия двор. За всичко това разказва Никола Печков, 73-годишен, от същото село, слушал от баща и деди за маданите, за селската ангария.

В първите геоложки проучвания от 1886 г. за тези места четем: „В нясъка на р. Валявица, която тече през селото (Сапарева баня), как-

¹⁶⁵ Г. З. Коняров — Принос към историята на рударството и металургията в България, 1920 г. ст. 46.

то и в коритото на р. Джерман, намираме голямо богатство на магнетитна руда. Тази желязна руда е произведение на разтрошените амфиболити и на някои други еруптивни скали, които се намират в Рилската долина. Около Сапарева баня, и особено около с. Макацурово (Гюргево), забелязват се и днес на много места останки от стари маданища, дето нашите деди и прадеди са вадили чисто и хубаво желязо от споменатата руда. За по-явно доказателство, че рударството е успявало и из тези места, могат да послужат и купищата желязна сгурия, които се намират по течението на реките в Рила планина.¹⁶⁶

Във връзка с тези мадани се намира и старият път Рударски път, сега изоставен, но работил твърде много през тези години. Свързвал е с. Гюргево с маданите. Продължавал е за Арнаутски път (при с. Крайници) за донасяне на рудата от Палакарията. В съседство през средата на полето е минавал т. н. Пазарски път. Той идвал откъм Дупница и и се свързвал с Рударски път. По тези два пътя е пренасяна рудата и обратно — произведеното желязо. Това са отдавна забравени и изоставени пътища, но имената им напомнят за старото рударство из покрайнината.

В съседство на тях, през същите години, е имало мадан в Горната махала на с. Овчарци. „Тук е имало един мадан и един самоков“, казва Стоян Тошев Радев, 74-годишен, от същото село, който е слушал разказите от дядо си. Използували горите над селото и водите на р. Горица. Из дворовете на тази махала се намира много сгурия, значителна част от която е изнесена за Унгария през Втората световна война. Във връзка с добиването на дървените въглища, необходими за маданите, е избухнал голям пожар, който обхванал цялата гора и част от махалата край мадана. За този пожар се съобщава с дописка до в. „Дунав“, г. II, бр. 118 от 19 октомври 1866 г. Съобщават, че огънят се разпрострял из планината е „на околните села Реселли, Самурнан и Хамзалъкль“ Вятърът е разнесъл огъня дори в Паничище и долината на р. Джерман. Този пожар е бушувал около две седмици.

Преработваната руда в тези мадани била донасяна отвън. Така е разказано от старите селяни. Кой е бил собственик на маданите, не е известно. Несъмнено, че са били притежание на богати турци. Съществуването на тези мадани е още прясно в паметта на населението, слушано от бащи и деди. Отнасят ги към последните години на турското робство.

В съседното с. Ресилово, на юг, се намира м. Кърчовица със стар коларски път и бара с постоянна вода. Това име също напомня за старото рударство. На левия бряг на р. Отовица, над с. Самураново, се намира м. Купището, която представлява действително едно грамадно купище от желязна сгурия. Тук също е имало мадан, който е използвал двигателната сила на реката и съседната гора. По течението на р. Отовица в м. Расиловски чарк, също е имало мадан и самоков, намират се желязни сгурии, мадански инструменти, като желязни лопати и др. Тук условията са били много благоприятни за маданджийство.

¹⁶⁶ Г. Златарски — Материали по геология и минералогията на България г. XVIII, стр. 333.

По долината на р. Бистрица, навътре в планината, е Самоковице, което име говори за самокови. А само през съседното било по притока Малата река се намират големи купища железни сгурии. Обширната гора и изобилната водна сила подхождали за маданджийство. Голямата площ, що е заемало маданското селище, говори за усилено производство. Западно от съседното полупланинско с. Бадино се намира м. Вългичарнико със следи от жижници за производство на въглища. Околната гора подхождала за това. Има и много остатъци от желязна сгурия.

В околностите на града северно също е имало мадани. За три самокова по тези места се пише още през 1824 г.¹⁶⁷ „Рилската планина е била цяла обиколена от железни работилници, като ве сгурия в градецът Рила и селата Баня и Мацакурово добиват висок интерес чрез съседството на римски и средновековни развалини и открити надписи. Просторни следи от железарници в самата Рила, купища железни сгурии на левия бряг, с които някои дворове изглеждат като че са постлани с калдъръм. Железарниците работили чак до каргалийските времена“¹⁶⁸ (1792—1813 г.).

Във високата част на Верила планина, над с. Крайници, при м. Видните, се намират следи от старо рударство. В съседство из м. Чардако, Тополишко землище, има железни руди. Тези рудни находища и преработвания са в съседство — из отвъдната страна на планината — със самоковските села Поповяне, Ковачевци, Алино, Калково, Злокучене и др., жителите на които са били рудари. Населението на тези села събирало рудата и я пренасяло до видните. Тези над с. Крайници са били свързани с рударството на посочените самоковски села. При това трябва да се има предвид, че селата Сапарево, Сапарева баня административно се числили към Самоковската кааза и санджак през годините на турско робство.

Преработване, работници и производство. Отчитането на производството от маданите в Сапарево, Гюргево и Сапарева баня е ставало в Самоков, към която кааза се принадлежали. Останалите мадани из покрайнината се отчитали в Дупница. Както в Самоковско, така и в Дупнишко собствениците на маданите били турци. Организацията и прокуството им били еднакви. Работниците на маданите били на брой 7, от които 2-ма майстори и по 2-ма помощници на всеки майстор. Работниците и майсторите били българи, а стопаните и надзирателите — турци. Рударите били специализирани в занаята. Няма запазени сведения, че из маданите на Дупнишко са работили чужденци, например саксонци, словаци, словенци, немци и др., каквито е имало из осоговското рударство.

Производството на маданите било различно, според усилената работа. Същият турски тефтер от 1790 г. съобщава, че петте мадана в Дупнишко са произвеждали годишно 217 кантара желязо. Производството на маданите се определяло на кантари. Един мадан за 24 часа произвеждал по 8 кантара желязо. Един кантар се равнявал на 76 кг

¹⁶⁷ Дупница до Освобождението, 1935, стр. 114.

¹⁶⁸ К. Иречек, ц. с., 1899, ч. II, стр. 25 и 629.

желязо. За една година един мадан е произвеждал 100—130 тона средно чисто желязо. При това се знае, че от рудата са изваждали само 30% чисто желязо. Поради това сгурията съдържа още руда, много тежи и подлежи на нова преработка.

Железопроизводството било свободно. По-глемите самокови изкарвали по-доброкачествено желязо, а по-малките — по-долнокачествено. Собствениците на маданите били задължени да дават ежегодно наряд от производството на държавата по умерени цени, което предавали в държавните складове. Всеки самоков е давал на държавата $\frac{2}{3}$ от желязото, наричано осфорие (най-доброкачествено желязо). Още от 1781 година и по-късно, 1825 г., из различни турски правителствени актове се съобщава, че се иска от дупнишките мадани „да изработят и представят по места железни бойни снаряжения за султанската оръжейна — сурово желязо, разни лопати, кирки, брадви, топори, гвоздеи „назили френк“, (Изв. на Инст. по история, т. 18, БАН, 295 — турски документи от XVII в., превод от Г. Гълъбов).

Рударството е отегчавало живота на населението из тези села. Откъсването на мъжете и жените от домовете им да събират и пренасят рудата до маданите през цялото лято — от първи март до края на октомври — било непоносимо. Тежката ангария ги сломявала. Въпреки заплата и жестокостите на бейовете, собственици на маданите, населението от тези села изпраща своите първенци Христо Марикин, Янаки Младжов и Иванчо Янъв за делегати в Цариград през 1850—1852 г. Това разказва свещеник Христо Младжов, слушал разказа на баща си Янаки Младжов. Те отишли в Цариград да молят отменяването на ангарията и приложението на „Танзимаита“ Водач на делегацията бил Христо Марикин, като по-авторитетен и грамотен. Подробности за работата на делегацията не са запазени, тя обаче сполучила в мисията си и ангарията била отменена.

Упадък на рударството. След отминаване на размирните кърджалийски години (1813) изоставашите мадани из подбалканските села показват слабо съживяване. Още тези години някои от тях преустановяват работата, например в с. Стоб. Бързият им упадък обаче настъпва след 1844 г. когато силата на бейовете и помагачите им, каймакамите, е сломена. Особено силен удар на маданите нанася отменяването на ангарията, срещу която населението се борило упорито и настойчиво.

Към 1870 г. маданите из покрайнината въобще престават да работят и след Освобождението за тях вече не се говори.

Значение. Старото рударство в продължение на три столетия с железодобивната и преработваща промишленост допринесла за стопанското укрепване на покрайнината. Разраства се керванната търговия, която е разнасяла кованото желязо на маданите. Камилските кервани спирани из градските ханища, където имало складирано желязо като готова търговска стока. Керваните разтоварвали и продавали носената стока, товарили желязото и го разнасяли из южните предели на Османската империя. Развива се коваческият занаят в града и селата. Произведеното желязо навлиза в занаятите, сградостроителството, в търговския обмен, в транспорта и др. Населението е измъчвано от ан-

гарията при маданите, но производството на същите е било дело на българите.

Промиване на златоносния пясък. Към рударството в Дупнишката покрайнина трябва да отнесем и промиването на златоносен пясък, което е вършено още през римска, българска и турска епоха до наши дни. Не случайно силно бил развит в града златарският — коюмджийският занаят още от XVIII в. Промиван е златоносен пясък, донасян главно в дилувиалните и алувиалните наслаги, чакъл и пясъци из деретата на Конявска и Поглед планина, които ограждат Разметанишко поле.¹⁶⁹ От годините на турското робство до Втората световна война тези дерета са обикаляли от македонски и местни златари-миячи, златопромивачи.¹⁷⁰

Промиването на златоносния пясък и чакъл е ставало по свършено примитивен начин — механично, чрез плаване с вода.

У населението из Разметаница се твърди, че е промивано златоносен пясък и през сегашните години и по сведения от бащи и деди из далечното минало в следните дерета: Дедевска река при с. Бабино, Гъстите върби, Сухата чешма, Милов дол и Лизалата при с. Мламолово, из деретата около м. Банковица — Бобовдол, м. Връчвата, Дренов дол, Белата вода и др. Чешмеджика при с. Голямо село; Златов дол при с. Каменик; рекичките Рилица и Дриска при с. Рила; Граховски андък при с. Бураново; Мусни валог и Ограден дол при с. Баланово; Маньолица и Темни дол при с. Пастух; Върляко и Калеево дере при с. Крумово; Шангалов дол при с. Палатово; Грамаде и Плавилото край р. Струма при с. Скрино; Гюнузо при с. Горни Драгодан; Груяч над с. Бгдино; из деретата, слизащи от Рила планина, над м. Бели пат, южно от Дупница, и може би на още много други места.

Не са само съобщенията за златопромиването от по-близките години, за които ни напомнят посочените местности. Има още неписани сведения от векове насам, дълбоко запечатани в народната памет, които съобщават, разказват за народните страдания при набиране богатства на „боляри и големци“, управлявали покрайнината, от това или онова градище, посочвани с голяма увереност от жителите, които незнаяно откога населяват местата от двете страни на Поглед и съседните на нея планини.

ЗАНАЯТЧИСТВО

Разрастване на занаятите. За занаятчиството в града се пише още от първата половина на XVII, а възходът му започва от началото на XIX в., през средата на който се разширява и из селата. Разцъфтяването на занаятите продължава близо един век (XIX в.). В края на този период едни от занаятите започват да изчезват, а други се при-

¹⁶⁹ Проф. П. Бакалов — Златото в България, сп. „Природа и наука“, 1932—1933 г., т. III, кн. 7, стр. 97.

¹⁷⁰ Гердан Иванов, ц. с., 1906 г. стр. 253.

К. Иречек, ц. с., 1899 г., ч. II, стр. 448.

способяват към новите условия на живот или се заместват от нови. Това е времето, когато в производството се показват по-многобройните самостоятелни занаяти, които работят от началото по поръчка, а по-късно готова стока за нуждите на местния пазар. Евлия Челеби през 1660 г. отбелязва в града 100 дюкяна. Учителят Димитър Я. Бисеров, 1867 г., пише, че те са 494, с 4 магазини, 27 фурни, 26 хана, 5 табашки хана. Тези данни говорят за преуспяване на занаятите и стопанското разрастване на града за период от 200 години (1660—1867). През последната година градът е имал 1432 къщи.

До Освобождението местното занаятчийство не е могло да прерагне в по-висша форма производство. За него ръчната сила оставала основен двигател. Това продължило и след Освобождението — до модернизирването на едни и пропадането на други занаяти.

Местното занаятчийство не се е разраснало в размер, че да вмъкне голяма част от населението в производството, както това виждаме в Самоков. На много занаятчийски дребното земеделие е било допълнителен поминък, като лозарство, полевъдство и др.

Това е през първата половина на XIX в. Градът е стопански замогнал. През 1825 г. в турски документи се пише за „Варошката чаршия“, за „най-многолюдното място в града — Султан пазари“. Отминало е стопанското затапване ведно с размирните кърджалийски години. Разрастват занаятите, замогват занаятчиите. През тези години те са носители на стоката стопанство, представляват търговско-занаятчийска стопанска сила на града. Посещават близки и далечни пазари и панаири. Дупнишките занаятчийци изнасят производството си и на панаирите в Узунджово, Неврокоп, Сер. Показват се и на цариградския пазар.

Заседнало и подвижно занаятчийство. За занаятчийството в отдалечените години на турското робство научаваме от случайни бележки, из турски документи и др. Също и от имената на майсторите, които към собственото си име прибавили това на занаята, що наследили от бащи и деди или сами упражнявали. В повечето случаи се предавало по наследство на синове и внуци.

Първите занаятчийски работилници се намирали по старата чаршийска улица, по десния бряг на р. Джерман, край черквата „Св. Богородица“ и м. Кулата. Така е било до началото на XVIII в. Новите занаяти от средата на същия век и особено през възрожденските години стопански издигат Варошката чаршия. Тя остава стопански център на града през целия XIX в. Там са наредени занаятчийските работилници. Много от заседналите занаятчийци са били и подвижни, като работили по домовете, харемите и пр., например известният за своето време занаятчийски майстор Мануил—кюркчия, сърмаджия и бояджия.

Нуждите налагали появата на занаятчийци и из селата още в началото на XIX в., например в селата Рила, Крайници, Сапарево, Червен бряг, Бобошево и др., свързани с бита и поминъка на населението. Тези занаятчийци работили у дома си срещу пари и натура — жито, кожи, вълна и др. Занаятчийските домашни работилници били запазени и през първите следосвобожденски години.

Из много села на покрайнината е имало и подвижни занаятчи, които нямали домашна работилница, нямали дюкяни. Работили из домовете на клиентите.

След Освобождението започва бързият упадък и трансформиране на занаятчийството поради вноса и употребата на фабрични произведения, промени в народния бит, с изоставянето на известни занаятчийски изделия. Градските занаятчи започнали да търсят клиентите си направо в село. Придружени от чирак или калфа, натоварената стока на кон разнасяли празничен ден на събори, панаири, пазари, търсили клиенти.

Домашно и занаятчийско производство. Домашната преработка на суровините е предхождала занаятчийската. Облеклото, долно и горно, за мъжете, жените и децата — цървули, бало, черги и пр., в повечето случаи е било домашно производство. В домакинството са произвеждали и преработвали суровините. Труден е бил преходът от домашната преработка към занаятчийската поръчка и още повече към купуване на готово занаятчийско производство. След постепенното изоставяне на домашната преработка отдавало се по-голямо доверие на поръчката, отколкото на готово изработената стока. Домашното производство на суровините е сътрудничило на занаятчийското преработване в готова стока, например мъжката селска дреха е направена от домашно бало, ушита от занаятчия абаджия или терзия. Преминува се в постепенен преход от домашно производство към занаятчийско.

Занаятчиите, които преработвали скотовъдните суровини, заемали предно място. Предварителна домашна преработка претърпявали кожите, вълната, конопът и пр., които полуизработени или готови, са предавани на тепавичари, кюркчии, абаджии, терзии, бояджии и пр. Домашната промишленост се развивала през зимните месеци, задоволявала домашните нужди, а част предавали по-нататък за занаятчийско доизработване.

Суровини. Домашното и занаятчийското производство преработвали предимно местни суровини. Последните произхождали от рударството, земеделието и животновъдството. Първото доставяло ковано желязо, което въобще се изнасяло от покрайнината, но известна част е преработвана във връзка със сградостроителството и други битови нужди. Животновъдството, което е било добре застъпено из селата и града, доставяло вълна, сурови кожи, месо, козина, лой, масло, сирене, извара. От земеделието получавали коноп за кълчища, въжа, черги, ориз за динките, жито за водениците, дървени бои и др. Рилските и други гори са използвани за дървен строителен материал, за дървени въглища за маданите и отопление. Занаятчийството е било единственият преработвател на местните суровини преди Освобождението и първите години след това. Преди Балканската война (1912 г.) освен тютюна, използван като суровина за местните тютюневи фабрики, са търсени и други местни суровини, необходими за развиващата се промишленост.

Еснафски сдружения. Далечната история на града от XVI, XVII и XVIII в. е значително тъмна, за да се разгледа в подробности развитието на стопанския живот и възникването на занаятчийските рувети.

Пътешествениците от това време, ако и твърде бегло, набелязват признаци за развитието на занаятчийството, което след размирните кърджалийски години се разраства с буен подем. От началото на XIX в. може да го свържем с народното ни възрождане.

От запазените сведения и записки уточняваме, че местните занаятчийски организации, наричани руфети или еснафи, са образувани от началото на XIX в., например фурнаджийски еснаф — 1830 г. папукчийски — 1856 г. и др. Такива руфети са съществували и от по-рано.

Занаятчиите укрепват своята работа, подпомагани от калфи и чираци. У тях съществувала чинност: майстор, баш калфа, калфа и чираци. Майсторите от един занаят образували еснаф, руфет, начело с първомайстор, устабашия. Първомайсторите от своя страна образували обща занаятчийска организация, ръководена от избран устабашия. Дълги години градските занаятчици са имали такъв. Той стоял начело на градските еснафи и бил подчертан техен старейшина.

Основното ръководство на еснафа е била кондиката, която представлявала еснафските правила — „канонлеме“ и определяла правата и задълженията на всички майстори, калфи и чираци. В нея е бил вписан списъкът на всички майстори, влизачи в еснафа.

Всеки еснаф е имал свой патрон — светия, напр. кюркчийският — св. пророк Илия, фурнаджийският — св. Никола, папукчийският — св. Спиридон, и др. На съответния празник еснафът чествувал занаята си. Тогава се провеждало общо годишно отчетно събрание, наричано лонджа. Той е бил най-тържественният ден за еснафа. Събрането се предлагало от общо черкуване на всички майстори, калфи и чираци — целия еснаф.

След черкуването се провеждала лонджата — тържествено събрание на целия еснаф. Давало се отчет за работата през годината. Избирали коджабашия, който играл ролята на ръководител и съдия за еснафа, представлявал го пред управлението, налагал наказания и пр. Избирал се и чауш — помощник, и 2—3 членове. На това събрание произвеждали майстори и калфи. Последните давали дар на майстора и черквата, пари на еснафската кутия и пр., които неща са имали тържествен характер.

Най-големият еснаф е бил абаджийският, със 160 организирани занаятчици. През 1860 г. устабашия е бил Димитър Хаджиниколов. Мирко, Кюркчийският еснаф е бил също голям и богат, подарил икона, голяма и красива, на черквата в с. Тополница при строежа ѝ през 1856 г. Следователно е съществувал от по-ранни години. Наброявал повече от 50 занаятчици със собствени работилници, което говори за голямата работа във връзка с тогавашното облекло в селото и града. След Освобождението този еснаф продължава да бъде силна организация, която през 1892 г. наброявала 36 работилници. По средата на XIX в. еснафите са били значителни и мощни организации в града. Не случайно в семейния списък на града от 1879 г. означените домоначалници са били предимно занаятчици. Силата им се крепела върху еснафската дисциплина, за да може да водят единен и творчески стопански живот. Еснафските организации са били издигнати на голяма висота, с която налагали и поддържали българщината в обществено-стопанския жи-

вот. Единни силни, еснафските сдружения са могли да се противопоставят в известни случаи и на властта. Описва се един случай на неподчинение от страна на фурнаджийския еснаф (виж отдела за стачки).

Еснафските организации били богати. Разполагали с големи парични средства, набирани от такси, глоби, дарения, помощи, дискусии в черквата и др. С тези пари се самоподпомагали.

С паричните си средства занаятчийските организации подпомагали изграждането на черкви, поддържането на училища и др. Те били голяма обществена сила за своето време. Устабашията на еснафа бил на голяма почит и уважение, член на общинската управа, ръководител на българската община, представлявал пред управниците целия културно-обществен живот на българите в града. Достатъчен пример за това ни дава управлението и изграждането на градските черкви през първата половина на миналия век.

Занаятчиите виждаме като откупници на книги, издавани от дупничани и др., още през първите години на XIX в. до Освобождението. Общественото значение на занаятчията се определяло и от принадлежността му към даден еснаф. Стремели се последният да бъде многочислен, мощен, добър, дисциплиниран, с обществена дейност и пр.

Социални отношения сред занаятчиите. В работилницата си майсторът е подпомаган от калфите и чираците. Те били приемани „да изучат занаята.“ Условието за чиракуване и калфуване били еднакви за селския и градския занаятчия, записани в еснафската „кондика“ Многобройни били задълженията, с които майсторите обвързвали помощниците си. Издигане в майсторство ставало на лонджата, ако калфата е изучавал „усталъко на майстор“ Много пъти е проявяван и антагонизъм между майстора и калфата, за да не би „утре да му земе занаято“. В работилницата майсторът е работил с 2—4 чираци и калфи.

Ръчна и механична сила. Занаятчийското производство в града било ръчно. Само маданите, многобройните воденици, тепавици и единствената гайтанджийска работилница са ползували механичната сила на околните реки.

Разделяне на занаятите. Използуването на суровините за различни стопански и битови нужди налагало разделянето на занаятите

Димитър х. Николов, Мирко
1818—1885 г.

още от далечно време. Застъпни били маданството, рударството с ковачеството, мутафчиството с въжарството, бакърджиството с казанджийството и калайджийството, ковачеството с куюмджиството и тюфекчийството, с тъкачеството с плетачеството на чорапи, дантели и домашни бродерии, абаджийство с гайтанджийство и шивачество, към последното отнасят по-късно антереджийството и потурджиството, кожарството с табачеството и папукчийството, предачеството с бояджиството при преработката на вълната. Отделяни са по-тежките от по-леките занаяти, по-доходните от по-слабодоходните, заседналото от възможно подвижното и т. н. Имало е значение и стокотранспортното за нуждите на местния пазар, панаирите и пр. в зависимост от вида на суровините, например на бакърени съдове, и калайдисването им, изковаване на желязото и направата на клинци, подкови, земеделски сечива (панци, брави, резета, баглами. и др.), за сградостроителството и други.

Занаятчийство и търговия. Простото, примитивно занаятчийство по време на турското робство и първите години след Освобождението трудно е преминало към усъвършенствуване, без по-специална подготовка на майсторите и увеличаване на капитала им. Разрастването на занаятчийството и увеличаване на производството му е дело на самите майстори-занаятчи. Те обаче разполагали с малък капитал. Малцина от тях били по-състоятелни, издигнати духовно и материално, с увеличено производство, стават стокотранспортници и прибавяли към търговския обмен. Те сами търсели пласмент на стоките си и ставали занаятчи-търговци. Тази занаятчийската търговия се разширява от средата на XIX в. Такива занаятчи-търговци произхождали от различни занаяти. Ставали стокотранспортници за местния пазар, за панаирите, за селата. Посещавали за суровини серския, софийски и неврокопски панаири и пазари. Дупнишките занаятчи-търговци се сдружавали със самоковските и заедно изнасяли стока на узунджовския панаир. Малките занаятчийски работилници по поръчка продавали стоката си направо на клиентите. В много случаи я продавали на занаятчиите-търговци износители, които ставали носители на търговския капитал за покрайнината. Създавала се икономическа зависимост между малките занаятчи и тези, що се занимавали с търговия. Прибавим ли към всичко това транзитната търговия за Солун и пр., ще си обясним, защо през възрожденските години градът става занаятчийско-търговски център, което дава отражение и върху следосвобожденския стопански живот на града.

През предосвобожденските години в града се засилва заселничеството, особено от 50-те години на XIX в. Увеличават се земеделците и занаятчиите. Разширява се и стопански, започва издигането си и западната част на града, махала Мърджина. Тук се изгражда нов стопански живот за града, свързан предимно със селата в Разметаница и Долно поле.

Занаятчийството след Освобождението. Проследихме, че от началото на XIX в. става бързо издигане на занаятите и икономическото замогване на града. Стопанският разцвет на града от втората

четвърт на XIX в. През робските години държавата не е проявявала интерес към занаятите. След Освобождението, до началото на нашия век, продължава същото. Новото време отминава много от съществуващите занаяти, които постепенно отпадат. Това се отразява зле най-напред върху бедните занаятчии, които са били икономически зависими, с недостаягчна „сермия“.

Първите отпаднали занаятчии постепенно пренасят работата си дома. Затварят дюкяните си. Продължават да работят „на парче“ за останалите по-богати занаятчии, които устояват на новото и се приспособявали. Много занаятчийски дюкяни на занаятчийски кюркчии, абаджии, мутафчии, коюмджии, папукчии и др. започват бързо да изчезват от Варошката чаршия. Последната изостава, стопански бледнее. Изоставащите занаятчии известно време „мъчили“ знаята „дома“, като остатък от цветущи някога занаяти. Много от техния „занаятчийски алат“ и сега се намира разхвърлян из старите градски къщи, никому непотребен, но напомнящ за хубавото старо занаятчийство, за доходи, за поминък, за творчеството.

С отпадането на известни занаяти отпаднало и общественото влияние на занаятчийството и еснафските му организации. Значителна част от занаятчиите започнали да се пролетаризират и минават в друга професия — дребни държавни служители, наемни работници, в тюнневите складове и пр. Това са години, когато стопанството на покрайнината широко навлиза в капиталистическия начин на производство и обмена. То започва още през последните робски години и особено се засилва след Освобождението. Извършените стопански промени се отразяват зле върху поминъка на гражданството. Още в седемдесетте години на миналия век започва да се чувства този упадък в стопанския живот. В дописка до в. „Турция“, г. VI, брой 25 от 3. VIII. 1870 г., се съобщава, че „материалното положение на населението се влошава.“

Годините 1890—1900 са рязко изразени в пропадане на занаятите, свързани със стария градски бит. Новото решително навлиза в живота. Капиталистическото производство в града окончателно се утвърдило, всички феодални остатъци са отдавна вече изчезнали. Не е случайно, дето първите социалисти в града изнасят беседи пред занаятчиите и техният работници относно причините за пропадане на занаятите, за настъпващото ново в живота, за класовите борби, за създавания закон за занаятите и др.

Упадъкът на занаятчийството, обедняването на занаятчиите и тяхната безизходица е създавала обща загриженост. Изразител на тогавашната общественост по този въпрос е Кюстендилският окръжен съвет. Намират се много интересни изказвания и мнения по този въпрос в неговите доклади. Занаятчиите е трябвало или да се движат напред в занаята, или да изоставят работилниците си и се превърнат в наемни работници, служещи и пр. Примери за напускане занаята и минаване към държавни служби, наемни работници и пр. има много.

През последното десетилетие на XIX в. и първото десетилетие на следващия в Дупница и цялата покрайнина се наблюдават обществе-

но-икономически промени, типични за началното капиталистическо развитие у нас. Разраства се експлоатацията на трудовите хора от представителите на господстващата вече буржоазия, която усилено трупа капитали, без да държи сметка за крайното обедняване на дребните и средните стокпроизводители от селото и града. Процесът на разорението им пък освобождава в изобилие работна ръка и се наблюдава непрекъснат прилив на пролетаризирани хора от селата в града. Заедно с неударно разоряващите се в условията на новата капиталистическа действителност занаятчици — дребни собственици, и преселващите се в града обеднели селяни образуват масата на гладния и безработния пролетариат, който, търсейки работа, нахлува в новите капиталистически предприятия. При тази обстановка се разраства тютюневата промишленост и търговията в града. Настаняват се тук чужди тютюневи фирми, откриват се нови големи тютюневи складове за депозит и манипулация на тютюна, а заедно с тях расте и броят на тютюневите работници.

Естествено, това води не само към изменение на стопанския живот в града, но основно преобразява физиономията на неговото материално и културно съществуване. Населението на града се увеличава, вносът на чужди стоки, конкуренцията на чуждото с местното производство — също; транспортът се подобрява и разширява, културният живот отива напред. Тези нови явления в живота на града нанасят бърз удар на занаятчийското производство. По необходимост то вече започва да се приспособява към новите икономически условия.

От началото на 1895 г. до Балканската война (1912 г.) упадъкът на занаятчийството става обществен въпрос. То става предмет на обществено обсъждане.

Едновременно с пропадане на старите занаяти появяват се и нови, например механика, мелничарство, тютюнева техника, мебелно столарство, машинно плетачество и др., които значително се разрастват до Балканската война (1912 г.). Същото ще кажем и за домашната ръкоделна промишленост, която е бързо ограничавана от внасяните в града фабрични произведения. Общото впечатление е, че настъпилите промени във всеобщия живот на града след Освобождението ускоряват процеса на разоряването на домашната и занаятчийската промишленост.

След Освобождението грижи за занаятите имат само занаятчийските еснафи. Те обаче не са били в състояние нищо да направят, превид бързата промяна в икономиката на града. Последното десетилетие на миналия век е било особено критично по отношение на занаятите в града. Занаятчиците съзнавали необходимостта от преорганизиране на еснафа и занаятчийското производство. За това нещо не са имали ясна представа. Не са разбирали закономерностите в икономическото развитие. За това говори и новият „Устав на дупнишкото кожухарско сдружение „Св. пророк Илия“ 13. VIII. 1892 г.“ Такъво е било общото положение на занаятчийството в града, което се движело в безпътница.

През 1898 г. държавата се опитва да реорганизира еснафите със създаване на т. н. Закон за уредба на еснафските сдружения. Тя вър-

ши това много по-късно, отколкото кожухарският еснаф в града. Този закон остава неприложен.

Положението на занаятчиите, занаятчийските работници и ново-създаденото занаятчийско законодателство са били предмет на публично обсъждане в града. За пръв път това извършва градското благотворително младежко д-во „Младост“. Неговите членове били надхъхани със силно разпространяващите се тогава социалистически идеи в града. Това е времето, когато в града е имало вече социалистически кръжок-дружинка (1895—1896 г.) В публично събрание се изнася реферат от учителя-социалист Александър Хр. Младжов във връзка със създаването на занаятчийското законодателство, което идвало „като едно начало на работническо законодателство“. В реферата си подчертава, че „този закон в основата си куца, понеже събира в едно еснафско сдружение господарите и работниците. Явно е, че то не покровителствува труда. Работниците не разполагат със своя, работническа, организация, която да ги брани.“ И по-нататък продължава: „Със своите противоречиви законоположения може да се сметне, че днешният закон за еснафите е една ирония на работническото законодателство. Може да се сметне с направените изменения за закон на майсторите и господарите против калфите, наемниците и чираците.“ Занаятчийството продължавало да се огъва и упада. Еднакво занаятчийски работници пъшкали под ударите на новата икономика и занаятчийска заостреност. Опитът за прилагане на този закон довежда до едномесечна стачка сред всички общарски работници — чираци и калфи, в града. Стачката завършва с успех за работниците.

Трябвало да се провежда и Законът за детския и женски труд, влязъл в сила през 1904 г. който бил в разрез със занаятчийската рутина. Надзорът над занаятите в града наново се възлага на Софийската търговско-индустриална камара. Тя започва да разпространява сред занаятчиите техническо, занаятчийско и търговско образование. Устройва курсове по различни занаяти 1906, 1907, 1908 и 1910 г. Провежда курсове и за нови занаяти, например дамско шапкарство и изкуствено цветарство, модерно дамско шивачество и др. Разпространява занаятчийска просвета. Вдъхва вяра сред занаятчийството за преизграждане и модернизирание на занаятите в духа на новото време. Независимо от полагащите грижи, много занаяти водят анемичен живот, пиртиснати от фабричното производство, бавно изчезват.

И действително виждаме, че три десетилетия след Освобождението (1910 г.) материалното производство в града добива съвсем друг облик. Занаятчийските майстори са вече нови, добре подготвени и квалифицирани. Преминали по главните занаяти подготвителни курсове. Постепенно машината се вмъква в производството и то се отличава от това на близкото минало. Създават се нови производствени отношения между занаятчийски-работодатели и работници, между майстори, калфи и чираци.

Във възход, упадък или преизграждане занаятчийството е служило честно и вярно на стопанското и културното развитие на града. Видаги е приобщавало усилията си към неговия всеобхватен обществен

живот. Историческият преглед, който правим на отделните занаяти, ни уверява в това.

Преглед на занаятите според преработваните сурови материали

Занаяти, които преработват суровини от животински произход

Абаджийство и шивачество. Във връзка с мъжкото облекло се е развивал абаджийският занаят. Това е един от старите и широко застъпени занаяти в града и покрайнината. По-късно абаджиите ги наричат терзии с прерастване на занаята в съвременното шивачество. За развитието на този занаят из покрайнината, например в с. Бобошево, Иван Кепов пише: „Терзликът се е развивал сам по себе си от стари времена и постепенно се усъвършенствувал. В доста семейства един от членовете е бил терзия, който шие в дома си на своите и на съседите, а имало и такива, които ходили да шият по други села.“¹⁷¹

Старото облекло в града започнало да се изоставя от средата на XIX в. Младото поколение постепенно е преставало да го носи и заменя с „френски дрей“. По тази причина броят на абаджиите-терзии бързо намалява. Оставали само по-известните и изкустни майстори, които усъвършенствували облеклото и неговата украса с черен гайтан. Други майстори-абаджии-терзии започват да се приспособяват към изработване на новото облекло, към изменящия се вкус на населението. Така в последните десетилетия от предосвобожденските години в града работят старите абаджии и новите „френк терзии“. Това са годините на преход от абаджийството към терзийство-шивачество. Абаджиите, като майстори с работилници, едва успели да просъществуват докъм 1890 г.

Окончателно абаджийството е изместено в града от модерните шивачи още през първите следосвобожденски години. Най-старият и известен абаджия в града е бил Георги Шишков (1818—1883 г.) и неговият чирак Михаил Янакиев Околийски (1836—1916 г.). Първият шие дрехи на каймакамите и първенците турци, пред които е имал влияние и защита на българщината. Вторият чиракувал и странствувал из съседните държави и по-късно напуска занаята.

През същите години, преди и след Освобождението, абаджийският занаят е застъпен и из селата на Горно поле.

Последните десетилетия на предосвобожденските години в Самоков и Дупница модерни шивачи шиели „френски дрей“ Тяхното търсене непрекъснато се увеличавало, а абаджиите изоставяни. Последната работа на абаджиите в града и селата били потурите и доламата. Още в първите следосвобожденски години старите граждани почти напълно изоставят местната стара градска носия, а младите не си и спомнят за нея. Абаджийската работа била само ръчна; служела си с твърде малък инвентар.

¹⁷¹ Ив. Кепов. ц. 1935 г. с. 86.

Шивашки курс в Дупница през 1908 г. с преподавател Никола Кочев, завършил модна школа в Лайпциг. Модернизирал мъжкото и дамското шивачество в града 1906—1942 г.

В турския документ от 1779 г. се пише за „Илия терзи“, а от 31 януари 1819 г. се съобщава за „хаджи Славчо-шивач“, чиято дейност трябва да отнесем през втората половина на XVIII в. Става отбелязване на шивачи наравно с абаджии. Имената говорят за далечни настъпващи промени в абаджийския занаят. В предосвобожденските години „френк терзиите“ започнали да надделяват, към които започнали да се приспособяват и абаджиите. Известен е Иванчо Сакелариев (1848—1906 г.), потурджия, но шиел попски раса, подрасници, сърмени ферменета на турците, „чоени потури“ (дънести потури) и др.

През 1897 г. в София се открива шестмесечен курс по модерно мъжко шивачество, ръководен от модния шивач Мулешков. От всички окръзи около 70—80 млади шивачи следват този курс. Следва го и Иванчо Сакелариев. През освобожденските години модерен шивач в града е бил Христо Сарафов. До 1883 г. шивачеството в града е било само ръчно. През тази година Ив. Сакелариев доставя първата шевна машина в града. С нея правили само тегели, останалата работа работниците продължавали да я вършат на ръка, защото щяла „да се изхаби машината“ — казвал майсторът. Известен френк-терзия през първите следосвобожденски години бил и Васе Бумбаров (1857—1926 г.) Изучавал е занаята при Янаки Бащавелов, през последните робски години. Шиел е мъжки дрехи и булчени рокли. Отминава го модерното ши-

вачество и изоставя занаята. Става чадърджия. Винаги ходил с редингот, корава бяла яка, връзка, кораво бомбе, спретнат, чист. Той е един от последните представители на френктерзиите, заменени от модерните шивачи на нашата съвременност.

Първите години след Освобождението в града се настаняват модерни шивачи заселници.

След Освобождението настъпва общо объркване сред различните занаяти, които трябвало да се справят с редица новости, предлагани от капиталистическото производство. Много от занаятите не могли да се справят със създаденото положение. Шивачеството, в сравнение с останалите занаяти, излиза от тази безизходица най-бързо. Възприема модерното, съвременното.

Преди Освобождението — и първите години след това — женското облекло се е шиело само от домакините. Дамско шивачество, като професия в града, не е имало. Мъжките шивачи по дадено женско облекло прекроявали и ушивали новото. Модерни мъжки и дамски шивачи към 1882 г. и следващите са били Васе Бумбаров и Георги Цинцариню, които шиели предимно булчени рокли и облеклото на богатите жени. Стефана Иванова (1868—1938 г.) известна с името Стефана учителката (учителствувала 40 години), начална учителка, родом от Бесарабия, освен училищната си работа учила момичетата в града (1885 г. и насетне) на дамско шивачество. Тя първа преподава теория на дамско шивачество в града.

Изобщо дамското шивачество в града бързо се разраства и модернизира с постепенното изчезване на старото градско женско облекло.

Сърмаджийство. Това е изкусен и тънък занаят, неразделно свързан с абаджийството и саяджийството, застъпен в града от далечните години на османското робство до Освобождението. Свързан е с бита на турците, търсен е от тях във връзка с украсата на дрехите им със сърмена везба.¹⁷² Изисквал е голяма сръчност, умение, вкус, художествен усет и силно зрение.

Известен майстор-сърмаджия от средата на XIX в. е бил уста Павле Сирака, който работил сърмена везба на елечи, ферменета, чепкени, саян и др. в съдружие с майсторите Димитър—Динко Георгиев (1831—1908) и хаджи Михал. Работили в съдружие предосвобожденските години и късо време след Освобождението до изчезване на занаята.

Коста Каракостов (1793—1895 г.), цинцарин, заселник от Крушево, е бил известен абаджия-сърмаджия. Имал работилница, в която учили сърмаджалък Никола Лазарков (1856—1930 г.) и Васе Бумбаров. Първият след Освобождението става общински бирник, помощник-кмет, книжар, а на старини написва книгата „Спомени от робското минало на гр. Дуиница.“ През същите години учил сърмаджалък и Димитър Демирев (1861—1933 г.), а след Освобождението става известен продавач на манастирски подаръци в града и Рилския манастир.

След Освобождението с изселването на турците и изоставяне на старата градска носия, украсата със сърмено везмо, сърмаджалъкът напълно изчезва. Запазва се включен в саяджийския занаят. Послед-

¹⁷² Особено красиви били сърмените елечи на булгите, наричани „ламби“

ните години след Девети септември и двата занаята — саяджийство и сърмаджалък, вече не се практикуват. Сред възрастните граждани по предание от далечни години е запазен споменът за красивата работа на градския сърмаджийски занаят.

Бояджийство. Тясно свързан с домашния бит се отбелява за града още от първата половина на XVIII в. Първите майстори-бояджии са били турци. Отбелязва се името на Халил Челеби-бояджи, 1735 г.¹⁷³ Преустановяването му е свързано с овцевъдството в покрайнината — производството на вълна и домашната ѝ преработка. Еднакво е практикуван в града и селата.

През последното десетилетие на XVIII в. в града се заселва Петър Кленовски от с. Кленовик, Радомирско, който има в махалата Варош бояджийска работилница. Умира през 1825 г. и остава вдовица с три невръстни деца. След неговата смърт занаята продължава жена му. Най-големият ѝ син се наричал Янаки, бащата на дупнишкия възрожденец Георги Икономов.¹⁷⁴ Следващият майстор е Никола бояджи, заселник от с. Бобошево, който работил през същите години. Предава занаята на сина си Христо Николов бояджи, а той на двамата си снове Мануил Христов Николов (1833—1913 г.), кюркчия и бояджия, и Васил Христов Николов (1835—1903 г.), само бояджия. Имали бояджийската си работилница в махалата Варош. В случая бояджийският занаят се предава по наследство в продължение на 150 години. Следват бояджиите: Христо бояджи и син му Георги (1847—1919 г.), които довеждат занаята до освободенските години, когато е известен Христо Захариев Кръстев (1878—1961), завършил бояджийски курсове при котленски майстори и въвежда употребата на химически бои.

Във връзка с домашната преработка на вълната за облекло бояджийският занаят е бил застъпен и из някои села на покрайнината през целия XIX в. Така научаваме, че през 1824 г. в с. Сапарево е бил учител Димитър бояджи.

През време на турското робство бояджиите са употребявали местни растителни бои. Тях им доставяли селяните, които ги събирали из околностите на селата и планината, наричани от бояджиите „дървени бои“, и си ги приготвяли сами. Отличавали се с голяма устойчивост и трайност. Употребявали са листата, стъблата, корените на растенията според случая и получавали съответната боя например от зерджифан — жълто, от сръпец — жълто, от дъбови шишарки — черно, от дюлеви листа — кафено, от шипка — черно, от смрадлика — жълто и черно, от слова кора — черно, от шафрана — жълто и т. н. След Освобождението започва употребата на химическите бои, доставяни от чужбина. Продавани в билиарския дюкян на Рахамим Арав — Енглорлията, 1860—1927 г.

Бояджийските дюкяни се намирили на чаршийската улица, с открит широк джамък и големи преклапящи се кепенци. Вътре бил подреден голям тезгях и зад него мястото на майстора. Встрани рафтове, върху едни нареждали боядисаните, върху други небоядисаните ма-

¹⁷³ Д. Пхчиев — и. с., стр. 344.

¹⁷⁴ Дупница и бележити дупничани, 1940 г. — 170.

териали. Поръчката се приемала с рабош. Зад дюкяна е бояджийската работилница. В нея е имало два бакърени казана, подвижни, кръгли, с отвор 60 см и вместимост 80—100—500 л. В нарочно огнище били зазидани два или три бояджийски кюпа с вместимост 60—100 литра. С такива казани и кюпове са работили в бояджийството през годините на турското робство и след Освобождението до Балканската война (1912 г.). Това е „кюпов метод“ за работа. Работата била бърза и чиста. Бояджийството е било и подвижен занаят. Някои бояджии ходили на работа и из селата. Занасяли казани и кюпове, боядисвали, като престоявали там две-три седмици.

И през първите следосвобожденски години употребявали растителни бои, приготвяни по домашен начин. По-късно, когато започва модернизирването на кюповото боядисване, майсторът Михал Христов бояджи употребява индиговите бои, които, казахме, научили от панагюрските майстори.

Много късно евреите-търговци внасят в града анилинови бои. Оттогава населението започва само да си боядисва.

Майсторът Христо Захариев Кръстев от Дупница въвежда боядисването „по мостра“ Влиза във връзка с австрийската фирма Адолф Крафс — Виена, която му изпраща анилинови, ализаринови и хромови бои.

Бояджийските работилници винаги са имали много работа. Развитието овцевъдство из покрайнината доставяло много вълна във връзка с домашния бит.

Тук трябва да кажем няколко думи за **строителното бояджийство**. През годините на турското робство и дълги години след това, до наши дни, гражданството само варосвало къщите си за красота и чистота. Това почти задължително се вършило пролет, преди великденските празници, отбелязван е „чисти понеделник“, и есен. Поддържане чистотата чрез варосване на къщите е проява, дълбоко залегнала в домашния бит на населението. Него вършили с гасена вар, вода и сол, за да „не излиза баданата.“

Модерното строително бояджийство е свързано с упадъка на иконопиството и прехода към стенопис, създаден в последните години преди Освобождението и широко утвърдена след това. Настъпилите промени в живота водили към упадък на иконопиството като занаят. Постепенно се заменя със стенописа. Първите прояви на стенопис със светски сюжети представлява картината „Клането в Батак“, вероятно от към 1877 г., изписана с цветни бои върху сводестата входна част на черквата „Св. Никола“ Този преход към домашната декоративна украса в града предава Лазар Петров, подписвал се на много места с името „рука Лазар“, иконописец, на сина си Петър. Последният изоставя иконопиството, което учил при баща си, като отминало от новото време и минава към декоративното бояджийство. Това става през последните две десетилетия на миналия век. Петър Лазаров Петров Иконописов се утвърждава като първи съвременен строителен бояджия в града. При него изучава занаята строително бояджийство през годините 1905—1910 г. Васил Иванов Панов. Последният изучава брата си

Тодор. Така Панови се утвърждават като строителни и декоративни бояджии от началото на създаването на този занаят до наши дни.

Още през първите следосвобожденски години декоративното бояджийство се застъпва из новите градски строежи и през съединенските години.

Така че още през последното десетилетие на миналия век едновременно с полумасивното строителство в града е вървяло развитието на декоративното бояджийство. Първите строителни бояджии, тясно свързани със старото иконопиство, си служили с „дървените бои“, които били много трайни.

Тъкачество. Това е най-важната домашна ръкоделна промишленост, която при много случаи се издигала до занаят, професия в миналото и особено сега, тясно свързана с домашния бит. На местен език тъкачеството е наричано „тканье“, следвано от ръкоделно плетачество. В по-късни години (1905 г.), когато жената започва бавно да се откъсва от домашното огнище и навлиза в производството, започва изоставянето на домашното тъкачество, заменено от фабричното производство. Всяка домакиня е трябвало основно да познава ръчното тъкачество и плетачество, за да може „да облича къщата си“. Ако тя нямала тези познания, къщата ѝ е била „гола“. С настъпващата промяна в производството, след Освобождението, тъкачеството започва бавно да запада, да изостава.

Всичката тъкан, вълнена или памучна, е била изработка на домакинята. Тъкаческата работа е провеждана през зимата, когато домакинята е била свободна от заетост на нивата, лозята, градината и пр., свързан с прехраната.

Преработваия е вълна от местен произход. Покрайнината е била богата с много дребен рогат добитък. По тази причина вълненото домашно тъкачество е било по-развито от памучното. Памукът е доставян по търговски път от Сер, Демир Хисар, Солун и пр. по долината на Струма. Особено значение за тогава са имали панаирите. Преработван е на „дръндар“ от турци и евреи дръндари. След това е запридан от домакините. Така получените памучни конци подлагали на по-нататъшна преработка за платна и пр. Дълги години (1912 г.) след Освобождението дръндари са ходили по домовете да разбиват памук юргани, тюфлеци и др.

Изработвани са различни домашни тъкани от вълна, памук и коноп, в зависимост от нуждите.

На вълнената домашна тъкан се отдавало голямо значение и заемала предно място в домашната подредба. При изнасяне на чеиз по време на сватба от дома на невестата до този на момчето чергата заемала видно място. Обикновено с нея са покривали останалия чеиз. Тъкачеството е представлявало значително домашно изкуство. Майката била основно запозната с него. Обучавала е и дъщерите си. Намирали се различни начини за показ пред близки и далечни хора, за проявената сръчност и умение на домакинята, за уредбата и обогатяването на къщата. Поради това много от тъкачните процеси са извършвани на улицата.

След Освобождението, от началото на нашия век, тази художествена творба започва бързо да изчезва от домашния бит. Безразсъдното възприемане на новото, на чуждото, на лекото и повърхностното уби много художественото творчество на българката, и конкретно на дупничанката, въпреки стремежа за съчетание на миналото с настоящето.

Мутафчийство. То е стар занаят, силно застъпен в града и разпространен из покрайнината от далечно историческо минало. От края на миналия век започва неговият упадък. Мутафчийството се намирало във връзка с домашния бит. Намирало се във връзка със силно развитото козарство из полупланинските селща на покрайнината. Неговото производство е търсено из местните и по-далечни пазари. В „Семейни списък на гр. Дупница 1879 г.“ има записани много имена на майстори мутафчии от началото на миналия век. Техните имена са отбелязани из турски документи от XVIII в., из летописни бележки и пр. Имената на много родове в града и селата на покрайнината имат за родоначалници мутафчии, широко разпространен занаят, който като червена нишка се провира в стопанския живот на града през целия XIX в. Такива семейни прекори се отбелязват и сега в града, в с. Цървище и др.

Отбелязват се имена на мутафчии от преди 180 години, например Лазо мутафчи, 1798 г., Димо мутафчията, 1806 г. Младжо мутафчи, 1806—1884 г., работили преди Освобождението и след това докъм 1905 г. Последният представител на този изчезнал вече занаят е Никола Петров, работил занаята до 1912 г. Синът на Ненко-мутафчи, Димитър Ненков Въжаров, работил мутафчийство и въжарство, които предава на синовете си Костадин и Миле, прекратили работата в близките години след Девети септември. Всички тези майстори са живели предимно в махалата Хисарлък, която през освободенските години се наричала още „Мутафчийската махала“

В селата също е бил застъпен мутафчийският занаят, например Иван-мутафчи в с. Цървище, заселник там от с. Драгодан, в края на XVIII в., в с. Рила Димо мутафчи и др.

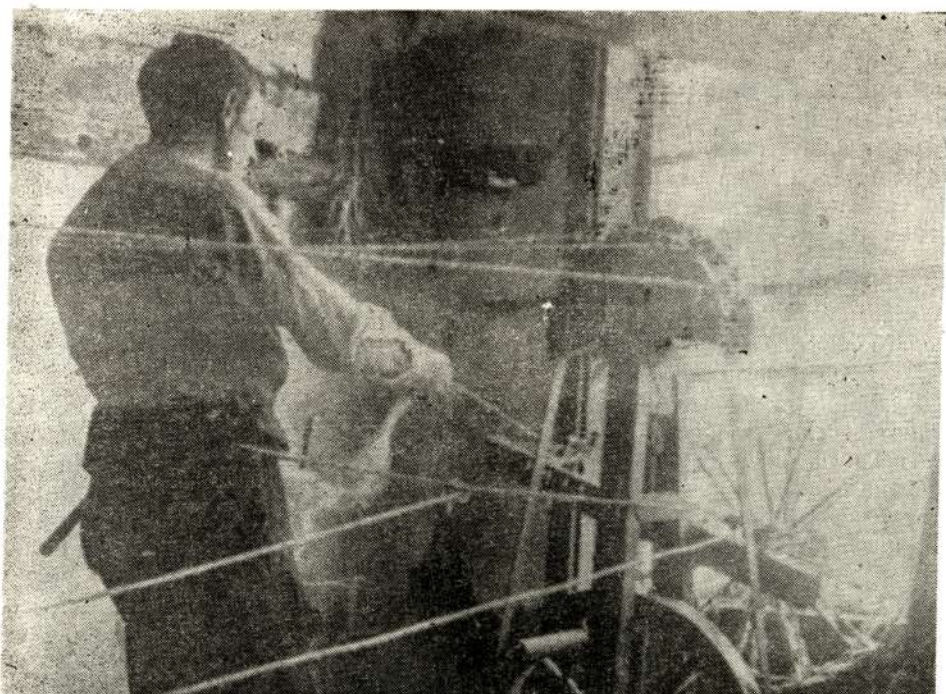
По средата на същия век в града са наброявали 42 мутафчийски работилници, наредени из мутафчийската чаршия на махалата Варош от площада „Развесена върба“ до риломанастирския хан (сега тютюнева промишленост). Общо по брой на майстори, работа и доходи мутафчийството не е отстъпвало на абаджийството, който занаят се смятал за „най-силния“ в града и цялата покрайнина.

Мутафчийските дюкяни имали малко лице и ширина, но голяма дълбочина във връзка с характера на преработката. Украсявали джамльци и кепенци с красиви мутафчийски изделия.

Изработвали се козниява черги, чулове, вреки, дисаги, зобници, колани, подгазници и др. Широко разпространение са имали чуловете за покриване на добитъка и козниявите черги за домашно употребление.

Продажбата вършили предимно на местния пазар. Нареждали големи сергии из чаршийската улица.

Всички майстори членували в мутафчийския еснаф, който представлявал голяма и богата организация, ръководена от устабашии, като Христо Полеган, Янаки Петров, известни и авторитетни за времето майстори-мутафчии. Мутафчийският еснаф имал голямо обществено

Мутафчийски и въжарски чекрък. Предене на козина

значение през робските години и след това. След 1905 г. вече чираци не изучавали този занаят. Майсторите продължават да работят сами, умират, а ведно с тях умира и самият занаят.

Въжарската работа, която се смятала като част от мутафчийската, била по-доходна. В същност това били два занаята, тясно свързани помежду си. За това сведочи главният уред — чекръкът, който е приспособяван за общите им нужди. Мутафчийството западнало по-бавно, поради намаляването на работния добитък, на козите, изменения в домашния бит и др.

Във връзка с местната тютюнева преработка в складовете станало подсилване на мутафчийската работа с изработване на козиняви харари за обвиване на тютюневите денки. Тези харари правили с табачка козина.

Мутафчийското производство през шестдесетте и седемдесетте години на миналия век е било предмет на голяма търговия, която мутафчийски-търговци вършили из панаирите и Цариград. Известният устабашия на занаята Христо Полеган „изучил градското училище, като писал на песок“, бил ненадминат майстор на шарените мутафчийски черти, чулове и дисаги.

Гайтанджийство-чаръкчийство. Въпреки силно развитото абаджийство и потурджийство в града от далечни времена несъмнено е употре-

бяван и гайтанът, но за производството му няма запазени сведения. Не се отбелязва както занаят, в стопанското развитие на града. Никъде не се намират сведения за този занаят в града. Среца се само името на Яне Ив. Гайтано, роден 1846 г., без други указания. Името му обаче говори за този занаят. Условия за гайтанджийство в града е имало — двигателната сила на реките, вълна, развито абаджийство и бояджийство, потурджийска носия и пр. Необходимият гайтан по търговски път, е доставян от Самоков, Пловдив и панаирите в Сер, Узунджово и Неврокоп.

Чаръкчийството е тясно свързано с развитието на гайтанджийството, но и то не се отбелязва в стопанския живот на града. Имало е на р. Бистрица до Камения мост. Може би от този чарк днешният градски площад се наричал „Чаркчи пазар“ през последните предосвобожденски години.

Кюркчийство. За най-добър занаят в града може да смятаме кюркчийството. В това ни уверява един четвероблаговестник, който през 1573 г. е бил написан от „многогрешен свещеник Петър от с. Пролеша, област Сардикъйска“ В 1634 г. дупнишкият кожухар Димитре Попов купил и поклонил това евангелие на черквата „Св. Арах. и Гаврил“¹⁷⁵ за своя, бащина и майчина душа.“ Продажбата на това евангелие ни довежда до извода за съществуването на „Дупниши кожухар“, на кюркчийски занаят в града още през първата половина на XVII в., а несъмнено това идва от по-далечни години¹⁷⁶. Още от началото на XVIII в. кожухарският занаят е упражняван и от турци, например Ахмед Челеби-кюркчи, 1735 г.¹⁷⁷ Следващите години, 1767, се пише за „Иван кюркчията“.¹⁷⁸ В други турски документи се съобщава за Никола кюркчи и Павле кюркчи. Останалите запазени сведения се отнасят за първите години на XIX в.

Много от майсторите-кюркчии от първата половина и средата на XIX в. се ползували с известност, носители на българската обществено-създатели на стари градски родове, които още съществуват. С известност през тези години се ползувал кюркчията Костадин Савата (1805—1886 г.) от Горната махала на града, рода Сапиневи. Негов син е поп Христо, званието на който говори за будното съзнание на бащата към просвета. Съвременник майстор-кюркчия е Георги Симеонов, известен с името Меджидието (1833—1912 г.) В горната махала в града минавала старата градска чаршия с наредени многобройни кюркчийски работилници, поради което е наричана Кюркчийската чаршия. Тук са били още работилниците на Илия Николов-кюркчи, известен с прозвището Кас Илия (1826—1921 г.), дребен човечец с потури, салтамарка, пояс, емини и пр., голям хитрец, вършил търговия с кюркчийски изделия из пазарите и панаирите на Неврокоп, Сер и др., на Христо Георгиев Чомаков (1846—1901 г.) и др. Тази улица е още значително архитектурно запазена — крива, тясна, оградена от двете стра-

¹⁷⁵ Тази черква се намирала в м. Хисарлък, в двора на училището, за която става дума на друго място.

¹⁷⁶ Иван Келов, ц. с., 175

¹⁷⁷ Д. Ихчиев, ц. с., 330, 483.

¹⁷⁸ Пак там, стр. 384

ни със стари градски къщи от предосвобожденските години, едноетажни и двуетажни с наддадени еркери, дюкяни с големи дъсчени кепенци, ханджийски порти и др.

С известност се ползувал кюркчията и бояджия Мануил Христов Николов (1833—1913 г.), който подготвил повече от 40 калфи и майстори. На него турците давали доверие да работи из харемите. Знаел много добре турски и гръцки език. На два пъти ходил до Света гора, а заедно с бабата си участвувал в освещаването на българската черква „Св. Стефан“ в Цариград.

Кюркчиите-майстори до края на живота му го окръжавали с голямо внимание.

Все през същите години кюркчийският занаят е бил застъпен и из селата, напр. с. Гюргево — Павле и Никола кюркчи 1818 г. с. Рила, Киро кюркчи 1746 г. Ко-

женото облекло за през зимата не се много различавало за града и селото. Само през последните години на турското робство сред българския еснаф и градските чорбаджии се правили джубета и кюркове, подлатени с хубава и добре изработена кожа. Останалите кожени дрехи били еднотипни, като били работени и от селските майстори-кюркчии. Занаятът е процъфтявал и към 1892 г., когато в града е имало около 24 кюркчийски работилници, нагодили работата си към новите изисквания, към модерното кожухарство. Свързвайки старото кюркчийство с новото кожухарство, занаятът се нагодил към промените се изисквания и вкус на обществото, можал да просъществува значително укрепнал до Девети септември 1944 г.

В първите години на нашия век (1900 г.) става ново нахлуване на кюркчии от Радомирско, когато все още „имало хляб в занаята“ Така разказва заселникът кюркчия Давидко Антонов (1866—1964 г.), започнал занаята в града през 1902 г. Той е стабилен майстор-кюркчия, който затвори кюркчийската работилница след Девети септември, защото „времето отмина занаята“, както сам признава.

Местните кюркчии преработвали кожи за нуждите на местния пазар, например кожухарската работилница на Христо Тренев, който на 80-годишна възраст продължава да работи, през 1906—1909 г. преработвал годишно до 10 000 кожи, закупени от местния пазар.

В годините през турското робство и след Освобождението до 1912 г. са шити кожуси без ръкави, наричани дорамчета. Мъжките кожуси били с или без ръкави, а женските само без ръкави. Ушиването е

Устабаша Мануил Хр. Николов, кюркчий
1833—1913 г.

ставало само на ръка. До 1907 г. машинната обработка не била позната. Поръчка е работено само с донесена от клиента кожа. Преработвали се агнешки, овчи и овнешки кожи, наричани „кавтаци“ От далечни времена кожите са работени с техния естествен цвят. Боядисването на кожите започва твърде късно — 1938 г. Основното боядисване е ставало чрез хромиране.

Кюркчийският занаят бил тясно свързан с терзийския. Кюркчийците подплащали с кожи ушитите горни дрехи от терзините. Най-„салтанатлията“ и голяма горна дреха била „джубето“ Това е бил дълъг „до земята“ кожух от домашно бало, подплатено с кожа. Тези дрехи се изработвали още през годините на турското робство докъм 1902 г. Турците показвали своя разкош и великолепие с него. Ушивали го от чоха или казмир, а българите — от домашно бало, по-късно от шаяк. Особено хубави джубета носили евреите. До 1902 г. са преработвали и фини кожи — от морски кон, наричан „морско жребье“, белка, златка, порчета, лисици и др. Това са били скъпи кожи, от които е правена официална дреха за състоятелните граждани. Най-много е преработвана лисичата кожа, наричана „янак“ Изработените кожи се наричали „янаци“

Кюркчийските работилници били на чаршийската улица, с широки джамлъци и кепенци. Вътре, върху отураци, работили калфите и чираците. Предно място заемал майсторът. Занаятът бил сезонен. През зимата давал много работа, а през лятото кюркчийците гладували. За това селското кюркчийство, което било без капитал и работило само по поръчка, било тясно свързано със земеделието.

С икономическите промени, които настъпват в страната след Освобождението и началото на нашия век, както всички занаяти, така и кюркчийският претърпява промени — прераснал в кожухарския занаят и мнозина стари майстори-кюркчийци отпаднали.

Кюркчийците — и по-късно кожухарите — вършили голяма търговия с изработени кожи, предимно готова стока, разносяна на юг из селищата по долината на Струма. Явявали се и на неврокопския и серския „керван панаир“, например старият кюркчийско-саяджия Кас Илия Тодоров (1816—1919 г.). Нисък, дребен и хитър майстор от Горната махала, занасял готова стока, а купувал сурови овчи кожи, „понеже били по-големи“ Посещавал също пиротския и далечен узунджовски панаир. Преди Балканската война (1912 г.) кожухарството се превръща в търговия със сурови кожи. От покрайнината се изнасяло годишно не по-малко от 50 000 сурови кожи.

Още през средата на XIX в. кюркчийците са били организирани в свой кюркчийски еснаф. През 1856 г. той вече съществува. За това свидетелствува подарената икона на черката „Св. Никола“ в с. Тополница с надпис: „Подарена от Дупнишкия кюркчийски руфет, 1856 г.“ Патронният празник е св. Илия, когато се черкувал целият еснаф и правил коливо в голямата еснафска тепсия, която събирала 60 кг жито. Тя говори за големината на еснафа. Кюркчийците и мутафчийците в с. Бобошево също през 1861 г. образували свой еснаф, чиято кондика е още запазена. Организиран като кюркчийски еснаф, живее дълги години и през 1892 г. се превръща в „Дупнишко кожухарско дружество пророк св.

Цялния. Така кюркчиите-кожухари провеждат своя битов живот и след Девети септември, когато по силата на променящата се икономика постепенно се самозакрива.

Табакчийство. Значително развит и доходен занаят, тясно свързан с кюркчийството, папукчийството, опинчарството, сарачеството и нуждите на местния пазар от началото на XIX в. до към 1890 г., когато бързо започва да упада и към Балканската война (1912 г.) окончателно престава да съществува.

Началото на този занаят може да отнесем към XVI в., когато „в града е имало 5 турски хана, наричани Табакхане-хани (на табаките кожари)“. За тези „5 табашки хана“ пише през 1867 г. и Димитър Я. Бисеров.¹⁷⁹ Вероятно с табакчийство са се занимавали през тези години само турци. В худжет от 6 март 1585 г. се съобщава за „Табак Мустафа Ибрахимов“.¹⁸⁰ От началото на XIX в. писмените сведения гласят, че с табакчийство се занимавали само гърци и българи. Из покрайнината се срещат имена на местности, които говорят за табакчийство.

Условията за развитието на табакчийството в града и цялата покрайнина са били благоприятни — богато животновъдство, което доставяло суровини, големи текущи води за прочистване на суровите кожи, голяма търговия със сурови кожи и др.

През годините на турското робство табакчийството е било застъпено из м. Варош на яз от р. Джерман. В по-късните предосвобожденски години табакчийството се пренася на яз по р. Бистрица в махалата, която и сега се нарича Табаната (сега държавната болница). Не случайно се пише за табашки ханища, за табаци, за табакчийници, за табашка махала, за местности с табашки имена, за търговия с кожи и пр., за усилената табакчийска дейност.

Табакчийството, както много други занаяти, се предавало по наследство от баща на син. По писмени сведения, неизвестно от кои табаци, работили през XVIII в., занаятът се предава на Петре табака, чието име се отбелязва през 1808 г. Същият е имал работилница в дома си на яз от р. Бистрица в махалата Табаната.

Едновременно с българите табакчийство в града работили и последните гърци.

Развитото скотовъдство било добър доставчик на суров материал за табаките. Според разказа на Стоимен Петров Табаков, 1886—1966 г., те преработвали всякакъв вид кожи: овчи, конски, кравешки, волски, свински, кучешки — каквито се намерят или каквито донесат клиентите. Преработваните кожи са купувани от майстора и препродавани след това като готова стока. Най-много изработвани кожи са купували папукчиите. Те търсили меки кожи за лице и биволски кожи за гъон, които могли да се шият. Това е продължило от годините на робството до към 1905 г. Щом папукчийството пропада, веднага с него запада и табакчийството, защото не е могло да изработва гъон и лицеви кожи, нужни за модерното обушарство.

¹⁷⁹ Йордан Иванов, ц. с., 1906 г. с. 189

¹⁸⁰ Д. Ихчиев, ц. с., 1910 г., с. 330.

Водата била най-важната при преработката на суровите кожи. За това табакчийниците били построявани на някой яз край реките. Това били леки, дъсчени постройки.

Най-старата отдавнашна преработка е била т. н. проста шав а Сарачество. Това е стар турски занаят, за който имаме писмени сведения от втората половина на XVIII в. В турски документи за Рилския манастир се съобщава за „1784 г. Саид Хасан Ефенди сарач“ и др. От по-късни дати имена на турци сарачи не срещаме, несъмнено обаче те са го упражнявали. Така е било до края на XIX в. — освободенските години.

Следосвободенските години (1880—1900) за сарачество все още не се намират сведения. За него не се пише. С изтеглянето на турците от града при Освобождението избягват и турците-сарачи. Новоразвиващият се стопански живот на града обаче налага търсенето на сараческия занаят, за който се откривали широки възможности. И в началото на нашия век сарачеството бързо се издига и разраства, но не от турци или българи, а от евреи.

Първият сарач евреин заселник в града е Бохор Йосиф Таджер (1876—1941) от Самоков, стабилен и подготвен занаятчия.

Разрастването на сараческия занаят в града от 1900 г. насам подсказва, че от него се е чувствувало голяма нужда във връзка с разрастването на конския транспорт — файтони, брички, каруци, талиги и др. Не случайно идват сарачи от други градове и до Девети септември този занаят е бил добре организиран и търсен. Упадъкът му се свързва с увеличаване на механизирания транспорт след Девети септември. Българи сарачи започват да изучават занаята след Първата световна война (1918 г.), но това са отделни случаи.

Преработвали кожи, изработени от местните табаци. Така е било през освободенските години. Постепенно местното табачество запада, конкурирано от фабричното производство. Сарачите изработвали преработените вече волски, биволски, овчи и др. кожи за нуждите на местния транспорт. Железни материали, като халки, куки, токи и др., отначало били ковани от местните ковачи, а по-късно лети, доставяни от Неврокоп и другаде.

Изработвали седла — турски, алатурка, най-стари, с дървена конструкция, възглавница от кожа и кече, много употребявани, още артилерийски, кавалерийски, спортни, хамути, конски амуниции, юлари — конски, волски, биволски, ловджийски чанти и др.

Сараческите инструменти не са много. Имало е и подвижни сарачи, които обикаляли селата и работили по домовете на клиентите срещу заплащане, храна, квартира и др. уговорки.

Майсторът-сарач е влагал значителна естетика в работата си във връзка с украсата.

Сараческите дюкяни били на чаршийската улица с широки джамлъци. Кепенците им били украсени с красивото сараческо производство, елегантни оцветени юзди, хамути, камшици, седла и пр., които привличали клиентите от града и селата. Качественото сараческо производство било познато на близки и по-далечни пазари. Идвали клиен-

ти от Благоевградско, Санданско, Петричко, Разложко, Неврокопско, Радомирско и др.

Със засилване на механизирания транспорт и отпадане на конския и др. сарачетството става излишно, изостава и се трансформира в друго производство — чантаджийство и др. Последният сарача Божил Димитров приключва последната страница на този така потребен и търсен занаят за града и покрайнината от 200 и повече години като „отминал от времето“

Опинчарството като занаят или полузанаят е тясно свързан със сарачетството. Обикновено нещо е опинчарите да вършат и сараческата работа или обратно. От годините на турското робство и първите след Освобождението то е било само домашно производство. Бащата е правил от домашна кожа опинци за всички членове на домакинството. И сега е обикновено нещо селяните сами да си правят опинци от свинска кожа за полска работа — леки, удобни и пр.

На градския пазар — към Сръбско-българската война (1885 год.) — започват да изнасят за продан полуобработени говежди кожи. Това е било домашно занаятчийско производство на местни опинчари, като Димитър Латин (1865—1921 г.) и др.

Във връзка с голямото носене на опинците се развива и опинчарският занаят. Това били малки опинчарски работилници, в които изработвали готови опинци, леки „кьоселета“ I лв. чифта и т. н.

Папукчийство-обушарство. Това е стар занаят за града и покрайнината. За майстори папукчи се съобщава от началото на XIX в., „До тогава населението не познаваше друга обувка освен опинците от домашна волска или свинска кожа и направа.“¹⁰¹ Преработваната домашна кожа е носена като обуца по късно само от богатите и по-културно издигнати граждани. Още от средата на XIX в. търсенето на обувката се увеличава, което повдига папукчийския занаят. От тези години известен градски папукчия е бил Василия Темкин (1803—1881 г.) от м. Хисарлък, който бил културен и начетен занаятчия за своето време. Мито Тодоров Влао (1828—1900), бащата на Станке Димитров и др.

Освен местните папукчи е имало и заселници още от средата на XIX в., които са били същевременно табаци — Панчо Табака, Костадин Мижор и син му Тома Мижор, по народност гърци, заселници от Мелник.

През първите следосвобожденски години папукчийството се подема от заселници-мохаджири от Горна Джумая и Мелнишко. От тях най-старият майстор-папукчия е Ангелуш Димитров (1844—1919 г.), роден от мелнишките села, Нисък, слабичък, трудолюбив майстор, винаги облечен чисто, с гайтанлини чохени сини потури, дълги години държи работилница в днешния център на града. Работата наследява син му Никола Ан. Димитров, р. 1882—1966 г., който е един от тези майстори, които превеждат папукчийството към модерното обушарство.

Друг заселник е Георги Папукчиев, р. 1842 г., със сина си Славе, р. 1880 г. Той имал дюкян на Каменния мост, който и неговите наследници не изместват в продължение на половин век. Папукчийското про-

¹⁰¹ Иван Кепов, ц. с. 1935 г. с. 89

Никола Ангелушев Димитров, майстор папукчия и модерен обувчар
1882—1966 г

изводство от робското минало и след това е било само с поръчка. След Освобождението минава към готова стока за седмичния пазар, панаири и пр.

Кондурджийството, което работило ковани обуца, в града може да се отнесе към 1885—1893 г., когато се утвърдява това производство. Началото си има от по-далечни години, когато градската интелигенция е изоставила емините още преди Освобождението. Майсторите-кондурджии, които извършват прехода от папукчийството, били самоуци. Първият подготвен кондурджия идва в града сравнително късно. Това е дупничанинът Величко Крушовски, който изучил занаят в София и идва на работа в града през 1889 г.

Модернизирането на занаята започва с провеждането на уредения в града първи обувчарски курс в 1906 г. с преподавател от София. През 1911 г. в града има 18 модерни обувчарски работилници, скъсали отдавна с рутината в занаята. Изработвали обуца за местния пазар по поръчка.

Още през средата на XIX в. в града е образуван пупкчийски еснаф. Това се вижда и от сложения надпис на еснафската тепсия.

Сапунджийство и свещарство. Те са били домашен занаят от далечно историческо минало. За пръв път се пише за сапунджийството в града в 1817 г. — Стою сапунджи, 26 април 1818 г., за Павле сапунджията. Градът и цялата покрайнина са имали голямо скотовъдство особено кози, а пасбищата давали възможност за угояване на добитъка. Добивът на лой бил голям. Лойта била основният суров материал за домашното сапунджийско производство. Друг материал е била дървената пепел. За изхранване на населението през зимата правили много пастърма. Месото сушили, лойта отделяли за направа на сапун и свещи. Още през есента и бедни, и богати приготвяли сапун и свещи. В противен случай се осветлявали с борина. Това правили до годините, когато започва употребата на газта.

Сапунджийството и свещарството като занаят се разрастват в града през първите следосвободенски години. Възникват нарочни работилници с казани за сапунопроизводство и дюкяни за продажба. Такива работилници отварят Иван Сажунджиев и Генчо Сапунджиев, заселници в града от с. Гулийна баня, Разложко. Те въвеждат стокското производство на сапуна за местния пазар.

Свещарството е друг стопански отрасъл тясно свързан с домашния бит на града и покрайнината. За пръв път за него се съобщава в сул-

тапски ферман от 3 април 1640 г. Отнася се до монополната фабрика за леене, на свещи, наричани *ш е м и - х а н е*, ръководена от управители — емини. Цената на тези предмети още от старо време е определена точно от правителството. Тази фабрика е снабдявала населението с осветителни материали, а християните — и за черковните им нужди.

Свещарството е тясно свързано със сапунджийството по употребата на суровите материали, начина на производство и битовите нужди на населението. Домашното производство на лоени свещи е било твърде голямо до годините, когато започват да внасят в града „батумска газ“ Правени са и восъчни свещи — вошенници. В случая употребявали пчелен восък, донасян за продан от селяните.

Черквите в града са имали своя свещоливница, която работила в старото училище до черквата „Св. Богородица.“ Восъчните свещи правили за нуждите на черквата, малки и големи, дебели за сватба, Великден, празнични дни и пр. От тях пролавали и на богомолците и реализирали доходи за издържане на черквата. Изработването на свещите вършил черковният клисар.

Свещарството в града запада, когато започва употребата и вносът на газта. И през 1902 г. в града са правени „лоени и восъчни свещи“ „Газта и поскъпването на лойта прекратило това производство“, се казва в доклада на Софийската търговско-индустриална камара.

Касаплък. Това е друг занаят, също тясно свързан със скотовъдството и прехраната на населението. В много случаи не го смятат за самостоятелен занаят, а е свързан с джелепчийството, ханджийството и домакинството. В далечното минало всеки е могъл да се занимава с касъплък, с оглед домакинските нужди или за пазара. Записано е името на Веле-касап, на 1836 г., най-рано известният в града, следван от Атанас Петров — касап, 1843 г.

Едва след Освобождението се изгражда „градска кланица“ с оглед новите нужди — няколко леки дъсчени бараки над р. Джерман в м. Варош, които просъществували до 1897 г., когато са отнесени от реката при наводнението същата година. Същевременно са откривали из града отделни дюкяни за продажба на месо, които населението наричало „касапници“ Те били пръснати из цялата чаршийска улица. Към 1898 г. се построяват т. н. градски касапници за продажба на месо. Те били изградени в центъра на града — четири наредени, широки, с преддверие, където имало куки, на които закачвали месото за излагане, продан и реклама. Почти всички месарници били събрани на едно място. Намирали се на мястото на днешния зеленчуков кооперативен пазар. Същата година са унищожени от пожар. Месото е отбранявано от мухите с размахване на волска опашка, направена като камшик. По-късно месото е завивано в бяла хасена покривка. Много от гражданите имали свой добитък и не се снабдявали с месо от „градските касапници“ Постоянните посетители на касапниците били градските кучета от всички породи и размери, безбройни, които чакали да грабнат някой кокал — челюст, глава и пр., и ги разнасяли с усърдие из центъра на града.

Предлаганото за продан месо било в изобилие, а купувачите — малко. Касапите-продавачи с викове рекламирали стоката — тлъсто и хубаво месо.

Обикновено месото за продан на гражданите изнасяли съботен ден, срещу празник и неделя. Празничният ден в града от далечно минало се чувствувал предимно с добрата си храна, почивката и празничното обличане, което е ново, хубаво, отличаващо се от всекидневието. През неделния почивен ден месната храна е била в изобилие. Изградена била паянтова, дървена кланица върху яз на р. Бистрица, където се намира и сега градската кланица. Тя представлявала четвъртита каменна сграда (приблизително 10X10 м). без покрив с вътрешен навес, по средата открита. Готовото за продан месо разнасяли из месарниците, закачено на куки върху самарите на коне, открито, кръвта капела из улиците, вятърът вдигал и полепвал по него улична прах и пр. По късно за тази цел въвеждат открити и закрити коли, теглени от коне. Изнасяли за консумация на гражданите месо според разбиранията на отделните касапи — говеждо, биволско, телешко, овчо, чукан овен, ярешко, агнешко, козъо и т. н. Най-много се консумирало „чукан овен“, отглеждан из високопланинските пасбища на Рила планина.

Свинското месо на градската кланица се изнася твърде късно — 1902—1903 г. Традиция е било всяко домакинство да си отглежда свиня за изхранване през зимата.

Още през годините на турското робство е клано добитък за изхранване на населението. Статистика не е водена. Изколвало се много добитък из домовете за нуждите на домакинствата. За 1902—1903 г. от заклания добитък е получено 173 719 кг месо, или по 18,49 кг на човек годишно. Следващите години количеството на заклания добитък се увеличава, също и на полученото месо, например през 1908—1909 год. е получено 300 791 кг. Ако и непълна, статистиката показва увеличаване на консумираното месо.

Началото на касаплъка, като професия, слага Георги Апостолов — Шишко, 1846—1902 г., заселник в града от с. Рамна — Баракли Джумая, през 1875 г.

Тепавичарство. Из Дупнишката покрайнина тепавичарството води началото си от далечното минало и е непосредствено свързано с домашното тъкане на бало, за да се уплътни, набие. Балото, преди да се ушне на потури, долама или друга дреха, се подлага на изтупване в тепавица. Хората, които се занимават с тази работа, се наричат тепавичари.

Тепавиците са строени върху яз от минаващите през града реки. Такива е имало на р. Отовница в града, също при местността Таушаница, при Миленковата воденица до Аракчийския мост и др. още през годините на турското робство.

Броят на тепавиците бил значителен. Запазени са писмени сведения от началото на XIX в., например съобщава се за Коре тепавичар, 1828 г. От средата на същия век започва дълбока промяна в бита на населението с изоставяне на старото облекло, което се правилно изключително от бало. Това налагало много тепавици да преустановят работата си. Във връзка със селското облекло, правено също от бало, про-

дължават да работят единични тепавици, например при с. Овчарци на яз от р. Горица и др.

Занаяти, които преработват суровини от растителен произход

Въжарство. Това е стар занаят, застъпен още от далечните години на турското робство. За него ни говорят много родове Въжарови в града. От началото на XIX в. се отбелязва името на Димитър Костов, въжар — 1825—1894 г.

Още през робските години въжарството е бил отделен, самостоятелен занаят от мутафчийството. Значително късно се свързва с мутафчийството, което също е упражнявано самостоятелно. Практикуването на двата занаята заедно от един майстор започва от годините, когато и двата занаята минават в упадък.

През годините на робството този занаят е бил застъпен с 9 въжарски работилници. След Освобождението намаляват на три. При това последната мутафчийска работилница се занимава и с въжарство. Преработвало е само местни сурови материали, коноп, произвеждан в Горното поле. Доставян е коноп и от Радомирско, където отглеждането му било по-голямо. Конопените влакна на местния пазар се доставяни от селяните във форма на кълчища. Последните не били готова въжарска работа, защото по тях все още имало остатък от дървесина. Изработвани са въжарски изделия предимно за нуждите на земеделския стопанин. В миналото са изнасяни на седмичния пазар за показ и продан, нареждани на сергии. Разнасяни са за продан и из селата.

Въжарските работилници, ведно с мутафчийските, се намирали из мутафчийската чаршия. През годините на техния упадък такива работилници се явяват и из чаршийската улица на м. Мърджина, защото по-голямо е било търсенето от жителите на долнополските села. Начинът на производство е запазен еднакво от далечното минало досега, закостеняла производствена форма.

Въжарството, като битова занаятчийска промишленост, се намира в упадък поради намаление числото на купувачите и фабричната конкуренция. Новата икономика бавно, но сигурно затваря последната страница на една битова промишленост, така цветуща и поминъчна.

Воденичарство. Малките воденички, наричани още караджейки, били пръснати из цялата покрайнина и града от далечното историческо минало. Използувана е водната сила на реките още преди излизането им от планината чрез язове, отвеждани до водениците. От началото на XIX в. се отбелязват имената на воденичари, като Ваде воденичар, 1808 г., и др. През 1867 г. учителят Димитър Я. Бисеров съобщава, че в града има 21 воденици, които били разположени из сегашния град по реките Бистрица, Джермат и Отовица на язове.

Воденичките изработвали грубо доликокачествено брашно. За смилане на мливото се заплащало в натура, наричано „уем“, равно на 5 до 10%. В последните години ставало заплащането в пари на килограм. Водениците са били наложителна необходимост през робските годи-

Последната воденичка и последният воденичар дядо Богдан на р. Горница,
край с. Овчарци

ни и до края на нашия век за града и цялата покрайнина. Населението е смилало зърно собствено производство или купувало от местния житеен пазар. Вносет на фабрично брашно започва много късно. В следосвободженските години то се предхожда с откриването на местни мелници (1898 г.), които преработват отначало местно зърно и след това внасяно. Изобщо цялата покрайнина и градът са се самозадоволявали със зърнени храни докъм 1900 г., след което започва вносет на жито, преработвано в новооткритите мелници, а по-късно и на брашно.

И днес порутените и изоставени воденички са неми свидетели на отдавна отминал друг начин на живот. Местата на воденичките в самия град се посочват от имената на собствениците им.

Всички села на покрайнината имат по-малки или по-големи рекички с постоянни води. Воденичките върху тях били нещо обикновено. Само 40 — 50 воденички се намирили в околностите на с. Сапарево, край Сапарева баня по р. Валявица. При с. Овчарци на р. Горница се намират 57 воденички.

Много са били воденичките край селата Ресилово, Самураново, Бистрица, Крайници, Джерман и др. Особено типична е тази местна битова промишленост на Мърводолска река, при с. Мърводол и др.

С воденичарство обикновено се занимавали стари хора. При наследяване воденичките ги дедили „по камък“

Дървопреработване. Мебелно столарство. Този занаят е тясно свързан с чаркчийството — преработване на дървения материал в строителен такъв — греди, дъски и др., като е използвана гората и водната сила на реките из подбалканските селища на покрайнината. Паянтовият строеж, който господствувал в града и покрайнината през целия XIX в. и от по-рано, идващ от далечно историческо минало, е изисквал и подготвени хора, майстори, усвоили добре дървопреработването. Запазените строежи от преди 150 и повече години говорят за слаби познания в обработването на дървото във връзка с домашната архитектура. Самият строеж ни уверява, че дюлгерите строители са били и първите дърводелци-дограмаджии. Цялата късна дограма е кована, работа само на майстор-дюлгерин. Строежите от средата на XIX в. насам, много от които имат хубава вътрешност с дъсчено разработени цели стени — врати, прозорци, красива външност на касите, юклучи, полици, иконостаси, ниши, долапи и др., са били дело на дюлгерите-дограмаджии. Тези неща подсказват за постепенно отделяне на дюлгерите от дограмаджиите в отделни, самостоятелни занаяти при изработване на местната българска битова къща. Имало дюлгери изкустни дограмаджии, наричани сега столари. Това са годините по време на Възраждането, когато разделянето на двата занаята — дюлгерство и дограмаджийство — води към модернизиране на сградостроителството в града. Не случайно от това време в „Семейни списък на гр. Дупница, 1879 г.“ се пише за майстори-дограмаджии, които изработват добре вътрешната дървена част на сградите. Това са майстори самоуци, но с дълбок художествен усет.

Инструментите на майсторите дюлгери-дограмаджии са били прости, производство на местните ковачи. Служили си с отвеса, теслата, чука, бичкията и плана за правене на дограмата.

Още през първите години след Освобождението архитектурното преустройство на града тръгва по нови пътища, към новата тухлена сграда, която изисквала и съответната дървопреработка. Подготвени строители за такава работа в града не е имало. Затова сградостроителството от 1879 до 1895 г. е представлявало преход в материали и изработка. От тези години в градските сгради се появява нова дограма, модерна, отговаряща на новите изисквания на строежите. Местните майстори дограмаджии от това време изучават по собствени почини дограмаджийството, наречено по-късно столарство — мебелно и строително, — в София при майстори чужденци — чехи, немци и др., дошли сами в България или доведени нарочно за големите обществени строежи през тези години.

При тях са се учили и местните български строители и дървопреработвачи. Това разказват старите майстори, учили и работили при тези чужденци през последното десетилетие на миналия век. Те работили и изучавали едновременно строително и мебелно столарство. Там се създават първите дупнишки майстори и от края на миналия век, строители и украсители на града с хубава дървена част на частни и обществени сгради.

Във фабриката за мебели, собственост на командитно д-во „Иван Бруха (чех) и С-не“, основана 1895—1896 г. с 60 работници в София при специалист-мебелист майстора Шмук (немец) през 1895 г. — 1896 г. е учил занаята Васил К. Хлебарски (1865—1937 г.) от с. Рила, заселник в Дупница, Бързо усвоява занаята и през 1898 става помощник-управител в дърводелската фабрика на гара Белово. Следващите години се настанява в Дупница, където открива първата в града модерна столарска работилница, която вече 60 години непрекъснато върши своята творческа работа в местното сградостроителство. Също в София пак при майстори чехи и немци, през 1903—1906 г. изучават мебелно столарство Тодор В. Заяков (1888—1967 г.) от Дупница, който след много работнически неволи открива мебелна столарска работилница през 1913 г., и Васил Сапунджиев също изучава мебелно и строително столарство при немци в София.

През 1907—1908 г. двамата солидни майстори по строително и мебелно столарство Васил К. Хлебарски и Васил Сапунджиев се сдружават и откриват мебелна столарска работилница за пръв път в града, с пълен комплект дървопреработващи машини, доставени от Виена. Ръчното производство продължавало да вземе участие. Тази работилница продължава да работи и днес, стопанисвана от братя В. К. Хлебарски. Това е първата машинна дървопреработваща работилница в града, чието влияние върху сградостроителството в града е положително.

Стоимен Прангов в своята столарска работилница през 1910 г. въвежда за пръв път ръчен банциг. Братя Топлийски, Никола и Димитър, през 1911—1912 г. откриват машинна дървопреработвателна мебелна и столарска работилница в кв. Бешик върху място, дадено от общината, съгласно Закона за поощрение на местната индустрия. Машините са доставени от странство. Движени са с водна турбина на яз от р. Бистрица. Ръководители са били братя Топлийски, подпомагани от 10—12 работници.

През 1924 г. се образува столарско сдружение „Братски труд“ на Владо Величков и Владо Златанов, която работи до 9. IX. 1944 г. като стабилизирана модерна машинна столарска работилница. През същите години е организирана машинна строителна работилница „Брест“ на Иван Бачов и друга на Крум Иванов, добри, работливи и трудолюбиви майстори-столари. Много други столари откриват, а други разширяват столарските си работилници. Това са били все добре подготвени майстори, учили занаята по дългогодишния опит и инициатива, умение и идени на бележитите за града дървопреработвачи В. К. Хлебарски, братя Б. и Д. Топлийски, Тодор В. Заяков и Васил Сапунджиев.

Едновременно с тези големи машинни столарски работилници са подготвяни и добри местни майстори, които разкриват свои малки ръчни дървопреработващи работилници.

Преработваният материал е доставян от рилските гори — смърч, ела, бор и др. Балабановата фабрика, с. Бараково, е доставяла много фасониран дървен материал. Пирински дървен материал е доставян

в града след Първата световна война. Най-ценният и търсен е бил пиринският муров материал.

Кацарство. Този занаят се намира във връзка с прехраната на населението. В града и покрайнината съществува от далечно време. За развитието му са подпомагали иглолистните и дъбови гори. Намирало се в тясна връзка с преуспяването на лозарството.

Имената на майстори кацари са набелязани от първите години на XIX в., а несъмнено, че занаятът идва от много по-далечно време. В „Семейни списък на гр. Дупница, 1879 г.“ се пише за Мито кацар, 1808—1883 г., и др. От последните предосвобожденски години до Балканската война (1912) известен и авторитетен кацар е бил Начо Фудула — кацар, 1840—1914 г., роден в с. Бобовдол, учил занаята при майстор Мане-кацар, 1812—1886 г., в с. Бистрица. Последният е бил известен кацар в цялата покрайнина по способност. Разпространението на този занаят из цялата покрайнина през XIX в. говори за разширен битов живот, за разширени битови нужди. Това са били все уважавани и търсени занаятчии, като „Петко Коцев кацарът от Рила“, отбелязан през 1748 г.

Преработвали иглолистен дървен материал, доставян от Бистришкя балкан и риломанастирските гори, а дъбовият — от ниските полупалнишки места и банри на покрайнината. Изработвали различни кацарски съдове в зависимост от домакинските нужди, бадни, често значително големи и монтирани в зимниците; големи дъбови бъчви, също монтирани във винарските избя; бурета за ракия от смърчови дъски — дъги, които давали хубав аромат и вкус, или черничеви дъги — за хубав лимоножълт цвят на ракията. Още изработвали футии, каци, качета, ведра, бутима и др. Обръчите били дървени, от бреза и ги набивали с дървен чук. Откъм 1912 г. започва употребата на железните обръчи, набивани с железен чук.

Служили си с различен кацарски инвентар: железен пергел, бичкия и др.

По-големите кацарски дюкяни били ниски, схлупени около днешния главен градски площад. Те представлявали големи леки паянтови постройки, изпълнени с изработени съдове, талаш, дървени изрезки. На улицата, пред работилницата, били разхвърляни стари и нови кацарски съдове за ремонт и същевременно за реклама. Много от майсторите работили дома си под навес и широк двор. Всички имали калфи и чираци.

Упадъкът на занаята започва с унищожението на лозята от филоксерата към 1900 г. и насетне. Последният местен майстор е Спасе Начев (1870—1960 г.), роден в с. Бобов дол, заселник в града, учил в градските училища през 1883—1885 г., след което учи занаята при баща си Начо Фудула. „Това беше през годините, когато виното се продаваше по един гроша стара ока и кацарите имаха луда работа“ — разказва дядо Спасе. Наследява занаята от баща си и го упражнява в продължение на 75 години.

Коларство — Той е сравнително нов занаят, застъпен повече в града през предосвобожденските години във връзка с подобрене на ме-

ждуградските пътища, например прохода Дервент за Самоков, 1870 г. През турското робство пътищата из цялата покрайнина са били лоши и коларският транспорт е слабо използван.

Още от XVII в. насам се пише редовно за конски и камилски кервани, за които са били приспособявани и градските ханища с високи тавани на яхърите, високи и двойни хански порти и др. Коли са идвали в града по време на „чумавите години“, когато пътниците са спали в тях, а не в ханищата поради страх от зараза. Това е началото на XIX в. Повече за тях не се отбелязва.

Повечето колародърводелци в града и покрайнината са били самоуци. Работата им се разширява във от тяхното стопанство във връзка с подобрене на пътищата. Имената на майсторите започват да се съобщават от първата половина на XIX в., например Рашо колар, 1828 г. и др. След Сръбско-българската война, 1885 г., занаятът започва да се дели на колародърводелци и коларожелезари. По-добре е бил развит колародърводелският, но бавно започва да отстъпва на коларожелезарския. Първият майстор колародърводелец в града е бил Иван Коларов, който открива работилница през 1887 г. Следващата такава е на Васил Н. Бояджиев през 1907 г., учил занаята при чешки майстори в София. Внася много нови неща в коларския занаят.

Съществено подобрене на коларския занаят внасят в града заселниците чужденци специалисти коларожелезари. Към 1908 година в града идва майстор Циган Косто, от Банат, изкусен коларожелезар. При него изучили занаята и сега още живи майстори, като Васил Томанов и др. Също новости в занаята внася през 1909 година Гюро Симеонов Ахидар, словенец, роден 1880 г. в гр. Буковар, Словения. Работил съвместно с Яким Петров ковача в продължение на 10 години, а после отваря самостоятелна работилница, в която въвежда железния струг в производството за града.

Употребявали местен дървен материал — дъб, бук, бряст и акация. Железните материали доставяли търговци, а дървените купували от селяните.

Самарджийство. За товарене на еднокопитни домашни животни от далечно време населението си служило със самара. Майсторите, които ги правили, наричали самарджии, а работилниците — самарджийници. До началото на XVII в. самарджийството не се смятало за занаят. Името му не се отбелязва в старите турски документи. Стопаните го практикували дома си като самоуци и взаимно се учили да задоволяват стопанските си нужди. От 1726 г. се съобщава за „Иван Киров, самарджията, от с. Рила, Дупнишка кааза“ и в 1735 г. за „самарджията Янкул, който живее в града Дупница, във Вароша“¹⁸². Може да говорим за самарджийски занаят от началото на XVIII в., когато срещаме да се отбелязва за него из различни турски документи и ктиторски в черквите. През първата половина на XIX в. се отбелязват имената на самарджии: Стоян самарджи, 1808 г. Тасо самарджи, 1818 г., Атанас самарджи, 1824 г., Георги Михайлов самарджи, 1841, Стоян самарджи, 1874 г., Павле и др.

¹⁸² Д. Ичкчиев, ц. с., с. 340 и 343.

Изобщо самарджийските работилници били бедно обзаведени. Инструментите са прости и малко. Преработвали прост дървен материал. Пред дюкяните имали винаги наредени във форма на пирамида самари за реклама. Така е било пред всяка самарджийница от десетилетия насам. Материалното положение на майсторите е било бедно, слабо. Доходите си допълвали със земеделие и лозарство.

Ако и малко занаятчи, самарджиите образували свой еснаф, който просъществувал докъм 1932 година.

Фурнаджийството е било широко разпространено. Представлявало е занаят, застъпен из всички махали на града от далечни години на турското робство до социалистическото му преустройство след Девети септември. Не се знае частните домове в града да се имали свои фурни, подобно в селата.

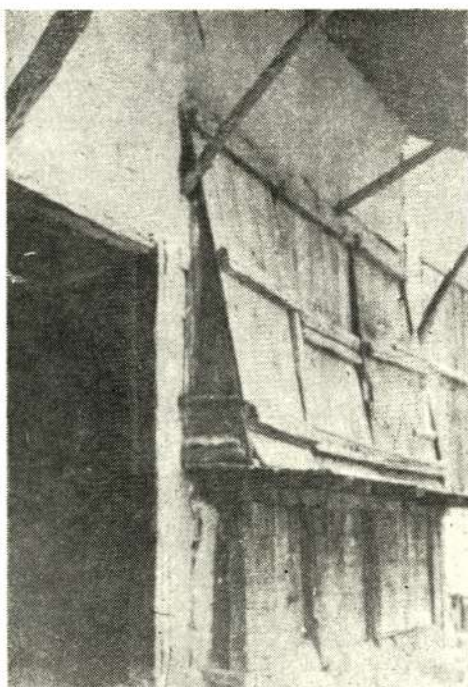
До късно обаче е употребяван връшникът. Домашни фурни не намираме из запазената стара градска архитектура от първата половина на XVII в. Това подкрепва предположението за широкото разпространение на занаят, необходим за обслужване домашното и обществено хранене. Еднакво домакинствата са носили на фурни за печене домашен хляб, гювечи, гърнета и пр. през нощта и деня.

Имената на множеството фурнаджи изпълват „Семейни список на гр. Дулица, 1879 г.“ от началото на XIX в. От тези години е бил известен Христо-фурнаджи (1813—1895 г.), който единствен освен „пещерме“, месил и продавал „симид“ Пазарен ден селяните „пазаргаке“ се трупали пред фурната да купуват, връщайки се на село да отнесат „армаган“ на децата. Изваждал „по три фурни симид“, разказват съвременниците му. Занимавал се и с дежелпчийство. Това е била известна фурна в града, в Горната махала. Други фурнаджи са Лазо Фурнаджи, 1813 г., и др.

Модернизиранието и производството на хляба и хлебните изделия започва откъм 1903 г., когато в града се настанява фурнаджията Стоян Костадинов от с. Велмевци, Битолско. През 1911 г. хлебарството в града е значително модернизирано и освен фурни за пещерме е имало и 15 хлебари, производители на готов качествен хляб. Качеството на

Последният самарджия

Градска фурна от освободенските години
в Горна махала

хляба определяли чрез притискане на двете кори до събиране и пак да се изправят.

И преди тази модернизация във фурнаджийското производство се произвеждал „пазарски хляб“, но в малки размери и най-обикновено качество. Той се месил от брашно, произведено във водениците и край града от местно жито. Смятало се за нередно в дома да се консумира пазарски хляб—освен че бил по-скъп, но подценявал и домакинята. Топлият хляб се продавал завит в месал и нареден на тезгяха. Такъв хляб продавали още през турското робство, но през следосвободенските години конкуренцията се увеличила. Произвеждали симид, малки до 1 — 2 кг, наричани „чорек“, банички с масло и сирене, наричани „кеаа“ При почване на великите пости, първия ден, изпичали и „пिति“, което продължава и сега Маслото за баничките доставяли от Босилеградско като по-евтино. Симидите и симиджийските погачи ги замесвали със

симиджийска мая, изготвена от нахуд. Симидите, баничките, гевреците и пр. са продавани от симиджии, чрез подвижна продажба. Нарездали хлебните изделия в табла, завити в нарочен вълнен месал, за да са топли. С поставената на главата табла се движили из града с провиквания: „симиди симиди“

Още от далечните години на турското робство, фурните били наредени предимно из чаршийската улица. Имало такива из махалите — махленски фурни. Откъм улицата фурната имала широк джамлък, който ограждал голям тезгях. Пещта могла да изпича до 100—120 хляба. Фурните, които побирали до 200 хляба, се смятали за големи. Служили си с дълга дъсчена лопата, която при работа излизала и въвн от джамлъка през нарочна малка дупка и често препречвала, спирала движението по тясната чаршийска улица. Зад пещта се намирала „месарницата“, в която имало дъсчено корито за месене на хляба. Встрани, високо на дървена полица нареждал и дъските с печения домашен хляб. Последният бил завит в „месал“, вълнен за зимата и памучен за лятото. Домашните хлябове тежали до 3—4 кг. или 2 стари оки. За изпичане се заплащало по една пара за хляб, а по-късно по две, три, четири, пет стотинки и пр. — с постепенното поскъпване през следващите години. За осигуряване на клиентелата пещермето е спаза-

рявано за една година на глава от домакинството, например от Димитровден до Димитровден на глава по 2 гроша, четиричленно семейство за 8 гроша. Срещу тези пари през цялата година ще пече хляб, гювечи, баници, зелници, гърнета и пр., от каквото имат нужда. Такива спазарявания са вършени до 1912 г., но вече на глава 2 лв. Фурнаджията-занаятчия трябвало да бъде добре подготвен в занаята, за да обслужва редица домашни нужди, свързани с прехраната на населението и в битово отношение по традиция от далечното минало. Трябвало да знае да изпече, направи гювеча с различни хранителни материали, да сvari гърне с боб и пастърма, със свински крака, заек и пр. битова храна.

Още през 1830 г. образували фурнаджийски еснаф, който се смята за първия в града. Той бил голям и мощен. Имали смелостта да направят „стачки“ пред управляващите турци, като заявили, че не желаят да печат пещерме поради ниската цена — две пари за един хляб. Всички фурнаджии затварят фурните и се скриват в Хаджибарбутовия хан. Ханъмите се оплакват, увеличава се цената на пещермето и отварят фурните. В тази стачка „фурнаджиите побеждават“ Тяхната кондика е била голяма. Архивата се пазела в нарочен сандък. По традиция патронният празник бил Никулден. През 1885 г. направили и еснафско знаме, „извезано с дребни мъниста“ от Райна Тодорова Даскалова и Еленка Яичева. Водач на възродения еснаф става Захари Кръстев-фурнаджи (1838—1923). В тази форма на професионална организация брали интересите на еснафа. До Девети септември фурнаджийският еснаф е бил единен, мощен, верен на традицията от далечното минало в служба на гражданството за домашно и обществено хранене.

Юрганджийството, като занаят е свързано с дръндарството. Последното несъмнено датира от далечни години, свързано с преработването на памука за битови нужди. Писмени сведения намираме едва в началото на XIX в., отбелязани с името Васе-дръндар, 1830 г. С този занаят се занимавали предимно турците, които работели из харемите. Той бил турски занаят. Имали и работилници. Майсторите се наричали „халачи“ — алач, например алач Мехмед работил със своя работилница и в първите години след Освобождението до изселването му.

След изселване на турците — подир Освобождението — с дръндарство се занимават евреите, които също работили из домовете и разбивали памука на ръка с „дръндар“ Това продължава докъм 1912 г., когато е донесена малка ръчна машина за разбиване на памука, преработван в юрганджийските работилници. Едва след Първата световна война юрганджии започват да стават и българи, но никога не са били дръндари. Дръндарът се състоял от лък, опънат тел на дъгообразна извита пръчка. С дърпането на тела сложеният на него памук отскачал, ризбивал се. Общо на „лък-табура-дръндар“ се разбивали памука по домовете за нуждите на домашния бит, преден за тъкане, пълнене на тюфлещи, миндери, възглавници и др., но твърде късно за направа на юргани в годините преди Балканската война (1912 г.), когато юрганът се налага бързо в домашния бит на града.

Юрганджийските работилници са били винаги на чаршийската улица с изложен на джамлъка разбит памук или малки юрганчета. Май-

сторът работил, седнал кръстато сред голям тезгях, върху който могло свободно да се разгънат юрганът, тюфлексът и др. Стените са обиколени с рафтове, на които нареждали готови юрганчета, юргани, тюфлеси и др. Обикновено на лицевата стена разгъвали закачен хубав, с копринено платно и красиви шарки изработен юрган, който украсявал и рекламирал работилницата. Всичко е работено на ръка. След Балканската война (1912 г.) се въвежда в занаята шевната машина за зашиване след разкрояване. Материалите от далечните години били домашна изработка — домашна тъкан, а в по-късни години — фабрични. Лицевата част на юргана е правена от атлас, копринен плат, памучна или вълнена тъкан, домашна изработка, наричана юс. Долната част на юргана е правена от американ. Всяка юрганджийска работилница разполагала с различни видове юс за избор от клиентите. Преди Балканската война (1912 г.) известни юрганджии били братя Р Барух, които имали едновременно и склад за кровати. След Първата световна война (1918 г.) юрганджийският занаят се разраства. В него навлизат и българи занаятчии.

Занаяти, които преработват суровини от полезни изкопаеми

Медникарство (бакърджийство). Това е известен ръчен занаят ръчно производство, който отива към изчезване. Подобно на много други занаяти не е могъл да издържи на ударите на съвременната индустриализация. Сложен и труден занаят, винаги е имал неразделна връзка с калайджийството. Звънливото изчукване на медта (бакъра) отдавна е престанало да огласява чаршийската улица. За овладяването му се изисквало по-дълга подготовка, сръчност, знания, разбиране, естетика, големи капитални и пр. Независимо че е тясно свързан с калайджийството, не срещаме имена на майстори бакърджии от по-далечното историческо минало на града. Калайджийството се отбелязва, но бакърджийството не. Изглежда, че до средата на XIX в. казанджийският занаят не е бил много или въобще застъпен в града. Няма запазени имената на семейства, свързани с бакърджийството като занаят-моминък, подобно на други занаяти.

Бакърджии са работили в града през последните десетилетия на турското робство. При това майсторите са били заселници от Македония. Съществувала е вековна, най-различна връзка между нашата покрайнина и много градове на Македония. Една от тези връзки допринася за създаването на бакърджийството в Дупница. За това ни подсказват имената на бакърджиите, например Михал бакърджи (1830—1895 г.), най-старият занаятчия, е заселник на Прилеп. Той е имал бакърджийската си работилница из старата чаршия зад черквата „Св. Никола“ през годините преди и след Освобождението. Заселил се в града към 1865 г. Него може да смятаме за основоположник на този занаят в града. През същите години е заселник в града майстор-бакърджия х. Иван х. Иванов (1824—1898 г.) от с. Гулийна баня, Разложко. Занаятът наследяват и продължават синовете му Георги и Костадин. Също

заселник от Крушево е майсторът Димитър Карадаков, от Крушево. Занаятът наследяват синовете му Мината и Мирката. Пак от Македония, с Брежане, Благоевградско, е Андрея Сърбински.

Откъде са донасяни бакърните съдове в града преди идването на македонските бакърджии, трудно е да се отговори. По стари сведения бакърени съдове са донасяни от Цариград, например Янаки Петров, мутафчия, при търгуването си с Цариград е донасял бакърени съдове. А знаем, че в домашния бит най-напред са употребявани калени съдове — гърнета и гюведжи, следвани от бакърените, които са били много разпространени. Вероятно керванната търговия, която е свързвала Дупница със Западна Македония, е донасяла бакърените съдове в града и покрайнина. С бакърено производство и занаят е бил известен гр. Прилеп. Прилепски майстори се заселили в Кюстендил, където утвърдили занаята. Оттам са вършили търговия с дупнишките бакърджии дълги години след Освобождението. Заселници в с. Скрипо прилепски бакърджии-занаятчици е имало отпреди 200 години, около 1760 г., а те са и вероятни разпространители на занаята из нашата покрайнина. След Освобождението в града се настанява майстор Пешо Георгиев, р. 1854 г., заселник от Пиянец, Македония, учил занаята в Горна Джумая. Последни изоставят занаята Ангел Милчин, градовчето, и Ангел Чернев. Всички тези македонски майстори са упражнявали занаята в добре уредени работилници, без съперници, в продължение на един век и го предават в наследство. След Девети септември, когато фабричното производство на различни по вид и материали кухненски съдове се твърде много разширило, бакърджийството претърпява бърз упадък. Старите майстори го изоставят като слабо търсен занаят. Само един млад майстор от с. Бураново — Георги Иванов, е успял да овладее занаята през тридесетте години на нашия век.

Бакърджийското производство в града е било винаги ръчно.

Основен инструмент е мехът с огнището. Към него трябва да прибавим още наковалня — железен тегях и др. Украсата на бакърения съд „отваря лице“ на готовата стока. Най-много са изшарвани тегсиите. Такава тегсия се намери в града с означена дата 1668 год., диаметър 90 см. с чудно красива изчукана шарка.

Изработвани са различни бакърени съдове, тясно свързани с бита на населението, особено с празника Водници — Богоявление (6 януари). На този ден по стара традиция невестите били кълани и им били давали подаръци, предимно бакърени съдове. Имали предвид тяхната трайност — „вековище“, както казвали дарителите. С такива бакърени съдове старите градски домове са твърде богати, останали от бащи и деди. В дните преди Богоявление имало силно раздвижване сред бакърджийския еснаф. „Тогаво площада покривахме с бакърени съдове“, разказват старите майстори. Отвън и отвътре бакърджийските работилници били украсени с различни съдове за продажба. Рекламата и показът на майсторския „мурафет“ са играли важна роля в популяризирането на известна работилница. Тя е подготвяла много голямо производство, което майсторът подреждал пред дюкяна и окичвал външната му част. Изнасяли на седмичния градски пазар. Продажбата се извършвала на ока, а по-късно на килограм. Пред тази голяма местна

Една от последните три бакарджийски-калайджийски работилници в града

бакърджийска изложба, особено пред Богоявление се трупали да гледат и граждани, и селяни. Това било гордостта на градския бакърджийски еснаф. Проявявало се съперничество в производството по изработка, в която майсторът влагал всичкото си умение, способност, естетика. Чаршийската улица била огласявана от различни звънливи удари на трудолюбивите бакърджии.

Бакърджийските майстори подготвяли нови хора, предимно синовете си, за да продължат занаята, който някога бил доходен и на почит.

Калайджийство. Този занаят винаги е бил тясно свързан с бакърджийството. Съществувал е съвместно и самостоятелно. Като по-лек и по-подвижен калайджийството е бил по-разпространен и предпочитан занаят. При това е изисквал и по-малък капитал. По тази причина имената на майсторите калайджии се съобщават много повече и по-рано, отколкото на бакърджийците. Това говори, че е предхождал бакърджийството в града и покрайнината. Имена на майстори — калайджии се срещат още в края на XVIII в. и началото на XIX в., напр. на калайджи Митре 1798 г. и др.¹⁸³

Подробности за този занаят от миналото не са запазени. Съществ-

¹⁸³ Д. И. Хчев ц. — стр. 515.

вуването на занаята и неговото разпространение се подчертава през първата половина на XIX в. Майсторите-калайджии са староседелци, записани още в първия семеен регистър на градска община. Имало е обаче и заселници от Македония — с. Магарево. Битолско. Имало е и само подвижни занаятчии-калайджии без дюкяни. Всички те са били само българи. В късни години са заместени от шигани калайджии. Калайджийският алат (тази дума има арабски произход и значи инструмент, оръдие) е бил малък и лесен за носене, което улеснявало подвижността на занаята. Основните инструменти са огнището и мехът. На много места таванът е продънен. Всичко било потънало в пушек и сажди. Работата се извършвала направо върху земния под. Майсторът имал „отуракъ“, работно място, пред него лобит лост с малка наковалня за изглаждане на нагънатите съдове с дървен чук.

Калайджииите се занимавали и с търговия — продажба на готови бакърени съдове.

Налбантство. Подобно на дотук разгледаните занаяти, и налбантството е тясно свързано с животновъдството — едрия рогат добитък, коне, мулета и магарета, използвани в транспорта. В далечното минало се отбелязва като турски занаят, например Салих Челеби-налбант, хаджи Ибрахим-налбант, 1735 г., налбант Алиев 1811 г.¹⁸⁴ Ако и твърде рядко с него се занимавали и българи. След Освобождението този занаят се развива стихийно и води усилен живот в продължение на 30 години (1880—1910 г.) След тези години, с развитие на машинния транспорт, налбантството бързо се развива стихийно и води усилен живот в продължение на 30 години (1880—1910 г.) След тези години с развитие на машинния транспорт налбантството бързо запада. Налбантските работилници редят, майсторите го изоставят, без този занаят да е изживял в ръцете на българите поне едно поколение.

Някои налбанти-турци остават в града и след Освобождението — докъм 1903 г., като Якуп ага, Вели ага и др. Последният налбант и последен турчин напуска града през 1910 г. Още в първите следосвобожденски години се почувствувало нужда от тях. Първите българи-налбанти преди Освобождението били майсторите налбант Велко 1871, Дойчин Младенов, 1843 г., Петре и Веле Ст. Налбант, 1841 г. Те провеждат занаята от турското робство към свободната българска държава. Последните двама били съдружници. Тези майстори усъвършенствували занаята и голямата работа от него веднага потекла в техни ръце след изселване на турците. Много българи, отдали се на този занаят, го изучавали за около една година при останалите турци-налбанти и при българите такива. Из м. Варош възникват три, а надолу от Каменния мост 16 налбантски работилници. Поради липсата на достатъчни майстори работата била много доходна. Най-старият налбантски род в града е този на айдарците от м. Мърджина, с родоначалник Коце Хр. Айдар, роден в 1831 г.¹⁸⁵ Занаятът предавал по наследство и практикувал непрекъснато от предосвобожденските години, подет от синовете му към 1884 г. и продължил след Девети септември

¹⁸⁴ Д. И х ч н е в. ц. с., с. 344 и 531.

¹⁸⁵ Негов баща е Христо Айдар; род. 1808 г. вероятно също налбант.

до наши дни един век и половина. „Налбантските години — разказва старият и последен налбант Коста Веделов — на доходи и замогване“, са от 1879 докъм 1900 г., откогато занаятът започва да отпада и след Балканската война (1912 г.) той е без стопанско значение за града.

Налбантските работилници били разположени из чаршийската улица, много рядко из странични улици или квартали. Уредбата им била много проста. Представлявали лека постройка, прилична на навес, с пръстен под. Това налагало самото естество на работата. Лицевата част, обикновено широка 5—6 м, била напълно отворена. Разкривала се цялата вътрешност.

Преработвали железни плочи, доставяни от маданите. От тях изковавали волски подкови — плочи. Клинците доставяли от Самоков, където цигани майстори-ковачи ги правели, а налбантите ги доизчуквали. Работата започвала сутрин рано от 3 часа. Изчуквали плочите и клинците така бързо и сърчно, че „от чуването наковалнята ставаше червена и от нея си палехме цигарите“, разказва един от старите майстори. На съвване плочите и клинците трябвало да бъдат готови за подковаване на добитъка. През свободното време изчукването продължавало. Майсторите сами изравнявали плочите, а конските подкови доставяли готови от Самоков, изработвани там от циганите-ковачи.

Този занаят бил и подвижен. Майсторите-налбанти са обикаляли селата и вършели работа из дворовете на земеделските стопани. Причините за бързия упадък на този занаят трябва да търсим в непрекъснатото механизизиране на транспорта, намаляване на работния добитък в града и околията. Майсторите бързо изоставят занаята. Звучното изчукване на плочи и клинци отдавна е минало в страниците на градската история.

Грънчарството е било застъпено навсякъде из нашата страна, където се намирала подходяща за точене грънчарска глина. Остатъци от различни домашни съдове и редки по красота и оцветяване керамични орнаменти свидетелствуват за високите постижения на грънчарското изкуство за заселниците из Дупнишката покрайнина от далечното историческо минало. Намират се грънчарски изделия от ръчна изработка, без грънчарско колело, от първите години на многовековната история на покрайнината. Из пороните и градищата на Поглед, Паричина, из Разметаница, на манастирчето „Св. Стефан и св. Димитър“, при черквата „Св. Спас“ до с. Червен бряг, от многобройните могили, пръснати навсякъде из покрайнината, керамични остатъци говорят за развито грънчарското колело. Намерените остатъци говорят, че то има повеченица потвърждава, че този занаят е играл значителна роля в стопанското издигане и замогване на града, особено от началото на XIX в. насам.

Производството било ръчно, примитивно, подпомагано само от грънчарското колело. Намерените остатъци говорят, че то има повечето самостоятелен характер. Тясно е свързано с битна на местното население, запазило е самобитна художественост по форма, украса, простота, размери и пр., които са задоволявали всестранните нужди на населението из цялата покрайнина. Можем да направим преглед на не-

говата приложност и развитие от началото на XIX в. насам. Широко застъпено в градското производство на шарени или неоцветени стомни, гюведжи, грънци и др. е просъществувало до днес с малки изменения във вида на грънчарските изделия, без да е засегнат примитивният начин на изработването им. Дълги години битовите (домашни) нужди на гражданите и селяните от покрайнината са задоволявани от производството на местните грънчари. Грънчарството е било цветущ занаят за повече от един век. Работили са местни грънчари и заселници от Трънско, което продължава и сега, приобщено колективно в ОТПК гр. Станке Димитров.

От началото на XIX в. се набелязват имената на местни грънчари Мете Грънчар, 1813–1881 г., и др.

През втората половина на XIX в. горепосочените грънчари изграждат цветущ грънчарски занаят, с богат и мощен еснаф. Утвърждава се в града грънчарската махала и пред нея грънчарски площад (сега ДЗС). На последния е продавано грънчарското производство в пазарния ден и всекидневен пред грънчарските работилници. Изтъква се на предно място грънчарският еснаф в стопанския живот на града.

Грънчарите били повечето възрастни хора и край тях млади подвижни, пъргави чираци и калфи. Облечени в старата градска носия — потури, червен или морав пояс, долама, кожен калпак и пр. която не оставили до края на живота си, били патриархални представители на градския еснаф. Пазарен ден не работели. Тогава пред работилниците и грънчарския мегдан нареждали красиво изработените грънци, които сортирали по вид и големина. Грънчарят седял на стол пред наредените отпред красиво изработени грънчарски изделия, предлагал ги на клиентите, ръководел чираците и калфите, които ги поднасяли, и пр.

Основният материал на този занаят е грънчарската глина. Незнайно откога грънчарите я набавяли от Грънчарската нива, голяма тридесет декара в м. Грънчарска падина, долината на Злевска река. Грънчарският еснаф в далечните години, незнайно кога, я откупил и за нея имал тапия.

Изработването на глинените съдове става по един и същи начин от далечното минало и сега.

Грънчарска пещ

Грънчарска работилница

Грънчарските уреди са прости, евтини и всеки майстор си ги изготвя сам.

Добре изработените грънчарски изделия изсъхват на слънце, след което става изпичането им в нарочна грънчарска пещ.

Изработените грънчарски изделия са най-различни, отговарящи на битовите нужди на населението. Домашните съдове през онова време са били само калени (т. е. глинени и бакърени). Те са правени по поръчка и имали установена форма и размери.

Във връзка с грънчарството се намирало изработването на различни по форма и големина тухли, с които полагали пода на черквите.

Още от годините на турското робство грънчарите са имали свой еснаф, с патрон св. Спиридон (12 декември стар стил). Имали копринено знаме, на което от едната страна имало изписан св. Спиридон, а от другата стомна, блюда, паница със светена вода. За красотата на това знаме голямо старание положил иконописеца Иван Зограф. Имали голяма еснафска тепсия, за която е дума на друго място, бакърен казан с вместимост 120 оки, в който варили еснафското коливо.

Чествуването на празника ставало тържествено.

При провъзгласяване на калфите за майстори последните давали е р ф е н е (гошене, гуляй), което се провеждало в м. Курт дере в ливадата на Мите грънчар, дългогодишен устабашия на еснафа.

Грънчарите имали най-голяма разпродажба на грънчарските си

изделия и най-големи доходи на т. н. „ошаф пазар“ който се състоял срещу Коледа (Божич). През тези предколедни дни по традиция хората купували глинени съд за домашно употребление — стомна, гювеч, кюп и др. Традиция било на домашното тържество на Бъдни вечер да има нов глинени съд. Тази традиция и сега се спазва в много градски и селски домакинства. Грънчарският площад тези предколедни дни представлявал чудно красиво изложение на грънчарски изделия, изработвани с вещина и старание.

Животът отминавал бързо напред, битовите нужди на гражданството се изменяли и нараствали, а местното грънчарство оставало все на едно и също място. По тези и други икономически причини откъм 1900 г. насам все по-малко се приказва за грънчарството, за грънчарския еснаф, за грънчарската махала, за грънчарския мегдан (площад), за разнообразните по форма, красота и шарки грънчарски изделия, излагане на седмичния пазар, панапри и събори. Грънчарите бавно се намесвали в обществения живот на града, но винаги при избор са гласували за народняшката партия.

Каменоделство. Материалните паметници говорят за съществуването му из нашата покрайнина от далечно историческо минало. Из всички римски строежи, пръснати из покрайнината, например Германия, Царичина, Връм и др., каменоделството е широко застъпено. Останки от същото по време на българското владичество до падане под турско робство не намираме. Може би чакат своето откритие. Запазени са само крепостни стени, без да е вграждан ломен или дялан камък. През турско владичество е застъпено дялането на жълтия пясъчник при изграждане на джамии, мостове и др. Също е застъпено изграждането на гранитни колони още през XVI в. в джамиите например в Дуница. От мрамор са правени красиви сводове над врати, прозорци и пр., например в Каргалийския конак, еврейската синагога и др. Градските черкви, например „Св. Никола“, „Св. Георги“ и други из селата имат гранитни колони, мраморни плочи и др. от средата на XIX в. В по-нови строежи са вградени „писани камъни“ и др. от римски произход.

Съвременното каменоделство в града води началото си от първото десетилетие след Освобождението. Към 1897 г. идват италианци работници по направата на мостовете в горната част на града. Те вземат за помагачи селяни от Бистрица и Самураново. При тях тези селяни изучават и каменоделство, което, по-късно, се разраства само за тези села, подпомогнато от изобилния каменоделски материали.

В по-големите подробности селяните от същите села изучават каменоделство при майстора-каменоделец Илия Йосифов Петров (виж отдел резбарство). В същите села през 1936 г. Софийската търговско-индустриална камара урежда каменоделски курсове, ръководени от специалисти, които допринесоха твърде много за усъвършенстване на занаята

Варджийство. Употребата на вар във връзка със строителството е било известно на населението из покрайнината от далечно историческо време. Много останки от развалини на сгради, мостове, крепости, черквища и др. говорят за това. Следн обаче за начина на производството и не намираме, указания и съобщения също. В околностите на

града нямаме варовити терени, от които да е получавано суров материал за преработване във вар. Знае се, че през средата на XIX в. за строежите в града е доставяно вар от селата Кърнул (Делян), Върбовник, Фролош, прекарвана с коне. За турските обществени сгради — мостове, джамии и др., е употребявана гореща вар. Малко място ограждали с пясък, по средата му слагали готовата вар, заливали я с вода и забърквали. Още при вренето я смесвали с пясъка, забърквали и издали. Строежът ставал много здрав, счупвали се камъните, но не и варовитата spojка. Така са строени Каменният мост, Еврейският мост и др.

Варджийството като производство с търговска цел в града се разраства след Освобождението от заселници из с. Киреч къой, Солунско. Поради подходящи природни условия жителите на това село се занимавали с варджийство. Същите като гурбетчии се пръснали на много места из България. В Дупница идва дядо Георги, който урежда варджийница в града (срещу ж. п. спирка). Същата работа през първите следосвободженски години вършели братята Тодор и Щерю от казаното село в с. Върбовник. Там преработвали варовитите камъни, произвеждали вар и я продавали в града, пренасяна на коне. Производство към годините 1908—1912 г. било слабо и започнало преди две десетилетия (1888 г.)

За времето си голямо варджийско предприятие представлявало това на Андон Ставрев (1858—1918 г.), роден в с. Кереч къой. Същият и дига две пещи в горепосочената местност над града и сега наричана Варницата. Той продължава работата на дядо Георги, който работил през годините 1888—1890 и по-рано. За гориво употребявали дърва, докарвани от селяните на с. Клисуря, Самоковско, по цена от 6 гроша до 2 лв. колата. Преработваните варовити камъни донасяли от с. Кърнул по цена „3 гроша за 100 оки камъни“ Годишното производство достигало до 15 000 кг. От 1913 г. преустройват пещите за каменни въглища. Доставяли вар за големите обществени сгради, например за катармите (1904 г.), за болницата (1905 г.) и за други частни строежи.

Керемидарство. То било известно на местното население от историческото минало. Къщите били покривани с керемиди. Няма запазени сведения, от които да се вижда, че градските къщи били покривани със слама. Керемидите били правени из покрайнината. Знае се например, че хаджи поп Георгия от с. Сапарево, освен като поп, е работил и керемиди още през турското робство. Много местности край селищата носят имената „Керемидарниците“

След Освобождението керемидарството се засилва твърде много, свързано с преизграждането на града. Идвали много селяни керемидари от селата Горна и Долна Диканя, Радомирско, които работили керемиди, нужни за местните строежи. През 1907 г. се открива първата цигларска работилница в града при м. Живата вода от Петко Атанасов, известен с името Цигларо, и Янаки Пелов. По това време започват покриването на градските строежи с цигли. До към 1886 г. строежите в града били само паянтови и със сурови тухли. След тези години започва широкото употребление на печената тухла, която първо в голямо количество произвеждат гурбетчии-сърби, дошли от Пиротско като керемидари, тухлари и въжари. При редене на тухлите за печене

във фурни оставяли празни места-каналы, където слагали чамови дървета и ги запалвали за изпичане. Много късно започва употребата на каменните въглища за тази цел. Първото изпичане, и то дълго време, е ставало само с дърва. Тук разглеждаме керемидарството като част от керамиката из нашата покрайнина.

Дюлгерство. Местни и странствуващи майстори-дюлгери строили, ако и малко на брой, хубави сгради, конаци, медресета, градския часовник, странноприемници, кервансарай, джамии, черкви и др. Това е дело все на българи майстори-дюлгери. Основният строеж бил от речен камък, дялан пясъчник за корнизи, ъгли и др. на стените и стъпалата. Спойката била варо-пясъчен разтвор.

Не се срещат имената на известни майстори-дюлгери и строители, прочути вън от територията на покрайнината. Местни майстори строили големите мостове, джамии, конаци и пр., които изпълват града от началото на XVI в. насам. Отбелязани са имената им при строежа на Рилския манастир, например Алексо Рилец от с. Рила. Идвали строители от Радомирско за градене на черкви и Рилския манастир, например устабаши Миленко от с. Блатешница, Радомирско, е строил рило-манастирската сграда, черквата „Св. Никола“ в Дупница, черквата „Св. Никола“ в с. Баланово и др., майстор Цветко от с. Жабляно, Радомирско, строи черквата в с. Гюргево, майстор Саве от Радомирско строи черквата „Св. Георги“ в Дупница и т. н.

От края на XVIII в. се отбелязват имената на много майстори-дюлгери, които извършват преизграждането на града през годините на народното ни възраждане. Градежът от началото на XIX в. изпълва града сега твърде малко, а този от по-рано (XVI и XVII в.), е вече изчезнал. Запазени са имената на местни майстори-дюлгери, изграждали града през целия XIX в., например „1790 г. Миленко дюлгерин“, Стоимен Ангелов — Геле дюлгер, 1776—1886, заселник от с. Дакъовци, Радомирско, живял 110 години. Той бил известен строител на джамии и минарета и др.

Слабо подготвени и неуки, необходими далечни градове, манастири, Св. Гора, Цариград и др., те не са внесли нещо типично в градския строеж. Не са били подготвени да изградят красива къщна фасада, да дадат интересно къщно разпределение и т. н. Затова малко интересни строежи, типични за битата на населението, намираме в града от тези години. Строителството е повечето опростено, еднообразно, неотговарящо на благосъстоянието, що е цъфтяло през тези години в града, от първата половина на XIX до Освобождението.

Железарство. Металообработването е тясно свързано със старото рударство и маданчество от втората половина на XVII в. и по-късно след Освобождението докъм 1906 г., когато в града е продължавало да се донася за преработване самоковско желязо. Маданството по отношение на металообработването е представлявало нашата стара черна металургия, за което говорихме на друго място. Това потвърждават сведенията от XVII в. до предосвобожденските години, когато тя, черната металургия, спира своята дейност. През първата половина на XVI в. пътешественикът Хюц отбелязва, че в града имало леярна. Сведения за нея няма оставени, тя обаче потвърждава приложния характер на

Захари Михайлов Минчев
1860—1919 г.

железопереработването в покрайнината, което е в състояние да изковава „оси за топове“ В запазени къщи от XVIII в се намират големи капести ковани пирони, резета, панти, саджаци, ръжени, вериги за огнища и др. в проста форма и изработка. Това е старото ковачество в града и покрайнината, покрито с праха на миналото. Широкото му разпространение и усъвършенстване започва от началото на XIX в. с указание за вида на производството и имената на майсторите ковачи.

Металообработването се разширява в бакърджийство, казанджийство, саатчийство, коюмджийство, тюфекчийство, налбантство и калайджийство. Това са сродни занаяти, свързани помежду си, преминали по-късно в съвременната механика. Постепенно някои от тях отпадат и се заменят с нови или се усъвършенствуват, съгласно новите изисквания.

За местни, градски майстори-ковачи се пише от начало на XIX в. например далечни са сведенията за Цвятко-ковач, 1791 г., продължава занаята син му Стоимен Цветков-ковач, 1825 г., следва внук Цветан-ковача, Цветан Стоименов Цветков, който работи през освободенските години, 1874 г. настене. В продължение на един век и повече коваческият занаят се предава в един род. Съвременници на този ковашки род са: Стоичко Величков — ковач, 1836 г., Стоян ковач, 1838 г. и др. През последните години на турското робство известен майстор ковач е бил Трендафил, 1830—1900 г., за който разказват още живи негови възпитаници в занаята. Имал добре уредена за своето време ковашка работилница още от робските години и работил до 1896 г. Него старите сегашни майстори-ковачи и техници смятат за създател на коваческия занаят в града след Освобождението, отговарящ на съвременните изисквания. Изучил на този занаят редица майстори.

Известен негов възпитаник е Захари Михайлов Минчев от с. Висока могила. Той изучил коваческия занаят и го разширил в механика. Слава нейното начало в града.

Учил занаят при майстор Трендафил, 1872—1878 г., участва в Сръбско-българската война (1885 г.) като тюфекчия, оръжеен майстор в новосъздадената българска армия. През 1886 г. е изпращан в Русия за усъвършенстване на тюфекчийския занаят. Връща се и отваря ко-

ваческа работилница в с. Висока могила, изработва и поправя земеделски сечива. След някоя година се премества в Дупница, където отваря работилница. Занимавал се с тюфекчийство, златарство, ковачество, кантарджийство и налбанство. Тюфекчийството през тези години се смятало за „тънък занаят“ — механика. Бил даровит майстор „Що погледане, че го езлей и направи“ — разказва син му Стоянчо, наследник на занаята. През 1897 г. въвежда за пръв път в коваческия занаят ръчна бормашина и вентилатор за раздухване на ковашкото огнище, вместо с мях. Те са били непознати дотогава на местните занаятчии. Въвежда новости в занаята, които го издигат в очите на клиентите и еснафа. Имал обширна работилница с 3—4 калфи и чираци. Предава занаята на четиримата си синове. Особено Стоян, който довежда в града занаята тюфекчийство до съвършенство. Работата продължава внукут му Захари. Непрекъснато един род работи занаята металообработване в продължение на 90 години, което го издига от обикновено ковачество до фина механика. Това е живата история на занаята от средата на XIX в. до днес. Негови възпитаници са Санде Тодоров от с. Бобошево и Михал-ковач от с. Скрино, убити през Първата световна война.

Достоен продължител на тази местна самобитна механика в града е Коте Златков (1850—1925 г.), възпитаник на Захари М. Минков. За времето си бил известен с добре уредената ковашка и механо-техническа работилница. Занимавал се с тюфекчийство и машинна техника, доколкото е имало, и той могъл да я създаде в града през тези години. Него съвременниците, сега майстори и техници, смятат за основоположник на машинната техника в града.

От същите години първият майстор железар-строител в града е Христо Николов Беровски (1861—1919 г.) заселник от Берово, Македония. Изучил занаята в София. Настанява се в града на работа при строежа на черквата „Св. Георги“ (1892 г.) като строител-железар. Изработвал парпети, кръстове, покриви с метална конструкция. Занимавал се също с кантарджийство и механика. Той е първият железар-строител, който вмъкна желязото в къщния строеж с красиви балкони, парпети за стълби и пр. Изобщо той въвежда железарството широко в битовия живот на града.

Коваческият занаят бил застъпен из селата още от XVIII в. например запазен е и споменът в с. Сапарево във връзка с преработването на желязото, добивано от местни мадани. Разказват за майстора Косто-ковач (1783—1865 г.), заселник от с. Долни Раковец, Радомирско, който предава занаята на сина си Христо-ковач (1815—1895 г.). Известен като „кадърен майстор“ Баща и син в продължение на един век упражняват коваческия занаят — изчукване железни кюлчета, изработване клинци за строеж и подкови, секири, палешници, оков, казми, лопати, звънци-клататашки, железни части на воденици и др. Запазен е тефтерът със сметките от 1851 година.

През същите години бил известен майстор-ковач дядо Вучко от с. Бобовдол, научил занаята из светогорските манастири. Неговото име е известно из селата на Разметаница преди и след Освобождението.

В далечните години на турското робство ковачите са си доставяли желязо за преработване от местните мадани, преди Освобождение-

Коте Златков, 1850—1925 г., от Дупница —
тюфекчия и първи механик в града

то, когато те престават да работят — от самоковските мадани. Последните продължават да работят до 1906 г. Самоковското желязо се състояло от чугун и стомана. При изработването не могли да отделят едното от другото. Желязото било доставяно в ковашката работилница във форма на дъска, дълга 4—5 м, ш. 15—20 см, дебела — 4—5 см. Не са имали стомана, от която да направят секач и да разрязват на прачета желязото. Затова тези железни дъски слагали на чепаресто дърво, въртели и сгъвали, докато се начупи на отделни парчета. Така разказва старият майстор-техник Апостол Петков. Това било грубо желязо с ясно очертана преработка. След 1905 г в града започнали да доставят вносно желязо.

При тези дълги промени в коваческия занаят постепенно се идва до механика. Тя била плод на собствено творчество. Майсторите били самоуци. Към 1908—1910 г. майстор Захари поправя шевни машини, без да е запознат с техниката и да е виждал някъде такава машина. Неговите чираци Коте Златков и Апостол Петков усъвършенствуват ковачеството до днешната съвременна механика. Коте работил тюфекчийство-пушкарство и преминава към поправки на появилите се вече в града шевни и други машини. Дотук той завършва своя труд и творчество.

Неговото дело като механик продължава чиракът му Апостол Петков (1881—1963 г.), роден в Дупница, учил занаята при майстор Коте Златков. През 1902 г след като работил из военните работилници, открива в града първата механо-техническа работилница, която ръководи към 60 години.

Тази работилница става средище на творчество, непознато дотогава в града и цялата покрайнина. Той е направил леярна, без да е виждал някога такава. Влиза във връзка с австрийски фирми и доставя първия в града железен струг, нещо невиждано и непознато дотогава от местните техници. През 1907 г доставя в града първия мотоциклет, от който взема модел и направил мотор-двигател през 1910 г., който слага в дърводелската работилница на В. К. Хлебарски. Към 1914 г. тази механо-техническа работилница се разраства с най-различни машини, доставяни от Германия и Австрия. Майсторът Коте Златков вля-

зъл веднъж в нея и се разтреперил от изумление от това, що създал неговият чирак, като е имал пред вид малката си техническа работилница, където Апостол изучавал занаята. Със страхопочитание гледал машините на известния вече механик. От големи и известни фабрики в България търсят сътрудничеството на Апостол Петков. И държавата прибегва към неговата помощ. Прави ловни и бойни пушки, стоманени ножове (10 000 броя) за манлихерови пушки за въоръжаване на армията за Първата световна война. От държавната инженерна работилница в София (1915 г.) изпращат за поправка прожектори, искат да изработи перки за самолети, да поправи автомобили, машини, двигатели и др. И това е все пак през ранните години преди Първата световна война, когато едва ли може да се говори за техника и механика в града. Не отстъпва и в строителното железарство в строежа на въжени мостове, на големи кантари, огради, кровати, парпети и др. Преди тази обширна и добре обзаведена механо-техническа работилница в града е имало само малки ковашки работилници и тюфекчийници. Той слага началото на истинската техника и механика в града. Изобретения, новаторство, рационализаторство, творчество и др. са историята на неговия тих и скромнен живот. Своето творчество и производство той имаше смелостта да излага и демонстрира на редица панаири в Пловдив. И до последния ден на своя живот, заробен в остатъците на някогашната механо-техническа работилница, той чоплеше, търсеше и оставаше верен на любимата му механика и „механо-техническа справка“ за много техники, но остана неочетен и непотърсен за новата съвременна техника и механика, на която щеше да отдаде последните си сили и знания. Уверен в успеха на родната техника, той ѝ служи всеотдайно 70 години.

Апостол Петков
1881—1963 г.

Кантарджийство. Това е стар и същевременно рядък занаят в града. Престанал е да съществува със старинното си производство откъм 1914 г. За него няма запазени сведения, летописни бележки или предания. В „Семейни списък на гр. Дупница, 1879 г.“ пише за „Георгия-кантарджия, 1822 г.“ Същият е първият кантарджия от града (1822—1918 г.), когато за кантарджийската работилница си спомнят още живи металообработвачи (Апостол Петков) от годините на своето детство. Работил е занаята през годините на турското робство и след Освобождението до 1895 г. Той е единственият представител на занаята в града. При кого е учил занаята, не е известно. Старите, още живи металообработвачи-майстори поддържат, че този занаят не се изучавал. С него са занимавали само хора, които имали „усет към изтънчената техника“, към точност. Това са майстори-кантарджии самоуци.

Георгия кантарджията имал кантарджийската си работилница на Конски пазар (сега градината пред градската баня). Там тя съществувала още от годините на турското робство и била единствената в града, криела своето начало от първата половина на XIX в. Работил занаята 45 години. Друг майстор-кантарджия, близък негов съвременник, е кантарджията Стойне от с. Ресилово. Имал работилницата си на чаршийската улица, край черквата „Св. Никола“ Пак там в съседство е работил Пене кантарджията (1838—1909 г.), заселник от Банско. Известен майстор кантарджия, ведно с другите металообработвачески занаяти, е бил поменатият вече Захари М. Минчев. С кантарджийството се занимавал и Христо Беровски, строител-железар, който поработвал и този занаят. Него смятат за последен майстор на старите кантари.

Началото на модерното кантарджийство в града слага Апостол Петков през 1914 г. с направата на децимали, големия градски кантар и др. Всички посочени майстори завършват живота си с практикуване на кантарджийски занаят, освен Апостол Петков, който се отдава само на техника. Този занаят практикува и синът му Стефан.

Някогашната кантарджийска работилница на дядо Георгия кантарджията представлявала малко схлупено дюкянче, каквито били и другите такива, с един дървен тезгях, менгеме, наковалня, каменно точило, мехче за огнище няколко пили, прибори, чукчета и др. Тази работилница била само за правене и поправка на кантари, докато другите майстори работили и други занаяти, свързани с преработване на желязото. Всичката работа била вършена ръчно, с присъщото на някогашния занаятчия търпение, сърчност и умение. Пилата била съществен инструмент за оглаждане и даване външен вид на производството. Чукуето и секачът определяли нарезите, а някаква „малка въртележка“ от „маткап“ и ремичка пробивала потребните дупчици и точици, като мярка и украса. Верижките, куките, лостът и тежестта, наричана „кехуга“, били центърът на работата „Кехугата“ изливали във форма на „пиринчено кожухче“, което изпълвали с куршум. Големината му била в зависимост от тази на кантара, например кантарът ще измерва 50 оки, „кехугата“ ще бъде 400 грама (половин ока) и пр. Така го пресмята старият кантарджия-техник Апостол Петков. Старите кантари от годините на турското робство и първите след Освобождението са имали за мярка старата ока. За еталон на тях, за отбелязване на мерките, си служили с нарочни измерени камъни от 1—5—10—15—20 и пр. оки. На тях слагали халки, залети с олово. С тях измервали и отбелязвали на лоста съответната мярка — нарез и точки. Това вършили със секач, прибори, matkaп и пилата. Така кантарите били изработвани красиво, стереотипно, подобно на сегашните: с куки, верижка или без такава, според мястото, лост, с украсени краища и красиво излята пиринчена „кехуга“ Старите майстори изработвали кантарите от годините на турското робство докъм 1900 г. без контрол от страна на държавата. На възможно показните малки разлики в отмерването на отдавали значение. Много от старите кантари се отличавали с голяма точност. От 1900 г. държавата вече упражнява контрол върху кантарджийското производство чрез „мерки и теглилки“ по отношение на

точността. Еталоните стават подведомствени на същите, проверявани, за да служат при кантарджийското производство. Старата ока като мярка отпада и се заменя с килограм. Продажбата на старите кантари още от годините на турското робство ставала според големината им. Заплащало се за всяка „една ока“ по „един грош“ (20 ст.), например, ако кантарът тегли 100 оки, ще струва 100 гроша. Разликата между големите и малките била предимно във вложения труд, а не във вложения материал. Малките кантари били по-скъпи, защото изисквали „по-тънка изработка“. Те се заплащали по 50—55 пари оката (25—27 1/2 ст.) например кантар, който тегли 50 оки по „50 пари оката“, струва 12,5 гроша (2,50 лв.).

Изработваните кантари били хубави, големи, малки и пр. С нарастващите нужди на населението, увеличаващата се търговия, изменението се капиталистическо производство, разнообразното фабрично производство на кантари, постоянно правените проверки — държавен контрол, слабото им търсене и др. нанасят удар на този занаят за точно измерване, който запада и изчезва от града заедно с неговите майстори още от годините преди Първата световна война. Тези кантари са преследвани от държавния контрол, поради неточност и пр. Много домакинства обаче продължават да си служат с тях поради тяхното удобство, някои имат голяма точност, останали като спомен от деди и прадеди.

След Първата световна война старото кантарджийство в града отдавна престанало да съществува ведно със завършения жизнен път на старите кантарджии. Кантарджийският занаят прераснал в занаяти за точност. В механо-техническата работилница на Апостол Петков и тази на син му Стефан Ап. Петков се изработват децимали, кантари за измерване тежест и ръст на хора. Същите изработват и големите градски кантари за измерване каруци с товар въглища и др. до няколко тона. Може да заключим, че кантарджийството е непрекъснато работено в града от началото на XIX век досега или повече от един век и половина.

Тюфекчийство. Този занаят е металообработващ и представлява усъвършенствувано металообработване от годините на турското робство и след това. С него се занимавали почти всички майстори, които обработвали метали. Всички обаче в този занаят са самоуци. Особено много се търсел и ценел този занаят първите години след Освобождението, по време на Сръбско-българската война (1885 г.) за поправката и поддържане сръжнето на новосъздаваната българска армия. В тези години градът е дал оръжейни майстори.

Най-далечни сведения идват за тюфекчията Андон, който, вследствие на турските золуми, избягал от Дупница около 1830 г. заедно със семейството си — жена, две дъщери, Сава и Гана, и син Димитър. Заселил се в гр. Радовиш, Македония. Тюфекчи Андон се занимавал само с поправка на оръжие-тюфекчилък. Повече подробности за живота му в Дупница не знаем. В гр. Радовиш отначало името му било Дубниовци. При него син му Димитър изучил занаята. Неговото име в черковно-българската община и търговското съсловие в Солун е било известно така: Димитър тюфекчи-Андонов. В по-ново време този род е известен

с името Ципушеви от личния прякор на бащата Димитър, човек пъргав и подвижен, наричан „сипка“ — от името на една пъргава птичка. Постепенно това име минава Ципка, Цикул. Този род и сега съществува в Радовиш, известен с борбите за освобождение на Македония от турско робство. Внуците наследили бунтовничеството на дядо тюфекчи Андон, например Коце Ципушев, лежал 19 години в сръбските затвори за свободата на Македония.¹⁸⁶

Още през годините на турското робство градските ковачи, освен с ковачество, се занимавали и с тюфекчийство. По стари сведения то им било любимо занимание. Това вършили старите майстори Цветан и Трендафил. В какво се е изразявала тяхната тюфекчийска работа, не ни е известно. Като имаме предвид тогавашното оръжие — кремъклии пушки и пищови, саби, ятагани и др., каквито още се намират из таваните на старите градски къщи, вероятно е да са били предмет на тяхната работа — изработване, поправки и пр. Сведенията гласят, че това оръжие са поправяли преди Освобождението.

След Освобождението, ученикът на майстор Трендафил Захари Михайлов Минчов разширява тюфекчийската работа. Освен поправка на кремъклия пищови и пушки, той прави, изработва „текърма“ едноцевна евзалия пушка, евзалии пищови — текчета и чифтета, а по-късно и ловджийски чифтета. В годините преди Сръбско-българската война (1885 г.) поправя тогавашните пушки „кримки“, „бердани“, „турски мартинки и иглянки.“ Участвувал е в същата война. Участвува и в Пловдивското изложение (1892 г.) с направено от него ловджийско чифте и сася. Получил награда бронзов медал. Последователно предава този занаят на чирака си Косте Златков, известен тюфекчия от по-късните години. Последният пръв в града открива нарочна тюфекчийска работилница. Тя се смята за първата механо-техническа работилница в града, защото освен тюфекчийство вършил поправки на шевни машини и др. Той предава тюфекчийския занаят на чирака си Апостол Петков, който го усъвършенствува.

Тюфекчийските инструменти се отличават с изтънченост. От робските години и след това инструментите са били почти едни и същи.

Още през първите следосвобожденски години с тюфекчийство се занимавал и Тодор Христов Топлийски (1858—1919 г.), който през Сръбско-българската война (1885 г.) бил военен оръжеен майстор. Той също е самоук по отношение и на други отдели на фината механика, за което говорим на съответното място. През годините след 1900 г. докъм Балканската война (1912 г.) в града е имал добре уредена тюфекчийска работилница Лазар Щерев Атанасов, заселник от Банско. При него е изучавал занаята Станке Кацарски — последният представител на тюфекчийския занаят в града. И двамата — и майсторът, и чиракът, поправяли всички видове тогавашно оръжие. Вършили и друга фина техническа работа.

Продължител на тюфекчийския занаят от предосвобожденските години до днес по наследство се явява Стоян Захариев Минчов, син на стария майстор Захари М. Минчов. Той провежда занаята тюфекчий-

¹⁸⁶ Коце Ципушев — 19 години в сръбските затвори, спомени, 1943 г., София

ство към поправки на съвременното оръжие, употребявано през Първата световна война. Освен разните видове пушки той вече поправя и поддържа картечниците, минохвъргачките и др. Българските оръжейни техници, имам предвид дупнишките такива, допринасят от годините на Сръбско-българската война (1885 г.) до Балканската и Първата световна война (1912—1918 г.) за поддържане в добро състояние оръжието на българската армия. Например Стоян Захариев Минчов участва в Първата световна война. Поправял и поддържал в изправност картечниците и минохвъргачките по време на боевете при Дойран с англичаните. Поправените от него 18 картечници и минохвъргачки не дали засечка. Англичаните били разбити, дали много жертви и 18 пленници. Оръжейният майстор Стоян Зах. Минчов е награден с орден за храброст за правилно поправяне и поддържане на оръжието.

Сега този занаят, вече като свободен, вън от военните нужди, е преминал в страниците на историята. Преминал е във фина механика, в поправка на модерното оръжие велосипеди, мотори, сачмени лагери, автомобили и др.

Куюмджийство-златарство. Добре застъпен занаят, който развива голяма дейност от началото на XIX в. Това са годините, през които се изработват предмети не само за лична украса, а и за черковна. Строежът на много черкви из покрайнината от 1840 г. насетне е съпроводено от широкото развитие на куюмджийството. Всеки силно верующ, с напреднала възраст християнин е искал да запази душата си „за вечное воспоминание“ чрез дарения на черкви и манастири. Това вършили и всички занаятчийски руфети, за да подчертаят привързаността си към черквата, а чрез нея — към българщината. Технически това е изпълнявал куюмджийският занаят. Върху подарените предмети, освен името на дарителя, майсторите-златари изписвали и своето, година и пр., за „да се знае“ кой и кога го е правил. Освен с черковни дарения и черковни нужди този занаят е свързан и с домашния бит, украса при раждане, сватби, ознаменування събития из домашния и пр. живот. Това са про-

Тодор Хр. Топлийски, 1858—1919 г., оръжеен майстор, тофекчия, куюмджия, часовникар и фотограф

яви, влезли в домашната и народна битова традиция, които били на почит още от далечното минало на населението из покрайнината.

Какво е представлявало куюмджийството като занаят през далечните робски години, не знаем. За него съдим от оставените спомени за майстори и от наследените златни и сребърни предмети от майки, бащи, свекърви и др.

От предосвобожденските години са запазени имена и спомени за майстори-куюмджии, работили през посочените години, като Мито куюмджи 1733 г., Кръсто куюмджи, 1753 г., Илия куюмджи, 1818 г., Георги куюмджи, 1825 г., чиито имена личат из турските документи за Рилския манастир.¹⁸⁷ През тези години са работили в Бобошево куюмджии заселници от Битолско.¹⁸⁸

През същите години са работили куюмджии в Бобошево, дошли от с. Магарево, Битолско, като Анакия куюмджи, 1861 год., който предал занаята на тримата си синове. В Бобошево този занаят просъществувал до 1893 г.¹⁸⁹

Те са майстори от времето на нашето възраждане, с оригиналните си местни носии: дънести потури, елечи, морави или червени пояси; с „куюмджийски каяфет“ на „тънък занаят“ Украсявали са българския дом и черкви. Самите майстори са били на почит и уважение от страна на гражданството.

Последният майстор куюмджия, запазил традицията в бит, облекло, начин на работа и пр., е Георги Стоичков (1851—1922 г.) заселник в Дупница от с. Дрен, Радомирско, още от годините на турското робство. Изучил занаята при грък майстор, който му оставил „усталъка на занаята, алата и цялата работилница.“ Продължава занаята по вековен образец до Балканската война (1912) с мангал и мехче по средата на дюкяна, ниския тезгях, нареден на прозореца-джамлък, закачени по стените изработени предмети. А той със старата си носия представлявал отминалата епоха в страниците на градската история като истински представител на старото куюмджийство. Наследява го син му Итко. Три майстори-куюмджии работили все в един и същи дюкян на площада „Развесена върба“ в продължение на един век. През същата година работи куюмджийство и Тодор Хр. Топлийски в дома си все „тънките занаяти“: куюмджия, тюфекчия, саатчия, фотограф и пр. Дюкяни-куюмджийски работилници, държали майсторите Христо З. Райчин, зет му Александър Паланкалийски, заселник от Македония, Александър Костадинов и Георги Стоичков.¹⁹⁰ През 1911 г. в града са работили 4 куюмджийници и след това бързо изчезват. Старите майстори един след друг умират, а синовете им не са наследили бащиния занаят. Сега в града има две работилници с млади майстори.

¹⁸⁷ Д. Ихчиев, ц. с., с. 343, 378, 384, 478.

¹⁸⁸ Дупница и бележити дупничани, 1940 г., стр. 53.

¹⁸⁹ Иван Кенов — 1935 г., стр. 264. При социалистическото строителство вече говорим за пресъздаване на този занаят. Виж уводна статия „Художествените занаяти“ — голямо народно богатство“, в „Работническо дело“, г. XXXV, бр. 205, 24. VIII, 1961 г.

¹⁹⁰ Български алманах за 1895 г. стр. 67.

Български алманах за 1911 г. стр. 303.

При разрастващия се капитализъм създават се широки възможности за приложение на труда сред общия стопански подем на града. Преминава се към нов начин на живот. Скъсва се постепенно със старата българска патриархалност. Новото, европейското бързо нахлува във всички страни на нашия живот. Изменя се облеклото, а ведно с това и нашата самобитна лична и домашна украса. Куюмджийството постепенно отпада. Старите майстори изостават своите оригинални работилници. Наляга ги старческа немощ. Заместници в занаята си, някога така много ценен и търсен, не оставят. Прибират се в домовете си, където все още продължават „да чепкат“, като Тоне Бендерев, в занаята, да доизработват предметите на своето слабо, нетърсено и неценено вече куюмджийско изкуство. То вече се обръща в златарски занаят. Изработваните от куюмджийството хубави предмети за черкви и украса добиват музейна стойност. Златарският занаят се нагажда до известна степен към съвременната търсена украса.

Малките куюмджийски работилници из варошката чаршия са отдавна изчезнали, ведно с тях и производството им. То е фино, деликатно, плод на голяма сръчност и умение. Това производство е делено на: лично, къщно, черковно и пр.

Материалите, които преработвали куюмджиите, са злато, сребро. Златото е доставяно от златопромивачите. Всичката куюмджийска работа била ръчна, която изисквала умение, сръчност, вкус, художествен усет и изобщо голяма вещина. Най-големият „куюмджийски мурафет“ е бил изчукването на фигурите върху пафти, пръстени и пр. И сега най-голяма стойност имат чуканите куюмджийски изделия.

Продажбата на изработените предмети е ставало по спазаряване, в зависимост от вложената работа, дадения материал от клиента и т. н. Много трудно е „преценяван“ куюмджийският труд. В много случаи е ставало спекулиране с религиозните чувства на клиентите или тези на родителите.

Тук трябва да отнесем и „пълненето на фишеци“ за пушките на турската армия. Това в града е извършвано от Андон Фишеков, техник от махалата Хисарлък. От това е получил и името си. Обвинили го, че дава „фишеци“ на българските комити и започнали преследването му. Доказало се, че това вършил синът му Никола Янев (1848—1902 г.), известен с името Фишеков. Последният избягва в Цариград, където престоява до Освобождението. Там изучава занаята шивачество. След Освобождението се завръща и остава дългогодишен касиер на държавното ковчежничество в града.

Часовникарство. В далечното минало на града е известен като занаят, наричан „сахатчийство“ Как е практикуван, ако такъв в далечните години на турското робство е имало, не знаем. Градската часовникова кула ни навежда на мисълта, че в града е имало сахатчия или местни „механици“-железари във връзка с маданите, които са изградил и поддържали часовниковия механизъм. Вероятно е имало човек с такива познания, защото градският часовник е навиван всеки 24 часа, а е трябвало да се поддържа в изправност

За пръв път часовникарска работилница е открита в града през 1878 г по време на освободенските години Същата година в града

се настанява х. Никола Хаджиниколов, записан под името „х. Никола сахатчи“ (1831—1907 г.), грък от гр. Янина, учил занаята в гр. Сер, работил в гр. Неврокоп (Гоце Делчев) и извикан в града от местни граждани. Те му съобщили, че в града няма часовникар, че от такъв се чувствувало нужда. Това подсказва, че от по-далечни предосвобожденски години гражданството си е служило с часовници, но часовникар не е имало. Той дошъл, уверил се, че има работа, и отваря „един кепенек“ към друга занаятчийска работилница. Имал много работа, за късо време се сдружил с гражданството и замогнал. Той бил човек с технически склонности. Поправил градския часовник, който тогава не работил, и дълги години го навивал. Изоставил часовникарството към 1888 г. Умрял в Радомир през 1907 г.

През следващите години часовникари в града са били Никола Зографов, за който няма запазени сведения, и Тодор Хр. Топлийски. Предполага се последният да е учил часовникарство при дупничанина Георги Михайлов, който е един от първите техници в свободна България. Изпращан на специализация в Германия, завръща се, открива ж. п. депо — София. Имал по-късно своя техническа работилница и поправял, монтирал машини, мелници и др. На младини работил и часовникарство. Заедно с Тодор Хр. Топлийски монтирал часовника в Рилския манастир, сам той (Г. М.) — часовника на халите в София и т. н. Освен с часовникарство Т. Хр. Топлийски се занимавал и с фотография, тюфекчийство, куюмджийство, механика и пр. В Пловдивското изложение (1892 г.) изложил направен от него „дървен часовник“ Същият имал размер 30 × 40 см само от дървени части, с тежест и две камбани за удряне всеки 15 минути и отделно за часове. За това от изложението е награден с медал. Пръв доставя в града (1892 г.) ръчна шевна и плътна машина. Също пръв доставя велосипед (1892 г.) с две колела и плътни гуми. Изобщо това са хера, които трябва да смятаме като основоположници на модерната, съвременната техника в града. Часовникарството е работил дома си. Общо занимавал се с всякаква „фина механика“ за своето време.

Това са техници, които никога не са учили теория в училище. Достатъчно е било да видят някакъв инструмент или уред, за да пристъпят към изработването му. Такива са били всички първи техници от града през и след освободженските години, чиито имена отбелязваме при разглеждане отделните занаяти.

От последното десетилетие на миналия век в града се откриват съвременните часовникови ателиета. Това са Александър М. Я. Околийски (1879—1933), учил занаята в София. Отваря в града часовникарско ателие през 1896 г. в стъкларския магазин на баща си. Упражнява занаята до края на живота си. По същите години работи часовникарство Тодор Томов Милжоров (1878—1942 г.). Учил занаята при Тодор Хр. Топлийски. Отваря в града часовникарско ателие през 1901 г. и работи до края на живота си. Това са все местни майстори, овладели този „тънък“ занаят и отдали целия си живот на него. Продавали и готови часовници, доставени от чужбина.

Тенекеджийство. За Дупница тенекеджийството в сравнение с останалите занаяти е нов, застъпен след Освобождението. Пренесен е от Самоков подобно на сарачеството.

През робските години в Самоков се заселва цинцарин (1850—1928) г.) от Македония, който пренесъл този занаят. При него е изучил тенекеджийството Христо Грълчев от Самоков, който през 1910 г. предал занаята на Георги Велинов, също от Самоков (роден 1898 г.), заселник в Дупница след Първата световна война, когато тук за тенекеджийството е имало много работа. След освободенските години тенекеджийство в Самоков е работил и майстора Костадин Гелев, заселник от с. Драгошиново. Изобщо предосвободенските години и след това тенекеджийството е било широко застъпено в Самоков, тясно свързано с народния бит.

През тези години тенекеджийството е било много изучавано от самоковските евреи. Същите чувствували стопанското изоставане на града, бързо някои от тях започват да се изселват и настаняват в Дупница, където проличавал стопански възход. Това вършили предимно евреите-сарачи и тенекеджии. Редят се заселници в Дупница, като Яко тенекеджията и Яко Йосиф. Вторият изучил на този занаят сина си Йосиф Яков, известен в Дупница като „стар тенекеджия“ (1871—1938 г.)

Освен заселници самоковски евреи тенекеджии в Дупница е имало кореняци такива. Къде същите са изучили тенекеджийство е неизвестно, но вероятно са във връзка със самоковските евреи. Няма запазени устни или писмени сведения, от които да се вижда, че евреите в Дупница са работили тенекеджийство през робските години. Само в семейните регистри на еврейската община изрично към имената им се пише и „тенекеджии“ Така се отбелязва за Моше Йосиф-тенекеджи (1850—1921 г.). Дупнишкото еврейство обаче винаги смятало като най-стар тенекеджия в Дупница Хаим Синтов (1854—1921 г.) и по-късно брат му Соломон Синтов (1867—1951 г.). При Хаим Синтов е изучил тенекеджийство Юда Йосиф Алфандари (1869—1953 г.). Същият е отбелязван като стар тенекеджия, работил занаята към 15 години, след което става бакалин. Първият българин занаятчия-тенекеджия е Петър Турилинков, работил занаята през 1912 г.

Преработвали са черна ламарина, бяло тенеке, поцинкована тенекия и цинк. Спомагателни материали: солна киселина, употребявана от 1905 г., дотогава старите майстори я замествали с особена смес, приготвена от самите тях, нишадър, калай и дървени въглища.

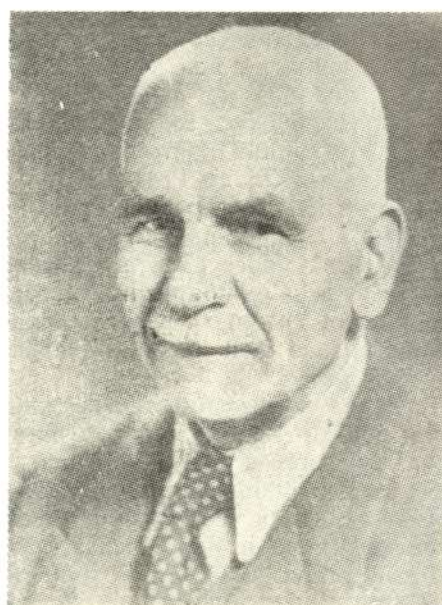
Старото тенекеджийско производство било вътрешно, дюканджийско.

С течение на времето налагащите се нови нужди на населението разраствали тенекеджийската работа в собаджийство и строително тенекеджийство. По-слабо това се чувствувало преди Балканската война (1912 г.) и особено се засилва след Първата световна война.

Собаджийството и направа на кофтори от черна ламарина е застъпен още през първите следосвободенски години, когато те представляват нещо ново в домашния бит. Особено много се засилва след Пър-

Костадин Палатовски
1878—1938 г.

Добри Улев
1870—1955

вата световна война в направа на готварски печки. Едновременно с това отива и направата на кюнци. Това разраства занаята.

Строителното тенекеджийство има началото си в годините преди Балканската война (1912 г.) в малки размери и особено се засилва с разрастване на къщния гивгирен строеж.

Фотография. Това изкуство в следосвобожденските години не съществува в града. Гражданите са се фотографирали в Самоков при Димитър Младенов Великов Германски.

Фотографията в Дупница се въвежда от Тодор Хр. Топлийски към 1891 г. Изучил е този занаят в Самоков при фотографа Странски и участие при Иван Карастоянов, София. Този занаят работи до края на живота си, като уредил модерно фотоателие със странично и таванско осветление. Същевременно не се отказал и от другите фини технически занаяти, за които говорихме по-напред.

През годините 1904—1905 г. в града урежда фотоателие Димитър Иванов Войнов (1872—1954 г.).

Дългогодишни фотодейатели са били Костадин Палатовски (1878—1938 г.), заселник в града от село Палатово, Дупнишко, и другарят му Добри Улев (1870—1955 г.) от с. Мирково, Пирдопско, изучил фотография при Иван Карастоянов в София. За късо време Улев работи във Враца и при Тодор Хр. Топлийски в Дупница. Дружбата му с К. Палатовски обаче не престава. През 1908 г. те в съдружие вземат фотоателието на Димитър Ив. Войнов. Двамата другари остават верни на

своята дружба и фотоизкуство от 13-годишна възраст до последния ден на живота си. Те са истински носители на модерната фотография в града до годините на социалистическото фотоизкуство.

Фотографската работа през тези първи години, в сравнение със сегашната, е била много по-трудна и деликатна. Почти всички фотоматериали са били изготвяни от самите фотографи.

Бръснарство. През годините на турското робство и късно след Освобождението занаятът бръснарство е наричан „берберлък“ „берберство“, а майсторите — „бербери“. Широко застъпен в града, този занаят е упражняван предимно от турците и е бил турски занаят, например „1818 г. Бербер Хюсеин Карфа“ Между многото турци е имало и някои българи — Михал К. Бербер, 1839 г., и Георги Бербер, 1846 г.

В предосвобожденските години и след това известен българин берберин е бил Йонката Андреев, който подготвя и първите българи бръснари след Освобождението Никола Радойчев и Коста Високалийски. Те отворили дюкяни-берберници към 1890 г. Оттогава започва разрастването и модернизирането на бръснарския занаят.

Докъм 1895 г. бръсненето в берберниците ставало както през робските години. В берберниците винаги е имало мангал с разгорещени дървени въглища и върху тях ибрик, пълен с топла вода. Над бръснарския стол, на който сядал клиентът, имало закачен за тавана бакърен цилиндричен съд, който бил пълен с топла вода от ибрика. Клиентът сядал на бръснарския стол, а майсторът му натопявал главата в топлата вода и измивал косата със сапун. След това насапунивал брадата на клиента и извършвал бръсненето. За голяма брада е трябвало много вода и насапуниване, за да се подготви за бръснене. Бръсненето е вършено много рядко, обикновено в 2—3 седмици един път. Турците си бръснели и главата, като оставяли кичур коса на темето на главата, наричан „перчем“. Българите не си бръснели главата. Имало е селяни, които под влияние на турците също си оставяли такъв „перчем“; например селянин от с. Самураново идвал в града с „перчем“ дори до 1910 година, разказва старият майстор-бръснар Георги Бадински.

През годините на турското робство имало и подвижни бръснари, които бръснели клиентите си на улицата, на площада и пр., приседнали на някой камък, на отурака на някоя голяма пътна порта, на пазара и пр. Някои стари бербери вършили тази работа и през първите следосвобожденски години, например дядо Тоне даскало, 75-годишен, към 1905 година, бръснел селяните на пазара, даже и когато се возели в колата на път за село.

През предосвобожденските години и първите години след Освобождението до 1900 г. бръснарите работили само с ножица, гребен и бръснач. Дотогава бръснарската машина за стрижене не била известна на берберите в града.

Употребявали сапун от домашно производство, за пране през годините на турското робство и дълго след Освобождението. Без топла вода бръсненето било невъзможно. Много късно започва употреблението на тсалеген, парфюмиран сапун, който купували от книжарниците. Одетелонът (ливантото) при бръсненето започва да се употребява откъм 1903 г. За пръв път е употребен в бръснарницата на Димитър Янчев и

е наричан „гилсую“ — гюлова вода. Бръснарският сапун започва да се употребява в града от 1920 г., след Първата световна война. След бръснене измивали лицето с хладка вода, сипана в нарочен бръснарски леген с „месец“, място за слагане на същия под брадата, на шията. Така се запазвала водата от разливане. Такъв бръснарски леген, жълт, лъскав (месингов) закачвали на бръснарската фирма, висеща над входната врата, или на прозореца за реклама на заведението. Тези нарочни легенни били отличителен белег на берберниците. Още през робските години берберите препасвали бяла престилка, слагали бяла кърпа през лявото рамо и запретвали ръкавите до лакътя. Така берберинът е готов за чиста и хубава работа да разкрасява клиентите. Едва откъм 1904 г. майсторите-бръснари започнали да се обличат в бели престилки.

Първите берберници през робските години имали турски, ориенталски характер, ориенталска обстановка — отураци, върху които клиентите сядали кръстато, сърбали кафето, пушили с чибука и търпеливо чакали да бъдат разкрасени. Пушенето и пиенето кафе в бръснарските дюкяни продължило до Девети септември. В насрещната страна на отурака се намирал бръснарският стол и всичко необходимо за бръснене около му. Още през първото десетилетие след Освобождението берберските дюкяни били разкрасявани. В повечето случаи съгласно архитектурата на града — чаршийската улица, берберските дюкяни били схлупени сгради, ниски, неприветливи заведения с широки джамлъци, с наредени около стените пейки и някой и друг стол, огледала, картинки и пр. През робските години берберниците, а по-късно бръснарските салони се нареждали из чаршийската улица, предимно из Варошката чаршия, като постепенно се измествали към днешния център на града.

С настъпилния по-културен и по-взискателен живот бръснарският занаят претърпява значителни промени. Старият начин на бръснене се изоставя. От 1902 г. насам главата вече не се измива. Ибрикът и мангалът със закачения съд за тавана с топла вода изчезват. Бръснарският занаят бързо се модернизира. Откриват се вече т. н. бръснарски салони с големи огледала, въртящи се бръснарски столове, бельо, украса на салона с големи картини — хубави пейзажи, портрети на държавни глави — крале, императори и пр., с масивни златни рамки, пердета на прозорците, парфюмите се разнасят из заведението — пудрата, кремът, тоалетният сапун, одеколонът и др. красят бръснарската маса с голямо огледало. Никога не е подценявана работата на бръснарския салон. Клиентите се бръснели обикновено един път седмично, и то предимно събота след обед, след свършване на пазара до късно през нощта. Единствени от всички занаятчийски заведения само бръснарниците били отваряни празничен ден и неделя преди обед. Бръсненето се смятало за задължително за настъпващия неделен ден или празник. Бръсненето в къщи било рядкост. Гражданите, облечени празнично в нови дрехи, обръснати, често закичени с цветя, се разхождали из главната улица или градската градина, правили си взаимни домашни посещения, поздравлявали се и т. н. на празничния почивен ден. По лицата на празнично облечените граждани, обръснати, с елегантни шапки, проличавала желаната празнична почивка. Бръснарниците оказвали своето положително влияние върху чистотата и спретнатостта на отрудените граждани

Бръснарските салони не били посещавани от жени. Нещо нередно, срамно било жена да влезе в бръснарница, когато мъжете са малко разхвърляно облечени, бръснат се, подстригват, разкрасяват. През 1910 г. в града имало 10 добре подредени бръснарски салони, които правили силно впечатление с чистотата, уредбата, вежливото посрещане на клиентите и пр. за малкия провинциален град.

След Първата световна война работата из бръснарниците се съвършено променя. Те стават още по-добре подредени, с млади майстори и нова следвоенна клиентела, по-взискателна и сдържана. Бръснарските салони се разширяват в бръснаро-фризьорски, на които стават клиенти и жените. Значително работата се механизира, употребяват се електрически машини и пр. Бръснаро-фризьорските салони придобиват днешната съвременност.

Извод. В заключение трябва да направим извод за състоянието на занаятчийството и занаятите в тяхната вековна история. Съществувало е през всичките години на турското робство. Подчертава се като важен стопански фактор от началото на XIX в. със своето изключително ръчно производство. В града то не е могло да прерасне в манифактурно. Още през първите следосвобожденски години, при новата обстановка на стопанско и политическо развитие показва признаци на упадък. Налагало се е трансформирането и нагаждането му към новите изисквания на живота. Известни занаяти се нагаждат и тръгват по нови пътища на развигне, други упадат, изчезват, отречени от новото време. Заместват се от нови занаяти, които допринасят за придвижване стопанското развитие на града напред. Това обаче става бавно, отначало несигурно, уклончиво, докато се възприемат новата техника, нови знания. Така занаятчийството укрепнало, обслужвало е нуждите и след Първата световна война, но бива изместено бързо с индустриализиране на народното стопанство, което особено силно се проведе със социалистическото му преустройство. Сега, ако и кооперирани, занаятите едва ли ще удържат дълго време пред силния натиск на социалистическата индустриализация.

ГЛАВА IV

КРЕДИТ, ИНДУСТРИЯ, ТРАНСПОРТ И ТЪРГОВИЯ

I. КРЕДИТ

Лихварство и лихвари. За лихварството в Дупнишката покрайнина се пише още от първата половина на XVIII в. Практикувано е предимно от евреи, малко от мюсюлмани, а след Освобождението от българи. Най-старите сведения за лихварство са отбелязани в турските документи за Рилския манастир. В един такъв документ от 1772 г. четем: „Кредиторите на манастира — мюсюлмани и евреи, от които по-преди манастирът често е вземал под лихва“ През 1778 г. монасите съобщават, че „ние взехме в заем 500 гроша от евреина Яко Оглу Конорти.“¹⁹¹ По-късно във ферман от 1782 г. се съобщава за сключен заем от Рилския манастир с „разни лихвари, мюсюлмани и евреи“ Лихвата била „доста скъпа“ „Та като не могли навреме да я изплащат, всяка година я прибавяли към главницата“ Лихварството било доходно, манастирът бил в нужда, а задълженията се увеличавали. Следващата 1784 г. „Починки — Оглу Исак от Дупница, който дал на манастира заем от 100 гроша.“¹⁹²

По жесток начин лихварите прибирали главницата и лихвата, против което активно се намесва държавата. През същите години (1786) посочват името на „лихварина — евреин Бели Оглу от гр. София“, комуто трудно изплащали „тежката годишна лихва“ Същият „не бил доволен да получи само определената от закона сума (5%) и затова си позволявал да заплашва и мъчи бедните длъжници, искал им по-големи суми и вършил над тях произволи и деяния, противни на височайшите царски заповеди.“ Тези и други сведения от различни турски документи ни говорят, че лихварството из покрайнината, особено за Рилския манастир, е усилено практикувано от местни и други евреи през целия XVIII и XIX в. до наши дни. Длъжниците са тормозени с висока лихва, насилствено събиране на главницата и др.

Джелепите, търговците, предприемачите-откупчици на данъците и лихварите представлявали значителна финансова сила в града. Тяхното влияние впримчва стопанския живот от XVIII в. насам в продължение на две и половина столетия. Не случайно се съобщава, че при търговията си в Цариград донасяли дисаги, пълни със злато, че имали

¹⁹¹ Д. Ихчиев, ц. с., стр. 264.

¹⁹² Д. Ихчиев, ц. с., 1910 г., стр. 86 и 494.

футни, пътни със злато, че са издавани султански фермани против големите лихви и т. н. Откупвали данъците на няколко села, откупвали чифлици, грабели имотите на длъжниците и т. н. С набраните парични средства увеличавали доходните си занятия, подлагали на експлоатация отруденото население. Става въпрос за благосъстоянието на една малка част от забогатяващите граждани и селяни, а мнозинството е било заето в ангарен труд — аргати, кесимджии, исполджии и пр. в турските спахилъци и чифлици.

През първата половина на XIX век като създател на лихварска къща се отбелязва еврейинг Хахам Оглу Дави Базригян, лихвар, откупчик на данъците и зърнените храни (1848 г.) и др. В предосвободенските години (1872 г.) към името на Дави Базригян се прибавят и тези на синовете му Хаим и Елияче Базригян. Това достатъчно говори за разширено лихварство. Освен двигател на същото през последните предосвободенски години и след това е Елияче Хаджидавид (1835—1909 г.). С лихварството си държал в икономическа зависимост значителна част от градското и селското население. Откупвал данъците през годините на турското робство и първите години след Освобождението, събирал ги или препродавал, раздавал заеми с тежки лихви и по други начини, с което ограбвал населението. Заради голямата алчност бил ненавиждан от гражданството, от местното еврейство. През 1905 г. същият се изселва в София, където разширява лихварството в голяма банкерска къща, ръководена от сина му Бохор Елияче Хаджидавид. През 1924—1925 г. по-малкият брат открива банка във Виена. Така този стар градски еврейски род провежда лихварство от началото на XIX в. до наши дни под различна форма с начален капитал, събран от населението на Дупница и нейната покрайнина.

Други известни местни еврей-лихвари и търговци от предосвободенските години и насетне са И с а к Ф р а н ц е с (1843—1930 г.).

И с а к А р а в (1843—1913 г.) лихвар и сараф. Неговото лихварство продължава син му Бенеамин Арав, който по-късно влага капиталите си в тютюневата търговия, тютюнева фабрика и др. „Неговата мая е от златото на баща му“, разказват съвременниците му.

Мано Ешкенази (1853—1909 г.) е също дупнишки еврей-лихвар. По-късно продължава лихварската си дейност в София.

Освен евреи в предосвободенските години с лихварство са се занимавали и българи. През първата половина на XIX в. известен българин-лихвар е бил Янаки Чомак, роден 1810 г., вероятно умрял след Освобождението. Произходът на големите му парични средства остава неизвестен. Известен е бил като състоятелен гражданин-чорбаджия, с отрицателно отношение към надигащите се тогава български въпроси — черковни и политически.

Величко Хаджиангелов се занимавал с лихварство от първите следосвободенски години до 1910 г. Имал хан и кръчма в квартала „Мърджина“. В кръчмата се помещавала и малката лихварска кантора. Вземал лихва 8—12%.

Измежду богатите заселници в града след Освобождението е и Годжо Димитров от с. Сърбиново, Благоевградско.

От следосвобожденските години в града е известен лихвар Иван С. Чапрашъков (1858—1908 г.). Роден е в село Пехчево, преселник в гр. Горна Джумая, а след Освобождението в Дупница. Идва в града с голямо богатство и откупува хубави турски имоти в центъра на града. Също закупува и препродава за печалба турски чифлици, с което реализира големи печалби за сметка на безимотното селячество. Развива значителна търговия и банкерство. Издига се до положението на най-голям богаташ в града и покрайнината. Образува първото в града Акционерно спестовно дружество „Постоянство“, Дупница, утвърдено с указ № 33 от 12 март 1896 г. с основен капитал 200 000 лева, разпределен в 4000 акции¹⁹³

Занимавал се изключително с лихварство, тютюнева търговия, търговия със сурови кожи, мелница за брашна и др. Занимавал се и със сарафство, например обменял, „развалял“ златни монети с книжни пари срещу „ажно“; за една златна монета вземал 10—15 стотинки. Много от гражданството предпочитало книжните пари като по-удобни за носене пред сребърните и златните. Имал лихварска и търговска кантора, която по-късно прераства в тютюневата фирма „Чапрашъков“, „Ориентабако“ и др.

Негов универсален наследник е Крум Чапрашъков, братов син, който продължава и разширява търговията на чичо си.

Все по това време, в началото на XIX в., между бедстващите и странстващи калугери таксидиоти имало и състоятелни, които се занимавали с лихварство, откупване на данъците и др. Отбелязват се много такива имена. Интересен е случаят с монаха от Рилския манастир Йосиф Скенофилакс. В края на XVIII в. в града се заселва Павел Пламчин от Кочени, бащата на бележития по-късно дупничанин Христати Павлович. Същият отваря хан в махалата Варош. Към 1800 г. той затънал в задължения поради ограбване от минаващи турски войски и други, които били особено големи към горепосочения монах. Христати отраснал, но и задълженията на баща му нараствали. Монахът опростил на Павла задълженията, като в замяна взел сина му Христати за свой манастирски послушник, независимо от това, че още при раждането бил „обещан“ на свети Ивана Рилски. Няма съмнение, че опростените задължения са оказали влияние за даване детето на монаха-лихвар.

Монасите-лихвари се занимавали още и с откупничество на данъците за цели села, като при събирането им от селяните добивали големи печалби.

Същите лихвари от годините на турското робство продължават професията си и след Освобождението. Към тях се присъединяват и нови. В мрежата на тези лихвари попадали от робските години градски и селски дребни производители. Към тях те прибъгвали, за да укрепят своето стопанство при лоша реколта, изплащане на данъци и пр. Залагали земеделското си производство и вършили продажба „на зелено“ Особено това става при откупване на земята след изселване на

¹⁹³ Български алманах за 1896 г. стр. 146, редактор-стопанин Петър А. Петров, София

турците и по-късно при разпродажбата на българските чифлици. В много случаи това жестоко лихварство поставило в застои и разорение производителите. То ставало страшен бич за селячеството. Разяждало дребната селска собственост и довеждало до разорение селяните-производители. По долината на Струма известен лихвар е бил Йоне Скринчето от с. Бобошево. Той имал много пари „с футия злато и играеше ролята на банка“, разказва един негов съвременник. Раздавал е пари под лихва „на зелено“ и икономически заробил населението из всички околни села. Лихвата, срещу която раздавал заемите, била най-различна и когато земеделският стопанин внасял заложената реколта, „тя не стигала нито за лихвата, нито за главницата“ Селяните от околните села му останали вечно длъжници.

През 1911 година за града са официално отбелязани 9 лихвари.¹⁹⁴ Прибавим ли към тях и селските лихвари и зеленичари, ще видим, че броят им става значителен. Били са представители на паразитния капитал, под ударите на който селското население изнемогвало.

При зеленичарството — даване заем срещу „зелено“, лихварят прибирал задълженията си от реколтата, без да го интересува остава ли от нея нещо за собственика. Начинът, по който лихварите обирали, ограбвали населението, бил най-различен. Зеленичарството било един от своеобразните начини на това ограбване. Земеделският стопанин по принуждение, често за изхранване, продавал реколтата „на зелено“ преди прибирането ѝ. В много случаи тя не покривала задължението и той оставал вечен длъжник. „Нито е някой събирал, нито пък тепърва могат да се съберат каквито и да било конкретни сведения за лихварството в село“, казва Иван Кепоу при проучване миналото и сегашното на Бобошево (стр. 102).

Взаимоспомагателно дружество в с. Сапарево. Още през годините на турското робство населението търсило начин да се отърве от ненавистната алчност на лихварите и въобще от лихварството. За пръв път в покрайнината се прибягва към еснафските взаимоспомагателни каси в село Сапарево. В това село било развито дялгерството. Към 1867 г. се образува еснафско дружество „Свети Атанас“, което представлявало и общоселска спестовна и взаимоспомагателна каса. Нямала устав. Неговият касиер от 1893 г. дядо Коле Вуков разказва, че дружеството не е имало архива. Всички сметки били записвани на рабош. Поръжава да съществува до 1937 г., от която година са запазени списъци за раздадени заеми, но не събрани. От тази година окончателно замира.

Това дружество, с външни промени в името, с основна цел — взаимоспомагателна чрез спестяване, просъществувало 70 години. И промяната, извършена след Първата световна война (1927 г.), когато е преустроено в „Кредитно кооперативно дружество“, не изменя на поставената по-горе начална цел.

Много ясно е, че взаимоспомагането чрез спестяване е било тогава единствената възможност за отърване от лихварите. Може да приемем, че това дружество представлявало начало на кооперативно движение в града и цялата покрайнина.

¹⁹⁴ Български алманах за 1911 г., с. 301.

След Освобождението като начало на самобитно кооперативно движение може да се смята взаимospoмагателното дружество „Нива“ в с. Кочериново, образувано през 1888 г. Селяните се сдружават и с 80 рала разорават мерата в местността Джамбазки поток около 200 декара, която засяват с жито. С получения доход образуват началния капитал и раздават заеми срещу полица и поръчителство на бедни земеделски стопани. Дейността на дружеството се изгражда върху принципа на взаимospoмагането. Каснер бил Деспот Нешев.

През 1924 г. по инициатива на Георги Траянов в Кочериново се образува кредитно-потребителна кооперация „Съединение“, в годишното събрание на която се предават книгата на самобитното кооперативно взаимospoмагателно дружество „Нива“. Така действителната кредитно-потребителна кооперация „Съединение“ става естествен продължител на самобитното селско кооперативно взаимospoмагателно дружество „Нива“.

Разораната селска мера, използвана от дружество „Нива“, покъсно става общинска нива, овощна градина (фондова земя), върху която през 1945 г. се организира ТКЗС. Там се настоява кооперативната ферма, сега предадена на ДП „Родопа“ за угодяване на добитък. Така от 1888 г. върху селската мера в Джамбазки поток започва стопанското социалистическо преизграждане на село Кочериново.

Предприемачеството било много разпространено в покрайнината — откупване на данъците — още от първата половина на XIX в. Откупчикът се наричал илтизам. Най-доходно е било откупуването на десятъка; откупвачите се наричали имизами. Това предприемачество в турската данъчна система продължава да съществува и след Освобождението. Събирането на много общински данъци е отдавано на предприемачи-откупчици чрез малонаддаване и след Първата световна война, откогато общината започва събирането им по стопански начин, с назначени чиновници.

С такива малонаддаване — търгове е ставало направата на пътищата-шосетата, мостове, водопроводи, обществени сгради и др.

Десятъкът след Освобождението. Още от годините на турското робство за селячеството най-тежък бил данъкът, наричан десятък. За него от миналото отбелязахме на съответното място. Наричан е така защото се вземало 10% от получените селскостопански произведения, главно зърнените храни. Него населението заплащало в натура през робските години. Това продължава и след Освобождението до 1892 г., когато управлението на д-р К. Стоилов (Народняшката партия) го замени с пари.

Този данък много тежал на населението от далечните робски години и след Освобождението; негодуванието срещу него било повсеместно. Това е лесно обяснимо, защото с данъка се посягало върху прякото изхранване и доходите на населението. Размерът на събрания десятък за цялата околия бил много голям, в зависимост от урожая.

Възобновен бил в заплащане в натура от управлението на д-р Васил Радославов (Либерална партия — радослависти) 1900 г. с цел да се получат повече приходи за държавата. Всъщност този данък се обръщат в „охранване на партизани“ „Средният процент от десятъкът спрямо об-

щия доход на държавата е при паричната система 20,8%, а при натуралния 37,8%. Той доставя на държавата повече от 1/3 от целия доход.“ Оттук идва негодуванието на населението из цялата страна срещу превръщането му в натура. Селското движение срещу него, като остатък от турското феодално господство в България, е голямо. Из цялата страна се устройват митинги и демонстрации. Създава се селско движение срещу него и радославовото правителство, селячеството дава жертви. На това движение не остава чуждо и селячеството в Дупнишка околия, макар и страхливо и предпазливо. То роптаело, негодувало, чувствувало се глухо ръмжене. Радославовата полиция бдяла срещу всяка възможна акция на открито негодувание. Въпреки всичко то се появило на две места в околията. Неговите подбудители били народните учители. Учителското дружество подтиквало учителите към обществена дейност. Това са годините, когато из други места на страната има открити бунтове, когато в града е вече образувана работническа социалистическа дружинка-кръжок, а през същата 1900 г. — и Социалдемократическата партия. Давали са препоръки за „народничество“, за „народен социализъм“, „за прогрес“ и т. н. Учителят от Дупница Костадин Златков, член на Социалдемократическата партия, родом от с. Пороминово, подтиква селяните на селски събор, който ставал на втория ден на Великден, (1900 г.), да проведат протестно събрание и подпишат изработената и предложена от него протестна резолюция. Селяните Косте Йорданов и Косте Алексов използвали селския събор, събрали селяните, след няколко уводни думи прочели и приели резолюцията; подписват я 5 души за цялото събрание. Подписалите резолюцията селяни били арестувани и малтретирани. Учителят К. Златков също бил арестуван и задържан в околийското управление в града и, по-късно уволнен от учителствуване в града. Такова събрание било проведено из разметанишките села от друг народен учител, който също е уволнен и изгонен от околията.

Общо негодуванието срещу този натурален данък било голямо и особено от начина на събирането му.

Обществени каси — Българска земеделска банка. През последните години на турското робство (1863—1865) били основани „общополезни каси“ във всички казалийски центрове, със задача да подпомагат земеделското население. В Дупница била открита такава „общополезна каса“, наричана „Сиротска каса“, която в края на първата операционна година (25 декември 1865 г.) имала капитал 94 960 гроша. Последният е набран в натура и пари, например 5% от добивите, 20 оки или повече жито на една двойка работни волове, 10% пари върху платения данък и др. Нарастването му е ставало бързо, което се вижда от следната таблица:

25. X, 1865 г.	1. III, 1877 г.	нараства за средно		всичко	в %
94 000 гроша	549 036 гр.	12 год.	41 480 гр.	457 480 гр.	487

Касата е вършила самото кредитни сделки. Раздавала е заеми на нуждаещото се население, земеделски стопани, срещу поръчителство, ипотска на полски имоти и залагане на скъпоценни предмети: пръстени, накити, злато и др. От шестте каази на Софийски санджак по капитал Дупнишката общополезна каса е заемала трето място след Софийската и Златишката.¹⁹⁵ Срокът за заемите в Общополезната каса е бил 3 до 12 месеца. Най-малката сума била 100 гроша за заемане срещу лихва 9—10—12%. Допускано е и подновяване на записите.

Управлявана е от областния, виалетския, управител в Ниш. Същият е вършил тази служба чрез представителите си в окръга (санджака) и околията (каазата) — мютисерифина и каймакамина при участието и съдействието на окръжния (санджакски меджлиси идаре) и околийския и казалийския меджлиси идаре (административни съвети).

По време на Освободителната война Общополезната каса била разтурена. Руските окупационни власти я възстановили през 1878 г. под името Земеделска каса. При това ново организиране първият ѝ директор бил Теодория Димитров от Дупница, а „каснер-писар — Георги Ив. Зограф от с. Бобошево, 12. II. 1880 г., гр. Дупница“ Касата е имала печат с надпис: „Печат на земеделската каса, Дубничко окръжие“. Кредитната дейност на касата не дала особени резултати. Кредитът оставал пак на лихварите, които в качеството си на лихвари и бакали заставяли длъжниците си да купуват от тях „на версия“, която осребрявали през есента, когато прибирали реколтата. Те обаче никога не могли напълно да се издължат и оставали вечни длъжници.¹⁹⁶

Земеделската каса със закон е преустроена от 23 декември 1894 г. и раздавала много заеми на земеделските стопани. Настъпилният неурожай в Дупнишко през 1897 и следващите години не дали възможност на длъжниците-земеделски стопани да посрещнат задълженията си. Преустроена Земеделската каса в Българска земеделска банка (22 декември 1903 г.) подпомогнала твърде много длъжниците. През 1907 г. открива агентури в селата Бобошево, Рила, Дяково и Долнесто. Банковите агенти Крум М. Марков, Антим Чакалов в село Дяково, Иван Лазаров в с. Рила и др. се грижели за прибиране на раздадените заеми в тези земеделски центрове на околията и стопанисване на държавните имоти чрез исполица и др. Всяка агентура имала обсег на действие върху няколко общини и села. Те продължили работата си няколко години, докато биват закрити агентурите в Дяково и Долнесто.

Населението по отношение на кредита било много улеснено и почти избавено от лихварите и зеленичарите. По време на Първата световна война бобошевската агентура била закрыта. Открита била наново през месец септември 1927 г. От кредита на БЗБ най-много се ползвали селата от Долно поле. Жителите и домакинствата на тези села били повече, например за 1927 г. долнополските села са вземали 58%

¹⁹⁵ Юбилейна книга на БЗБ, 1864—1879—1904—1926 1931 г. стр. 25, 26, 27, 30. На 21 дек. 1908 г. в Дупница не се отбелязват акционерни банки и дружества. Виж Български алманах за 1911 г. София, стр. 197. Издания на Я. Пиковомов, Атанас Дамьянов. С.-ие.

¹⁹⁶ Ив. Кепов, ц. с., стр. 102.

от всички земи, а имали 86% от всички влогове.¹⁹⁷ Дупнишкият клон на БЗБ е бил втора степен.

Българска народна банка. След освобождението на града било открито държавно ковчезничество — казначейство (1879—1906 г.), което изпълнявало функцията на държавна каса. Първият началник е Захари С. Бобошевски, а касиер Никола Фишеков — и двамата от Дупница. През тези години излизат и първите български банкноти, които населението сменяло в казначейството с монети. Един съвременник казва, че през 1890 г. му сменили „10 лв. банкнота с половин наполеон златен“ Ставала редовна обмяна на банкнотите със златни и сребърни монети. Населението обаче предпочитало книжните пари, защото били по-удобни за носене. Металическите монети били много тежки и неудобни.

Създаването на Българската народна банка през 1879 г. е проява на нова стопанска и кредитна политика. В развитието си тя преминава през три периода: първи: 1879—1885; втори: 1885—1902; трети: 1902—1912 г. През последния период банката засилва дейността си, когато се открива представителство и в Дупница. То замества държавното ковчезничество. Представителството на БНБ в Дупница просъществува непрекъснато до днес, като претърпява следните промени:

- 25. IX. 1960 г. — откриване представителство,
- 1. I. 1907 г. — агент касиер,
- 1. VIII. 1907 г. — III ст. агентура,
- 1. III. 1909 г. — втора ст. агентура,
- 1. I. 1912 г. — първа степен агентура,
- 1. I. 1919 г. — III. ст. клон.

Такъв остава и в началото на 1927 г.

Дупнишка популярна банка — кредитно кооперативно сдружение.

Банката била основана на 11 октомври 1911 г. по инициативата на няколко граждани, като Стефан Милошев, Васил Абаджиев и др. Началната дейност била прекъсната със започване на Първата световна война и възобновена през 1919 г. Дребните търговци, стопани и занаятчии възлагали големи надежди на нея, изградена върху принципа на взаимопомощта. Тя оправда тези надежди. С 30-годишната си дейност е била основна опора на стопанския живот на града. Снабдена със свой дом, с готовността си да подпомага всички свои членове и с набрания капитал обединява стопанската дейност на цялото гражданство

Извършвала е всякакви операции: преводи, инкасо, влогове, информации и др. Приемала е влогове: срочни, безсрочни и детски. Продавала е всички видове работнически и адвокатски осигурителни марки.

Общото състояние на банката на 1937 г. е било следното:

¹⁹⁷ Пак там, стр. 103 и през годините на турското робство в града е имало „Дупнишко държавно ковчезничество, виж. Д. Ихчиев, ц. с. с. 563, документ от 11. XI. 1846 г. също юбилеен сборник на БНБ. 1879—1919 г., стр. 9 и 213.

Собствен капитал — 6 000 000 лева;
Влогове — 23 000 000 лева;
Пласменти — 20 000 000 лева;
Оборот — 250 000 000 лева.

Към банката е имало и посмъртна каса за членовете. Тя провеждала самостоятелна дейност. Всички членове на касата внасяли по 20 лева за всеки починал член. Така семейството на починалия кооператор на първо време е било осигурено със средства.

Бюджетът на градската община от първите следосвобожденски години показва с какви малки средства е разполагала и колко много нужди е трябвало да задоволява. Подробности за данъчните тежести не притежаваме. Какъв е бил размерът на общинските бюджети първите години след Освобождението, също не знаем. Само 10 години след Освобождението имаме следните данни:

1889—1890 — 85 045 лева.
1890—1891 — 94 825 лева.

Главните данъчни постъпления били от занаятчийските и земеделските стопани. Занаятчийството през тези години се намира в упадък и трудно понасяло данъчните тежести. Данъчните постъпления не били редовни, което се вижда от недоборите:

За 1889—1890 — 27 606,57 лева;
За 1890—1891 — 26 932,75 лева.

Общинският бюджет обаче расте ежегодно. Само 20 години след Освобождението е значително голям в сравнение с посочените по-горе:

1900—1901 г — 118 733 лева;
1902—1903 г — 128 311 лева;
1903—1904 г — 153 456 лева;
1904—1905 г. — 222 420 лева.

Несъмнено е, че ведно с увеличението на общинския бюджет расло и увеличението на данъците. Общината не е имало стопански предприятия, от които да получава доходи. Става значителна икономическа промяна в живота на града, към която голяма част от гражданството се трудно приспособява. Чувствувало се обедняване сред широката градска маса, която търси да пласира своя труд. Свободната наемна ръка се увеличава. Отваряните тютюневи складове се пълнели с работнички и работници от обедняващи семейства, които до тези години били занаятчийски, земеделски и др., с достатъчни доходи за издръжка. Селското стопанство си оставало дребно и примитивно. И в село започва да се чувствува свободна наемна ръка, която принужда в града да търси работа, с което отегчава и без това тежкото положение на гражданството. Нуждите на града за администриране, благоустройство, учили-

ща и пр. се увеличавали. Общинските бюджети продължават да растат:

1906—1907 г — 556 982 лева.

(През тази година най-голямото село в околнята Рила има бюджет 24 925 лева, а най-малкото село Цървище — 5029 лева). Данъците се увеличават, често събирани с принуда.

2. ИНДУСТРИЯ ПРЕДИ И СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО БАЛКАНСКАТА ВОЙНА (1912 Г.)

Първоначално натрупване на капитали. Развитието на промишлеността и търговията в Дупница и нейната покрайнина, както и връзките с близки и далечни пазари изисквало по-големи капитали, подготвени и с инициатива хора. Необходима била и политическа сигурност. След отминаване на размирните кърджалийски времена (1813 г.) в покрайнината производството и търговията вземат по-широки размери. Набирането на първичните капитали и влагането им в тях ставало бавно, с голяма предпазливост, страхливост и несигурност.

От направеното изложение за стопанското развитие на града и покрайнината през годините на турското робство и след Освобождението виждаме, че то е дребно, примитивно, незадоволяващо местните нужди. Още от средата на XIX в. се издига стоковото производство. В малки размери животновъдството, чрез джелепчийството и земеделието, главно тютюна, дават излишък, който е предмет на търговията на местния и други пазари. В резултат на това започват да се натрупват първите за покрайнината капитали.

Ханджийството — странноприемници и кръчми — дава възможност за бързи и лесни печалби. Набираните чрез ханджийство капитали оставали замразени, защото техните собственици, например цинцарите Димчо Михов, Кузман Михов, Янче цинцар, хаджи Барбут и др., не ги влагали в стопанското развитие на града.

Издигнати занаятчии, за които е съобщено съответно, от занаята и търговия със свое производство набират незначителни капитали, с което до известна степен допринасяли за раздвижване на стопанския живот на града.

Капитали са натрупвани и чрез използване доходите от църквите.

Капитали са натрупвани и чрез нечестни пътища, например убийство на богати хора — търговци, джамбазни и др., които отсядали из разни ханища на града в Горната махала и др. Търговията с контрабандиран рязан тютюн е била доходна работа от средата на XIX в. до Балканската война (1912 г.) и пр.

Много от капиталите, натрупани през годините на турското робство, са наследявани и търговията с тях продължила.

Отделни хора от града и покрайнината придобили капитали и чрез ограбване на турската хазна. Това станало към 1870—1871 г. в прохо-

да Дервент (между Дупница и Самоков), когато 7 мулета, натоварени с кожени дисаги, пренасяли държавни пари за Цариград. За това не-обикновено събитие за своето време разказва Гьоне Карамитов (1840--1930 г.) от с. Сапарева баня и Христо Янъв от с. Гюргево. В този обир участвували сапаревобанският бимбашия Маринко от с. Гюргево и др. Последният има „футия, пълна със злато“, откупвал пасбища в Рила планина, които и сега носят неговото име Маринковица.

Иманярството също в известни случаи е давало възможност за натрупване на капитали.

Калугерите от Рилския манастир, чрез личните си имоти, треби, пчелници, таксидиоти, ограбване на свои съкалугери, натрупват капитали, достатъчни за лихварство, откупуване на данъци през годините на турското робство, за което пишем на друго място, откупуване на чифлици; например калугерът Хараламби откупува чифлик в с. Блажиево и др.

Чрез земеделие, търговия, лична инициатива, предприемчивост, пестеливост, лихварство, широко използване наемния труд някои селяни успели да наберат голямо богатство, значителен капитал, който раздвижил стопанския живот на покрайнината. Подчертан пример е Йоне Скринчето от с. Бобошево, известен земеделски стопанин и лихвар, който икономически подчинява голяма част от земеделските производители: от долнополските села Бобошево, Доброво, Слатино, Скрино и др. С лихварството си е замествал Земеделската банка преди да открие клон в с. Бобошево.

По този път от селскостопанското производство е набраното богатство, набраният капитал на някои селски чорбаджии, например Атанас Близнаков, от с. Висока могила, чрез засаждане и продажба на резене в Анадола със съдействие на евреите лихвари.

Големи капитали в града и покрайнината внасят заселниците бежанци след Освобождението от Горна Джумая и другаде, например х. Георги и синовете му Пешо и х. Атанас Хаджигеоргиеви, Андон Величков, Иван С. Чапрашъков, Георги С. Чапрашъков, Вангел Янков, Годжо Димитров, Мане Марков, Париз Янакиев и др. Всички те имали свои капитали, донесени от родните места, спечелени чрез търговия с дървен материал, скотовъдство, занаятчийство и пр. Тези заселници притежавали значителен капитал, който при свободен политически живот, широки възможности за търговия, лихварство, предприемачество, откупуване и препродаване на турските чифлици и имоти, джелепчийство и пр., бързо вложили паричните си средства в местното стопанство и преуспели. Да се има пред вид, че те всички се нагодили към новия политически живот на града, участвували в управляващите партии и били покровителствувани от властта. Подлагат на всеобща експлоатация значителна част от населението в града и покрайнината, бързо увеличават капиталите си, стават значителни фактори в разрастването на стопанския живот.

Още от началото на XIX в. едновременно с набирането на капиталите ставало раздвижване и на стопанския живот. След Освобождението капиталовложението се увеличават. Навлизат предимно в тютюневата търговия и промишленост, мелничарство, лозарството с търго-

вия на вина и ракии, джелепчийство, търговия със сурови кожи и т. п. При започване на войните 1911—1912 г. тези капитали вече са значителни и широко навлезли във вътрешната и външната търговия на страната.

Индустриален преглед. Капиталистическото развитие още през последните следосвобожденски години прониква в стопанския живот на града и покрайнината чрез земеделие, скотовъдство, занаяти, търговия, лихварство и др. След Сръбско-българската война (1885 г.) се появяват първите признаци на индустриалното развитие на града. Слага се началото на мелничарството, тютюнопреработването, преобразяване на занаятите. Не се минават и две десетилетия, и в стопанския живот на града и покрайнината навлиза чуждият капитал (1902 г.). Първите индустриални заченки са дело на хората с малки капитали, но със смелост и инициатива. Лихварският капитал не навлиза в материалното производство. Това става значително по-късно. В града се утвърждава новата класа на търговци, лихвари, сарафи, тютюневи търговци, богати кръчмари и др., която бавно и твърде страхливо слага началото на ограничени и твърде дребни индустриални предприятия. Предпочитала е търговията като по-доходна. Това са първите две десетилетия след Освобождението на уладащо и трансформиращо се занаятчийство, засилващо се тютюнопроизводство и тютюнопреработване, мелничарство, винарство и пр. Притежателите на създадения капитал в града били и ръководители на политическия и стопанския живот. Сгрупират се около управляващата либерална партия в града, независимо от нейните подразделения, те се впусkali в големи печалби, покровителствувани от местната администрация, която пък била зависима от тях.

Малка група българи и евреи, които имали по-големи капитали, постепенно се впускат в дребното индустриално производство. Корените му не идвали от предосвобожденските години. То е било нещо ново (за града), с оглед възможностите за по-големи печалби. Изобщо промишлеността до към 1890 г. била крайно слаба, начална, бавноразвиваща се и едва след тези години показва по-усилен напредък.

Пловдивското изложение през 1892 г. имало за стопанска цел — „нагледна илюстрация на постиженията в капиталистическото развитие на България“ На състоялия се след това земеделско-промишлен събор (25. IX. 1892 г.) се препоръчва такава икономическа политика, която има за основна цел да подобри и повдигне дребното земеделие и занаяти, като същевременно насърчи развитието на фабричната промишленост. „Както изложението, така и съборът са били посетени от много дупничани, предимно стопански деятели, когато в града буржоазията като класа се е била напълно оформила. Това посещение оказва известно влияние върху индустриализацията на града. Внушава се по-широк поглед и възможна стопанска насоченост. Посетителите донасят в града много новости и стопански идеи.

И действително до Балканската война (1912 г.), въпреки общия стопански напредък за цялата страна, индустриалното развитие на града и цялата покрайнина върви твърде слабо напред.

Това се вижда и от следната таблица:

Индустриални заведения	1893 г.	1911 г.
Дървопреработваща фабрика Балабанов	—	1
Мебелна фабрика-работилница на В. Хлебарски	—	1
Складове за преработване на тютюни от местни търговци...	11	17
Складове за преработване тютюни от чужди фирми...	—	2
Тютюневи фабрики	1	2
Содолимонадени фабрики	—	3
Мелници	—	3
Каменовъглена мина Бобов дол	1	1
Всичко:	13	30

Тази промишленост съвсем не отговаряла на нуждите на населението както по производство, така и по заетост на работниците, въпреки че през 1911 г. е удвоена. Предно място са заемали 97-те занаятчийски работилници, които са доставяли на града и селото из цялата покрайнинна най-различно занаятчийско производство. Последното, ако и единично, за някои занаятчийски клонове е било застъпено и в селата.

С отминаване на първото десетилетие след Освобождението започва и постепенното изоставяне на слабодоходните зърнени храни, заместени с тютюна като по-доходен и по-търсен артикул. Той давал възможност за индустриализация и поглъща повече работна ръка. Лозарството дава възможност за развитие на винарството и търговията с грозде и вино. Слага се началото на леката промишленост, която изисквала по-малки капитали, с по-бърз оборот, по-големи и бързи печалби. Налагал се капиталистическият начин на производство, изчезват последните остатъци на отпадналия феодализъм. Настъпилите политически и стопански промени започват да налагат, ако и бавно, нов стопански облик на града и покрайнината. Чувствувала се е откъснатост от стопанските, индустриализиращите се центрове на страната поради лошия и недостатъчен транспорт. Откриването на ж. п. линия Радомир-Дупница, 1897 г., сближава, но не допринася много за стопанското издигане на града и околията. Само Софийската търговско-индустриална камара след 1892 г. проявява незначителен интерес към стопанския живот на града.

За града и околията е установено дребно владение на земята и производство. След 1900 г. започва бавната концентрация на по-големите местни капитали, които са вложени в зараждащата се индустрия и различни клонове на търговията, за по-бързи и лесни печалби. Това дава възможност за развитие на по-голяма стопанска дейност, създаване на нови индустриални и търговски предприятия през следващите години. Едновременно става укрепване и модернизиране на ръчната промишленост — занаятите. Става раздвижване и укрепване на създаващата се работническа класа, подготовка на квалифицирани работници.

Първите индустриални предприятия, които възникват след 1885 г. в града, са тясно свързани със селското стопанство. Бавно става заменяването на старите ръчни способности на производство с машини. Ръчно-

то производство започва да отпада и се заменя с машините и механичната сила. Машините на създаващите се индустриални предприятия са доставени от Германия, Виена и др. Използувана е водната двигателна сила при мелниците, човешката сила при тютюневата и содолимонадевата, бензинов двигател при мебелната и др.

Така бавно се въвежда и укрепва индустриалното производство в града и околията до Балканската война (1912 г.).

За периода 1879—1912 г. в града и околията са застъпени: тютюнева промишленост — на суров тютюн и производство на тютюневи изделия, мелници — производство на качествени брашна, производство на вина и ракии, дървопреработваща индустрия, гребенец-влачене на вълна, каменовъглена мина.

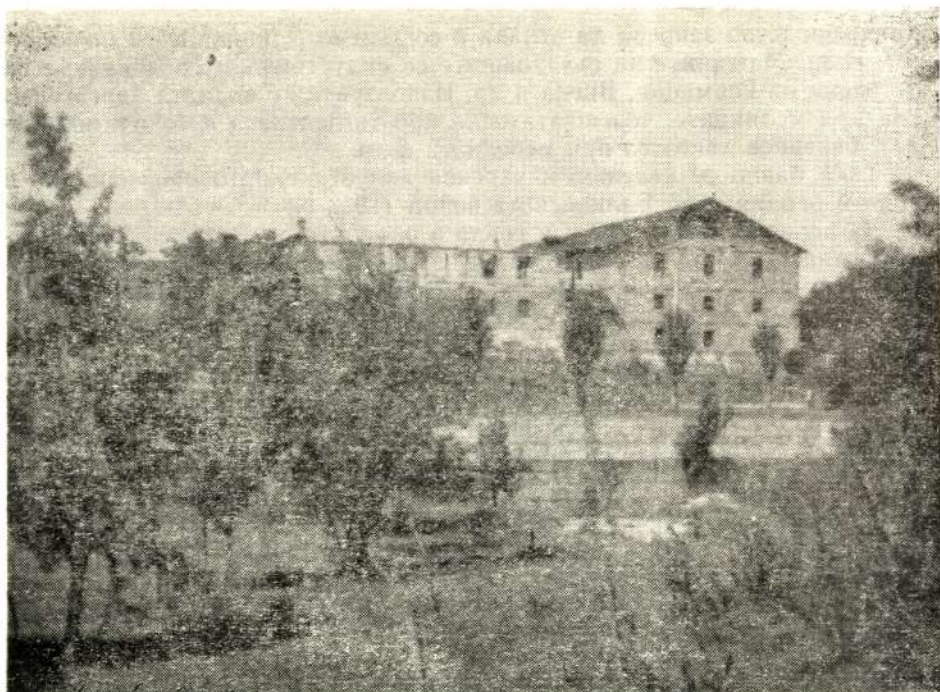
Тютюнева промишленост. След Освобождението тютюнът бил отглеждан в Хасково и Дупница. Те били главните тютюнопроизводителни центрове в страната. Производството на тютюн в Дупнишко е било значително голямо, бележи проф. К. Иречек при пътуването си из този край през първите години след Освобождението. Производството на тютюн ежегодно се увеличавало, консумацията — също. През робските години в града имало емфеджийница, чието производство-емфиста, било употребявано от турците.

През робските години то е било единственото предприятие в градините в града имало емфеджийница, чието производство-емфиста, било изнасяно и за други градове.

П р е р а б о т к а. Как е преработван тютюнът в града и покрайнината през годините на турското робство подробни сведения не са запазени. Не може и да има съмнение обаче, че преработката тогава не се е отличавала от тази по-късно, в първите следосвободенски години. Тютюнопреработването е било турски занаят. През робството с него се занимавали само турците. Когато те напуснали града, тютюнопреработването се поема от българите. Те обаче били неподготвени. Затова в града доведат турци, добре запознати със занаята, от Горна Джумая (Благоевград), да работят и едновременно да учат българите.

Отбелязахме, че първите тютюневи техници в града са били турци, защото, изобщо, тютюнопреработването, казахме, е бил турски занаят. При връщане на тютюневите техници-турци в града още през първите следосвободенски години започват да изучават този занаят и българите. През тези първи години тютюнопреработването е бил прост занаят. Изучаван е само на практика и постепенно усъвършенствуван, съгласно изискванията на чуждия пазар при износа.

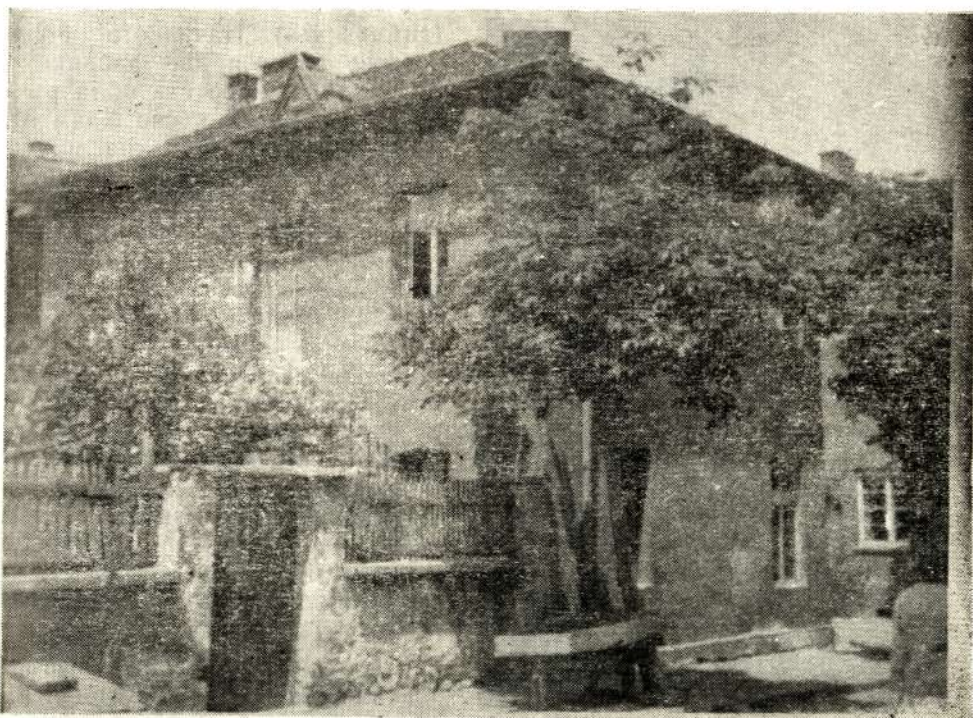
Първите тютюневи техници, които преработват суров тютюн в града от 1881 дори до 1930 г., са: Мицо Велев, Георги Бобошевец, Стойне майора, Широк Йован, Сотир Мицов, Георги Гърчето и др., чиито имена вече са забравени. Те обаче били добри майстори, които усвояват тютюневата техника от турците-майстори и по-нататък сами я практикуват като самоуци. Те усъвършенствуват и изграждат тютюнопреработването като занаят, за който подготвят ново поколение тютюневи техници: Иван Мицов, Станке Василев — Чичано, Димитър Гавраилов, Шабат Леви, Александър Текъов, Никола Текъов, Димитър Масленков, Стефан Георгиев, Стефан Хр. Дачин, Динко Джайков и др., които про-

Богдановите складове, 1902 г.

дължават усъвършенствуването на тютюневата техника от 1902 г. до наши дни. Те от своя страна създават друго, сегашното поколение тютюневи техници. Всички те произхождат от недрата на градската беднота и са истински представители на тютюневото работничество в града. Усъвършенствували тютюневата техника, те затвърдяват традицията и славата на Дупница, като „тютюнев град“, създават известните у нас и у чужбина „дупнишки тютюни“. На тях тютюневото производство в града дължи своето реноме.

Началото на тютюневата манипулация в града било сложено от местни тютюневи търговци още през първите следосвобожденски години. За манипулационни помещения служели големи одаи и плевни. Първата тютюнева манипулация била открита от Пешо х. Георгиев, така твърдят първите майстори, и дълги години била извършвана на широк пастал и койрук. Работили мъже и жени, които започвали изучаването на занаята от най-ниското стъпало — преработването на най-долнокачествения тютюн-капак. Още от самото начало специалистите тютюневи работници се делили на чистачки, десначки, левачки и капакчици. Койрука работили само мъже-денечки и много рядко жени. Истифчията се занимавал само с ферментацията на тютюна. Първите тютюневи складове, направени нарочно за тютюнева манипулация и депозит, са тези на Богдан Петров (1902 г.), наричани тогава и сега „Богдано-

Тютюнева фабрика „Трамвай“, 1889 г.

вите складове“ Другите складове са били стари приспособени помещения.

Тютюневи фабрики. В края на първото десетилетие след Освобождението в града се откриват две тютюневи фабрики, които в началото си са имали напълно примитивен характер. Работили са в тях само на ръка.

Първата тютюнева фабрика за тютюн на пакети, а по-късно и на цигари е открита от Хаим Асеов (1850—1920 г.) и съдружие с Моше Леви (1844—1916 г.) през 1889 г. Тази съдружническа работа продължава до към 1896 г., за което е отбелязано: „Хаим М. Асеов, Дупница, фабрика за изработване на разни качества тютюни и папирози“.¹⁹⁸

Неизвестно защо сдружението се разпада. Собствениците създават две фабрики. Фабриката на Хаим М. Асеов работи непрекъснато до 1919 г., като в процеса на работата претърпява редица усъвършенствувания. Втората фабрика, тази на Моше Леви, наричана „Трамвай“ оттам и собственика Моше Трамвай, работи непрекъснато от 1896 до 1911 г. Помещава се в собственото здание до централното училище

¹⁹⁸ Алманах за 1895 г., стр. 1493, София, редактор-стопанин Петър А. Петров. През 1907 г. в България е имало 54 тютюневи фабрики, от които 2 в Дупница.

Пане Дробачки, тютюнев майстор

(гимназията) Началното производство на тези две фабрики е било малко. Работата била ръчна, с хавани. По-късно Хаим М. Асеов въвежда дробачна машина и такава за правене на цигари. Асеовата фабрика се помещавала в двуетажна сграда с 4 стаи и зимнично помещение. Провеждано било първичното преработване на тютюна и след това изработка за пушене. Стаите служили за работилници — преработване, дробене, пакетиране и т. н. Зимничното помещение е служило за депозит. Преработван бил местен тютюн, закупван от тютюнопроизводители от града и околнята — Бобошево, Бураново и др., по 3—4 гроша оката, а долното качество до „сто пари“ (50 стотинки).

В тази фабрика била извършвана средната манипулация на селска бала до тютюн за пушене в пакети и цигари според първия майстор в същата — дядо Пане Дробачки:

1 Избират се подходящи тютюневи денки за харман — серт, яваш, или среден. В един харман били преработвани към 500 кг тютюн. Работнички, 20—30, го чистили и приготвяли на пастал, след което харманджията-майстор вземал тютюна и го застилял върху пода лист по лист и го напръсквал леко с вода, за да овлажнее. Върху наредения ред листа слагал фурда, пак листа и т. н. Фурдата се смесва с хубав тютюн, за да излезе „по-евтино каймето“ Няколко работнички почистват наредения тютюн от дребни камъчета, семки, клечици и други попаднали случайно неща, за да не се изхабява ножът при рязането. Така престоява тютюнът една нощ. Сутринта се проверява дали е „тавлия“ — сух, влажен и пр., за да не пада „ситнежа“ при дробенето, „да не се подрони“.

2. Рязане. Това е важен момент, наричан обикновено дробене, който определя едно от важните качества на изработения тютюн. Подбраният тютюн се нарежда в хавана — дъсчен улей, обшият с ламарина, широк 20 см. В него се подрежда тютюнът лист по лист и се натиска със стъпалото на крака, за да образува плътна маса. Дробачкият нож, дълъг 20 см и широк 15 см, е закачен неподвижно на единия край, а другият, който има ръчка, се движи с дясната ръка нагоре-надолу при рязането. Набитият тютюн в хавана се притиска с лявото коляно и бавно с лявата ръка се плъзга към ножа. За да бъде хлъзгането по-лесно,

ламарината се намазва със зехтин. И така едновременно се „подава“ и нарязва с ножа.

3. Харманджията разбива, разтърсва нарязания тютюн, за да не е слепен, понеже преди това е леко овлажнен. Трябва да бъде „таане по таане“ Хубавото нарязване на тютюна се познава, ако се усучи във форма на въже от пода до тавана на помещението и се задържи, без да се разкъса. „Изработва се като кълчища“, казва същият майстор.

4. Нарязаният тютюн, едрорез и ситнорез, се разделя на купчинки от по 20 грама — количество на един пакет. Работничките го завиват в нарочна хартия и той получава формата на правоъгълна призма 12/6/3 см. Облепва се с бандерол и съответния етикет на фирмата. Цената на един пакет тютюн е била 2 гроша, а на най-хубавия — 1 лев.

Работили са 4 майстори-дробачи с 4 хавана. Един дробач през летния ден трябвало да надроби 25 кг, а зиме 20 кг. Така била определената норма от работодателя. След изработване на определеното количество тютюн, друга работа на дробача не била възлагана. Майсторът-дробач получавал 70 лв. месечна заплата. Работничките били на надница 3—4 гроша дневно. Първите дробачи във фабриката на Хаим Асеов (1889 г.) били българи от Македония: Панае Дробачки от гр. Щип, дядо Унчо, също от Македония, и двама братя евреи — Маче и Леон. Местните майстори за това производството били още слабо подготвени. Изобщо майсторите-дробачи били специалисти. Те се намирали рядко и търсили много.

До 1912 г., Балканската война, цялото производство било само ръчно. По-късно се въвежда дробачна машина с капацитет 600 кг дневно за 8 часа. Цигарите са правени на ръка с малка ръчна машина, въведена в производството през 1914 г. На ръка, с пръстите, в пергаментна хартия завиват тютюна във форма на цигара, след което се мушка в гилза и с клечка се изхвърля навън. Работнички с ножици ги нарязвали на определената дължина и ги редели в кутии. Подредените кутии обвиват с бандерол и етикета на фирмата. По-късно се въвежда папирозна машина с капацитет 400 кг за 8 часа. Така ръчното производство постепенно се заменя с дробачна и папирозна машина, доставени от Германия и придружени от специалист немец, който ги инсталира и пуска в движение. Дробачните ножове били правени в града от местни техници и ковачи цигани. По-късно били доставени от чужбина под различни номера. Всяка сутрин, преди почване на работа, ножовете били острени на обикновено каменно точило, а по-късно на шмиргелово, ръчно, доставено от Виена.

Произвеждани били следните качества тютюн: керез (черешова дръжка) едро дробено, едрорез до 2 см., IV качество. Ситнорез и едрорез в пакети, хубави изработени „както по-луксозен“, II качество. Цигарите едрорез и ситнорез са работени II и III качество.

През 1911 г. работи само фабриката на Хаим Асеов „Трамвай“ е закрыта. Също в 5 големи тютюневи складове били преработвани тютюневи листа — манипулация „За забелязване е, че именно в Дупница, където тютюнопроизводството е най-силно развито, изработва-

Ангел Д. Радков, 1848—1920 г., първият износител на дупнишки тютюн зад граница — Хамбург, Дрезден, Лондон и др.

нето на тютюна е най-слабо. На кои причини се дължи това, ние не можем да обясним, понеже липсват нуждните данни за това.¹⁹⁹

Търговия. Тютюневата търговия за цялата покрайнина била значителна още от предосвобожденските години. Иван Кепов в „Минало и сегашно на Бобошево“, 1935 г., стр. 74 казва: „Още през турско време износът е бил на юг, към Кавала. Освен външни търговци, които го купували на самото място, имало и домашни такива. Знае се например, че Хр. Шарков и Хр. Белобрад са събирали тютюн и го изнасяли на юг към Серес, Кавала, Солун, а по-късно, през 70-те години на миналия век и към Ниш. Първите години след Освобождението последният го изнася и през Лом за Германия. Тогава идват и заседват в Бобошево двама горноджумайски търговци-гърци (Дино и Корно), които систематически го закупувал като агенти на голямата търговска къща „Алатини“ и го изпращат по Дунава — Черно море, през Тутракан.“

Първите тютюневи търговци през следосвобожденските години в града са заселниците Пешо и х. Атанас Хаджигеоргиеви, родени 1846 г., синове на Х. Георги, роден 1811 г., из с. Влахи. Те закупували тютюните и уреждат първата им преработка в града. Тютюнев търговец, с широк размах в града и околията, е Ангел Радков (1848—1920 г.), родом от с. Рила, заселник в града още през годините на турското робство. Неговата тютюнева дейност обхваща първите следосвобожденски години. По занятие е бил кожухар. След Освобождението напуска занаята и се отдава на тютюнева търговия. Закупува тютюни от тютюнопроизводителите на града и селата, отваря манипулация в една плевня до къщата си, в която работили 80—90 души работници. Изработените тютюни продавал из цялата страна. Същевременно тютюневи партии, натоварени на 100—150 коня, изнася за Свищов, откъдето с параходи се изнасят за Австрия и Германия. Обхождал Виена, Дрезден, Лайпциг, Хамбург и др., където търсил пласмент на българ-

¹⁹⁹ Из доклада на министъра на търговията и земеделието за икономическото положение на района на Соф. търг. индустр. камара през 1902 г., стр. 43.

ските тютюни. Често се бавил из Средна Европа — повече от една година. Срещал големи пречки от турски и гръцки търговци. Имал такива пречки и от българското правителство по време на стамболовия режим, когато му „конфискували четири куфара с банкноти“ По-късно Стефан Стамболов му дава съдействие, за да „пробие пазар на българските тютюни в Европа“

Общо през 1893 г. в града е имало 13 местни тютюневи търговци, през 1911 г. — 17.

Първото акционерно дружество в града е „Постоянство“ (1896 г.) с главен акционер Иван С. Чапрашъков. То се занимавало и с тютюнева търговия.

През 1902/1903 г. в града се настаняват две чужди тютюневи фирми: „Те комерсиал къмпани оф Лимитед“, с директор Хаим М. Асеов и „Майер“²⁰¹. Техните представители лично закупували тютюните от производителите.

През следващите години броят на чуждите тютюневи фирми в града бързо се увеличава. Местните търговци бързо отпадат, опропаствани. Много от дупнишките тютюневи търговци напускат тази търговия и стават комисионери, директори, експерти и пр. в тези чужди тютюневи фирми. Други продължават да търгуват и преработват малки тютюневи партии за своя сметка, но вече не били допускани до чуждестранния пазар. Те са напълно зависими от чуждите тютюневи фирми и при продажба фактически получават комисиона за изработката. През стопанската криза продават тютюните си с големи загуби. И така чуждите фирми заграбват постепенно тютюневата търговия и преработката в свои ръце. Големият тютюнев капитал поглъща малките местни тютюневи търговци. Тютюневите работници са подложени на страшна експлоатация както в работния ден, така и по отношение на надниците. Предстоят вече години на усилена работническа организация, на дълги и жестоки работнически борби на героични стачки. Дупница наравно с Пловдив, Хасково и пр. става център на масови работнически борби.

Мелничарството. Първата мелница в града е построена през 1892 г. на р. Джерман с машини, доставени от Пловдив. Произвеждала I и II качество брашно, трици и ориз. Преработвала местно жито. Наводнението през 1897 г. я отвлеча. Собственик бил х. Никола Хаджиниколов.

Втората мелница за чисти брашна е тази на Иван С. Чапрашъков. Тя е съществувала като проста воденица още от годините на турско робство. През 1887 г. собственикът я обръща в модерна каменна мелница с водно колело-долап. Имала е основен капитал 20 000 лева с 5 работника. През 1911 г. наливното колело било заменено с водна турбина и обърната в действителна валцова мелница. Валцовете са доставени от Германия. Мелницата е имала капитал 120 хиляди лева с 15 работника. По-късно се задвижва с електричество.

Третата мелница — „фабрика за чисти брашна на Стоймен Хаджангелов“ е построена през 1896 г. Имала е основен капитал 60 хиляди лева с 9 работника. Движена е с вода от р. Бистрица. През 1905—

²⁰¹ Георгий Вангелов, Тютюноработници, Профиздат 1955 г. стр. 11.

1906 г. е превърната в модерна мелница за качествени брашна. До 1905 г. е преработвала местно жито. По-късно доставя и от Северна България.

През 1922 г. при ханчето „Бинек“ е построена парна мелница с 3 камъка. На 24 часа преработва 8 тона жито.

Всички тези мелници са национализирани, модернизирани, преустроени с нова техника.

Содолимонадени фабрики. През годините на османското робство и първите години след Освобождението населението познавало само „шербета“, който се продавал на седмичните пазари и съборите. Содолимонадените фабрики представляват нещо ново в културно-стопанския живот на града. Първата фабрика е открита през 1890 г. от Михаил Витовански. Към нея е имало инсталация за получаване на кислород, необходим за газиране на лимонадата и содата. Кислородът е получаван от сода бикарбонат и зач. Фабриката е имала фирма: „Фабрика за содо-лимонада и сода газос“

През следващите години се открива втора фабрика от Апостол Крантов, инсталирана в сутерена на къщата му. Третата фабрика е открита през 1900 г. от Рахамим Ханм Арав — Енгиюрлията. Тя е била по-модерна, с машини „Похлер“, доставена заедно със стъклата, от Виена. Машините и на трите фабрики били движени на ръка.

Тези фабрики са работили само през лятото. Зиме спирални работа, защото населението не чувствувало нужда от „разхладително питие“, а консумирало „жежка ракия“. Така казват съвременниците. Стопаните се запасявали с готови, напълнени стъкла за слабата консумация през зимата. Разнасянето на стъклата до кръчмите, където се продавали, ставало с дисаги от нарочен човек. По-късно лимонадата била разнасяна и из селските кръчми и ханчета. Пренасянето вече ставало в кошове или „газени сандъчета“ на кон или магаре. През 1909—1910 г. разнасянето става в нарочни содолимонадени коли, когато такава фабрика се създава в Сапарева баня, Бобошево Рила и Кочериново. Конкуренцията се засилва и стопаните търсят пласмент.

Водата за направа на содата и лимонадата била вземана от градските бунари, изваждана с кофи, а по-късно с помпи. Използувани били и геренливите постоянни чешми из дворовете и чешмата край еврейската хавра и „Герено“ до река Джерман. Подсладяването ставало със захар и захарин, смесени, и много рядко само със захар, в случай на медицинска проверка. Само захаринът бил употребяван през 1912—1913 г. при липса на захар по време на Балканската война (1912 г.). Тези фабрики били ликвидирани по време на Първата световна война.

Гребенец. След водениците гребенецът е първата машина в град, която използва водата като двигателна сила. Преработването на много вълна за домашни нужди дало идеята гребенецът да стане доходно стопанско предприятие. Иван Сакелариев от Дупница, в сдружение с Косте Попов от с. Червен бряг, през 1884 г. инсталира първия гребенец към воденицата, сложена на яз на река Отовница, Горна махала, извистен с името Червенобрежката воденица.

Същата година воденица с гребенец построява х. Никола х. Николов на яз на река Бистрица (мястото на сегашната поща). Мястото да-

Червенобрежката воденица и гребенец, 1884 г.

ва общината, която, съгласно уговорката, става собственик след 5 години. Тази воденица е на два етажа — долу воденица, горе гребенец. По-късно там се настанява градското читалище „Напредък“

През 1894 г. Иван Крантов, заселник от Самоков, инсталира гребенец в Горна махала, на яз от р. Отовица. Машините са доставени от Австрия. Към Чапрашъковата мелница през 1900 година бил инсталиран гребенец. През същите години е имало гребенец и в село Сапарсва баня. Тези гребенци подсказват, че бързо станало изоставянето на ръчното „влачене на вълна“, поради разрастването на битовите нужди. Това са първите машини, ако и малки, които навлизат в стопанския живот на града.

Спиртни напитки. Още първите следосвободенски години започнало изготвянето им по изкуствен начин, вършено ръчно из кръчмите, например в хана на Величко Хаджиангелов. Спиртът бил доставян от София, после със захар и есенция бил преработван в спиртни напитки. Есенцията била доставяна от чужбина. Преработването продължило до 1912 г. Изготвян бил коняк и други. Спирт бил преработван и в Бобошево, където го доставяли по контрабанден начин през съседната турска граница.

Чаракчийство. Производството на дървен строителен материал за искирянската води началото си от далечното историческо минало. Обширните гори из всички части на покрайнината са давали въз-

можност за развитието му. Остатъците от единични или малки групи ширсколистни гори напомнят за това. Особено добри условия за развитието на чаракчийството са давали рилските гори, главен източник за дървен материал за покрайнината.

Чарковете са били ръчни и механични, движени с вода. Първите имат началото си от „незапомнени времена“, разказват горяните из подбалканските села. Бичили са само греди и твърде късно дъски. Много чаркове са допринесли за изсичането на горите край с. Сапарево още от годините на турското робство. След Освобождението горите по тези места са млади, подходящи само за гредуване. В селското стопанство през далечните години много рядко били употребявани дъски. Изготвени били дялани дъски. През следосвобожденските години бил известен чаркът на дядо Иван Айдаров, при с. Сапарево, който работил до 1905 г.²⁰²

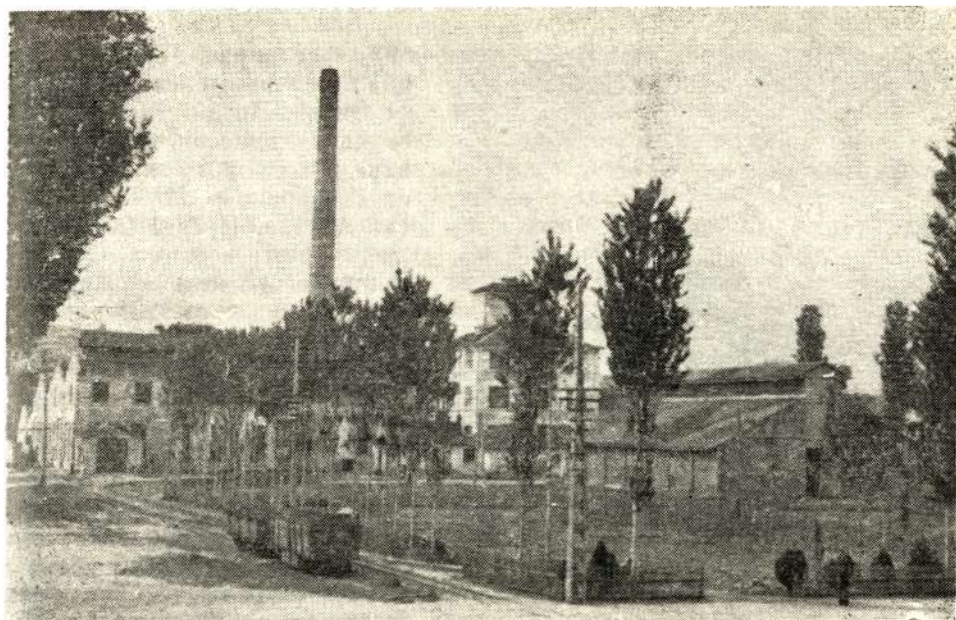
За изравняване на една дъска работили с големи усилия двама работника. От триенето с удара на триона ставало провличането на „валетата“ (трупчетата) с нарочни свиджири. „Машинерията била сложена на дървено скеле, като работниците, един отгоре, друг отдолу, теглили триона. За издялване на греди е имало ръчни чаркове и из селата на Разметаница и Долно поле, например Драгодан и др. Преработвали тополов материал. Тези чаркове работили до късно след Първата световна война (1920 г.). Земеделското дружество в с. Сапарево през 1895 г. построява воден чарк в м. Лъкатница на реките Темна и Точиларска, който работил до 1932 г. Преди 1895 г. е имало воден чарк в село Гюргево на дядо Иван Здравков. След тези години водни чаркове били построявани край селата: Сапарева баня, Ресилово, Овчарци, Самураново, Бистрица, Рила и Рилския манастир. Чарковете са давали възможност на с. Бистрица да покрива къщите с дъски до късни години.

Данни за чаркчийството липсват до към 1901 г. Тези години е имало чаркове, но няма данни за броя на работниците, производството и други. Изработката е била примитивна. Понеже трудно са били прекарвани трупове до чарковете, затова било използвана близката гора. От високите места трупите били свличани с колесар, така е било от годините на турското робство до наши дни. Също трудно е изкарван изработеният материал до пазарите. Много често чарковете са работили със загуба. Чаракчните жестоко са експлоатирали труда на работниците и собствения си труд.

За 1902 г. се намират малки, недостатъчни данни за чаркчийството в района на Рилския манастир. По съседните реки са били инсталирани към 15 чарка. Един чарк годишно е произвеждал 1200 кубика фасониран материал, стопанисван от около 15 чаркчин. Те са имали и наемни работници с надница от 1.30 до 2.00 лв. Бичкиджии били повечето арнаути, дошли от Албания. През същата година е имало не по-малко от 150 работника, заети в постоянна работа из гората.

Към 1923 г. риломанастирската гора заемала площ 7500 хектара. Състояла се от иглолистни дървета — ела, смърч, бор и малко муря.

²⁰² От по-рано е известен Марников чарк при извора на р. Ваявица (над с. Сапарева баня), изоставен към 1885 г.

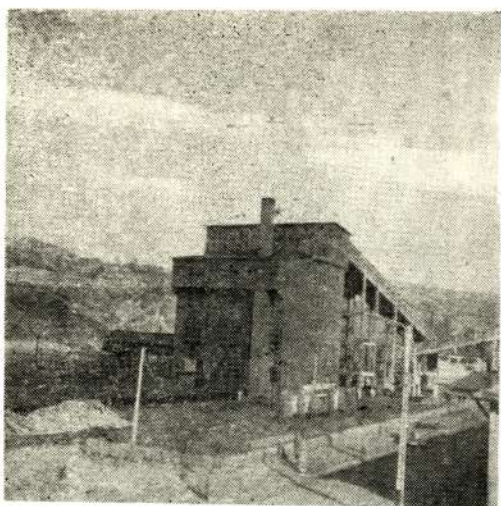

Фабриците на българската книжна и дървена индустрия, А. Д. при с. Бараково, Дупнишко, 1937 г.

Заемала високопланинските места. Почти цялата е вековна, минала физическата си зрелост. През същата година е имала свръхзапаси 1 400 000 куб. метра дървена маса. До 1902 г., поради липса на пътища, е била неизползваема. Намирала се главно по долините на реките Рилска и Илиина. Била изпълнена с повали, които гниели, без да бъдат използвани.

Началната експлоатация на риломонастирските гори извършвал самият Рилски манастир с 5–6 чарка и наемни работници. Наравно с тях работил и Богдан Петров, от село Байлово, Софийско, дупнишки жител. Това е началото на дървопреработващата промишленост в покрайнината.

През 1901 година управлението на Рилския манастир обявява поемни условия за отдаване на експлоатация манастирските гори. Определят се границите на 6000 хектара. На 10 декември 1901 г. търгът бил възложен на братя Кото и Тодор Балабанови от гр. Враца за срок от 20 години. Приблизителната стойност на предприятието възлязла на 2 230 000 лева златни за целия концесионен срок. Означени били условията на изтичането. Природните условия обаче били неблагоприятни. През 1911 г. построяват изкуствено езеро на р. Илиина и дървен бараж. Също през 1914/1915 г. и на р. Рилска. Така се улеснява транспортирането на трупите. Първите строежи за преработка правят на р. Елешница и по-късно при с. Бараково. Настаняват 14 гатера под един покрив, които преработват 500 кубика трупи за 24 часа и получават

Каменовъглена мина „Бобовдол“

60% фасониран дървен материал. Машините са доставени от Виена. На 22. VIII. 1919 г. се дава концесия за построяване дековилната ж. п. линия от с. Бараково до Партизанска поляна. През 1920/1921 г. железницата е готова. Същата е причислена към държавна ж. п. мрежа през 1938 г.

Още от самото начало работници се намирили трудно, особено специалисти. Раздробяването на селското стопанство тика обезземлените селяни към фабриката, например от селата Бистрица, Овчарци, Падала, Пастра, Бозовая и др. По време на работническата стачка (1918 г.) техният брой достига над 1700 души. Охрана на работата по реката и фаб-

риката нямало. Работниците работели на две смени по 11 до 14 часа. Още от самото начало те прибегват до стачки, например 1905, 1914, 1918 и др. години. Най-голяма е стачката през 1918 г., в която участват всички работници, ръководени от БКП.

До 1914 година отношенията между манастира и концесионерите са сравнително спокойни. Недоразуменията възникват през 1915, 1918 и 1921 г., когато концесионерите са обвинени, че „експлоатират гората опустошително“

Преизграждането на фабриката в „Българска горска индустрия“, 1918 г. изисква повече капитали. Значителна част от тях минават в ръцете на немци и италианци. Преустройват предприятието в акционерно дружество „Българска горска индустрия“ с основен капитал 9 милиона златни лева.

През 1928 г. се построява мукавена фабрика. Влизат и други акционери. Образува се акционерно дружество „Българска книжна и дървена индустрия“, 1936 г. Построява се книжна фабрика. Така продължава работата до национализирането ѝ в 1947 г.

Това е първото фабрично предприятие от по-голям мащаб в района на Дупнишка околия, което привлича на работа обедняващите селяни и пролетаризиращите се занаятчии. Става голям работнически център, който оказва значително влияние върху стопанското и политическото разрастване на покрайнината.

От последното десетилетие на XIX в. каменните въглища постепенно се вмъкват като важен фактор в стопанския живот на Станкедимитровската покрайнина. Първите сведения за тези каменовъглини находища, отбелязва проф. К. Иречек, 1879 г. През освободенската година с тях се занимава един руснак от освободителните войски. По-

късно, 1883 г., научно изследване прави нашият пръв геолог проф. Георги Н. Златарски. През 1886 г., по време на Сръбско-българската война, били проучвани от френски инженер.

Още през годините на турското робство тези възлища били известни на селяните, например дядо Бучко ковача, който ги употребявал.

След Сръбско-българската война селяните редовно започнали копаенето им, като собственикът на мястото ги продавал по 20 стотинки за една кола или конски товар. Едва през 1890 г. държавата слага ръка на тези каменовъглени залежи. Възниква каменовъглена мина „Бобовдол“

Отначало в нея работили 10–15 работника, чийто брой се увеличавал през зимата и намалявал през лятото на 7–8 души. През 1906 година работели 50–60 души с надница един или два гроша и половина лев. Такива били надниците до 1912 г. Броят на работниците бавно нараствал. Класовото съзнание било твърде слабо. Работническите синдикати се създават към 1918 г. от Георги Муструков и Станке Димитров. Първата работническа стачка е проведена през 1919 г. под влияние на пернишките работници и завършва с успех. Първите галерии се наричани „пласт“ и носили имената „Греби къл“, „Македония“, „Морава“ и др. До 1916 г. си служили с маслени лампи. През същата година са въведени карбидните лампи. Започва употребата на взрив. До същата година си служили с ръчни вентилатори, които слабо прочиствали въздуха. Въглищата изнасяли с ръчни колички. Тогава започнала употребата на релси с две-три вагонетки, тласкани с ръце и по-късно теглени от коне. Въглищата измервали с децимал. Измервачът дядо Стоимен водил сметката на рабош. Едва през 1906 г. били построени първите четири сгради. Работниците били от с. Бобов дол и околните села, спали си по домовете си. Мерки срещу нещастия в галериите не били вземани. Работниците не познавали газа гризу. Едва през 1920 година бил направен първият травербан.

Производството до 1930 г. не е известно. През първата година, 1890 г., на държавна експлоатация били произведени 374 тона, а през 1903 г. — 1707 тона (1143 първо и 563 второ качество). Първата консумация на произведените възлища поема гр. Дупница. Производството до 1912 г. е твърде малко, консумацията също. През 1911 г. са произведени 6292 тона.

За правилната и увеличена експлоатация на мината допринася постройката на дековилна ж. п. линия през 1917 година. Слабата заинтересованост на държавата към тази мина постепенно изостава и тя се налага в икономиката.

От 1890 г. мината била ръководена от минни техници чужденци като Сричка, чех, Щрубел, немец, и др. От 1897 г. ръководители са минните инженери Маринов, Цанков, Луку Манов, Велчев, Марков, Константинов, Боботинов, Жеко Иванов и др. При Сричка идвал сънародникът му, художникът Мърквичка. Тогава той рисувал мината. Такова платно е запазено в музеите на Прага, което представлява мината, голям бряст и дядо Спас ковача.

3. ТРАНСПОРТ. ПОЩА

Стари пътища. Картата на старите пътища из Дупнишката покрайнина е доста добре известна. Още от преди възникването на града теснината — проломът на р. Джерман е бил мястото, при което главните два пътя се пресичали. До XVII в. са минавали от запад през Конявска планина, разклонението Голия рид, северно от града, и от юг по долината на Струма — Джерман, от Македония за Тракия, в полите на Рила планина. И сега тези пътища се пресичат на същото място, където през XI в. започва изграждането на Дупница.

Единият от тези пътища минавал някога, пък и сега, по долината на Струма, както отбелязахме по-горе, наричан от проф. Йордан Иванов струмски път.²⁰³ Това е старо римско съобщение, което е съединявало Скаптопара (Благоевград) през долината на Рилска река, под склоновете на Рила планина с Германия (с Сапарева баня). По този стар път се намират останки от кастел при с. Стари дол — място, наричано и сега Калдръмо, остатъци от римски мост на р. Отовица при с. Самураново, показани могили при м. Таушаница и др. В подножието на Рила планина над с. Смочево, остатъци от този път и сега се наричат Друмо. Отклонявал се е от Дупница през селата Кърнул и Диканите за Радомир, Знеполе или през Кръмец—Църква — София. Този път слиза из ниските места по долината край р. Джерман към XVI в. и при Дупница се свързва с Цариградския (Далматинския) път. Старият път оабче, в полите на планината, продължава да съществува като конски път, наричан „Бели пат“ от Дупница за с. Рила и Рилския манастир.

Друг по-стар и от по-голямо значение за времето е цариградският път, наричан така от проф. Йордан Иванов, или далматинският път — от проф. К. Иречек.²⁰⁴ „Този път е част от голямото и старо съобщение между Цариград и Синьото море от Изток към Запад.“ При Дупнишката покрайнина Далматинският път е минавал от Самоков, пресича Верила планина северозападно от прохода Дервент, с посока за Германия (Сапарева баня), през с. Червен бряг, прехвърля в западна посока Голия рид за Бинека — Кадийн мост. Дубровничанинът Феликс Петанчич (1502 г.) отбелязва, че е минал направо от Бинека за с. Червен бряг, като оставил Дупница вдясно. През 1530 година Венедикт Курипешич, минал по същия път, пише: „Минахме от Цървени брег по един лош път през една планина, до един хубав каменен мост и до него село Слокошница, дето останахме.“ Това е по-старо и по-пряко съобщение. Новият път от Винеко за Аракчийския мост на р. Джерман през Дупница е бил неразработен и неизвестен за пътешествениците. Той е популяризиран от първата половина на XVI в. Построяването на Аракчийския мост потвърждава нуждата от този път, когато Дупница, от края на XV в., става кръстовище на двата пътя из покрайнината — струмския и далматински, които и сега не са изгубили значението си. През 1499 г. немският рицар Арнолд фон Харф отбелязва

²⁰³ Йордан Иванов, ц. с., 1906 г. с. 190.

²⁰⁴ К. Иречек — История на българите, 1886 г. стр. 523.

имена на градове — например Дупница е „хубав град“ — без да говори за другите спирки. На 18 юли 1559 г. италиански пътник пише за Дупница, като „място добро и сгодно“, разположено на това кръстовище. Следва, че пътят по Струма — Джерман из Дупнишката покрайнина е вече утвърден от Солун за Средец или през Самоков за Пловдив.

Независимо от това разклонение, пътническите станции Винек и Дяково не са преставали да изпълняват предназначението си и досега. С утвърждаване на пътя Струма — Джерман се издига пътническата станция Терзийски къой, днешното с. Джерман, която по време на спахийството била разорена (XVII в.), разграбена и изместена от жителите встрани от главния път, на по-закрито място. Пътническата станция Червен бряг изостава и минава в забравата, но продължавала да съществува като обикновено селище. Остатъците от калдъръмения път при селата: Голямо село, Яхиново, Червен бряг и Крайници населението и сега продължава да нарича арнаутски път, защото идва откъм Албания. Същият покрива далматинския път. Икономиката на турския феодализъм от началото на XVI в. утвърждава само така посочените два пътя, като Дупница се закрепва на тяхното кръстовище. Старите римски пътища, ползувани и през турското робство, покрити с калдъръми, са минавали еднакво из ниските и високи места в права линия.

Освен тези два пътя, из покрайнината са минавали и други, с по-втростепенно значение, изоставени от времето, но запазили имената си, например Пиянечки пат или Пиянечки друм от с. Бобошово, по струмския път, по р. Копривен през с. Фролош за долината на Брегалница — Кочени. Имало отклонение и от струмския път през стария римски мост на м. Мостището на Струма при с. Крумово, за с. Фролош и нататък за Пиянец и Кадии мост — Велбъжд.

През турското владичество пътищата из покрайнината не са подобрявани. Те са били тесни, криви, кални, лоши. Такъв е бил и минаващият през града струмски път — чаршийската улица. Едва през последните години на турското робство започва изграждането им, например от Дупница за Самоков през Дървена (1870 г.) За направата им е използван безплатният труд на „крепостнически и полукрепостнически начала“, ангария, за което говорим на друго място.

Освобождението заварва пътищата в Дупнишката покрайнина в твърде лошо състояние. С направата на поддръжката им се занимавал Кюстендилският окръжен съвет, което редовно е отбелязвано в докладите му. И сега си служили с безплатен труд. Това е било натуралната пътна повинност след Освобождението за направа на пътищата. За нея се пише твърде много в докладите на този съвет. Подчертава се, че за нея населението се отзовавало неохотно. Десетки хиляди надници оставали като недобори. По тази причина строежът на пътищата вървял много трудно и мудно. Населението не се явявало да отбива пътна си повинност, защото я смятало за ангария и я отбягвало, независимо от налаганите глоби. Така през 1900/1901 и 1901/1902 г. с натуралната пътна повинност се правили много злоупотребления. Надниците-недобори се трупали ежегодно за цялата околия, например на 1. VII. 1900 г. достигнали 12 191. Във всеки отчет на окръжния съвет се пише

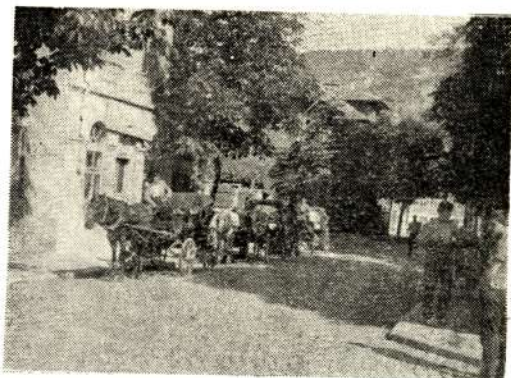
за това. Изтъквали като причина за недостатъчните строежи на пътища в околията упоритото отказване на населението да излиза на работа, а обложените надници за 1902 г. достигат 21 969. В доклада си от 1902 г. окръжният съвет обяснява лошите пътища и недостатъчни строежи с „много малки и съвсем недостатъчни суми, които се отпускат за направата и поддържането на мостовете и шосетата, малкото персонал, употребяван за тази работа, и натуралното отбиване от населението на пътната тежба“. И нататък продължава: „Постоянните измивания, изравняване и най-вече засипване след дъждовете, което е следствие от немилостивото изкореняване на зелесените местности и оголване на планинските места около пътищата от населението, ежегодно изгубват по стотици декара плодородни местности под насипания чакъл и пясък.“ До 1906—1907 г. са правени много общински и държавни пътища, ръководени от окръжно пътно управление, с държавни и общински средства. Например 1907 г. е направено шосето Дупница—Сапарева баня — Сапарево, за което са изразходвани 43 000 лв., шосето Дупница — Бобовдол и др. По-късно натуралната пътна повинност е заменена с пари. Направата на пътищата се отдава на предприемачи. Известен строител на пътищата в околията е бил Начо Величков от с. Рила.

Кервани. Преносът на стоки през града и главните пътища, минаващи през него от далечните години на турското робство, е ставало с камилски кервани. За конски кервани почти не се говори. Камилските кервани са придружавани от магарета с водачи, наричани магаретари, а водачите на магаретарите черибашии²⁰⁵. Камилски кервани, с повече от 30 камили, са посещавали града до 1907 г., като минавали границата при с. Бараково. Камилите лягали из улиците и разтоваряли — боб, вълна, памук, бакалски стоки и др. За тази керванска търговия са били приспособени градските ханища от далечните години на турското робство. Известен е градският кервансарай от XVII в., в по-късни години наричан „деве хани“ — камилски хан. Таваните на ханищата са били високи, както вдохните и оборни врати, за да може камилите да влизат свободно. Такъв е бил например Димчовият хан — висок, просторен, който събирал до 200 камили или 300 коня,²⁰⁶ Янчевият, Барбутовият, Риломанастирският и др., на брой 27. В тях е имало подходящи места за подреждане на стоката, за преспиване, за настаняване на камилите и др. Вратите на керванските ханища — камилските ханища — били двойни, големи, високи, с чукчета — пестик — за обаждане. Вечерно време били охранявани от вардиани, въоръжени с тояги. И след Освобождението продължавали да идват конски кервани, например от Разложко, натоварени с тулуми, пълни с катран. Спирали в Разложкия хан.

Коларския превоз. През годините на турското робство междуградският транспорт по тези неудобни пътища е извършван с дървени коли, теглени от волове, а по-често от биволи. Последните, за транспорт,

²⁰⁵ През XVII в. черибашия, според турски ферман, е бил началник на войници-българи, които били свободни от известни задължения, но помагали на тур. войска, обоз и др. (Йордан Иванов, ц. с., 1906 г., стр. 233.)

²⁰⁶ В този хан квартирували англ. войски на път за Кримската война (1853 г.).

Последните файтонджии, 1963 г.

били отглеждани твърде много из селата на Горно поле. Водачите на този коларски транспорт се наричали арабаджи. За тях се съобщава поименно от началото на XIX в., например Тодор-арабаджи, 1816 г., Тасе-арабаджи, 1838 г., Христо-арабаджи, 1856 г., и др. Направата на колите е свързано с коларския занаят, доколкото се отнася до някои по-специални части на колата, например главини и др. Повечето от частите на колата са си правили самите арабаджи. Подробности за прожеждания от тях транспорт няма запазени.

През последните предосвобожденски години и след това до към 1895 г. превозът бил извършван с брички, например известен бричкарь преди и след Освобождението е бил Коле Цифкин от махалата Хи-сарлък. През тези години в града са работили 11 брички. Първите брички били сръбски тип — с яхове, чергила, врати със завеси, вътрешността застлана със сено и отгоре козиняв чул. Върху последния сядали обикновено 7—8 пътника кръстат. Към 1895—1896 г. се въвеждат брички одрински тип, които били украсени по-добре, вратите имали завеси с пискюли, огледало, козиняв чул, седало за пътниците и др. Наричали ги още тутураклии. Тези брички за пръв път били докарани от Яко Даниел и Косте Икимски, дългогодишни организатори на междуградския транспорт. През 1896 г за пръв пъти в града се докарва файтон от Михал Младенов файтонджи. Всички организатори на междуградския транспорт започват да се наричат файтонджии. Бързо се изместват бричките и бил уреден „модерен“ транспорт с файтони до София, Самоков, Радомир, Кюстендил и по-далече. През тези години в града са работили 14 файтона на местни файтонджии. Идвали такива и от други градове. С известност се ползвал файтонджията Яко Даниел, който, по наследство, предава този поминък на сина си Бохор и внука Аврам до наши дни. Това семейство в продължение на 80 години уреждало междуградски транспорт. Следват известни бричкари, по-късно файтонджии Косте Икимски, Косте Цифкин, Иван Акъвчето, Шабат Давид Конфорт — Каргалията, който предава също занаята по наследство на сина си и сега е последният файтонджиия в града. Това са хора непосредствено участвували във файтонджийския междуградски транспорт.

Седмичен градски пазар на главния градски площад до към 1930 г.

След 1900 г. този транспорт се трансформира на капиталистически начала, например хотелджии и ханджии набавят файтони, които превозват пътници във връзка с хотелиерската и ханджийската клиентела, например Георги Христов, съдържател на хотел „Джумая“, Заре Шопо — по-късно Дакев, съдържател на големия в центъра на града (сега БНБ) Абдулбегов хан и пр. Яко Даниел организира значителен за времето файтонджийски превоз с 6 файтона, 24 коня и 8 работници файтонджии. Впрягал по 3—4 коня във файтон с много звънци, украса, уреждал бърз превоз и пр.

Пътуването до Радомир, за връзка с железницата, най-голямото файтонджийско разстояние, продължавало 4—6 часа. Зимно време, при големи снегове, превозът се извършвал с шейни. Пътниците за превоз до сегашния град заплащали 5—10—15—20 лв., според количеството на пътниците и то-

ва на файтоните. Първите години след Освобождението, поради малката ж. п. мрежа в страната, пътниците отивали с брички до Лом, Свищов, Русе, Пловдив и пр.

Местните файтонджии имали добре уредени обори дома си, с луксозни файтони и лонда. Ханищата били приспособявани към файтонджийския транспорт с широки дворове, покрити с калдъръм, чешми с много вода, за измиване на файтоните и напояване конете, големи обори с плевни и пр. Към ханищата и хотелите имало ресторанти-ахчийници, кръчми, места за преспиване и пр. Те имали и много клиенти, където ставали пазарлъци за пътувания, продажба на коне, файтони и др. търговски сделки. С най-голяма популярност се ползувал Абдулбеговият хан (сега БНБ) и хотел „Джумая“

Ханища край пътищата. За нуждите на кервано-коларския превоз, който бил твърде бавен, пътниците и ражаджии имали нужда от станции за почивка и нощуване.

На стария римски път (далматински и цариградски) от Самоков през Дупнишката покрайнина за Кюстендил (Пауталия, Велбъжд) се отбелязват станции от началото на XVI в. Не се съобщава обаче за кервансаран, освен в Дупница — началото на XVII в. На този път дуб-

ровничанинът Петанчин (1502 г.) отбелязва станция Цървени бряг и по-късно (1530 г.) съобщава за нея Курипешич като „главно място за конак“. За нея след 1595 г. престава да се чува.

През същите години непрекъснато се съобщава за станция „Бинек“, 1502 г. — Петанчич, 1530 — Курипешич (виж Сев. Македония, 1906 г., от Йордан Иванов, стр. 184 и др.). През 1876 г. Ами Буе пише за Бинек — таш-хани, където ставало разцеплението на пътищата, които отивали през Бобов дол за Радомир и друг през с. Върбовник и с. Козница хан, 1½ ч. далече от Бинек за Кадин мост, Станция Бинек е била тясно свързана с Дяковското ханче, също на стария римски път. Тези станции се намирили от двете страни на м. Голия рид (Конявска планина) Дяковското ханче води началото си от далечното минало, вероятно XIV в. Когато се пише за с. Дяково (1347 г.), редовно се отбелязва от XVI в. През годините на турското робство е наричано още Кешано (място за отпочиване на коне), което име говори за конски кервански транспорт, особено засилен през следосвобожденските години. Това ханче не е преставало да съществува до наши дни.

Същият пътешественик Ами Буе (1836 г.) пише за „Джебри хан и караулиница“ на пътя между Самоков и станцията „Цървени бряг“ Намирал се е на или близо до р. Джубрена (Гюбрена), откъдето е получил името си. Този хан и караулиница са служили за охрана на прохода Дервент. За караулищата разказват и съвременници. В предосвобожденските години за този хан не се съобщава. Отбелязват се други ханчета, пред вид голмите стопански връзки между Самоков и Дупница от средата на XIX до началото на нашия век. Известно е било Сърбовото ханче, възникнало на пътя от турски чифлик и стопаниствано от Христо Добрев от с. Сапарево. Същият емигрирал и участвувал в Освобождението на Сърбия. При завръщането си открива това ханче, наречено на новото му име Христо-Сърбовото ханче. В съседство е било ханчето Галилея, стопанисвано от Косте Галилейски от с. Краинци. Наречено така и сега (макар че не съществува), защото собственикът наливал много вода във виното, като Кана Галилейски. Води началото си от турското робство и престава да съществува към 1912 г. Тасевхан, собственост на Тасе Чучугано, от с. Сапарева баня. Все по това време, докъм 1908 г., има и Карпузки хан, собственост на Никола Карпузки от с. Сапарево. Всички тези ханчета говорят за големите стопански и културни връзки, що съществували между Самоков и Дупница. Тези ханчета постепенно изчезват до към Първата световна война (1915 г.), когато стопанските връзки между двата града твърде много намаляват. Движението по този път оредява.

На юг от Дупница по Струмския път няма запазени сведения за станции, освен за Терзийски кьой, предшественик на сегашното село Джерман. Късно преди Балканската война (1912) работило Запровото ханче при с. Джерман и по-долу слатинските ханчета, със стопани от с. Слатино. Тези ханчета, с разрастването на автомобилния и ж. п. превоз, изчезват. Сега наново се изграждат, модернизирани и приветливи. Понеже този път, в началото казахме, е бил в подножието на планината, там късно, до преди Балканската война (1912 г.), съществувало Бадинското ханче, от съседното с. Бадно. Запустява пътят и ханчето изчезва.

Струмски воден път. От незапомнени години Струмският път по долината на Струма не е преставал да взема участие в стопанския живот на покрайнината. Цариградският (далматинският) път, след Освобождението, престава да има голямо стопанско значение, пред вид границата. Не е бил отминаван въпросът за използването на Струма като воден път на юг. Разглеждан е като важен обществен въпрос в дописки до цариградските вестници. В тях се съобщава за плаване на сарове и пускане дървени трупи още от средата на XIX в. В дописка до в. „Дунав“ г. II, бр. 84 от 22 юни 1866 г., четем: „По Кара су, която ся събира с водътъ Джерманъ (един чейрек под селото Буботово в Дупничанскътъ казъ) за да отиде до устието на рекътъ то е ясно, че казите Дупницъ и Джумая ще бъдат най-първи, в доходите си от тутунът и от другите стоки, а най-вече защото ся намиратъ твърде много чямови дръвета и орманлъци по тях две кази.“ В същата дописка се подчертава значението на реката за плаване, ако се почисти коритото ѝ.

Железница. Първата ж. п. линия в България, Русе — Варна, е построена 1866 г. През същите години вероятно е ставало въпрос за строеж на такава по долината на Струма. Във в. „Турция“, г. V, бр. 31 от 23 септември 1869 г. е поместена дописка от Дупница, в която се съобщава, че в града са идвали много инженери във връзка с проектиран строеж на ж. п. линия още със започването на първите железопътни строежи в пределите на Отоманската империя и по-конкретно българските земи.

След постройката на ж. п. линия София — Радомир, 1892 г. още за дълго Дупница остава откъсната от ж. п. мрежа на страната, което продължава до 1917 г. Тази откъснатост се отрази зле върху стопанското и културно развитие на града и цялата покрайнина. В доклада на Кюстендилския окръжен съвет от 1911 г. четем: „XIV об. Н. събрание е гласувало необходимия кредит. Предполага се, че скоро ж. п. линия ще бъде отдадена на предприемач. Проектът Радомир — Дупница, а в бъдеще Бараково — турската граница.“ За постройката и определянето гарата на тази ж. п. линия гражданството устройвало много събрания и митинги. Поради липса на единство по този важен за града въпрос, ж. п. линия не било построена до Балканската война (1912 г.) И колко вреди са нанесени с това през следващите събития?! Започват войните (1912—1918 г.), този строеж сам по себе си се отлага до 1930 г.

Ако приемем, че ж. п. линия е била построена 1911—1912 г., както е решението на Народното събрание, целият стопански живот на града и околнията щеше да бъде твърде изменен. Не случайно, а главно със стратегическа цел по време на Първата световна война построяват теснолинейна ж. п. линия Радомир — Дупница и границата до Кулата, с отклонение Петрич, Струмица. Постройката е извършена от войниците на Трета Бдинска дивизия, останала на почивка в града и околнията след боевете в Сърбия. Тази железница свързва долината на Струма през Дупница със София. Същата година се построява отклонението за мина „Бобовдол“ Тази ж. п. линия допринася твърде много за стопанското издигане на града и цялата околня, както и за по-целесъобразната експлоатация на мина „Бобовдол“

За нормалната ж. п. линия Радомир—Дупница по случай откриването ѝ за експлоатация на 21 декември 1930 г., Главната дирекция на железниците и пристанищата, дирекция на постройките, между другото дава и следните сведения. Въпросът за постройката на нормалната ж. п. линия Радомир — Дупница — Горна Джумая и надолу по течението на Струма води началото си още от 1892 г. във връзка със свързването на българската ж. п. мрежа с тая на съседните страни, по-конкретно с македонските железници. За осъществяването на този проект, въпреки правените за това многократни опити, резултати не са получени. Едва през 1915 г., когато границите на България се разшириха до Беласица, правителството можа да отдаде на търг постройката ѝ до Горна Джумая, с клон Дупница — Бобов дол. Обаче поради намесата на България през същата година в Световната война, търгът не се дори състоял. По време на войната се построява дековилна ж. п. линия Радомир — Дупница — Горна Джумая — Демир Хисар, с клоновете Дупница — Бобов дол, по долината на р. Рилска, до Орлица и до гр. Струмица на обща дължина 291 км. Линията Радомир — Петрич ежегодно свършва с дефицит. Проучването на линията Радомир — Дупница (а после Бараково—Горна Джумая — Симитли — Петрич) е започнато обаче много по-рано, още от 1892 г. След 1913 г. подир Балканската война, проучването продължава. Първата световна война прекъсва работата. Със закона за разширение на ж. п. мрежа от 1923/1925 г. бива решено да се построи ж. п. линия Радомир — Дупница — Горна Джумая — Симитли. Постройката започва м. май 1925 г. и завършва в края на 1930 г. Голяма част от зданията са направени от предприемачи, а другите работени по стопански начин, като е използвана широко натуралната редовна и временна трудова повинност. За направата на тази ж. п. линия е изразходвана сумата 130 071 437 лв. Населението е участвувало в постройката ѝ с 23% от стойността.

Автомобили. През 1910 г. гражданите Апостол Петков, Никола Близнаков и свещеник Еню Маников закупуват три леки коли (2 Форд и 1 Щайер) от София за 10 000 лв., които докарват в града за превоз на пътници. Ремонтите са вършени в механо-техническата работилница на Апостол Петков, където са изработвани запасни части. Първите шофьори са били Йордан Черкезов, от гр. Кюстендил, Димитър Стайков от гр. Златица и Петър Щерев. Тези хора слагат началото на автомобилното дело в града. Превозвали пътници до Кюстендил срещу 2.50 лв. Следващата 1912 г. Сотир Янев докарва лека кола, четириместно червено купе, с шофьор Стефан Бузуков. Автомобилът е бил сензация в града, на тълни възрастни и деца се трупали и тичали подир тях.

Първият мотор, французка марка „Пежо“, бил внесен в града през 1907 г. от Апостол Петков. Запалването му ставало с въртене на педалите. Докарването му в града станало съботен, пазарен ден, когато чаршийската улица, като пазарно място, била изпълнена с волски коли, добитък, селяни и граждани. Моторът се задава от горната част на града, навлиза бързо из чаршийската улица и с голямата „пукотевица“ внася суматоха сред пазара. Всички хора и добитък се лудо разбягват, обзети от страх. Сензация!

Първият велосипед минал през града 1872 г., състоящ се от едно предно голямо колело и две малки задни. Каран бил от мисионер, идващ от Самоков. При движението си из чаршийската улица българи и турци се тълпели, тичали подире и викали: „Шейтан арабасъ . . . шейтан арабасъ.“ („Дяволска кола дяволска кола“). През 1892 г., след Пловдивското изложение, гражданинът Тодор Хр. Топлийски докарва велосипед с две колела, голямо предно и малко задно, с плътни гуми. Гражданите се трупали и гледали с удивление. Същата година донасят в града и днешния велосипед, но с плътни гуми.

Така се слага началото на механизирания превоз в града.

Поща. Начало на пощенското дело. Началото на пощенските съобщения в Турция е сложено през царуването на султан Мурад IV (1623--1640 г.) Това са били особени пощенски станции (улак). По-късно се създават конски пощенски станции — конна поща меркуфат, а самата поща се наричала мензид. Пренасяла пътници и кореспонденция. За отдалечените от главните пътища селища отивали писмоносци (сайя). Пощенските разстояния се определяли с часове, например 100 часа път е равен на 500 километра. За писмо, което ще бъде пренасяно 200 часа път, се плащала такса 3 гроша според тежестта. Същата поща пренасяла и пари, например заплащали се 12 пари на час за 1000 гроша ценност. За начален пункт се вземала станцията в Цариград или по-главните места във вътрешността на империята.

За телеграфната служба Турската империя административно била разделена на две части, на два вилаета. България образувала Дунавския вилает. Таксата била за една телеграма от 20 думи 10 гроша, за повече думи се стигало до 70 гроша златни. Получавала се сложна тарифа особено за по-отдалечените разстояния.

Не без значение за културния и стопанския живот на града е била и извършваната парична служба от Дупнишката телеграфо-пощенска станция. Сведения за извършвани парични преводи намираме от последните предосвобожденски години. Ето единствения запазен отчетен документ:

ЗАПИС ЗА СЪХРАНЕНИЕ

*За гроша 500 в злато
18 март 1289 (18 март 1873 г.)*

№ на тефтера:

(М. П.)

№ на журнала: 73

Такса на тях 4 гроша и 20 пари

Игуменът на Рилския манастир в една мешинена кесия, в която е имало златни монети от 500 петстотин гроша, е внесъл в Дупнишката телеграфо-пощенска станция, за да се предадат на Димитър Гешев.

Управлението на пощата, съгласно с пощенския закон, прие припадащата се такса за пренасянето на тая сума, а именно четир гроша и двадесет пари. За уверение на това, издава се на вносителя настоящият запис.
18 март 1289 г. от егира (18 март 1873 г. сл. Р. Хр.)

(М. П.) Дупнишко телеграфопощенско управление.³⁰⁷

Поща и телеграф в Дупница. В годините преди Освобождението пренасянето на пощата за Дупница ставало от „Татарино“. Това е било конна поща. Писмата и пратките натоварвали на коне, сложени в кожени чанти-дисаги. Пощаджията възседал на един от конете, заобиколен от конни заптиета. Напред на около 100 м. се движил „Татарино“, също възседнал на кон и свиря с тръба, като от време на време се провиква „У . х ух у . у . у“ Това е било сигнал, че идва пощата и да ѝ се отваря път. Конете препускали, хората се отдръпвали от пътя пощата отминавала. Пристига в град, спира пред пощенската станция. Предава се пощенската кореспонденция, пратки и пр., приема нова и незабавно продължава своя път. Правили са и смяна на изморените коне.

През 1865 г. бил въведен телеграф в Турската империя. Димитър Я. Бисеров в записките си съобщава, че през 1867 г. в града имало „един телеграф“ В дописката до в. „Дунав“, г. II, бр. 81 от 12 юли 1866 — се пише, че „Съобразно с Високата царска заповедь на казите Кюстендил, Самоков и Дупница захванахъ да се правятъ телеграфически линии“ Същият вестник, следващата 1867 г. от 6 август, г. III, бр. 198 пише за „Телеграфна станция в Дупница.“ Тя е открита на 3 август 1867 г., за което се съобщава във в. Турция, г. IV, брой 6 от 26. VIII. същата година.

От 1867 г. в града има вече поща с телеграф. Пощенската служба се преустройва и обслужва от пощенски коли, теглени от коне, наричани „шаркет — арабаси“ със сменяване на конете на определени пунктове. Сменяваща станция имало и в Дупница, чието помещение се наричало „мензъл хани“ Телеграфо-пощенската станция в града се помещавала в частно здание.

Пощенското дело в града след Освобождението. След Освобождението пощенската служба организират в цялата страна руските пощенски чиновници. От м. март 1879 г. се създава пощенско отделение към Министерството на вътрешните дела (сега — работи). Окупационното управление, в началото на м. май 1879 г., закрива много т. п. станции поради липса на подготвени кадри. Запазва по-големите, които предава на български чиновници. Между тях е и Дупнишката т. п. станция от всички 26 за цялата страна.

При изтегляне на турското население от града турските пощенски чиновници замъкват и телеграфния апарат. При идването си в града руските окупационни войски донасят нов и поемат т. п. служба. През първите две освободенски години пощата и телеграфът били две са-

мостоятелни учреждения. С указ № 304 от 2 август 1880 г. на „Дупнишката станция на телеграфите и пощите“ се назначава началник Първан Димитров, а надзирател — Иван Димитров. Двете учреждения се свързват под едно име като V-то класна телеграфопощенска станция. Първият началник Първан Димитров е „уволнен по прошение“ и заместен от Петър Минков, указ № 434 от I. VIII. 1881 г., телеграфист II разряд от Русчукската т. п. станция. Следващият началник е Никола Янчев от гр. Скопие, назначен с указ № 7578 от 3. X. 1883 г. (Д. в. г. V, бр. 124, 1883 г.). През 1887 г. временно т. п. станция се завежда от Христо Г. Лабутов (1861—1935 г.) от Дупница, X клас, който бил ученик-телеграфист — слухар при същата станция и работил в нея до 1902 г. Той е четвъртият началник на т. п. станция в града. Първият поддръжник на телеграфната линия Иван Димитров бил заместен от Никола Бабинанин от Дупница. Първият пощенски раздавач е Георги Сирака, 1880—1884 г., заместен от Христо Тапаров до 1904 г., следван от Михаил Теодосиев и др. все от Дупница. Малката Дупнишка т. п. станция с 4—5 души персонал обслужвала добре нуждите на града и околията.

За цялата страна служителите по пощите били 107, а телеграфната линия 1638 км. От навлизането на свободителните руски войски в България до края на Освободителната война пощенските съобщения из цялата страна били поддържани от руските военни власти. Пренасянето на пощата се отдавало на пощонаематели. От 14 май 1880 г. пренасянето на пощата от София до Дупница, а след постройката на ж. п. линия София — Радомир (1892 г.) от Радомир до Дупница, се отдава на търг на „конни куриери“ със 120 лв. месечна заплата. Преносвачите се смятали за наемни служители. Предприемачът, със своя бричка, а покъсно с файтон, пренасял пощата всеки ден, София — Дупница, а покъсно Радомир — Дупница — занася и донася. На ълка на файтона имало закачен голям звънец и конете били окичени с малки звънчета. Всичко това звъни и известява за пристигането на пощата. Конната поща се сменявала (конете) на Друганските ханчета. Паричната поща се придружавала от конна стража. Голямата колетна поща се пренасяла с кола. Пощата превозвала и пътници. По същия начин се извършвала пощата с Кюстендил. Когато Кюстендил се свързва от железницата с Радомир, пощата се пренася с нея. Така пощенската кореспонденция била пренасяна до Дупница до 1917 г., когато бива построена дековилната железница. Тя поема пощенската служба.

Телеграфът в града продължил работата си непрекъснато с влизането на руските свободителни войски, „с такса 75 книжни копейки за телеграма от 20 думи. След приемането на телеграфа от българските чиновници, въвежда се таксата с еднословна тарифа по 5 сантима на дума“. Управлението на пощите става с Примерен устав, влязъл в сила от 1. I. 1882 г., който е основата на всички следващи закони за пощите и телеграфите до 1919 г. за цялата страна.

От 1. VII. 1879 г. България се присъединява към Всемирния пощенски съюз, а от 6 септември 1880 г. също и към международната телеграфна конвенция. Така се урежда международната кореспонденция, която се изпълнява от всички т. п. станции в страната, включително тази в Дупница.

Междуселска поща. Уредена е от 30 юни 1882 г. за и от селата, посредством околийското управление и конните стражари. Това се оказало неудобно. Със закон от 1 март 1895 г. тя се слива с държавната поща. Селските общини се обслужват три пъти седмично посредством пеши и конни куриери, които известявали пристигането си в селото с тръба. В седалището на общините уреждат пощенски агентства.

Пощенският договор с Турция от 3 август 1905 г. позволи да се създаде пряко пощенско съобщение с Македония, защото, освен през Мустафа паша (Свиленград), никакви други съобщения не са били уредени по сухо по цялата граница с Турция. Турците били много мнителни, особено по въпроса за пренасянето на пощата през границата и за пътуването на нашите куриери, например за Горна Джумая (Благоевград). С този договор Турция приема размяната на пощата „в Баракново, чрез Чочериново — Джумая Лаля (Горна Джумая)“. Това повдига значението на телеграфопощенското дело за Дупница и цялата Дупнишка покрайнина.

Телефон. Телефонната служба в България води началото си от 1886 г. До 1898 г. телефонната линия се бързо разраства. След това идва „затишие“ Едва след свършването на Балканската война (1912 г.) започва откриване на телефонни съобщения за всички възможни градове, села и пр. По време на Балканската война до Дупница има военна телефонна линия. След приключване на тази война Дупница се включва през 1913 г. в общата телефонна мрежа на страната. Началото на междуселските телефонни съобщения в околията се слага през 1923 г. Първата телефонна връзка се създава между града и селата: Скрино, Вуково, Каменик и Мурсалево. Така твърди строителят на тези линии Станке Николов.

4. ТЪРГОВИЯ

Общ преглед на търговията преди и след Освобождението. Условието за развитието на търговията в Дупница и нейната покрайнина са били винаги благоприятни. Тук са били едни от главните кръстопътища на Турската империя — пътища, които водят началото си от далечно историческо минало, не изгубили търговското си значение и днес. Прибавим ли разнообразното земеделско производство, обширните пасища с развито животновъдство, железодобиването и разните занаяти, гъстото население и др., ще си обясним благоприятните условия за оживената търговия през хода на вековете. Всичко това е свързано с приемчивостта на населението, което улеснява развитието на търговията и установяването на търговски връзки с всички краища на Балканския полуостров. Създавало се и предприемчиво търговско съсловие, което, ако и в малък размер, поддържало търговията в града и покрайнината от Дунав до Солун, Охрид, Елбасан, Цариград и във от пределите на Отоманската империя за задоволяване всестранните нужди на населението.

Бързото стопанско издигане на града започва от началото на XVII в. За това говорят летописните бележки на пътешествениците. В края

на XVIII и началото на XIX в., до Освобождението, от покрайнината били изнасяни много суровини — овце, вълна, желязо, коприна, восък, тютюн, ориз и др., а внасяни произведения от европейски произход. Тази търговия извършвали местни и чужди търговци, пренасящи стоки за панаирите. Градът бил център за размяна и транспортна търговия. Разположен на кръстопът, гдето се пресичали струмският и далматинско-цариградският, международни пътища, за времето с голямо значение, търговската му роля никога не отпадала. В това отношение се реди с много други градове в страната.²⁰⁸ Занаятчийското и търговското съсловие са съставляли главната социална сила за града и покрайнината през целия XIX в. Тези представители на производството и размяната съставляли гражданството. В тяхно лице управниците-турци виждали вече не рая, а производители и притежатели на капитал, за които е дума на друго място. Това икономически и културно издигащо се гражданство виждаме да претендира за обществени права и става център на обществения живот още от началото на XIX в. Издаваните фермани за строеж на черкви в града, на митрополитски дом и пр. не са случайни. Гражданството активно участва в черковните борби, изгражда и поддържа черкви и училища, подпомага книжовниците с откупване и разпространяване на българската книга, а издигащите се занаятчийски ружети широко подкрепят обществените инициативи и дават своята морална и материална подкрепа на народната борба за свобода и независимост.

Търговците и занаятчиите в града сформират търговския капитал, организират занаятчийското производство, свързано със селското стопанство-джелепчийство, търстя близки и далечни пазари из Отоманската империя, стават носители на стокови отношения, представители на материалния прогрес.

През 1660 г. Евлия Челеби пише, че в града има два хана, които са странноприемници и място за търговия. Съобщават се имената на търговци евреи — Харон Парнас Оглу (1786 г.) на манифактура; турци — Мустафа ага Сербаша, бакалин вътре във Вароша, българинът „бакал“ Нико, 1825 г. и др. Учителят Димитър Я. Бисеров описва града през 1867 г. и между другото съобщава, че има „21 хана и 4 други магазини“, че наричан Гюмюш дере, т. е. Сребърно дере, защото „отистина пред время, тя била потокъ на сребро-то от сичкъ-тъ държавъ, че сичкы търговци съ имали пътътъ си от тукъ, и многобройнъ-ти керванъ, не съ преставали да текътъ ни деня ни нощя. Нъ по время-то на Карагалія-тъ Сюлейманъ — спасія от какъ донель и постановил тукъ кара-гюмрюкътъ (емтагюврюк) търговици с керваны-ты престанъли да вървѣятъ отъ тукъ, като ся принудили да заобикалѣятъ отъ друга-де, търговията паднала. Това мъртвило е продължавало до 1867 декемврий 4-й, в кой-то день жителе-ти празнувахъ трезжествено унищоженъ-то му, кое-то ся провъзгласи по вѣсочайшиѣ царскъ заповедь“.²⁰⁹

²⁰⁸ Д-р Иван Сакъзов, Развитие на градския живот и на занаятите в България, през XVIII и XIX в. България 1000 години, стр. 686.

²⁰⁹ Йордан Иванов, ц. с., 1906, стр. 188.

Налогът кара-гюврюк се отразява зле върху стопанския живот на града от 1853 до 1868 г., когато е премахнат. Местната търговия значително е парализирана от този разоряващ данък. Занаятчийското производство значително се ограничава, броят на купувачите намалява, парите стават кът. Голяма част от доходите, що давали търговията и занаятчийското производство, вземал поробителят чрез този и други данъци, налози. А това засягало предимно зараждащата се вече буржоазия в града.

Премахването на този данък, налог, се посреща с голяма радост от гражданството и не случайно се отбелязва от учителя Д. Бисеров. През следващото десетилетие търговията и занаятчийското производство значително се засилват. Настъпва голямо стопанско оживление. Новите условия след Кримската война (1856 г.) изменят облика и характера на градската търговия — местна и транспортна — и занаятчийското производство. Това се чувствава и в просветно-културния живот.

По същото време, през целия XIX в., се засилва търговията по струмския път. Разпространяваните австрийски стоки се пренасят по пътя Видин — София, по струмския път за Сер и Солун. По този път през града минавали камилски кервани с различни стоки за панаирите. Дупница, разположена на този път, винаги е играла ролята на търговска транспортна станция. През този път Австрия участва в 1845 г. и следващите години в Серския панаир със стоки за 250 000 флорини, на Невроколския панаир за 120 000 флорини. Тези стоки са пренасяни по струмския път, спирани са на почивка в Дупница, което не било без значение за местната търговия. В тези панаири участвували още Англия, Саксония, Чехия, Унгария. Там се стичали чешки, виенски, пещенски и др. стоки. Престоявали в Дупница и вършили транспортна търговия. Чуждестранните стоки били пренасяни и през Солунското пристанище за панаирите в Македония, по долината на р. Струма на север. И на техния път се изпречвала Дупница, поради своето естествено географско положение.

По далматинския път откъм Драч, Дубровник и пр. се вършила търговията с Адриатическо море. Още от времето на Второто българско царство (времето на Иван Асен II). Известни са били у нас дубровнишките търговци, Дубровнишката република още от Средните векове. Не случайно през 1924 г. в махалата Варош бяха намерени заровени 64 сребърни талери (1730—1771 г.) от Дубровнишката република. Дубровнишките търговци са идвали в Дупница. Дубровнишки сребърни монети се намират много често из цялата покрайнина. Поради чистото сребро те са били в обръщение в Турция до Освобождението.²¹⁰

Местни и чужди търговци събирали из покрайнината вълна, кожи, коприна, резене, тютюн, вино, ракия, овни, кашкавал, сирене, пастърма, лой, свила, восък и др. стоки, които изнасяли за Мелник, Сер, Солун, Охрид, Елбасан, Одрин, Цариград, Свищов, Лом, Самоков, София, Ниш, Узунджово и др. От Сер и Солун донасяли платове, ангорски шалове, басми, алдажа, кел-шекер, леблебия, зехтин, сушена и солена риба, лоени свещи, железарски и стъklarски изделия и др. От Свищов и

²¹⁰ Известия на Бълг. археолог институт. IV. 1926/1927, с. 321.

Лом донасяли сол, бакалски стоки и др.; от Елбасан — маслини, зехтин в кожни тулуми; от Охрид сушена и солена риба, от Разлог — катран в кожени тулуми, от неврокопския панаир — звънци, работени кожи и др.

Ежедневен пазар. Такава е била описаната транзитна търговия през града. Несъмнено тя упражнявала решително влияние върху ежедневието и седмичен пазар в града. Наред със занаятчийските работилници и ханища-странноприемници, свое място имали бакалските и манифактурни дюкяни на дребно, за които се говори още от началото на XVIII в. Местните бакали-търговци се свързвали с търговците, пренасящи през града транзитни стоки за близки и далечни панаири, пролет и есен. Кервансараят, по-късно Деве-хани, от началото на XVI в. и първите следосвобожденски години, ведно с останалите големи градски ханища, са имали значението на място за търговия на едро, където отсядали минаващите търговци със стоки, пренасяни с керваните. От тях бакалите, занаятчиите и пр. се снабдявали със стоки за продажба в дюкяните на дребно или за производствена работа в занаятчийските работилници, ханища, бакалници, кервански помещения и др. Този пазар задоволявал нуждите на населението от града и покрайнината, а много занаятчийски произведения стигали до близки и далечни пазари и панаири. Големите магазини, каквито се набелязват през 1867 г., потвърждават това.

След Освобождението, когато остатъците от средновековните порядки под влияние на демократичната буржоазна революция изчезват, във всеобщия живот на освободения от робство народ настъпват нови производствени и търговски отношения. Значението на еснафската организация бързо отпада, заменено е със създаващите се политически партии, нахлува фабричното производство, чуждо и наше, отварят се по-големи и богати магазини с бакалия и манифактура, които идват да задоволят нарасналите нужди и изменящия се вкус на гражданството.

През освободенските години се създават търговски магазини на едро. За тях в Български алманах от 1895 г. стр. 1491 година четем:

„Димитър Ив. Тасийя, склад от различни железарски стоки за постройка и бакалия“, търгува от 1870 г.; „Бр. Цветкови, Дупница, голям склад на железарски стоки за постройки и пр., основана 1878 г.“²¹¹ Тези складове на едро и дребно са работили до след Първата световна война (1925). Към 1895 г. в града е имало много магазини, застъпва-

²¹¹ Братя Кацарски — Костадин, 1847—1932, и Стефан Стоимен, 1863—1904 г. са заселници в града след Освобож. от с. Пехчево, Благоевг. Последният завършва Габров. гимназия. Участва като доброволец в Сръбско-бълг. война. Правителството разрешава на учениците от последния клас да отидат доброволци. Наредбата с възхновено слово е предадена от Трайко Китанчев, учител по история. Заминават всичко 19 ученика, като остават книгите си върху чиновете за времето 10. IX. — 21. XII. 1885 г. Удостов. № 959 за участие в сраженията при гр. Трън и др., издадено от военната част. След войната следва две години търговия във Виена, където се свързва с виенски търговско-железарски фирми. Става техен представител в града в България на „железарски стоки и оръжие“. Братя Цветкови Кацарски развиват голяма търговия на едро и дребно, за която в алманах от 1903 г. се съобщава като най-голям железарски магазин в страната.“

щи различни клонове на търговията. Западащите и отпадъщите занаяти са заменени с нови. Производството минава във ръцете на българите. Цинцарските ханища отпадат. Някои цинцари стават търговци и чифликчии. Търговията е била предимно в ръцете на евреите. През тези години те са лихварите и сарафите. Местната търговия на дребно бързо се разраства, което се вижда от следната таблица:

търговия	1895	1911
кръчмари, земеделци	—	40
търговци на сурови кожи	—	2
кръчмари	—	60
търговци на добитък	—	2
житари	1	—
железари-търговци	2	3
книжари	2	3
манифактура	4	13
строит. материали	5	2
стъклари	1	3
тютюневи търговци	11	17
бакали	3	26
аптекари	2	3
брашнари	—	6
бакали и ман.	—	16
кожарски стоки	—	1
ханища	5	5
винарски скл.	—	2
банкери	—	6

Цифрите от тази таблица говорят твърде много за разрастване на търговския обмен в града за един къс период от 15 години. Търговските предприятия от 36 през 1895 г. нарастват на 221 в 1911 год. Евреите са държали търговията с бакалия и манифактура още от далечни години, например през 1786 г. се пише за Харон Парнасоглу, жител на Дупница, търговец на манифактурни стоки. В годините преди Балканската война, 1911 г., всички 13 магазина с манифактура са собственост на евреи; от 17 бакалски и манифактурни магазини 13 са собственост на евреи; от 24 бакалски магазини 14 са на евреи. Всички бакалски дюкяни из селата на покрайнината са на евреи.

От панаирите били доставяни стоки за потребление и сурови материали за преработване. След Освобождението — развитие на свободната търговия, подобряване на пътищата и транспорта, нанася се удар на стоковите панаири, които започват да отпадат. При това границата при Бараково е прекъснала връзката с панаирите в Сер, Неврокоп, търговията със Солун и пр. Прекъсва се пряката връзка между местните търговци и занаятчии с посочените панаири. Бързо в града се разраства мрежата на вносители и износители търговци, които доставят стоки в града и изнасят възможните суровини или местни го-

тови стоки. Постепенно възникват в града търговци на едро, които донасят стоки за бакалите, манифактуристите и пр. Тези търговци са били евреи и българи.

Ежедневната търговия се вършела на чаршийската улица още от далечното историческо минало. Нейният център обаче се премествал от Варошката чаршия към центъра и квартал Мърджина. Това става постепенно от средата на XIX в. и усилено през началото на нашия век. Получава се днешният градски център. Това се обяснява със стопанското преуспяване на Долно поле и Разметаница, които увеличили тютюнопроизводството, зърнените храни, лозарството и пр. Не малко за това допринеся и каменовъглената мина „Бобовдол“ Винаги в града е имало житен, конски и говежди пазар. И трите тези седмични пазари сега са изчезнали, което говори за големите стопански промени, що са настъпили в града за един къс период от време (две десетилетия) на социалистическо преустройство на страната.

Освен търговията с тютюн, която е била винаги най-важната от предосвобожденските години до днес, значение е имала и тази със зърнените храни. От първите следосвобожденски години производството на зърнени храни е било голямо. Градският пазар е бил наситен. Към 1890 г. цената на житото достига 20—30 пари (10—15 стотинки) стара ока. Зърнопроизводителите търсели пазар в Самоков. С изместването им от тютюна търговията с тях запада. Изчезват градският житен пазар и търговците-житари (1911 г.). Голяма търговия била вършена с вина и ракии, които насищали местния пазар, а голямо количество изнасяли за София, Самоков и др. Според сведения на Кюст. окръжен съвет, от града и околната изнасяли тютюн, сурови кожи, коприна, вино, ракия, едър и дребен рогат добитък.

Голямо значение имала търговията със сурови кожи. С тази търговия се занимавал главно Иван С. Чапрашъков в сдружение с Нисим Аврам и Келеш Арон (1890—1908 г.) Събирали сурови кожи за чужбина и местния пазар. По-късно с тази търговия се занимават Яко Каракаш и Сабат Арие (1911 г.) и в по-малък размер, през същите години и насетне — Христо Тренев, който ги преработва или изнася в сурово състояние. Той купувал и преработвал главно кожи от дивеч: лисици, белки, златки, катерички и др. Кожите били „борсов артикул“, разказва същият. Имало години, когато търговците търпели големи загуби. Например през 1920—1933 г. Значителна криза в купуването и продажбата на сурови кожи претърпяла покрайнината през 1908 г. Тогава търговецът Иван С. Чапрашъков претърпял големи загуби.

Най-много сурови кожи са събирани из селата: Бадино, Рила, Пастра, Падала, Бозова, Бобошево и др. Местните търговци събирали на комисионни начала кожи за ангросистите в София. Кожи от дивеч донасяли ловците и ги продавали на високи цени, напр. 1910 г. една сурова лисича кожа струвала 5 лв. и т. н. Тези кожи се търсели твърде много на местния пазар за направа на женската дреха полка. Тя е от чоха, подплатена с лисича кожа, златка или белка. Слагали хубави големи кожи за яки на пелерини. Лисичите кожи изпращали на преработка в Габрово, за боядисване в червен или кафяв цвят.

Седмичен пазар. Провеждан бил в града от далечни години, вероятно от първата половина на XVI в., а писмени данни има от първата половина на XIX в. За същия дупничани през 1846 г. правят изложение до цариградския гръцки патриарх, с което го молят да ходатайствува пред турското правителство седмичният градски пазар занапред да се провежда във вторник. Отправят се многократни молебствия към патриарха и само няколко думи за седмичния пазар. Провеждан бил и в понеделник, а по-късно в събота. Самоковският седмичен пазар става в понеделник, като продължение на този в Дупница (събота), за да може през неделния ден да стане прехвърляне на стоката от единия в другия град. Много селскостопански продукти от Дупница, като зърнени храни, плодове, грозде, вино, ракия, зеленчуци и др., се изнасяли за самоковския седмичен пазар. В много случаи търговията на градския седмичен пазар била натурална, обменна търговия, например жито за дърва, кожи, желязо, добитък, сено, занаятчийски произведения, различни суровини и пр. Размяната ставала ока за ока или по определена равностойност. Това се вършело дълги години след Първата световна война, особено когато предлагашите производители не могли да продадат стоката си поради липса на купувачи. Например от радомирските села сменят чеснов лук за плодове, от самоковските села картофи за грозде, плодове и др. Същата размяна става между производителите от Горно поле и Долно поле поради различния вид производство. През годините на турското робство тази обмяна е ставала и поради неумението на населението да си служи с пари, не ги разпознавали добре и не могли да определят стойността им. След Освобождението натуралната обмяна изчезва, тъй като се въвеждат български пари. Настъпва обща бърза промяна в производството и размяната, което се отразява върху домашния и обществения бит. Всичко това проличава в разширението и богатството на седмичния пазар. Данни от годините 1660, 1825, 1867 и др. говорят за градски „малък пазар“, „за пазарище“, за „най-многолюдния Султан пазари“²¹², за „Варошката чаршия“ и др. Всички тези имена за градския, местния пазар говорят за търговския обмен, за стопанско общуване на населението. Центърът на седмичния пазар, вън от този на зърнени храни — житен, за добитък — конски, говежди и т. н. ставал така нареченият Чаркчи пазар, седмичен пазар на днешния главен градски площад, който имал голямо стопанско значение за града. За него се пише през 1870 г. и насетне; а несъмнено е съществувал и преди тази година.

След Освобождението, границата при с. Бараково, или както населението я наричало „турска граница“, прекъсва принудането на стоки дори за седмичния градски пазар. Настъпилите политически и стопански промени се отразили и върху този пазар, който започва да се развива съобразно новата обстановка на производство и размяна.

През деня на седмичния пазар стопанският живот в града бил силно оживен. Градът се изпълвал с „пазаргаке“, облечени чисто в нова народна носия. Нареджали донесените селскостопански произведения, заставали зад тях и чакали клиенти. До тях били наредени и сергите

²¹² Д. Ихчиев — ц. стр. 138

на амбулатните търговци с разни детски играчки, свирки, накити, ножове, дървени паници, дървени лъжици, лакомства, изкуствени цветя и др. Следвали сергите на опинчарите, които продават щавени кожи за опинци и др. Бакалските сергии излагат бакалски стоки — сапун, ориз, червен пипер, захар и пр. и нататък следват обушари, шивачи, бакърджии, солена риба, сандвичета и каши с лимонада в лед, циганите с железарските си изделия — мотики, лопати, машини, лопатки, резета и др. Някъде по средата се издига „чадърът“ на народния певец, чиято тъжна или юнашка народна песен тъпчи селяните около себе си. Занаятчийските работилници са окичени по джамлъци и врати с готова стока. Бакалите са наредили част от стоката си пред дюкяните на тротоарите в чували, сандъци, табли и пр., които пречат на уличното движение, но спират минувачите и обръщат внимание. Кебапчийските скари, мекичарските мангали, разтворените врати на ахчийниците пълнят с пушек и миризма пазара и чаршийската улица. Бозаджиите, халваджиите, симидчиите и баничарите, лимонададжиите и др. бурно рекламират стоката си. Пълният с невъобразими викове пазара и му придават домашен или ориенталски характер, което продължава и първите години след Първата световна война. Готовата — занаятчийска и фабрична стока, бакалия и пр. постепенно изпълват ежедневиия градски пазар и населението свиква с него, без да чака седмичния. Ежедневиият пазар в много отношения измества седмичния, който остава такъв за размяна на стоки лично между земеделския производител и градския консуматор.

Панаири. Стопанският живот на града е тясно свързан с местните и по-далечни панаири. Особено това се отнася до няколко — като неврокопския, провеждан от 1 до 15 август и който до 1850 г. бил първият в Македония. На него дупнишките търговци и занаятчици си набавяли „железни изделия от Мървашко, платнени произведения от Сер, шащи от Тракия, дебели вълнени кечета за постилка и завивка от Долен, жива стока от Разлог, Пирин и Доспат, гайтани от Тракия и други някои по-маловажни стоки“.²¹³ Дупнишките търговци и занаятчици посещавали още панаира в Сер, известния серски панар. От него купували чуждестранни стоки, внасяни чрез Солунското пристанище. Отивали са и на по-далечния прилепски панаир, търсейки производството на прочутите прилепски бакърджии. Там те участвували с дребностоков обмен: абаджийски и мутафчийски стоки, добитък, кожи, пашкули и др. След Освобождението тези панаири били откъснати от княжеството чрез турско-българската граница на Бараково. С откриването на Солунското пристанище македонските панаири западат, защото то притегля към себе си търговията по Струма и Македония. И след Освобождението, въпреки границата, част от местното тютюнево производство отива към това пристанище.

От голямо значение за местната търговия е бил и Узунджовският панаир, посещаван от местни търговци самостоятелно или в съдружие със самоковци. Това българско стопанско сборище не е могло да отбегне погледа на местните предприемчиви стопански деятели. Какъв е

²¹³ Пътувания по долината на Струма, Места и Брегалница, СБНУ, кн. XII, стр. 234

бил размерът на стопанския обмен с Узунджовския панаир, сведения не са запазени. Посещението му обаче е имало освен стопанско, още и положително обществено-политическо значение. През тези години, след Кримската война, ведно с градския стопански възход, въпреки налога кара-гюмрюк, се чувствувало патриотичен подем, изразен в участието на дупничани в просветното и националноосвободителното движение. Изобщо това са годините, когато градът се надига в стопанско, политическо и културно отношение.

Едновременно с голямото посещение от страна на местните търговци и занаятчии на горепосочените близки и далечни панаири, в Дупница също се издига панаир, за който се разказва, че е водел началото си от далечните години на турското робство. Той бил малък в сравнение с посочените в Узунджово, Сер, Неврокоп, Прилеп и имал предимно местно значение. Посещаван бил от жителите на Разложко, Радомирско, Самоковско, Горноджумайско. За него проф. д-р К. Иречек от 1884 г. пише: „На запад такива панаири в по-големи размери е имало в Кюстендилски окръг, другаде повече са съединени с черковните празници“²¹⁴ Това бил ежегодният пролетен събор и панаир, предимно за занаятчийски стоки и отделно за едър рогат добитък, коне, мулета, магарета. За същия панаир се съобщава, че ставал през месец април (1896 г.) „За едър и дребен добитък трая 5 дни“²¹⁵. Това е така нареченият в града събор на „умни петък“ (след Великден), който към 1900 г. бил намален на три дни (петък, събота и неделя след Великден). Наричан бил „умни петък“, защото из сипенте на местността Вуча поляна населението, съборджиите изваждали пръст, наричана „хума“, с която жените си мисели косите за чистота. Петъкът, в който ден изваждал тази пръст, бил наричан още от далечното минало „умни петък“ Началото на този ден се крие в далечното минало. Този ден е служил за пазар на населението от цялата покрайнина и за посетители от далечни места. Отначало този събор-панаир ставал на местността Дюс падина (долните казарми) и двора на черквата „Св. Георги“ При нея някога имало турско теке, около което се създал този събор-панаир. През 1905 г. се изграждат долните казарми в същата Дюс падина. Оттогава съборът се провежда само в двора на черквата.

Излагани били стоки за продажба: зърнени храни, бакалия, разни сладкиши, кебапчета, играчки, накити, басми, аладжи, вино, ракия и др. Участвували и занаятчиите — абаджии, въжари, куюмджии, мутафчийи, обушари, ковачи и др., които изнасяли готова стока. Селяните масово посещавали събора-панаир, гражданството също.

Съборът-панаир се придружавал с народни тържества. Неговото влияние за широкото общуване на хората от цялата покрайнина било затвърдено от далечни години до днес. Уреждани били народни хора и веселия, при които момите и ергените от всяко село играли под звуците на тъпани, зурли, гайди, кеменета и др., облечени в китните си национални носии. Последния ден преди разтурянето на събора участвувало и гражданството. Така било преди Балканската война, а по-рано граж-

²¹⁴ К. Иречек, 1899 г., стр. 261, ч. II.

²¹⁵ Български алманах за 1896 г редактор-стопанин Петър А. Петров, София, стр. 1404.

данството участвувало непрекъснато през всички дни. В широки размери тези народни тържества са продължили до към 1920 г., откогато панаирът започва да запада, с което отпадали и националните хора и носии. Този събор-панаир се смятал за голям народен празник, с който приключвали великденските, пролетните празници, след което населението се отдавало на усилена полска работа. Имал значение и за оглеждане моми и ергени и пр. Тук се показвала всичката хубост на младите хора във физика, облекло, работност по изработеното собствено облекло, богатство на накити, гердани от пендари и пр. Стопанското му значение се състои в това, че става размяна и небавяне на стоки, изчерпани през зимата.

Панаирът за едрият рогат добитък през същите дни е ставал също с голяма тържественост. Някога бил провеждан на Конския пазар (сега градината пред партийния дом), до събора, в черковния двор. Продължавал също три дни. В годините преди Балканската война бил пренесен на река Отовица, над града, от хигиенично гледище. Придружаван бил с много свирки — зурли, кларнети, тъпани, които огласявали града в продължение на три дни. Извършвала се голяма продажба на добитък, посещаван от съседните околии и особено от долината на Струма и Места. Тази търговия се засилва през първите следосвободенски години, когато населението се снабдявало със земя и добитък поради изселването на турците и разпродажбата на турските чифлици. Също и по-късно при разпаднето на големите домакинства и раздробяването на работната земя чрез наследяване и поделби.

Друг интересен голям седмичен пазар е този, провеждан на Тодоровден, който винаги става в събота. Посещаван бил от много хора. Освен размяната и продажбата на селскостопански произведения, занаятчийски и фабрични, надпрепускане с коне и пр., той е масово посещаван предимно от моми и ергени. Те идвали от всички села на околнята и Радомирско. Той ни напомня далечните панаири на моми и ергени. Облечени в най-ново народно облекло, спретнати, чисти, весели, радостни, закичени и пр., те се движели на групи. Непринудено се срещали със закачки и подритвания, поради което този пазар бил наричан от незнайно кога „ритни пазар“. Подритванията се придружавали с весели закачки и радостни клетви, мили погледи и пожелания. Смях и радост огласявали чаршийската улица. Това е впрочем остатък от старите панаири за предлагане и търсене на моми и ергени в далечното минало на покрайнината. Този младежки панаир продължавал до стъмване. Така е било някога, така е и сега, но с известна промяна.

Митническа търговия. След Освобождението Дупнишката покрайнина била обслужвана от Кочериновската митница, понеже с. Кочериново било най-голямото съседно селище. Намирала се при Бараковския мост. Установена била веднага след сключване на Санстефанския мирен договор (19. II. 1879 г.) и слагане-очертване на турско-българската граница по р. Рилска (през Струма) и съседните височини над селата Бараково и Пороминово. В миналото била ръководена от руските окупационни войски, които поставили за комендант на село Кочериново Панайот Попанастанов, опълченец, от Дупница. В началото на 1880 г. я предават на установените български гранични власти, които се съ-

стояли от полицейски стражари, що охранявали границата. Значително късно българските войски поемат охраната. На 14 януари 1880 г. бил назначен първият митнически началник Гюров. Следващият началник на митницата 1882—1883 г. е Михал Г. Писаров (Д. в. г. V, бр. 43, стр. 336 от 26 май 1886 г.) и т. н.

Слагането на границата ограничава търговската дейност на Дупнишката покрайнина, която казахме се простираше далеч на юг до Солун. Установяването на митническа търговия било нещо ново за населението, по причина на което презграничната търговия се разраствала твърде бавно. За нея няма запазени сведения. За времето от 1 януари 1879 г. до 1 март 1880 г., първата митническа година, били изнесени 140 кг вълна на стойност 151 франка, заплатено мито едно на сто или 1 франк и 51 сантима; също 79 парчета изработени кожи на стойност 121 франка, заплатено мито 1% или един франк и 21 сантима (д. в. г. II, бр. 85, стр. 4 от 15. XI. 1880 г.)

Рабош. Независимо от бързото разрастване на образованието до началото на XIX в. грамотността била твърде слаба. Знаем, че след Освобождението едва 3% от цялото население в България е било грамотно. Сметките в живота му били необходимост. Най-лесно, точно и трайно те се записвали на рабош, който съставя важна страница от бита на населението в покрайнината.

Рабошите служели за сметките на градските занаятчии, предимно фурнаджии, бояджии, тепавичари и воденичари. Широко в града и покрайнината бил употребяван рабош до 1910 г. Още се помнят фурнаджиите дядо Симеон, Яно фурнаджията, Мано фурнаджията и др., които водили сметководството си на рабоши, завързани във връзка и закачени над майсторския тезгях. С тях сметката била водена бързо, точно, без възможна фалшификация. Практически удобни, те били много употребявани в града и цялата покрайнина. И градският житен пазар също свързвал сметките си с рабошите, на които селяните отбелязвали точно и бързо извършената продажба. Също хамбарите измервали с рабош.

Един рабош е служил за дълго време, защото след „изчистване“ на сметките, резките се изрязвали, с което рабошът се подменявал. При един майстор, например фурнаджия, той служил за записване само на задълженията, а при тепавиците, бояджиите, воденичарите и пак при фурнаджиите — да се знае дадена прежда, мливо, бало, пещерме. И при двата случая, мъжкото — четулата, щенето, трябвало „да се среща“ с женското, майката „и лажа не може да станува“, разказва един майстор. При всеки случай майсторът връзва в гердан, везаница, рабошите-майки, закача ги над тезгяха и чака клиентите да донесат четулата при покупка, вършена работа и пр.

На много места из Дупнишката покрайнина отбеляването на данъка беглик за овцете, козите и др., е ставало на рабош, голям, дълъг прът за цялата община и друг, по-малък — за селяните по домакинства, пак за цялата община. Така се водили сметките и на първото образувано в покрайнината, в село Сапарево, взаимоспомагателно и спестовно дружество — разказва някогашният негов касиер дядо Коле Вучков, 93-годишен.

Рабошът, като средство за записване на сметките в града и селото, бил известен в далечните години на турското робство навярно от годините, когато, според Черноризец Храбър, X в., сме писали с „черти и резки“. Знае се, че през последните предосвобожденски години данъците са били записвани на рабош. Това продължило, например в с. Крайници, след Освобождението 1879 г., при първия кмет Тоше Велинов, и при следващия Зоне биволът от 1880 г. При тях всяко домакинство от селото имало рабош в общината, четулата били в селянина-данъкоплатец. Рабошите-майки, завързани със синджим, били закачени на стените в кметската стая. В с. Цървище, раецко село, данъците били разпределяни и събирани по рабош от коджабашията Стоица Иванов Спасов Мутафчийски отпреди Освобождението и три години след това. Той пазил у себе си връзките с рабошите за всяко домакинство. При изплащане на данъците изрязвал потребните резки. Всичко ставало на доверие. Собствеността на рабоша се определяла от „нагласяването“ на четулата. В други села това продължило и в по-късни години, например в с. Червен бряг (1885—1886 г.), с кмет Веле Болюков, дето продължавали да разхвърлят и нанасят данъците на рабош. Това е ставало и из други села на околията, поради липса на подготвени хора, които да поемат управлението на общините. Това се потвърждава и в годишните доклади на Кюстендилския окръжен съвет за Дупнишка околия.

На рабош си записвали сметките и селяните земеделски стопани, колко пари има да дава, да взема, произвеждани кутли, жито, количество на житото в хамбара, оки вино, ракия и т. н.

Интересни са календарите, изработени на рабош, твърде много разпространени из полупланинските села — Фролош, Цървище, Драгодан и др. И сега в село Цървище са запазени рабоши, с които още си служат Йордан Ковачки и Елена Чавкарска. В миналото били доставяни от село Фролош, където ги изработвал Мите Лещарски. Основното начало при изработването на рабошния календар са били неподвижните празници, започвали с празника на св. Варвара. Един от тези календари е прибран и се пази в музея.

Кръчмарите и кафеджните, които били твърде много в града и околията в предосвобожденските години, а след тях до към 1910 г., си имали свой начин за записване вересните. Това извършвали върху „оджака“, който обикновено бил черен, опушен, на задната част на вратата, в долапа и пр., с тебешир или бяла креда, като била откривана, така да се каже „партида“ за всеки дължник.

Старите мерки и теглилки из цялата покрайнина били употребявани дълги години след Освобождението. Въпреки че са изминали толкова много години, още си служат с аршин, ока, лакът, педя, разкрач и пр. при известни случаи. И днес жените-тъкачки мерят платната, чергите, насноваването и други с тези мерки. Със закон от 1888 година са приети сегашните метрични мерки и тегла. За житото те са въведени от 1 юли 1889 г., а за другите стоки от 1 януари 1890 г. За повърхност са употребявали дюлюм (уврат) 40x40 разкрача или кръгло 1600 кв. м, декар и пр. За тежестите и течностите употребявали оката или 78 оки за сто килограма, а при течности — 100 литра. Употребяван бил и кантар, равен на 44 оки. За дължина бил употребяван еднакъв лакът и аршин, дюл-

герски аршин — 75.8 см., шивашки аршин — 68 см., руп — 8 см. употребяван от кюркчините и пр. Голямо количество плат бил продаван на топ, равен на 11—15 аршина. Житната мярка била кутел — равен на 20 оки или кутле, например в 1890 г. един кутел жито се продавал за 11 гроша. С кутела се вземала мярка за повърхността на нивата, т. е. с колко оки жито или кутли или кутлета може да се засее една нива. Площта на ливадата се определяла от количеството коли сено, което се произвежда. На градския житен пазар зърнените храни дори до 1918 г. са продавани на ока. Продавало се е на стара ока, а се купувало на килограм. Кръчмарите винаги продавали на литър, а купували гроздето на стара ока от Освобождението дори до 1919 година. Така е вършена покупката и на тютюните от производителите, за което протестира Кюстендилският окръжен съвет в тяхна защита.

Монетната система. Из нашата покрайнина се срещат различни старинни монети, но най-много от римското владичество. През средните векове (VI—XIX) господствували монетите на византийските императори — от злато, сребро и мед. Намерени са твърде много от император Емануел Комнин, Иван Цимисхий и др. в землищата на селата Пастух, Каменик, Вуково и др. Българските царе през XIII и XIV в. също са секли монети от сребро и мед. През турското владичество, освен султанските монети, из нашата покрайнина са циркулирали пари на Венеция, Дубровник, Белгия, Полша, Австрия и др. европейски страни. Значи в движение са били освен „домашните“, още и „чуждестранни“ монети. По-значителните суми, големи или малки съкровища и единични монети, дават указания за посоката на главните търговски пътища през покрайнината. Изобщо видовете монети, надписите и образите по тях в случая използват като исторически извор.

Монетната система имала голямо търговско значение. Трудно и твърде бавно се преминавало от една към друга. През годините на турското робство били употребявани твърде много акчетата, отбелязвани като „сребърни акчета“, разпределени в кесии. С тях се изплащали дължите. За тях се дават много сведения из старите турски документи. Още се приказва в града за употребата на бяла и черна меджидия, турска златна лира и др. По време на Освободителната война руските окупационни войски въвели франковете. Отначало били употребявани металически монети от много държави, но преди всичко турски и руски рубли и копейки. Те имали двоен курс — официален, на франкове и сантими, и пазарен — на грошове и пари. За всеки град те имали особен курс, по който ги сменявали и употребявали.

От 1880 г. се въвежда българска медна монета от 2, 5 и 10 стотинки и български сребърни монети, левове 1/2, 1, 2, 5. Златни монети били френските наполеони и турската лира от двадесет франка. Дълги години населението смятало парите по турските обичаи — грошове, а тях в пари, например една стотинка за две пари, 2 стотинки за 4 пари, 2 1/2 стотинки за 5 пари (никелова монета), която не била много ценна, но и сега се говори за нея при различни случаи — „пет пари не давам“, 1 стотинка, 5 стотинки — рупче или десет пари, 10 стотинки за двапет пари или галаган, 20 стотинки за един грош, 50 стотинки сребърна монета — сто пари, 25 стотинки за петдесет пари или грош и руп, 30 сто-

тинки за 60 пари, 60 стотинки за три гроша, 70 стотинки за три гроша и половина или три изола, 1 лв. за пет гроша, 2 лв. за 10 гроша, 5 лв. за 25 гроша, 10 лв. за 50 гроша, 20 лв. за един наполеон или сто гроша и т. н. Книжни пари през годините на турското робство също е имало, но употреблението им било много трудно. През 1885 г. Българска народна банка пуска в обращение книжни пари — банкноти. През 1888 г. били пуснати в обращение никелови монети, употребявани наравно с медните. Златните и сребърните монети били в широко употребление. Намирали се в изобилие на всекидневния пазар. Златната 20-левова монета била наричана наполеон. Златните монети изобилствували до края на Балканската война (1912 г.) и началото на Първата световна война (1916 г.). За градския пазар златните и сребърните монети били нещо обикновено. Заплатите на чиновниците се изплащали в злато и сребро. Търговските сделки — също. Населението обаче предпочитало книжните пари като по-удобни за носене, например двулевовете монети и особено петлевовете били твърде големи и тежки.

Турските сребърни монети през годините на робството били подправяни, фалшифицирани от местните куюмджии. Пускани били на местния пазар, без да са откривани фалшификаторите. Тези подправки, фалшификации, продължили и след Освобождението. През 1894 г. много сполучливо подправяли 50-стотинковите сребърни монети. Чираците ги пласирали на местния седмичен пазар. Споменават се имена на майстори куюмджии, които извършвали тези подправки много сполучливо.

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Предговор</i>	5
Физико-географски очерк на Станкедимитровската покрайнина	7

ГЛАВА I

Население и селища преди и след турското завоевание в Дупнишка (Станкедимитровска) околия	13
Историческа картина на Дупнишката покрайнина — селища и крепости от XIV в	13
Феодализъм	23
Население	32

ГЛАВА II

Културен живот	48
Културно-обществен живот	48
Преглед на учебното дело	98
Политически живот	120
Управление на града	178
Градоустройство	203

ГЛАВА III

Селско стопанство и бит	258
Бит	258
Селскостопански отношения пред и след Освободителната война до 1912 г.	282
Рударство и занаятчийство	341
Занаятчийство	349
Преглед на занаятите според преработваните сурови материали	358
Занаяти, които преработват суровини от растителен произход	375
Занаяти, които преработват суровини от полезни изкопаеми	394

ГЛАВА IV

Кредит, индустрия, транспорт и търговия	410
Кредит	410
Индустрия преди и след Освобождението до Балканската война (1912 г.)	419
Транспорт. Поща.	436
Търговия	445

Редактор: Есто Везенков
Художник: Ст. Ковачев
Техн. редактор: Д. Герджикова
Коректор: Б. Бабев
Дадена за набор на 25. V. 1969 г.
Подписана за печат на 28. VII. 1969 г.
Печатни коли 29
Издателски коли 29
Тираж 7100
Формат 1/16 от 71/100
Поръчка № 653

Печатница на Националния съвет на Отечествения фронт